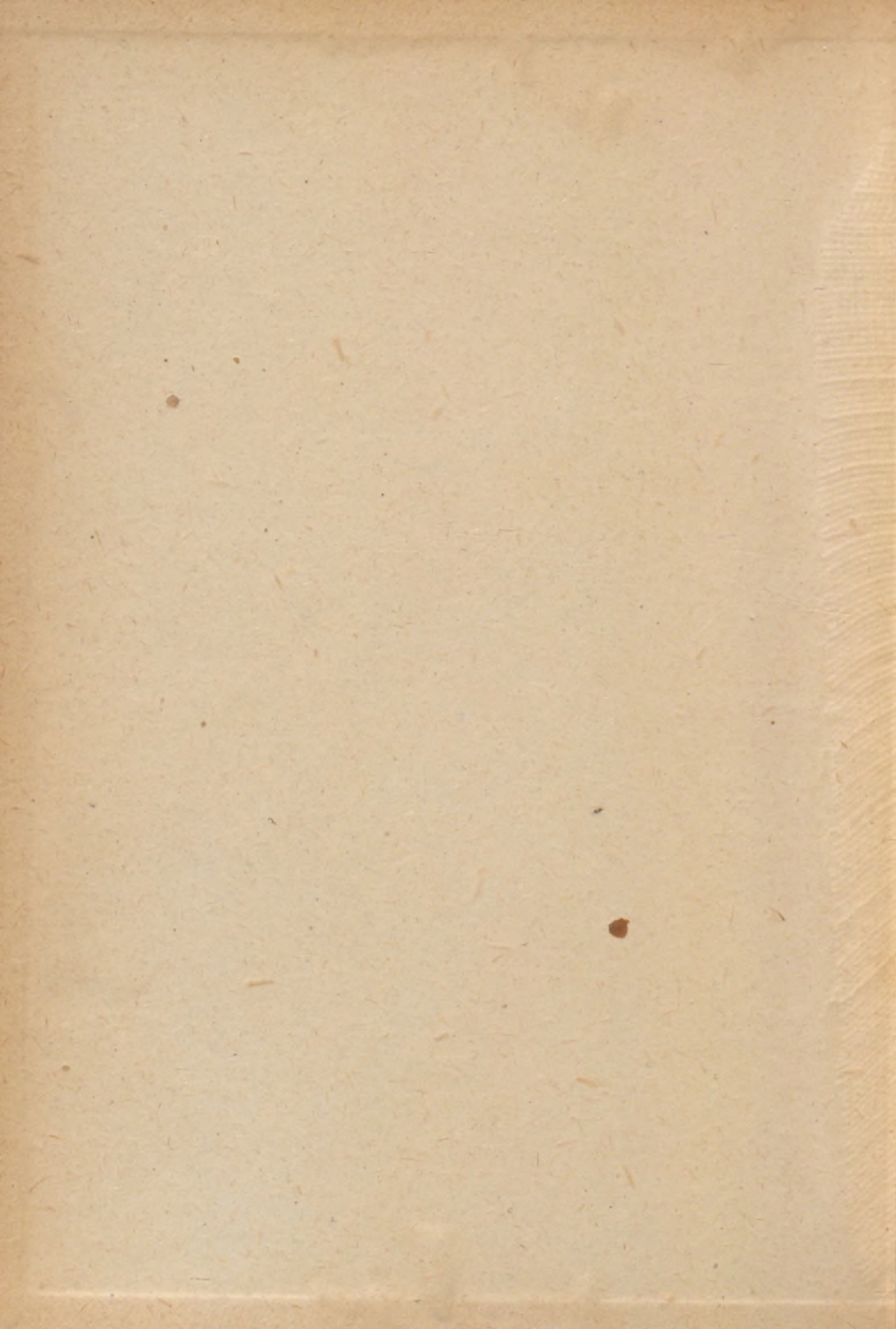


501626

SÖTÉR ISTVÁN

EÖTVÖS JÓZSEF





SÓTÉR ISTVÁN
EÖTVÖS JÓZSEF

EÖTVÖS JÓZSEF

ÍRTA:

SÖTÉR ISTVÁN



1953

503626

*A szerzőt e mű alapján a Tudományos Minősítő Bizottság
az „irodalomtudomány doktora“ fokozatban részesítette.*

Lektorok
MÁTRAI LÁSZLÓ
BÓKA LÁSZLÓ

Szerkesztő
BÓKA LÁSZLÓ



A kiadásért felel: Mestyán János

Műszaki felelős: Tóth Ferenc

Kézirat beérkezett: 1953. IX. 9. Peldányszám: 2000 Terjedelem: 26 lv

Csongrádmegyei Nyomdaipari V. Szeged (ki) 53-4222

Felelős vezető: Vincze György

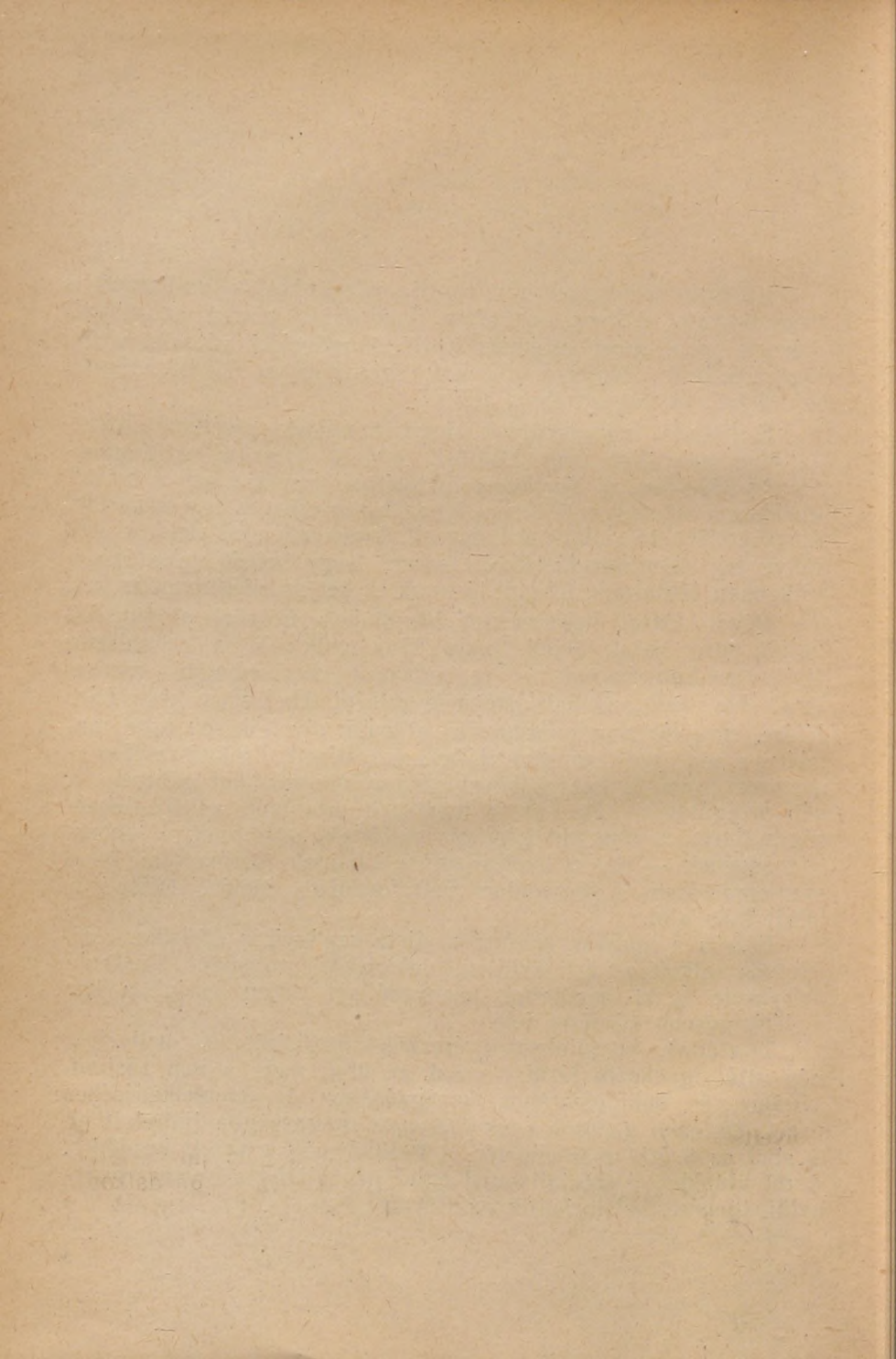
Kultúrforradalmunk nem csupán jelenünket, — multunkat is megmozgatja. Művek, melyeken évtizedekig pihent az elavult ítéletek pora, most csaknem kortársi művekké válnak, viták, vizsgálódások tárgyává. Népünk szenvedélyes kíváncsisággal fordul haladó hagyományai felé.

E haladó hagyományok megteremtőinek sorában elvitathatatlan hely illeti meg Eötvöst. *A falu jegyzője*, a *Magyarország 1514-ben*, a *Karthausi* biztosítják számára ezt a helyet. Ezekben a művekben Eötvös a feudalizmus ellen, s egy emberibb, igazságosabb társadalomért harcol. Ennek ellenére élete, s életműve teli ellentmondásokkal. Ahhoz, hogy helyét, jelentőségét világosan láthassuk, fel kell tárunk ezeket az ellentmondásokat.

Révai József figyelmeztet bennünket: Eötvöst aligha értethjük meg «csak abból, hogy báró volt, és a megalkuvó Batthyány-kormánynak a szabadságot cserbenhagyó minisztere.» Meg kell azonban értenünk, miként lehetséges, hogy báró létele, nagybirtokos származása ellenére oly lelkesen tette magáévá a nép ügyét, annyira átélte szenvedéseit, s művészetét programszerűen is annyi következetes jószándékkal állította a nép szolgálatába. De azt is meg kell értenünk, miként lehetséges, hogy a magyar jobbágy sorsának, a vármegye embertelenségének — és a kapitalizmus hibáinak ábrázolója: 1848 szeptemberében, a forradalom balrafordulása idején, elveszti a talajt lába alól.

Eötvös a magyar kritikai realista regényírás úttörője, első, jelentős alkotója is. Kritikai, leleplező, valóságot ábrázoló művészete igazi hevülettel, szenvedéllyel telten fordul a kor leglényegesebb kérdései felé.

Tiszának, becsületesnek érezzük törekvését is, mellyel a nép útját igyekszik járni, — azt az utat, mely a nép szabadságához és boldogságához, virágzásához és felemelkedéséhez vezet. De ezen az úton csak bizonyos magasságba juthatott el. S ahol az ő útja már végetér, a Petőfié még csak ott kezdődik. A mi utunkba, a szocializmust építő nép útjába azonban vargabefüi ellenére, belétorkollik az Eötvöse is.



Első rész

A KARTHAUSI

I

1813 szeptember 13-án születik, Budán, nagybirtokos, aulikus családból. Mind apai, mind anyai rokonsága a bécsi udvart szolgálja. Apai nagyatyja, idősebb Eötvös Ignác, egyike annak a hét királyi biztosnak, akik alkotmányellenes újoncozásukkal és adóbehajtási intézkedéseikkel válnak népszerűtlenné. Apja, ifjabb Eötvös Ignác pedig az 1831-es kolera-lázadás véres elnyomására kiküldött királyi biztos. Az Eötvös-család jellegzetes képviselője a Habsburg-érdekekért dolgozó, Bécs fényében sütkérező katona-hivatalnoki arisztokráciának. Tábournoki, koronőr, főispáni, udvari kamarai tanácsosi, főpohárnoki, tárnoki, stb. rangok a jutalmuk. A megyében pedig: a megvetés, — valamint az olyan gúnyversek, aminők az idősebb Eötvös Ignácról és fiáról szólnak:

*A haza nem várhat semmi jót fiadtól
Mert nem messze esik az alma fájától.
Ő belőle sem lesz egyéb, mint gazember.
Igy jár a haza, melyet isten megver.*

Ilyen apától, nagyapától származik Viola sorsának megszólaltatója.

Anyai ágon a Lilien bárói család sarja a fiatal Eötvös, — a Lilien-nagyszülők Westfáliából erednek; a nagyapa osztrák lovaskapitány. Felesége révén az ő birtoka Ercsi, melyet fölvirágoztat, s melyen unokája, Eötvös József, fiatalsága legszebb éveit éli.

Apai részről: aulikus magatartás, — anyai részről: német műveltség, — ime, Eötvös József ifjúkori környezetének két kiugró vonása. Hozzájuk még egy harmadik is járul: annak a nagybirtoknak jellege, melyen a Lilien-nagyatya gazdálkodik, s maga a fiatal Eötvös József is él. Ercsi, a Lilien-birtok, az

Első rész

A KARTHAUSI

I

1813 szeptember 13-án születik, Budán, nagybirtokos, aulikus családból. Mind apai, mind anyai rokonsága a bécsi udvart szolgálja. Apai nagyatyja, idősbb Eötvös Ignác, egyike annak a hét királyi biztosnak, akik alkotmányellenes újoncozásukkal és adóbehajtási intézkedéseikkel válnak népszerűtlenné. Apja, ifjabb Eötvös Ignác pedig az 1831-es kolera-lázadás véres elnyomására kiküldött királyi biztos. Az Eötvös-család jellegzetes képviselője a Habsburg-érdekekért dolgozó, Bécs fényében süt-kérező katona-hivatalnok arisztokráciának. Tábornoki, korona-őri, főispáni, udvari kamarai tanácsosi, főpohárnoki, tárnoki, stb. rangok a jutalmuk. A megyében pedig: a megvetés, — valamint az olyan gúnyversek, aminők az idősbb Eötvös Ignácról és fiáról szólnak:

*A haza nem várhat semmi jót fiadtól
Mert nem messze esik az alma fájától.
Ő belőle sem lesz egyéb, mint gazember,
Igy jár a haza, melyet isten megver.*

Ilyen apától, nagyapától származik Viola sorsának megszólaltatója.

Anyai ágon a Lilien bárói család sarja a fiatal Eötvös, — a Lilien-nagyszülők Westfáliából erednek; a nagyapa osztrák lovaskapitány. Felesége révén az ő birtoka Ercsi, melyet fölvirágoztat, s melyen unokája, Eötvös József, fiatalsága legszebb éveit éli.

Apai részről: aulikus magatartás, — anyai részről: német műveltség, — ime, Eötvös József ifjúkori környezetének két kiugró vonása. Hozzájuk még egy harmadik is járul: annak a nagybirtoknak jellege, melyen a Lilien-nagyatya gazdálkodik, s maga a fiatal Eötvös József is él. Ercsi, a Lilien-birtok, az

angol mintájú, racionalizált, tőkésített nagybirtok egyik sikerült magyar megvalósulása. Eötvös családja tehát az agrárkapitalizmusig, — a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek e gyarmati formájáig, eljutott.

Lilien vezeti be Fehérmegyében a repcét, lucernát, lóherét, baltacint és burgonyát. Dohányt és festőbuzért is termel, olajmalmi számára pedig napraforgót. Olaj-, pálinka- és likörgyárat állít fel, sört főzet, burnótot gyárt. Cséplőgépet már a 19. század elején alkalmaz. A piacra termelő, kapitalista nagybirtok tökéletes példája Ercsi. Az olaj részben bécsi bizományosok útján kél el, részint pesti és fehérvári üzletekben. A szeszt Bécsben értékesítik, nyers, sőt feldolgozott állapotban is, mint finom likört, puncsszeszt, rumot és kölnivizet. Gabona helyett lisztet ad el Lilien, átmenetileg malmokkal kísérletezik, majd hajókat építtet, hogy gabonáját egyenest a pest-budai piacokra szállíthassa. Gyapjútermését egyideig Londonban értékesíti. A festőbuzért megőrölve szállítja Prágába. Tíz-tizenöt év alatt mintegy félmillió pengőforintot nyel el a birtok, melynek gazdája «büszkén emlegeti barátainak, hogy azt sem tudja, mennyi pénze van.» Mennyire más gazdasági körülmények közt él a fiatal Eötvös, mint az öregedő Berzsényi! Az agrárkapitalista birtokos úgy érezheti magát régimódi, megyei szomszédai közt, mint külföldi vendég, valamely barbár vidéken.

Az agrárkapitalizmussal bizonyos mértékben összeszővődik a felvilágosodás *hasznosság-elve*, mely a közre nézve is hasznos tevékenységet propagál. A Candide végmondata például («vár ránk a munka a kertben»), a felvilágosult agrárkapitalisták kedve szerint is való. De Voltaire Ferney-i birtoka is, melyen annyi filantróp cselekedetet visz végbe: az agrárkapitalista elvek igazolását célozza. Nem véletlen, hogy az agrárkapitalizmust hirdető Széchenyi egyetért Voltaire közgazdasági nézeteivel, sőt, vitairatainak szatirikus stílusában is az ő tanítványa. Az agrárkapitalisták arisztokratikus álláspontja igazolást lelhet Voltaire politikai felfogásában, mely a «felvilágosult uralkodótól» várja, hogy a maga köré gyűjtött felvilágosult elit segítségével a feudális sötétség ellen, egy «nyájas» nép felvirágozásáért küzdjön.

Amikor Jókai 1854-ben a Szentirmay-birtok képét megrajzolta, Széchenyi agrárkapitalista elveinek kívánt ábrándos igazságot szolgáltatni. Az ábrázolt birtok téглаegetőjével, cukorgyárával, fonódájával: Ercsinek paradicsomi párja lehetne. «Az egyik iparág a másikat emeli, meg is látszik az egész

környéken; nincs használatlan föld, nincs munkátlan kéz, maguk a rakoncátlan elemek is munkára vannak fogva. Nincs heverő, nincs éhező az egész uradalomban, s mindazon pompa közt, mely a földesúr lakát környezi, legfényesebb az, mely jobbágyai arcán tündöklök — a boldogság, az elégség». A «boldog», az «elégség» jobbágy illúziója is összefügg az agrárkapitalizmussal. «... csak a földesúr igazságos léte, emberséges gondolkodásmódja s tanácsa emelheti a szántóvetőt nagyobb méltóságra — s ez viszont teheti őtet vagyonosb, becsületesb, szerencsésb földesúrrá» — írja Széchenyi a *Hitelben*, anélkül azonban, hogy a jobbágyterhek eltörlésére, a jobbágyviszony felszámolására törekednék.

Mit hozott magával Eötvös az agrárkapitalista környezetből? A hasznosság, a filantrópia elvei, melyek bizonyos mértékben jellemzik az agrárkapitalizmus gondolkodásmódját, — feltehetőek Eötvös korai korszakában, — megtalálhatók első verseiben, tanulmányaiban, az irlandi szegénységről, a zsidók emancipációjáról írt műveiben, s A karthausiban, A falu jegyzőjében is. «Azon országok polgárainak sorsa irigyelhető, kik honnokra tekintve magokat hasznosaknak érezhetik» — írja ifjúkori naplójában Eötvös.

Eltér azonban Eötvös álláspontja az agrárkapitalizmusétól a jobbágyság kérdésében. Igaz, ő is gyarapodónak kívánja a jobbágyot s kései novelláiban virágzó telkű szántóvetőket szerepeltet. De ő nem a nagybirtok felvirágozásától reméli a jobbágyság «elégségét», s nem a nagybirtokosok érdekei szerint kíván a nép helyzetén változtatni. Hogy ez mennyire így van, azt a Kelet Népe vitájában is látni fogjuk. Eötvöst ugyanúgy a «nagybirtok érdekeinek képviselőjeként» tekinteni, mint Széchenyit, — vagy mint a forradalom után Keményt: durva hiba volna. Az agrárkapitalizmusnak csak annyiban van szerepe pályáján, hogy az elavult, feudális termelési rendnél modernebbet, időszerűbbet ismer meg Eötvös már kora ifjúságában.

Eötvös nagybirtokos osztályhelyezete sem tekinthető oly mértékben «tisztának», mint a Széchenyié. Erzsit Lilien József halála után, Eötvös apja vette át, de a birtokot az Eötvös család később elveszti. Huszonnyolc éves korától kezdve — mint látni fogjuk — Eötvös nem élvezi már a nagybirtok anyagi előnyeit, s habár felesége birtoka később bizonyos függetlenséget biztosít is számára: a forradalom utáni években, sőt, második minisztersége idején is, *viszonylag szerény körülmények közt él*. 1865-ben, a *Politikai Hetilap* megindításával is, naplójának tanúsága szerint, anyagi helyzetén kívánna javítani.

E körülményeket figyelembe véve, Gyulai Pál jellemzését helytállóan kell éreznünk: «Egy csapás következtében semmit sem örökölt atyjától, csak előjogait, melyek ellen egész életén át küzdött. Szegényen lépett a világba s a munkában keresett új birtok- és jogcímet. Itt dolgozott velünk, a nép gyermekeivel, csak tehetségével és szorgalmával emelkedve ki közülünk. A finom modoron kívül semmi sem mutatta benne az aristocratiát. Polgár volt élvezeteiben, szokásai- és életmódjában... Se hivatala, se tolla nem gazdagította meg... Nem kereste a világ örömeit, íróbarátjai társaságában művelte lelkét, s midőn a fényes szülői ház viszonyai megrendültek, szakítva multjával, mintegy a nép közé szállott, hogy kizáróan mint író és publicista szolgálja hazáját.»

Nagybirtokos osztályhelyzetének előnyeit tehát inkább csak a negyvenes évek előtt, — utazásának, pályakezdésének, stb. éveiben élvezte Eötvös. 1841 után lényegében vagyonátvesztett arisztokratának tekinthetjük. Foglalkozása, baráti köre, Szalay Lászlóval való kapcsolata révén pedig a kortársi értelmiség legjobb részéhez tartozónak. Felesége, Rosty Ágnes révén a megyei reform-nemességhez is hozzákapcsolódik élete: apósa, Rosty Albert, a közteherviselés körüli harcok során, elsőnek ajánlja föl megadóztatását. Házassága hozza őt sógorsági, szoros kapcsolatba a «rejtélyes» származású Trefort Ágostonnal, akinek befolyása a döntő, szeptemberi napokban éppen nem kedvező Eötvös magatartására. Politikai működését nagyrészt a főrendi táblánál fejté ki, — az 1847-es országgyűlés előtt azonban a megyei nemesség politikai életében vesz élénk részt, s követként kívánna Pozsonyba kerülni. Ercsi elvesztésével nincs többé helye a főrendek között.

Apjához hideg a viszonya. Kevés érzelmi szál szövődik köztük, politikai elveik pedig éppen ellentétesek. Az 1839/40-es országgyűlésen két ellenpárt tagjaiként vesznek részt, — felszólalásaikban, szavazataikban szembefordulnak egymással.

Milyen magatartást tanúsít Eötvös azzal a nagybirtokos osztállyal szemben, melyből származott? Attitűdje: a felvilágosult arisztokrataé, ami kíméletlen bírálatban, az arisztokrácia kiváltságainak gúnyolásában, s az osztály letűnő voltának hangsúlyozásában nyilvánul meg, — különösen első regényének, A karthusinak lapjain. A francia főnemesség bírálatában nem nehéz a hazai ellen irányított élt is felfedeznünk. Mi több, Gusz-távnak és apjának viszonyában, — az Eötvös Ignác és fia közti viszony képét. A francia arisztokrácia ragaszkodását a régi for-

mákhöz, a régi egyiptomiak szokásával hasonlítja össze, «kik halottaik testét bebalzsamozták, mert azt hívék, hogy egykor a lélek visszajő, s egykor lakát fel fogja keresni. Hasztalan csalódás: a levágott fa nem fog kihajtani többé...» És éppen az emigrációkból visszatért arisztokrácia magatartásában látja meg ez osztály elaggottságát: «Ki nem ismeri e típust? Részint régi öltözékekben, mindig régi előítéletekkel tért vissza e csoport Franciaországba, mindenről megemlékezve, csak arról nem, mit önszemeivel látott: s így állt elkülönözve nemzetétől, egy dicső száznegyed által, mint idegen ősi földjén.»

A változni nem akaró magyar főnemesség is érthetett e jellemzésből. S ugyanígy értenie kellett azoknak az illúzióknak bírálataból, melyekben még 1830 után ringatta magát a francia arisztokrácia: «Ha körülépítve reményei bástyáitól, nyugodtan megpihen a győző fél nehéz csatái után; ha a nemes visszatérve ősi lakába... elfelejti, hogy falai csak kiigazítottak, s még az új vakolás alatt hordják régi bomlásuknak nyomait; ha elfelejti, hogy bérruhás inasa egyike azon népnek, mely őt elűzé birtokából; s hogy a templomharang, mely most misére hív, egykor ismét félre fog veretni: ki vehetné rossz néven neki.» Ezt az osztályt, melyet «az idő halálra szánt, gyűlölés tartja fenn», — látja meg a valóságot Eötvös, akiben kevesebb nyomát lehetjük annak az osztály-elfogultságnak, mely igen gyakran Széchenyit és Keményt is jellemzi.

Eötvös haladó szemléletének kifejlődéséhez döntően járulhatott hozzá nevelőjének, Pruzsinszky Józsefnek hatása, aki a Martinovics-összeesküvésben való részessége miatt szenvedett börtönbüntetést. Apja állítólag azért fogadta mellé ezt a zsembes, mogorva embert, hogy fiát a forradalmi eszméktől «elriassza». Azok a történetek, melyek kettejük kapcsolatáról szólnak, s Pruzsinszky ellenzéki, forradalmár arcát mutatják meg, ha nem is ellenőrizhetők, de valószínűeknek látszanak. Hisz kétségtelen, hogy Eötvöst a felvilágosodás eszméi, melyeket Pruzsinszky is vallott, — tehát: az enciklopédisták, Voltaire és Rousseau tanításai — megtermékenyítették. A Rousseau-i érzelmesség nem csupán verseiben bukkan elő, de A karthausi lírai lapjain is bőszéggel zeng. Az egymást szelő két ösvény emlékeztető nyomai, melyeket a járókelők léptei a Vérmezőn, Martinovicsék kivégzésének helyére tapostak — Pruzsinszky tanításai nyomán — ott kellett égjenek a fiatal Eötvös szívében is.

Feltehető, hogy Pruzsinszky hatására nem csupán Eötvös eszmei fejlődésében, s egész politikai magatartásában, — de

még írói témakincsében is rá lehet ismerni. Pruzsinszky abból a nemesi értelmiségből származik, melyből Szalay László is, — és melynek Eötvös olyan fontos szerepet szán majd, centralista társaival együtt. Pruzsinszky apja földmérő volt; egyéniségét szemléletesen jellemzi Kazinczy: «Peczkesebb modorú embert állásban, járásban, mással bánásban nem láttam. Rideg, kevés-zavú, mogorva, de feltétlenül őszinte ember. Szókimondó, nagy-tudású.» Falk Miksa pedig ilyen szavakban örökíti meg Eötvös emlékezését nevelőjéről: «Derék és értelmes, bár rideg és nagyon prózai ember volt.»

A Martinovics-féle összeesküvésben részes Pruzsinszky felett az ítélet 1795 május 21-én hangzik el. Szentmarjay vallotta be, hogy Verhovszky Sámuel Pruzsinszkyt is beszervezte a Szabadság és Egyenlőség Társaságába. Verhovszky a szembesítésnél elárulta, hogy a «francia kátét» Pruzsinszky is hazavitte, és ismerte a Társaság titkos jeleit és felvételi szabályait is. Fog-ságát Pruzsinszky a brünni várban, majd az obrovici fegyház-ban töltötte; innen is szabadult, 1798 májusában.

Mielőtt az Eötvös-családhoz került volna nevelőnek, a volt joghallgató a sárospataki és regéczi Bretzenheim uradalomban inspektoroskodott, korábban pedig Festetich György muraszigeti dominiumának volt a prefektusa. Eötvös József mellé 1825-ben fogadta föl a 12 éves fiú apja.

Ha a Pruzsinszkyról ránkmaradt jellemzésekre, valamint uradalmi pályájára gondolunk, — lehetetlen észre nem vennünk, hogy A falu jegyzőjének Tengelyi Jónásába Eötvös nem egy vonást beolvasztott nevelőjének egyéniségéből és életéből is. Eötvösnek Kazinczyval szövődő kapcsolatai is bizonyítják, hogy a Martinovics-összeesküvés értelmiségi körétől éppen nem idegenkedett. És Tengelyi egész pályafutásának képébe, viszontagságainak megokolásaként, — csaknem belékívánkoznék a Martinovics-féle összeesküvésben való részvétel. Tengelyi hányattatásai csak *ezzel* a mozzanattal válnának valóban indokoltakká. És ha az a pályakép, melyet Eötvös fest hőséről, A falu jegyzője első fejezeteiben, hiányosnak tetszhetik előttünk: a Martinovics-összeesküvés mozzanatának — ennek az Eötvös által szándékosan mellőzött mozzanatnak — beillesztésével szünnék meg ez a hiányosság.

De Tengelyi nem csak, hogy azok típusát testesíti meg, akikből Martinovicsék köre kialakult, — hanem érdekességében, időnkénti nyersségében, szókimondásában, és bizonyos «világ-idegen» vonásaiban is: ugyancsak emlékeztet a «rideg, kevés-

szavú, mogorva, de feltétlenül őszinte» Pruzsinszkyre. Méginkább szembeötlő azonban, hogy Tengelyi, miután a jogi pályáján nem tudott eredményt elérni, gazdatiszti állást vállal egy «szabad-
elvű nagyságos úrnál». Ugyanilyen állást vállalt Pruzsinszky is, mielőtt Eötvösékhez került.

A felvilágosodás eszméi, melyeket ugyancsak Pruzsinszky ismertet meg Eötvössel, döntő módon érvényesülnek az utóbbi életművében. Igaz, ezeket az eszméket másoktól is elsajátíthatta volna. Az 1835-ös esztendőkre visszatekintő Trefort Rousseau műveinek, különösen az Emile-nek, valamint Voltaire-nek és Montesquieu-nek az ő nemzedékükre gyakorolt hatásáról emlékezik meg. Eötvös művében azonban a felvilágosodás eszméi sokkalta fontosabb helyet foglalnak el, mint bármelyik nemzedéktársánál. Eötvös politikai magatartása, 1848 előtti harcos-sága és következetessége, de még a regényeiben megnyilatkozó szemlélet, — sőt, 1848 utáni válsága is, csak a felvilágosodás eszméinek hatásából érthető meg. Eötvösnek csaknem egész pályája és életműve a felvilágosodáson alapul.

Eletrajzírói hitelesnek tekintik a történetet, hogy hazaáruló nagyapja miatt tanulótársai nem akartak Eötvös mellé ülni a budai gimnáziumban, — mire a fiú elpanaszolta Pruzsinszkynek a megszegyenítést: «igaz-e, hogy a nagypapa hazaáruló?» — «Az bizony — felelte Pruzsinszky — apád is az, s te is annak készülsz; hiszen még magyarul sem beszélsz becsületesen». Eötvös még buzgóbban folytatta a magyar nyelv tanulását, s néhány hónap múlva fogadalmat tett osztálytársai előtt, hogy «csak hazájának lesz szolgája, és nevének népszerűtlenségét majd hazafiságával és hűségével fogja elfelejtetni.» Ennek az epizódnak valószínűségét Eötvös későbbi, írói működése támasztja alá. Pruzsinszky valószínűleg 1825 őszétől, 1831-ig nevelősködött Eötvös mellett, hatása párosult azaz az ellenzéki — habár egyelőre csak nemesi jellegű hazafisággal, mely a szentszövetségi reakció idején az egyetemet, és a jobb iskolákat fűteni kezdi, — s fellobbant már Kisfaludy Károly drámájának, a Tatároknak előadásánál (1818), Kölcsey és Berzsenyi verseiben, valamint a Zalán futásában (1825). Az arisztokrata családok hagyományától eltérően Eötvös nem Bécsben, hanem Budán nevelkedik. A magyar romantikával éledő patriotizmus erős gyökeret ver az ő szívében is.

Emlékbeszédében, melvet 1865-ben legjobb barátja, Szalay László felett elmondott, önéletrajzi hitellel eleveníti föl az 1825-ös országgyűlés utáni korszak: az ő tanulóéveik levegőjét. Ugyan-

akkor, amidőn az 1825-ös országgyűlésnek a «szó legszorosabb értelmében» konzervatív jellegét helyesen látja, féligmeddig a nyomában támadó patrióta hullámmal indokolja, hogy maga is az irodalom felé fordult: «Soha talán az irodalom emelése a hazafiság legfontosabb, sőt egyedüli feladatának ily mértékben nem tekintetett.» Eötvös 1826-tól 1831-ig végzi tanulmányait a pesti egyetem bölcsészeti, majd jogi karán. Itt újabb haladó szellemű hatásokban részesül: «S ki például emlékezik a hatásra, melyet Veszerle előadásai a francia forradalom történetéről már 1828-ban az ifjúságra tettek, az nem vonhatja kétségbe, hogy a demokratia szellemének első fuvalmai már akkor átlengték e hazát.» A másik, nagy, lelkesítő tanítás, a hazaszeretet újabb forrása pedig: Horváth István, — Kazinczy «pesti triászának» feje, a történelem tanára, «ki multunkat talán csak azért festé oly dicsőnek, hogy a jelen nyomorúságát velünk inkább éreztesse, s bennünket nagy elődeink példáinak követésére serkentessen.» Ő az, akiről Eötvös már 1846-ban is így emlékezhetik: «Nem volt tanítóink között, kitől annyan tanulták volna a hazát szeretni.» És ugyancsak ő az, aki Eötvöst és Szalayt a pesti írók közé bevezeti. 1828-ban a fiatal Eötvös felkeresi az agg Virág Benedeket és tiszteleg a Pestre látogató Kazinczy Ferencnél.

Az a fiatal írócsoport, melyhez kora miatt Eötvös is tartozik, majd csak az 1832/36-os országgyűlésen csoportosul eszményképe: Kölcsey köré. Eötvöst Kölcsey «szeretetre méltó, lelkes gyermeknek» mondja Naplóíában, miután 1832 december 16-án, Mérey személynök előszobájában találkozott vele.

De még korábban, Eötvös és Szalay rövid, ám önérzetes harcot vívnak az Auróra kör, illetve Bajza ellen. Nem véletlen, — és csaknem jelképes értékű, — hogy Eötvös első, nyomtatásban megjelent műve, A kritikus apotheosisa (1831): polemikus alkotás — éles támadás Bajza ellen. A náluk idősebb korosztállyal, az Auróra körével szemben Eötvösék az agg Kazinczy mellé sorakoznak fel, s kivüle még a buzgó, derék Szemere Pál iránt viseltetnek bizalommal.

Hisz Bajzáék meglehetősen ridegen fogadják is őket. Waldapfel József bőséges anyaggal szemlélteti Eötvösék pályakezdesének első, — de valóban, csak átmeneti nehézségeit, Bajza éles, gúnyos hangnemén, Kazinczy még öreges meghökkenéssel botránkozik, — Eötvösék azonban az élességre élességgel képesek felelni. Bajza meglehetősen nevelő fölényvel nyilatkozik róluk, — különösen Szalayról. «Unom ezeket a fiatal embereket» — írja. Más alkalommal pedig: «A kis Szalay László valami

verses és kritikás gyűjteményt fog kiadni. A dolgozó társak mind juristák, az ő kollégái. Bárcsak újjonc literátorok oly korán könyveket ne adogatnának ki.» Ugyancsak Bajza viselkedéséről mondja Kazinczy Kölcseynek, 1831 május 5-én: „belépe Szalay László, de menni is akarva mingyárt; mert a Bajzák nem méltóztatnak a magoknál ifjabbakat a magok társaságában megszenvedni.»

Szalay és Eötvös még egyetemi éveik alatt s főként Horváth hatására, pusztán hazaszerető buzgóságból, újabb és újabb irodalmi vállalkozásokba kezdenek. 1829-ben Anacharsis néven kis írói kört alapítanak, s évkönyv kiadására gondolnak, de ezt a cenzor nem engedélyezi. («Nem képzelhetem, az urak 'Anacharsisát' miért tiltá el a Censor» — írja Kazinczy, 1829 november 19-én, Szalaynak). A fiatal Szalay levelezésében a legsűrűbben az irodalmi publikálás gondjai szerepelnek.

Figyelemre méltó az a gondosság és érdeklődés, mellyel az Eötvösöknél idősebb nemzedékek legkiválóbbjai viseltetnek a fiatalok iránt. Kazinczynak valóban, utolsó bizalmasa a félig még gyermek Szalay László. Ugyancsak Szalayt pártfogolja, bízta a nála harminc esztendővel idősebb Szemere Pál is. Általában, egyetemi éveik során inkább Szalay az, aki komoly irodalmi kapcsolatokat létesít, — Eötvös mintegy az ő vezetésével lép be az irodalomba, míg A kritikus apotheosisával, de méginkább a Szemere 1833-as Muzarionjában megjelent elmékedéseivel (Bel- és Külvilág), valamint az ugyancsak Szemere-féle Aurórában (1835) megjelent verseivel, továbbá két színpadi kísérletével (1833 és 1834) magára nem vonja a figyelmet.

Szalay László nem a birtokos, hanem az értelmiségi nemes-ségből származik; apja, Szalay Péter, a helytartótanács titkára volt; korai halála miatt fia nehéz körülmények közt nevelkedett. Eötvös ifjúkorára Pruzsinszky befolyásán kívül, a Szalay Lászlóval szövődő barátság nyomja rá leginkább bélyegét. Másik barátjának, a korán meghalt Palocsay Tivadarnak hatására még visszatérünk. Szalay László szárazabb, módszeresebb, logikusabb fegyelmű egyénisége bizonytalán hozzájárult ahhoz, hogy Eötvös viszonylag korán lábalt ki első ifjúkorának szentimentális-világfájdalmas szakaszából, melyben egyébként egyideig maga Szalay is osztozott vele. Szalay első írásai, a Bimbók címen kiadott költemények (1831), merőben érzelmes-könnyes próbálkozások.

Feltehető, hogy Eötvös szoros kapcsolatai Kazinczyval, majd Kölcseyvel, nagy mértékben Szalay kezdeményezésére jönnek

létre. Hisz Kölcsey annyira szereti Szalayt, hogy 1831-ben patvaristájának fogadja, s Csekén «szállást és asztalt», — Nagy-károlyban pedig szállást örömmel ajánl neki. Szemere Pál és Kölcsey levelezésében mily fontos helyet foglalnak el a Szalay-ról szóló hírek: Szemere csaknem ujjongva értesíti Kölcseyt («Triumph, édes jó Ferim, triumph!») Szalaynak akadémiai segédjegyzővé megválaszttatásáról, «lopva» küldi el neki Szalay érdekesebb leveleit, melyeket Kölcsey «gyönyörrel» olvas. Mindezek a jelek arra mutatnak, hogy Szalay megelőzi Eötvöst a nagy költő-kortársak szívében. Megelőzi, hogy készítse is számára az utat. De ez az út azért nyílik Eötvös előtt, mivel a francia forradalom eszméit ugyanoly mélyen éli át, mint a századelő nagy nemzedéke.

Szalay már 1829-ben rajong Victor Hugoért, Heinéért, s már 1833-ban leírja az előbbivel kapcsolatban azt a gondolatot, melyet majd Hugo-tanulmányaiban Eötvös 1835-ben és 1837-ben fejt ki. Eötvös egész műveltségének, gondolkodásmódjának jellegzetesen jogi színezetében is Szalay hatását kell felismernünk. Sőt, stílusának alakulásában, fejlődésében is. A fiatal Eötvös a francia romantika stílusán nevelkedett: könnyedén, szellemen, egyszerűen ír. Később azonban, értekező stílusát Szalay körmondatos, bonyolult, helyenként nehézkes modorához igazítja, — míg Trefort és Csengery, a két másik barát, mindvégig világosan, egyszerűen írnak. Azt, hogy Eötvös és Szalay 1830 körül az elavult, kiöregedett feudalizmus felszámolásában, s egy új társadalmi rend kiküzdésében egyetértettek, a későbbiekben még bizonyítani fogjuk. De haladó liberalizmusukra fényt vet a margitszigeti epizód is, melyről Falk Miksa szól, s melyet hitelesnek tekinthetünk. Az 1830-as júliusi forradalom hírére Eötvös és Szalay csónakon átkeltek a Margitszigetre, Szalay a francia lapokból felolvasta a forradalom híreit, majd pezsgő került elő táskájukból: «Barátom, ürítsünk egy poharat a nemzetek szabadságára!» Ebben a kirándulásban is Szalay a kezdeményező.

Természetesen, a két fiatalember nem láthatja még akkor, hogy csak a francia bankár-burzsoázia győzelmét hozta el a júliusi forradalom. De éppen nincs jelentőség nélkül, hogy a feudális restauráció összeomlására koccint a tárnokmester fia, — az elnöki titoknok árvájával, aki tanulmányait, szegény fiú létére, alumnusként végzi. «Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy talán soha esemény ily mély és általános hatást Európában nem gyakorolt, mint ez» — vallja a Szalay-émlébeszéd. «A rövid küzdelemnek, melyben a szabadság a júliusi napokban győzött.

semmi sem fertőzötété meg tiszta dicsőségét, s a reactió elijedve látá, mi kevés kellett, hogy minden, mit 15 év alatt fáradsággal épített, halomra dőljön...» — emlékezik vissza ezekre az időkre, negyedfél évtizeddel később, Eötvös. «Mint kortársaira, így Szalayra a júliusi napoknak közvetlenül azon hatása volt, hogy magát az 1879-i nagy forradalom történetének tanulmányozására vetette...» Fontos ez a megjegyzés, mivel mindkettejük fejlődésében döntő hatású volt az, ahogyan 1830 júliusát értelmezték, s az 1848-ig terjedő időben levonták tanulságait.

A fiatal Eötvös már pályája kezdetén bonyolult származási és műveltségi képet tár elénk. Nagybirtokos, aulikus családból származik, agrárkapitalista környezetből, — de később birtokavesztett arisztokratává válik, s munkája, életmódja, baráti köre révén: értelmiséginek minősül. Műveltsége a felvilágosodás eszméiben gyökeredzik, — Pruzsinszky révén a Martinovics-kör hagyományaiból is örököl, — egyetemi évei során pedig beoltódik a kezdődő reformkor patriotizmusával. Irodalmi pályakezdése Kazinczy és Kölcsey jegyében indul, — «Nevelkedjél kedves ifjú, s légy a'kit várunk...» ajánlja az előbbi, pannonhalmi útleírását az iskolapadból éppen hogy kilépő (1831) Eötvösnek, aki oly lelkesen védte meg őt A kritikus apotheosisában, Bajza «durvasága» ellen.

Kazinczy iránti vonzalmáról 1831 március 26-i levele is tanúskodik, melyben Bajza támadásáért a maga odaadó érzelmeivel kíván aggastyán mesterének kárpoztást és elégtételt szolgáltatni: «Midőn érdemetlen ifjak Téged cáfolának, előbb csodálkozás, utóbb legnagyobb harag tölti el keblemet; évek múlhatnak terhek alatt, a haj halványul, az ember összetörik, de örökké ifjú marad az érdem...» Ugyanez a levél tesz említést egy színművéről is, melyet úgy látszik, a Bajza támadása miatti felháborodásában írt, de már nem bánja, hogy e műve nem láthatja meg a napvilágot: «Ami vígjátékomat illeti, jól mondja Goethe: hogy a kéz, mely szenvedelmektől reszket, igazán soha nem rajzolhat, s ez történt vélem is, s ezért vígjátékom gyengesége végett akkor sem látná a sajtót, ha kivomtatását megengedné Atyám.» A levél e része megerősíti azokat az adatokat, melyek szerint Eötvös írói működését családja nem helyeselte. A levél további részében arról a «cenzuráról» szól Eötvös, mely eltiltá vígjátéka kiadatását. Valószínű, hogy itt nem annyira hivatalos, — mint inkább családi és baráti cenzuráról lehet szó («... öt nap alatt termett vígjátékom, a hatodikon láttam át, mely erős az egyesült alacsonyosság, láttam, hogy belső erőm

lehet, de hogy igazság külső hatalmat nem nyújt; minden cenzura vígjátékom kiadását eltiltá; most szívemből köszönöm, hogy oly munka kiadásában gátlott, melyet egy pár év múlva szégyenlve olvasnék talán»). Bizonyára a Kritikusok című vígjátékát említi itt, melyet Ferenczi szerint Szemere Pálnak adott át Eötvös, és melynek példánya azóta ismeretlen. A levél rávilágít arra is, hogy A kritikus apotheosisának megírására a vígjáték sikertelensége készítette a fiatal Eötvöst: «De akkor gondolhatod vigasztalanságomat, már tűznek akartam kéziratomat eresztetni, midőn szembe jutott Horac isteni fortem et tenacem propositi virum-ja, eltökélem «a kritikus apotheosisát», melyből itt küldök egy példányt kiadni, hogy a kritikusok csúfos egyetértések gyümölcsseit ne kószolhassák, és megmutassam a világnak, hogy az ifjúság nem csak gúnyolódni, de az igaz érdemet érezni és tisztelni is tudja.»

Eötvös a helyesítés kérdésében fordul Kazinczyhoz, és fejti ki erről véleményét. Ez arra is alkalmat ad neki, hogy nyíltan szóljon a maga nyelvi nehézségeiről; levelének e helye megerősíti azokat az adatokat, melyek szerint Eötvös anyanyelve a német volt, s a magyart csak később sajátította el: «ha magyarságomban akármiféle hibákat találsz, kérlek, jobbits, és ne tunyaságomnak, csak körülményeimnek tulajdonítsd. Idegen hangok érdeklék az alig született füleim, idegen hangokat rebegének először megnyílt ajkaim; *anya nyelvem német*, az örökséget, melyet minden anya legszegényebb gyermekének is hágy, önnön fáradsággal kelle szereznem; a köteléket, mely legelősebben köt mindenkit hazájához, a nyelvet önnön karokkal fogom, ha csekély is, amit bírok, mondhatom, ez az én mívem, és hírvást várhatok segedelmet és segédet mindenkitől, kinek alkalmam nálaménál boldogabb volt, főképen Tőled.» Ezek a sorok a fiatal Eötvös hazaszeretetének egyik legszebb vallomását is elénk tárják.

A levél megírásának másnapján, március 27-én Kazinczy épp kézhezvett levelére verses episztólával válaszol Eötvös, — ez a költemény is lelkes vallomásban szegezi le Kazinczy művének nemzeti és patrióta jelentőségét.

*Hazád iránt rosszabb kívánatot
Még nem mondott ki semi mint midőn
Kívánád friss legyen kimúlásod
Ó mást óhajtok és éretted égőn
De egyszersmind honomért,
Élj boldogul még évekig, ó bár érd
Gyümölcsseit azon virágoknak*

Mellyek ifjúságodban hullanak,
 S mellyet köztünk te ültetél,
 A tökély fáját lásd virulni
 S a szélvésznek, ha szűnnek majd dálni
 Nyugodj köztünk kiket boldoggá tevél.
 Az Istenek, ha ezt megengedik,
 A mag, melyet hív kezed hinte el
 Éljen bizalommal földben nem vész el.
 Setétben nem rejtőzhetik
 Mit a természet magasabbra szült.
 S ha nyugszik hantodban porod a hullt
 Nem fog tapodni senki, tisztelettel
 Az ifjú síródnál mégyen el.
 Tettekre gyúlva áldás szót sóhaj
 Virágidon magyaroknak könnyei
 Harmat gyanánt reszketnek majd.
 S egy hölgy, magyar hölgynek fohászai
 Nyitják meg utolsó rózsáidat,
 S illatjok üdvözölve felénk hat.
 A test, e semmi, veszszén el nekünk
 Örökké velünk leszen szellemed,
 S csirád enyészék bár idők között; közöttünk
 A szép ja mennyeknek ered!

A német anyanyelvű Eötvöst az izlés, az eszmények közössége közelíti a németes műveltségű Kazinczyhoz, Kölcseytől azonban emberi magatartást, s egy politikai szemléletet sajátít el — barátjával, Szalayval együtt.

2

Sokminden abból, amit Révai József Kölcseyről megállapít: Eötvös 1848 előtti pályáját is jellemzi. Kölcsey-tanulmánya nem csupán azért nyújt kulcsot Eötvös művének megértéséhez is, mivel *A megfagyott gyermektől* kezdve, a *Búcsúig*, vagy az *Oh lennék felhőig*. Eötvös költészete mind hangjában, mind tartalmaiban Kölcsey költészetéből merít, — de azért is, mivel kettejük viszonya a feudalizmus elleni harchoz, a feudalizmus válságához, a polgári forradalom céljaihoz, s ami a legfontosabb: a jobbágykérdéshez, — hasonló, sőt helyenként azonos. A haladó, a művelt reform-nemesség legkimagaslóbb képviselője az a Kölcsey, aki osztálykorlátait áttörve jut le a nép ügyének képviselőtéig. Sok tekintetben hasonló osztálykorlátokat tör át Eötvös is. Kölcsey megteremt egy magatartást a feudális múlttal és a polgári jövővel szemben, — a haladó a felvilágosult nemesember magatartását. Ezt a magatartást Kölcsey példája nyomán vállalja Eötvös is. Természetesen e

magatartás *nincs* épp *korlátok* híján. És érthető, hogy 1848 másféle próbák elé állít, mint a harmincas évek reform-országgyűlései. De kétségtelen az is, hogy Eötvös a negyvenes években, a forradalom előtt, következetesen, becsületesen folytatja azt, amit Kölcsey megkezdett.

1839-ben, Kölcsey-émlékbeszédében az eljövendő, boldog napokat, — a reformkor megígérte, virágzó, szabad országot — Eötvös méltán idézte fel Kölcsey álmaként. És ez a beszéd a Kölcsey-mű örökösének, folytatójának öntudatával gazdag.

A Szalay-émlékbeszéd tanúsága szerint a pályakezdő Eötvös számára az irodalom ugyanazt jelentette, amit — Révai József szavait idézve — Kölcseynek is: «a magyar írók a nyelv, az irodalmi formák, a költői érzelmek területén igyekeztek megteremteni azt, amit a francia nép a valóságban megteremtett: az új, polgári világot.» Kölcsey harcát folytatja Eötvös a nemesség és jobbágyosság feudális, rendi «elkülönözése» ellen is. Amiként Kazinczy és Kölcsey «a nyelv polgárosodásáért folytatott harcukban szembe fordultak a paraszti nyelvvel», — ugyanúgy *A falu jegyzőjének* bonyolult körmondatai is a nép nyelvtől vajmi idegenül hangzanak. Eötvösnek ez a Kazinczy-Kölcsey szabású nyelve korlátot is jelent, a nép életének ábrázolásában, — s a későbbi, Petőfi-Jókai típusú nyelv szomszédságában az Eötvös-regények csekélyebb népszerűségének egyik oka is. «Igaz, Kölcsey nem tudta költői gyakorlatában megvalósítani azt a programot — mondja Révai József — hogy a költészetnek a népi hagyomány, a népi művészet forrásából kell merítenie». És Eötvös is, a Victor Hugo-tanulmányokban, a Kölcseyéhez hasonló lelkeséggel tűzi programjára a népből, a nép számára született művészetet, — de az ő jobbágy-ábrázolásai is (mind *A falu jegyzőjében*, mind a forradalom után írt novellákban) ugyanúgy viszonylanak Petőfi, vagy Arany parasztjaihoz, mint Petőfi népi jellegéhez Kölcsey népi célzata.

Kazinczy nyomán, Kölcsey is elfordult a feudális, a «parlagi» ízléstől, de — «ő nem állt meg félúton, hanem meglátta, hogy a feladatnak másik fele is van: elfordulva a feudálistól, meg kell találnia az utat *vissza*, helyesebben: *előre*, a néphez.» Eötvös nem kényszerült ily «elfordulásra», — számára már Kazinczy nyelvújítása, és Kölcsey költészete egyaránt: hagyományt jelentett.

Révai József rámutat arra, hogy Kölcsey szerint «a haza érdeke a földbirtok megosztásának demokratizálása» — amit a hitbizományi birtokokról mondott beszédében, maga a költő

így fejez ki: «Kinek kezében legyen a birtok? Az mindegy, de nem mindegy: hány kézben legyen? Mert birtok tartja fenn a polgárt és sok olyan polgár, ki birtokkal bir, tartja fenn a hazát...» *Szegénység Irlandban* című röpiratában (1839) Eötvös ugyanezt a gondolatot fejti ki, s a birtokelosztás aránytalanságában keresi az írek nyomorának okát: «... valahol a földbirtokot intelligens kezek között elosztva, valahol e birtok művelését virágzásban látjuk, ott boldog s gyarapodó népeséget fogunk találni mindig. — Hol a földbirtok kevesek által monopolisáltatik, hol a munkát kereső nép átellenében csak egyes nagybirtokosok állanak, hol maga a nép a birtokból, vagy legalább annak használásából kizáratik: ott csak koldusokat, csak szerencsétlen pórt kereshetünk.» A jobbágy gyarapodása Kölcsey elveihez híven válik Eötvös egyik legfőbb törekvésévé.

Az elernzés pedig, mellyel Kölcsey helyét Révai József a reformkorban kijelöli: Eötvös 48 előtti helyének megismeréséhez is kulcsot szolgáltat: «Igaz, nem volt forradalmár, a francia jakobinusok szellemét nem akarta feléleszteni, és a huszas, harmincas években fellépő európai liberalizmus ezt szintén nem akarta. Ennyiben Kölcsey is liberális volt. De a liberalizmus irányban különbözött a francia forradalom nagy népmozgalmától, hogy nem is tartott igényt rá, hogy nagy, általános emberi ideálok nevében az egész nép forradalmi vezetőjeként lépjen fel. A liberalizmus már nem az egész népet akarja megváltani, hanem csak a burzsoáziát, mint osztályt akarja felszabadítani. Kölcsey ebben az értelemben nem volt liberális. Helyesebben: ő liberális is a felvilágosodás nagy nemzedékének módján tudott lenni. A magyar reform-korszakban a liberális ellenzék reformköveteléseit ő tudta a legtisztábban és legkövetkezetesebben összekötni a polgárság régi, nagy, hősi ideáljaival.» Eötvös sem forradalmár, — és ő is liberális, — de liberalizmusában, 48 *előtt* még ugyancsak bennfoglaltatik Viola osztályának sorsa, s egy «polgári rokonszenv» is, Dózsa forradalma iránt. Ami Kölcsey liberalizmusát a burzsoá-liberalizmustól megkülönbözteti, Eötvösét is ugyanaz különbözteti meg. Liberalizmusa 48 *előtt*, még a felvilágosodás nagy illúzióit melengeti, s a francia forradalom jelszavainak, a szabadságnak és az egyenlőségnek jegyében kívánja fölépíteni az általános országot. Eötvös liberalizmusának, 48 *előtt*, vannak ugyan korlátai, — de ez a liberalizmus éppen nem *csak* a burzsoáziát kívánja felszabadítani, nem *egyetlen* osztályt szolgál, hanem az egész nép, valamennyi elnyomott és jogoktól megfosztott osztály javát szolgálja.

Van azonban egy döntő különbség is Kölcsey és Eötvös között, kettejük más-másféle történelmi helyzetéből eredő. «Kölcsey, a magyar haladást sóvárogva — mondja Révai József — még nem tudott elszakadni, s nem is szakadhatott el a magyar 'történelmi' osztálytól. Helyesebben: elszakadt tőle gondolkodásában, érzelmeiben, eszméiben, de ha nincs még olyan népi tömegmozgalom, melyhez csatlakozni lehet, akkor az elszakadás eredménye a magányos elszigeteltség. Kölcsey sajátos helyét a magyar fejlődésben az határozza meg, hogy alapos része volt ebben a magányos elszigeteltségben is, de ugyanakkor mégsem maradt magára, hanem azon az osztályon belül harcolt a haladásért — lemondón és keserűn — mely akkor még a nemzeti fejlődés vezető osztálya volt.» Eötvös sem tudott elszakadni a «történelmi osztálytól» 48 előtt, s hiába szakadt volna is el. A Kölcseyéhez hasonló elszigeteltség tehát neki is osztályrészül jutott. 48-ban azonban erre az elszakadásra alkalma nyílt. A «népi tömegmozgalom», mely hiányzott Kölcsey életéből, — Eötvöst odalenn, a pesti utcán várta volna.

A Kölcsey-Eötvös párhuzamnak e megszakadását Eötvös írói pályájának szakadása is követi. 1849 után időszerűtlenné válik a Kölcsey-féle liberalizmus. De még az a «korlátozott», a polgári társadalom «stabilitását», egyensúlyát óvó liberalizmus is, melyet Eötvös majd az Uralkodó Eszmékben hirdet, — még az sem tud beleilleszkedni a kiegyezés utáni Magyarország politikai viszonyaiba.

A reformkori, az 1848 előtti Eötvös műveiben azonban még a haladás öntudata, a feudalizmus elleni harc szenvedélyei, a reformkor nagy reményesei világitanak. A népet szerető költő gazdag szíve táplálja őket.

3

Eötvös költői pályája a Kölcsey-típusú érzelmesség és világfájdalom jegyében bontakozik ki. Költeményeinek javarésze, de főként A karthausi magukon viselik egy szentimentális «mal du siècle» bélyegét. E világfájdalom mélyén ugyanazt a sérülést tedezhetjük föl, amit Révai József is, Kölcsey mélabújában: «Hiszen a kor, melyben élt, a burzsoázia világmegváltó illúziói szertefoszlásának kora volt: a mindenható észről ekkor derült ki, hogy csak burzsoá társadalmat alkotott, nem pedig az értelem örök törvényei szerint való 'természetes' emberi társadalmat.» Nemcsak Kölcseyt kínozza ez az «illúzió-foszlás», hanem A karthausi Gusztávját is.

A fiatal Eötvös rendkívüli érzékenységgel s szorgalommal vág neki a költői pályának. Az egyetem befejeztével, 1831-ben Fehér-megyében aljegyzői állást vállal, — közben egy nagy, drámai mű (*Bosszú*) tervét hordozza magában, aforizmákat ír, — melyek élete végéig oly kedves műfaja maradnak —, felvázolja a dráma monológjainak tervét, s egy «románon» dolgozik, «András idejéből», melyet 1832 júniusáig kívánna befejezni. De korábban, ugyanazon év husvétjáig még a *Bosszút* is készen akarja látni, — «mert annyit talán az országban nem dolgozik senki, mint én most» — írja Szalaynak, 1831 szeptember 10-én, Bécsből. «Az egész északán által három óráig reggel írtam, most alig mozdulhatok...»

1833-ban megjelenésre készen a *Házasulók* című vígjáték, melyet Szalay Lászlónak ajánl, s csak nevének kezdőbetűi alatt (B. E. J.) jelentet meg, — akárcsak A kritikus apotheosisát is, anyja kérésére, aki nem akarja, hogy a kritikusok «kisebbség» a család nevét («anyám csak attól fél, hogy *nagy becses nemes vitélő nagyságos s méltóságos* nevem Bajza úr Recensioi által nagyon kissebbítettne» — írja tréfásan, 1833-ban, Szalaynak).

A húszéves költő szemléletére, de művészetére, stílusára is tanulságosan derít fényt *Bel és Kül Világ* című, tíz szakaszra osztott aforizma-sorozata, mely Szemere Muzárionjának 1833-i kötetében jelent meg. Eötvös maga árulja el, Szalayhoz 1834-ben írott levelében, hogy az aforizmák a «Román írás» munkája közben, fölös bőséggel születnek tolla alatt, — «lehetetlen mind egy pár kötetbe betömni» — s Kazinczy keltett benne kedvet e műfaj iránt («Kazinczy gyujtá fel bennük az első lángokat, barátjait melegíteni velek...»).

A *Bel és Kül Világ* aforizmáit ugyanaz az érzelmesség hatja át, mely Eötvös első költeményeit is: «Nem oly nagy a világ, s nem oly kicsi szívünk, hogy amazzal ez, ha szeret, magába ne foglalhatná.» Ez az érzelmesség azonban azzal az emberszeretettel páros, melyből Eötvös első, szociális felelősség-érzettől áthatott írásai, egyebek közt *A megfagyott gyermek* is fakadnak: «Ime egy földanya kebele számtalan virágokat terem és tenyész, örökké egy naptól világítva. Miért nem teremhetne szívünk is számtalan jót? *miért nem nyomhatunk mi is egész világokat szerető szívünkhöz? és ha tesszük is, miért nem világítja ezt az ész egyetlen ragyogó napja?*» (kiemelés tőlem). E kérdésre Eötvös azzal a keserűséggel felel, melyet a nagy eszmék és a kicsinyes, nyárspolgári világ közt meghasonlott, romantikus nemzedék hordoz a szívében: «Azért, mert ez (t. i.

az értelem) és a szív közé az úgy nevezett emberösméret és élet bölcsesség zordon fellegei vonulnak, sugárt hozzájuk nem eresztenek; maga pedig a szív csak halvány s gyöngé virágokat teremhet.»

Eötvös sok későbbi témáját magukban rejtik már ezek az ifjúkori aforizmák. A karthausi nagy, érzelmi konfliktusának megfogalmazására is rábukkanhatunk köztük: «Ha hevesen szerető szív az érzéketlenség hideg vizébe merül, vagy meghasad ott, vagy legalább meghidegszik, midőn a vizet alig melegíti.» S ugyanígy Gusztáv élet-elveire is: «A lány és meleg szív csallhat ugyan sokszor, de mindég csal a jégkebel: s az élet szebb örömeiért csalja meg az embert.» Az a pesszimista, idealista szemlélet, melyből Gusztáv válsága — és Eötvösé is — származik, a világ látszatiságára támaszkodó szemlélet, ugyancsak megfogalmazást nyer e lapokon: «Tükrőfolyamhoz hasonló a képzelet, melyben minden parti dolgok csak reszketve tündöklenek vissza; s a hijányokat ragyogó nap vagy csendes holdvilág tölti be: s így örülhet mindenki a folyam mellett, csak virágokat ne kívánkozzék szakítani e vizes világból; mert a semmiséget meglátván, rajta minden kedvét el veszti. *S mi más az élet képzeletnél?*» (kiemelés tőlem).

Az a rezignáció, melybe majd a Gondolatok kicsendülnek, felhangzik már ezekben az aforizmákban is: «Magában hordozza minden fájdalom önnön íráját; a scorpio harapási orvosságát, a fájdalom a könnyeket, az élet a halált.» — vagy: «Létünkben csak egy bizonyosság van — sírokban írta azt az istenség a természet nagy könyvébe: a halál; de még ez is vigasztal.»

A túlcsigázott érzelmességéből fakadó fájdalom, a vágyak, az eszmények és a valóság konfliktusából származó pesszimizmus, s a világról alkotott keserű kép szomszédságában azonban megtaláljuk annak a bizakodásnak hangjait is, mely a reformkor nemzedékének szívét betöltötte. Olvashatunk ugyan az aforizmák közt olyan kiábrándult vélekedéseket a társadalomról, aminő például: «Számptalan hajó evez le az élet folyamán. Elmúlt nem sokára a nyom, melyet maga után hagyott a sajká. Több más sajkának fenntartása, s rettentő hajótörés, vagy más sajkák rontása tartják fenn a révész nevét. Számptalanon mind ezt tenni nem merik, azért a folyó iszapos részén haladván, az által akarnak ismertetni, hogy a folyamot pillanatokra mocskitották.» Eötvös még nem mondja ki, hogy életének hivatásaként a «más sajkáknak fenntartását» kívánja tekinteni: a köznek szolgálás, a hasznosság elve, — ez a felvilágosodásból fakadó

elv, mely A karthausi végtanulságait is nyújtja, még teljességgel hiányzik a Bel és Kül Világból. De az emberiség összességéről már ujjongón szólnak e gondolatok: «Az egész emberiség mozaikképhez hasonló: az egyes kövek, emberek, csak igen csekélyek, s egyszínűek közönségesen; de az egész, melyben minden részecske szükséges, csudálatra ragad mindenkit.» És nem kevésbé ujjongón ismeri föl az ember világtormáló hatalmát, — ismeri föl a *fejlődés* törvényét, mely az ember sorsán egyetemesen uralkodik: «Lenyomó, ha feltekint az ember a számtalan világokra, maga felett, és ha meggondolja, mi kevés ő a roppant mindenségben: és ha csudálva látja a míveket, melyeket maga teremtett, és ha látja mivé teheti a földet, s meg magába tekint újraemelkedik lelke, s büszkén látja, hogy *testvére az egész természetnek, mert őbenne is ki van mondva a nagy egyetemi gondolat: kifejlés.*» (kiemelés tőlem).

Mi több, a reformkor Eötvösének liberalizmusa tisztán, költői hangsúllyal, és félreérthetetlenül szólal meg már most, 1833-ban; mindenekelőtt a tételes vallástól, a felekezetiségtől való elszakadás, vagyis a vallási liberalizmus, mely majd az 1840-es országgyűlésen hatja át felszólalásait («Nem a religio formája, a religio maga boldogít»), — a felvilágosodás szabadság-eszméje («*Ember, sokaság, nép: csak a szabadság teszi nemzetté*»), — a népnevelés gondolata, melynek a Magyarország 1514-ben végszávaiban, s 1848-as, 1868-as törvényjavaslataiban ad majd hangot («*Minden nemzetben nagy erő szenderog: de szendereg csak, és pallérozás serkenti fel*»), — s végül, az alkotmányos monarchia eszméje, mely mellett makacsul kitart, s melynek oly nagy része lesz 1848 szeptemberi, tragikus megtorpanásában is («Szív lehet a fejedelem, a törvényhozó-kar legyen ész, a nép pedig erő; s szerencsések lesznek az országok»).

«*Fény és melegség*» — e szavakkal jellemzi Szalay László a Muzarionban megjelent aforizmákat, s hozzáfűzi: «E két factor, factora minden nagynek, s örökös da capoja mind annak, a mi hatni akar.» Ugyanő a romantika filozófiájának körébe állítja be barátja gondolatait, — egy olyan filozófiába, mely Fichtének az «énre állított» kategóriáit megdöntvén, — a «nagy minden» eszméjét állítja helyükbe, «melynek eradioja minden én». Szalay az «ujjászületett spinozizmus» hívének vallja itt magát, — «mely örökké alapja leszen minden szellemi világnézetnek, s így alapja a kereszténységnek, mint theoria nem mint factum, vagy világosabban: alapja korunk kereszténységének.»

S ugyanitt kimondja Szalay, Hugo nyomán az elvet, hogy a költészetnek az egyéneknél és a tömegnél egyaránt kell visszhangot keltenie, — és ebből az elvből indul majd ki Eötvös is, Hugo-tanulmányaiban, melyek az ő költői hitvallását is tartalmazzák («Csak e philosophiából kiindulva leszen poesise napjainknak, mely sympathiát találjon individuumoknál és másáknál egyiránt, s így lőn a francia romanticus literatura azzá, minek azt culminatiojában itt Cousinnál, ott Hugonál látjuk.») Eötvös gondolatai éppúgy, mint Szalay kommentárjai azt bizonyítják, hogy a harmincas évek elején, ők ketten, a francia romantika talaján, s idealizmustól áthatottan is az én izolált-ságából, szubjektív egyoldalúságából kitörni próbálnak, — a «belvilágból», a «külvilág» felé — s költészetüket éppúgy az egyén, mint a tömegek szolgálatába állítani kívánják.

A Bel és Kül Világ aforizmáiban megnyilatkozó életérzés még tisztábban, dallamosabban szólal meg Eötvös első, lírai költeményeiben. A stílus egyszerűsége, zeneisége, s bizonyos eleganciája jellemezte az aforizmákat. Ugyanez jellemzi Eötvös fiatalkori líráját is.

Azt a kis emlékkönyv-verset, mely Eötvös név-betűi alatt a Nefelejts című, Kovacsóczy Mihály-féle évkönyv 1834-es kötetében jelent meg, nem tekinthetjük ugyan Eötvös akár csak kezdeti lírájának méltó részeként, — mégis, a kékszemű «L»-hez szóló vers, épp modorosságában, szemléltetően mutatja azt a költői magatartást, mely Eötvös első, «világfájdalmas» válságoktól át- meg átszántott korszakát jellemzi:

*Miként ha kedvesidnek hantjain
Körültekintesz, és melletted áll
Az idegennak sírköve, melyet
Nem áztat senki könnyivel,
Egy kis virágot ejtesz
Az elhagyottnak lakhelyére:
Úgy fekszem én itt kedvesid körében.
Ha évek múltak, átfutod e könyvedet,
S öröme gerjedsz, ha nevet találsz
Melly hív vala.
Vagy ha azoknak képei, kik nincsenek
Körödben már, tűnnek-fel képzeltedben,
És kék szemeid cseppekkel telnek el,
Nézz akkor rám is, s hullasd könnyidet
Ez elhagyott nevére, kit nem szeretsz.*

A hosszú, bonyolult hasonlatból induló gondolat ilyenféle kibontásához később is szívesen folyamodik Eötvös. A versben megmutatkozó póz pedig azért tanulságos, mert ugyanez mé-

lyül majd el fájdalmasan hitelessé, A karthausi megírásaig terjedő esztendeiben.

Eötvös további versei Szemere Aurorájának 1835-ös kötetében jelennek meg. Ezek: A megfagyott gyermek, melynek keletkezési dátumát a Vojnovich-féle kiadás 1833-al jelöli, valamint a Panaszok, a Méreg és a Szerelem című költemények, melyek nem szerepelnek az Eötvös életében megjelent 1858-as és 1889-es kiadásokban, s épp ezért, első közlőjük, Szalay Gábor azzal a lehetőséggel is számol, hogy csupán fordítások, «divatos, ismertebb, idegen nyelvű» költeményekből. Ugyanebben az Aurorában jelenik meg az Alom című prózai költemény, melynek szerzősége nem lehet kétes, hiszen Eötvös a Szalayhoz 1834 nyarán írt levelében közli vázlatát, s barátja véleményét kéri róla.

E költemények sorában A megfagyott gyermek első vers-voltát csaknem jelképesnek érezhetjük. A Bel és Kül Világ érzelmessége meghatott filantrópiával gazdagodik e versben, — a felvilágosult arisztokrata filantrópiájával, mely az elnyomott osztályokhoz közeledtében őt egyideig később is vezérli. Az árva, elhagyott gyermek alakjában mintha az árva, elhagyott népet kívánná megszemélyesíteni. Könnyes, meghatott, elérzékenyült gesztussal hajol hozzá. Ugyanígy hajlik majd Violához is. Könnyeket fakaszt olvasói szeméből, hogy szívükben a nép iránt rokonszenv fakadjon. A szociális kérdés sajátosan érzelmes mezbe öltözik még ekkor Eötvösnél. Szentimentális mintaképei többnyire szerelmi könnyeket sírtak. Ő azonban emberbarátiakat. Bármennyire gyermeteg is ez a szentimentális társadalomszemlélet: a maga korában, és Eötvös osztálykörülményei közt, megbecsülést érdemel.

Az Aurorabeli többi mű vajmi kevésbé emlékeztet A megfagyott gyermekre. A prózavers-jellegű Alom pathétikus természetleírásai, magasztos látomásai a kortárs Vajda Péter prózaverseire, — illetve emennek romantikus, német mintáira emlékeztetnek. Jean Paul álmokképei élednek itt újjá, morbid és édeskés színekben, kozmikus látványok tárulnak elénk, — hogy lírai zengésükből valami átkerüljön majd A karthausi természeti képei, mélabúsan elegáns körmondatai közé is. A Panaszok és a Méreg finomkodó, játékos keletiessége, — bókoló metaforás túlzása majd visszatér még a Kísértet (1837) keresettségében, — de egyébként egyáltalában nem jellemző Eötvösre. Ezekre a költeményekre gondolva tekinthetjük csak át azt a komoly fejlődést, mely végbemegy Eötvösben, a Búcsú, a

Vár és a kunyhó, valamint A karthausi megírásáig. És ez a fejlődés elsősorban annak köszönhető, hogy a reformkor eszméi megérnek Eötvös szívében, — valamint annak is, hogy még A karthausi megírása előtt átesik egy súlyos érzelmi válságon. Ennek a válságnak jelentőségére Waldapfel József figyelmeztet, akinek fejtegetéseire A karthausi kapcsán még visszatérünk, — s ugyanő mutat rá a szerepre, melyet e válságban Eötvös korán meghalt barátja, Palocsay Tivadar játszott.

Palocsayt Eötvös életrajzírói «könyvemű, lángeszű bárónak» emlegetik, kiből «lord Byron ferdeségeiből és Heine csipős gúnyjából sok volt» Egyetemi éveit során Eötvös állítólag nem egy közös csínytet követett el Palocsayval: fiktív szerelmes levelekkel légyottra hívták a schönbrunni parkba magasállású, éltes urakat, s a bokrok mögé rejtve mulattak, izgatott, de hasztalan várakozásukon. Palocsay az 1831-es kolerajárvány idején lóháton, kezében az egyetem zászlajával erőszakolta ki diáktársai számára az átkelést Pestről Budára, szétugrasztván a híd őrségét. E csíny értelmi szerzőségével Eötvöst gyanúsítják, holott a kérdéses időben nincs is Pesten. Megerősíti a gyanút a fiatalember arcát éktelenítő kék folt, — és Eötvös hiába magyarázza, hogy az egy számár rúgásától ered: a hivatalos körök «forradalmárnak» tekintik. Egyébként Palocsay duhaj hírért megerősíti Waldapfel adata: 1831-ben kétszáz palack champagne-inek a maga használatára való behozatalát kéri a helytartótanáctól, — amire az, december 27-i ülésén, az engedélyt meg is adja.

Falk Miksa Eötvös «rossz szellemeként» emlegeti Palocsayt, de ennek azok a Kölcseyhez és Szemeréhez írott levelek mondanak ellent, (1836) melyekben Eötvös a halott barát emlékét őszinte mély meghatottsággal gyászolja. «Laczival (t. i. Szalayval) majdnem egyszerre vezeték őt előmbe kegyes végzetem s ha bár nem boldog is, megelégedett valék általok». Szemerét és Kölcseyt is arra kéri, fordítsák le Palocsay németül írott verseit, — s a Kölcseyhez szóló levél úgy emlegeti a halottat, mint kint «csak én ösmertem, kit kevesen szerettek,» s csak ellenségei említene. Pedig «tisztn ment át az életen ő, mint idegen, s e föld nem nyujta egyéb vigasztalást a szenvedőnek, mint könnyeket és a Poesist, melynek musaja fájdalom s babérja egy szomorú fűz.» Még abban is reménykedik Eötvös, hogy az Akadémián emlékbeszédet mondhat Palocsay fölött, — csaknem könyörög ezért Kölcseynek, de emez figyelmezteti válaszában, hogy parentálni csak akadémiai rendes tagokat lehet, — s hozzáteszi, mind-

kettejükre igen jellemzőn: «Te tudod, hogy szokásokat változtatni aristocratai institutiók közt nehéz; pedig Akadémiánk institúciói is olyanok.»

Ezek az adatok indokoltá teszik Waldapfel véleményét, mely szerint «a szentimentális-romantikus barátságnek, amely Eötvös ifjúkori lelkivilágában a kor szelleme és életkora folytán oly nagyjelentőségű, legfőképp éppen Palocsay volt a tárgya és részese.» Palocsay verseit magyarul akarja kiadni Eötvös, de mintegy negyedrészüknék fordítása készül el, s a költemények végül is németül jelennek meg, 1837-ben, Eötvösnek ugyancsak németnyelvű előszavával.

Ez az előszó világosan megmutatja, miben azonosult barátjával Eötvös, — és vallomásszerűen feltárja pesszimizmusának, világfájdalmának gyökereit. Eötvös hiánytalanul osztozik Palocsay pathétikus világ-megvetésében, s úgy véli, barátja azért nem akarta kiadatni költeményeit, mert csak bírálat, de sohasem együttérzés jutott volna osztályrészéül («wohl ein Urtheil, doch nie ein Mitgefühl»). Palocsay kiábrándulásának oka, hogy: emberismeretre («Menschenkenntnis») tett szert, s jókorán felfedezte, hogy a szerelem, a barátság és a hazaszeretet csak az *önzés* takarójául szolgálnak a világban («Liebe, Freundschaft, Patriotismus... nur verschiedene Worte sind für einen Begriff: die Selbsucht.») És az előszó, mely az illúzióvesztés lírai panaszáat zengi, abba a sokatmondó képbe torkollik, mely többiben is felbukkan majd a karthausi lapjain, s ott leli csak meg igazi helyét: a lét hányódó sajkáján az ember egy *kétely* partjai előtt vergődik, háta megett a kiábrándulás sivatagjával («so nun dazustehen im schwankenden Kahne des Dasein, hinter sich eine endlose Wüste, vor sich einen Zweifel...»)

A *kétely* szó, mint Pulszky megjegyzi: Eötvös kitalálása. De a kétely állapota nem csupán fiatalkorában jellemzi őt, hanem úgyszólván egész pályáján, mindvégig. Eötvös kételyei, bizonytalanságai épp abból származnak, hogy szakítva ugyan osztályának elveivel, de ugyanakkor nem szakítván gyökeresen magával az osztállyal: a nép ügyéért száll síkra, — s mégsem képes ez ügy szolgálatának egyedül helyes útját megjelni. Petőfi nem ismeri a kételyt, amikor a forradalom eszméiről van szó, — Eötvös azonban a forradalom után ugyancsak kételkedő bírálatnak veti majd alá őket. Fiatalkorának kételyei még abból az összeütközésből erednek, mellyel első, rajongó reményeit, elképzeléseit a világ szétzúzza. De később, amikor eszméi és a valóság közt tragikusabb összeütközések támadnak majd: kételyre

hajló lelkülete a fiatalkorinál sokkalta súlyosabb válságba, meghasonlásba taszítja Eötvöst.

A karthausi megírása előtt, a Palocsay-költemények tükrözte hangulat és lelkiállapot Eötvösre is jellemző. Ezek a Heine-i hangú versek költőjüket érzelmes-fájdalmas attitűdben mutatják. De ez az attitűd jól megfér a romantika gyermekeinél azzal a «dandy»-jelleggel, melyet a kétszáz üveg pezsgőről szóló adat is kidomborít. A karthausi orgia-jelenetében világfájdalom és világfiság éppúgy összeölelkeznek, — mint Palocsay életében is. A Palocsay költemények bánatos dallamossága a fiatal Eötvös versének érzelmességével közös forrásból fakad, s a két barát verseinek néha még a témái is azonosak. Palocsay és Eötvös egymást ösztönözhatték, egymást kölcsönösen visszhangozták műveikben. Palocsay szerencsésen megőrzi költeményeiben a Heine-i líra könnyed, egyszerű, behízelgő dalszerűségét. És erre a dalszerűségre visszhangzanak Eötvös versei közül a *Holdvilág* (1834), valamint a *Sajka* (1835), a Palocsay-korszaknak e két legtisztább hangulatú termése. Ugyanez a hangulat, ugyanez a dallamosság tölti majd be gazdagon és változatosan A karthausi lapjait is.

Épikusabb formában, de a Palocsay-Karthausi korszak alaphangulatát lehelő a *Nyugalom* (1834), — könnyek csordulnak ebben is, a világban csalódott remete könnyei, az ifjúság, az ifjúság rózsái felett. Zokogó emberbarátság, és csalódott világfájdalom; ime a fiatal Eötvös költői magatartásának legjellemzőbb jegyei. Mindez bizonyos szentimentális sémát teremt lírájában, — sémát, melynek keresettségét éppen nem csökkenti a versek könnyed eleganciája. Mégis, lehetetlen e költeményekben — az Eötvöséiben éppúgy, mint a Palocsay-félékben — a romantika válságos életérzésének a «mal du siècle»-nek őszinte, valóban átszenvedett hangjait meg nem hallanunk.

Eötvös azonban megpróbálja levetkezni az érzelmes sémát, — amiről egyrészt a szenvedélyes, Musset-i hangulatú *Szörnyen szép* (1837), másrészt az allegorikus jellegű *Dalnok és király* (1835) tanúskodik. Ez utóbbi már abban a helyenként körülményes elmélkedő hangnemben szólal meg, mely Eötvös későbbi írásaiban csaknem általánossá válik. Legsikerültebb versei azok, melyekben az eszmeiség az érzelmességgel összhangba kerül; magasztos, pathétikus szárnyalással emelkedik ilyenkor a szentimentális séma fölé, s valóban egy kor, egy nemzedék leglényegesebb gondolatait, érzéseit fejezi ki. Így például egyik legszebb és legtisztább versében, a *Búcsúban* (1836). Erzelmes-

sége itt a valódi fájdalom, a hazája miatti gond felelős, komoly hangjának ad helyet. E vers a reformkor lelkiállapotát, — vára-
kozását és reménykedését szólaltatja meg, de egyelőre még ama
látnoki magasztosság nélkül, mely nagy regényeinek befejezé-
sében tárja föl egy emberséges, boldog társadalom távlatait.
Elégikus borongásában még a nemesi multbarévedés jólismert
hangsúlyai rejteznek, — de Eötvös nem kesereg immár: Rákos,
Buda és Mohács látványai mögött ott rejtezik a «virányain»
majdan boldoguló nép látványa is. Erős lírai színezet, ékes-
szólón felidézett tájak — Provence daltelt mezői és a hótakarta
helvét tetők — tömör, szűkszavú történelmi utalások, — néhány
valóban fenséges sor («*Tán honom könnye vagy te nagy folyó?*»),
— s mindezekhez még a kimért, nemesen szónoki, de már nem
a táblabíró retorikából, hanem inkább a francia romantikából
kölcsönzött hang: ezek az elemek rendeződnek komoly, nyugodt
harmóniába a költemény patrióta alapeszméje körül. 1832-ben,
a pápai önképzőkörben Petőfi ezt a verset szavalja el, Vörös-
marty Liszt Ferenchez című versével együtt.

Eötvös e korszakára új fényt vet az a napló, mely nem-
régiben került elő, a Vojnovich-féle hagyatékából (M. T. A. kéz-
irattár). A bőrkötésű kis kötet A karthausi néhány fejezet-váz-
latát, Eötvös számos ismeretlen reflexióját, több ismeretlen
költeményt, s a harmincas évek végén keletkezett költemények
variánsait tartalmazza, továbbá olyan reflexiókat, melyeket Eöt-
vös A karthausiba illesztett, vagy országgyűlési beszédeiben
(pl. a vegyesházasságokról) sőt, a Gondolatokban használt fel.
A naplóban található feljegyzések valószínűleg Eötvös külföldi
utazásától a negyvenes évek elejéig terjedő korszakból származ-
nak. A *Három hajnal* című vers dátuma (München, 1836, 4/7.)
és az 1840-ben a vegyesházasságok ügyében elmondott ország-
gyűlési felszólalásokhoz készült jegyzetek valószínűsítik ezt az
idő-megjelölést.

A napló egyes, kiadatlan maradt feljegyzései azt bizonyít-
ják, hogy Eötvös haladó, felvilágosult gondolkodása már ezek-
ben az években tisztán kialakult s későbbi, harcos politikai maga-
tartásának előzményei erre az időre nyúlnak vissza. A szabad-
ság eszméje többhelyütt is kifejezést nyer a naplóban: «*Ott, hol
mondhatja szabad vagyok, ott hazáját fogja találni minden
ember*» — olvashatjuk a gondolatot, mely a reformkor Eötvösét
élteti, s mely azonos formában, de már ugyancsak megváltozott
értelemmel a forradalom után, az Uralkodó Eszmékben tér
vissza. A fiatal Eötvös, még lelkesen kiált fel: «*Van egy köz*

hazája minden emberi szívnek, melyhez vágyódva feldobog: a szabadság!» Eötvös nyiltan megveti Bécs «fortélyos elnyomását»: «Csunya a zsarnokság, de fortélyos elnyomás még undokabb». Ugyanez a gondolat nyer nem kevésbé indulatos kifejezést, amikor egy tiszta, becsületes jellem hevével tiltakozik az abszolutizmus rendszere ellen: «Egyre legalább joga van a nemzetnek, hogy ha szabadságától megfosztatik, az nyilván mondassék ki». És sokat elárul a megjegyzés is, melyet az előbbihez fűz: «De van egy ok, mely nyilván ki nem mondatik: az, hogy revolutionarius tendenciák vannak az országban». A fiatal Eötvös élesebben ítél, s többet lát, semmint a nyilvánosságnak szánt írásai sejtetik. Későbbi forradalom-ellenességével szemben, most még be meri vallani magának a forradalom hasznosságát: «Franciaország a legnagyobb példa annyi vérengzés után mennyit haladott.» Eötvösnek ilyen felfogása a forradalomról belejátszik A karthausi társadalom-felfogásába, s egész e korszakbeli munkásságába is.

Mindezekén túl, e naplójegyzetek arról tanúskodnak, hogy Eötvös már jó korán felfigyelt az Ausztriában végbemenő kapitalizálódásra, s a rendi alkotmány feláldozásával kívánta, hogy hazája is erre az ösvényre térjen. A forradalom után bizonyára az öztrák polgárosodás láttán hajlik majd egyideig arra, hogy egy alkotmányos öszbirodalmon belül keressen menedéket az ország számára, az önkényuralom nyomása elől: «Kimegyünk az Ország határain s ott Ausztriában minden virágozik, az országot boldog népesség lakja. Itt minden kopár és elhagyott. Az országnak alkotmánya sincs, s a nép még is boldogabbnak érzi magát. Itt nagy különbségnek kell lenni a törvénykezésben.» Mindebben természetesen nem az Eötvös által «undoknak» nevezett «fortélyos elnyomás» igazolását kell látnunk, — hanem a rendi Magyarország ama csödjének elismerését, mely A falu jegyzője lapjain nyer csak igazán szenvedélyes ábrázolást. Mi több, a fiatal Eötvös a kapitalizmus technikai vívmányai láttán az egész társadalmat «sarkából kiemelő» eszmék jövőjét is érzi. «Gőzkocsik találtattak fel, új erőművek napról napra megváltoztatják e föld színét, ki tudja, nem csírázik é már milliónyi fejekben a gondolat, mely ez egész társaságot sarkaiból kiemelendi.»

Eötvös e korszakbeli filantrópiájáról, s a szociális kérdések iránti érdeklődéséről tanúskodik az a költemény-töredék is, mely egy *bányász* alakját és sorsát idézi elénk A megfagyott gyermekre emlékeztető érzelmességgel. Ez az igénytelen, s feltehetően tragikus kimenetelűnek szánt költemény, magyar nyelv-

ven talán az első, mely *proletárt* énekel meg. A vers eszmeisége ily módon rokon azokkal a fejtegetésekkel, melyeket Eötvös A karthausiban, illetve a Szegénység Irlandban lapjain szentel a pauperismus, a munkásnyomor kérdésének. Eötvös reformkori lelkületére egyébként jellemző fényt vet, hogy a haladás kérdései és a társadalmi kérdések — érzelmes mezbe öltözve jelentkeznek nála:

*Egy bányász áll magányosan
Egy akna mélyiben
Letette a szerszámaint
s fáradtan megpihen.*

*Körülte csend csak néha hall
Egy távol kopogást
Vagy ha perczegve felveri
Egy csepp a halgatást*

*És kézhez veszi szerszámaint
S újonnan dolgozik
Keze erős csapásítól
A szikla hangozik.*

*Körülte csend csak mécese vet
Halvány sugárakat
A barna sziklafalra hol
Izzadva dolgozik
S kívül tekint sötét körén
S bú tölti lehelét.*

*De lelkét szép ábrádozás
Ringatja édesen
Ha majdan ismét feljövök
Mi boldogság ott fent*

*Ott fenn a kedves hegytetőn
Hol kis lakásom áll
Szemem nyájas sugárokat
S szívem egy nőt talál*

*Hol kertemet virágozás
S száz illat tölti el
S mosolygó gyermekek között
Örülhet e kebel*

*Ott fenn, hol isten napja süt
Hol minden oly meleg
Ott fenn a puszta érez helyett
Szerelmet lelhetek ...*

A költemény tragikusnak szánt befejezésére a töredék stró-
fák közül az utolsó árulkodik, mely a hegytető keresztje előtt
zokogó nőt mutat meg nekünk:

*A nap derült mosolyg a táj
S minden virágnak
Csak keblét töltik bánatok
Csak ő panaszkodik*

*Mi bús e föld s határain
Mi elhagyatva én
Miolta kebelem nem pihen
A hívnek kebelén.*

Hasonló megoldást találunk a befejezés egy másik válto-
zatában is:

*S a hegytetőn hársak között
Egy kő feszület áll
Hol a bányász imádkozik
Ha az aknába száll*

*Ott térdepel zokogva most
Egy nő magányosan
Neki setét e nyájas nap
E táj virágtalan*

*S a merre néz e messze föld
Oly pusztá s elhagyott
Csak egy enyhíti keblében
Az égő bánatot*

*Csak egy vigasztalás maradt
Keservei után
Ott fenn, ha majd a szív elállt
Megláttak még talán*

Ezek a töredékek is bizonyítják, hogy Eötvös, a kor szo-
ciális-emberbaráti szemléletmódjához híven, épp az érzelmesség
segítségével igyekszik részvétet kelteni a bányász sorsa, helyzete
iránt. Es ennyiben a költemény A megfagyott gyermek párjának
tekinthető, ami arról is tanúskodik, hogy Eötvös tervszerűen,
s azonos attitűdben próbál közeledni a szegényekhez, a kissemmi-
zettekhez, a társadalom legalsó, legárvább néposztályaihoz. A
megfagyott gyermek és a tárnában pusztult bányász felett
könnyet hullató Eötvös megrendültségét őszintének kell tekin-
tenünk, — s ez a megrendültség az ő ifjúkori szemléletét egészen
egyedülállónak mutatja, még a reformkor viszonyai közt is.

A kéziratos kötet többi verse Eötvösnek a harmincas évek végéről származó egyéb költeményeivel mutat rokonságot, s megtalálhatjuk köztük számos, ismert versének variánsait is (Elvirához, Szerencse s nyugalom, Maholnap sír takarja, stb). Kiüt közülük egy bordal, mely ennek a műfajnak egyetlen jelentése Eötvös életművében:

*Bort nekem, hogy elfelejtem
Életem súlyos gondjait
Szébb reményim megcsalának
Tán e szesz majd boldogít.*

*Vigan issza szomjas ajkam
Életemnek asztalán
Első kelyhét*

*Szive feldobog gyönyörben
Keble tágul lelke nő
S lelkesülve egy világot
Lángolón ölelne át*

*E kebel mely úgy kihülne
Egyszer tán még felhevül
Bús valóm, vidító álmok
Had lebegjenek körül*

*Részegség ez ember élet
A mi szébb mi nyájasabb
Részegülve érze szívünk
S sírjon az ki józanabb*

A befejezetlen, illetve kidolgozatlan költemények sorában csak a Három hajnal címűt tekinthetjük teljesnek és végleges szövegűnek. Ez a költemény a Szörnyen szép és a Kísértet című (a Vojnovich-kiadás szerint 1837-es) versekkel tartozik egy csoportba, s mind hangjában, dallamosságában, mind pedig romantikus színeiben rokonuknak mutatkozik:

*A nap közelg a bércz pirul
A hajnal tiszta cseppje hul
A néma völgyön végig
S arannyal himzett fellegek
A bércz körül enyelgenek
Mint boldog álmai*

*A zöld mezőn inogva áll
Virágozó egy rózsaszál
Hajnalszínű virága
S lehajtva színes kelyheit
Elönti harmat cseppjeit
A szomjuzó mezőn*

*S nem messze tőlem ül maga
Zulejka, arcza hajnala
Pirosabb a valónál,
Mosolygás játszik ajkain
Szeme fénytelt homályain
Egy tiszta csepp ragyog*

*A hegytető, a rózsáig
Zulejka az egész világ
Hajnalba öltözött:
S csudálatos az ifjú szív
Hol annyi új életre hív
Nyugodni nem tudott.*

A többi, főként töredékes költemény Eötvös érzelmes-romantikus hangját szólaltatja meg, s mélabújában A karthausi hangulata felé mutat:

*... Zölden emelkedik egy kis halom
Járt ösvény nem vezet fel az oromhoz
Hol csend uralkodik és nyugalom*

*Körülte egy felől hegybérczek állnak
Setéten elkerítve a határt*

*S a domb alatt elnyúló házsorával
Falunk fejezlik, s tornyos temploma
Körülte sírmező, hol bánatával
Sok szív pihen ki len elfárada*

.....
*Fen a tetőn családom nyughelyére
A föld alatt egy bolt építetett
Ben nyugszanak kik régen elmenének
S az egy kit szívem nem felejthetett.*

E költemények némelyike mintha Eötvös utazásainak emlékeit, benyomásait olvasztaná fel lírává:

*Felleg borítva áll ott
A bérczek nagy sora
A tó setét habokkal
Csapdos ki partira*

*A lombon cseppek függnek
A rét oly színtelen
Miként ha ősz borulna
E völgyön s bérczeken*

*De öntsd nap sugárit csak
E tó s bérczek felett
S nézd most fényköntösében
E bús vidékeket*

Nézd éghez tornyosulva
Bérczidnek kék körét
S közöttök csendes tavon
Egednek tükörét
S a tölgyek élő zöldjét

.....

S mond nem de szép csudákat
Mivelt ez egy sugár
S ha búsan elmerülve
Vándorlok utamon
Ha néha egyes cseppek
Csillognak arczomon

Ó nézz reám te kedves
S szemed sugárinál
Bű fátyolom eloszlik
S lelke ragyogva áll.

Néha pedig A karthausi világfájdalma, keserűsége is megszólal e kéziratok költeményekben:

Ó meg ne bánd te jó, kit angyalomnak
Rendelt az ég nehéz ösvényemen
Hogy elbirhassam életemnek terhét
Hogy nékem is egy birtokom legyen

Ki tudja, tán közel a pálya vége
Mely hidd el nekem könnyű nem vala
Hol bájló álmaim jókor elhagyanak
Minden reményem jókor megcsala

S nem lesz e szép ha majdan visszagondolsz
S az elhagyott kopár halom felett
Kegyetlen ellenim rágalmazási
Nem sértik többé bús emlékemet... stb.

Hazafias érzései is kifejezést nyernek néhány strofa-törédekben. Így például, a Búcsú hangnemére emlékeztetőn:

Kinek hazáját bércz sorok kerítik
Dicsérje az az ilynek völgyeit
Zengjen tengerről ki a tenger partján
Játszotta el gyermek játékait
Miénk te vagy alföldnek messze síkja
Te elhagyott kert pusztá Kanaán
Kinek szívébe isten dalt teremté
Zengjen te rólad szebb óráiban

És a történelmi témában Eötvös néha a reformkori hazaszeretet súlyos gondjait, aggodalmait fejezi ki:

*Megtisztul a töröktől
Budának szent fala
És ismét hazánk lesz
Mi börtönünk vala
De hol van oly erős kéz
Jövőnknek zálogát
Kinek kezére bízom
Hol van a dalia*

A kéziratos kötet tehát hű tükre Eötvös első korszakának, A karthausi kialakító éveknél, melyekben a felvilágosodás eszméi, a társadalmi kérdések iránti filantróp érdeklődés, valamint a romantika érzelmessége és világfájdalma vegyülnek el egymással, táplálják egymást.

Eötvös ez első korszaka, minden kiforratlansága ellenére, válságaiban és vívódásaiban, világfájdalmában és érzelmességében a későbbi nagy műveket készíti elő. Azok a témák, melyek őt később foglalkoztatják, ha kezdetleges formájukban is, e művekben már előbukkannak. A fiatal Eötvös e felkészülő korszakának zárófejezete A karthausi lesz, — ez sommázza az ifjúság érzelmi viharait és világnézeti tépelődéseit, — de ugyane kor terméséből A megfagyott gyermek és a Búcsú már a reformországgyűlések, a Pesti Hírlap és a A falu jegyzője Eötvöse felé is mutatja az utat. A Palocsay és Szalay verseivel egyhangzású, Heinéből táplálkozó költeményekben pedig még A karthausi megírása előtt, Gusztáv, Armand és Arthur érzelmei szólnak meg.

Látszólag kiütözik e korszak terméséből a *Házasulók* című vígjáték, (1833), melyet Szalay Lászlónak ajánlott, s mely «fellelté kis publicum» jelenlétében kerül előadásra. A *Házasulók*-nak Toldy Ferenc szentelt terjedelmes ismertetést. Léha, helyenként cinikus, naív cselekményű, s itt-ott szatirába hajló vígjáték ez, — a harmincas évek társasága, arszlánjai, vígözvegyei vonulnak fel a színen; a bonyodalom megszerkesztésében a fiatal író többet tanult Kisfaludy Károlytól, mint a kortárs francia színpadtól, melynek divatos darabjait pedig eléggé ismerheti, s a párbeszéd, a föl-fölcsillanó ötletek, a replikák, a szellemességek alig is vallanak a későbbi Eötvösre. Mégis, A karthausi orgiajelenetének szereplőiben, ezekben a fásult, de pergőnyelvű dandykben elő-előbukkan majd a *Házasulók* ifjainak néhány

vonása. És a regény e nagy, drámai csúcspontjának előkészítésében, az események elrendezésében, a feszültség művészi fokozásában, a színpadon szerzett tanulságok is érvényesülhetnek. Eötvös regényei a komponáló tehetség jelentős jegyeit mutatják, s e tehetség kifejlődésében a fiatalkori dráma-kísérleteknek bizonyval részük volt.

1834-ben jelenik meg a *Bosszú* című szomorújáték, melyet ugyanaz év április 21-én mutatnak be Debrecenben. Eötvös vonzódásában a színpad felé, némi családi hagyomány nyomait is kereshetjük. Déryné naplója jegyzi föl, hogy Eötvös apai nagyszülei, idősebb Eötvös Ignácék szívesen látták vendégül a helyi színtársulat tagjait, Kassán, s különösen a nagyanya (született br. Szepessy Mária), ez az erélyes, kardos asszony, aki tulajdon kezével pofozta fel egyszer házi papjukat, s akiről Ferenczi Zoltán szerint, Eötvös mindig szívesen beszélt: a nagy színész nő művészete iránt komolyan érdeklődött.

Eötvösnek Szalayhoz 1831-ben intézett levelei már szólnak a *Bosszú* tervéről, — Leila kezdő-monológjának vázlatát is leírja, de a végleges kidolgozásban lényegesen megváltoztatja majd. A szomorújáték jellegzetesen romantikus mű, — hőseit a szerelem, a barátság és a bosszú szenvedélyei töltik el. Egy Török nevű gazdag öregember, aki a muzulmán hitből a keresztényre tért át, ugyancsak áttéríti, majd feleségül veszi szép, fiatal rabnőjét, Leilát. A lány titkon Alit szereti. Bedor nevű barátja segítségével, aki szintén szerelmes a lányba, Ali meg akarja szöktetni Leilát, de vállalkozásuk során elpusztulnak. Az utolsó felvonásban Begler felbujtására, Török megöli Leilát, — akiről kiderül halála után, hogy gyilkosának és férjének tulajdon leánya volt. Mind a házasság, mind a gyilkosság Begler műve, — aki régi ellenségén, egykori vetélytársán, Törökön, így állt bosszút.

A dráma szereplői a világfájdalomnak, a pesszimizmusnak, az érzelmi meghasonlottságnak ugyanazokat a témáit variálják, amelyeket Palocsay-költeményekből és általában, Eötvös első terméséből ismerhetünk. És ezeket a témákat is — melyek az egyes szereplők monológjaiban öltenek testet — A karthausi tejezi majd ki végső érvénnyel. A *Bosszú* szereplőinek ajkán egyazon életérzés nyer kifejezést, — Török és Begler, Leila és Ali, valamint Bedor: lelki rokonok. Egyek ők a világfájdalomban, a csalódásban és a halálvágyban. «Mert édes a halál és boldogító — mondja Ali. — Eltünk tavaszi szellőhöz hasonló, Mely láradozva fut a téren át, Es tiszta tó az emberek halála; A szellő rásimul, sohajt, — s kihül.» A megcsalatott reményeket csak-

nem ugyanaz a kép fejezi ki itt is, mint A karthausiban: a biztosnak vélt parté, melynek szikláin szétzúzódik a révbe törekvő sajka. Begler az öngyilkosságára tartogatott mérget így köszönti: «Éltünk könyvének végső verse vagy, Ha rajtad átmegyünk, csudálva látjuk, E könyvben mily kevés az értelem.» Ezek a hősök keserű fölényvel hártják el maguktól a reményt: «...remélve élünk itt a földön. Tudatlanok, gyönyört hozand-e, Vagy új fájdalmakat ez óra még. Oh gyenge szív, mely, míg dobog, remél.»

A jellemek megformálásával Eötvös ugyancsak A karthausi alakjainak előképeit teremti meg. Begler gyűlölete, nyomorúsága, keserűsége majd Armand-ban bontakozik ki igazában («Allah csúfot üz veled, Ily szépnek alkotó e nagy világot, Hogy annál inkább nyomjanak keserű; S a nap, mely tiszta fényben áll feletted Keserű és véghetetlen gúnyolás. Imádjad, mert világot alkota, Mely néked azt mutatja, mily szegény vagy.») Armandot is szegénysége hajtja bűnbe és kétségbeesésbe. Bedor önzetlenségében, rajongásában viszont Gusztáv jellemének egyes elemeit találhatjuk meg («Hol minden gondolat az ég felé emel, hol minden érzemény mennyet S öröklő életet ígér.» — vagy «A büszke csillagok, Melyekhez vágyaim emeltek egykor, A föld felé ne lássanak hajolva»), — s ez a lelkiállapot egyformán jellemezhetette a fiatal Eötvöst, valamint Szalayt is. A barátság rajongó dicsőítése mintha csak Szalay, vagy Palocsay nevére szólna («Elkap barátságod magával, és Veled az ég felé emelkedik A gyenge lélek, melyet fájdalom Erősen földhöz sujtott.»). — de felbukkan itt a barátok közti meghasonlás motívuma is, (akárcsak Gusztáv és Armand viszonyában), s ki tudja, nem lehet-e mögötte egy valóságos élmény nyomait kutatnunk?

De a liberális Eötvös is megszólal már a Bosszúban, — mégpedig az erőszakos hittérítés ellen (Néhány évvel később, az 1839/40-es országgyűlésen majd a reverzálisok ellen fog felszólalni). S végül, hősei tragédiájának okai közt rámutat az osztály- és vagyonskülönbségekre is.

A Bosszú stílusát, éppúgy, mint az első versekét, bizonyos harmónikus elegancia és zengés jellemzi. Eötvös mintaképei, — Kazinczy és Kölcsey — sokkalta kevésbé hajlékonyak és könnyedek, viszont az ő nyelvükben szórványosan még megtalálhatjuk azokat az erőteljes, nem egyszer népi eredetű fordulatokat, szóhasználatot, stb. — melyeknek mindvégig hijján lesz Eötvös stílusa.

Az első versek és a Bosszú világfájdalmas keserősége ne tévesszen meg bennünket. Miként a Búcsú is tanúsítja, a fiatal Eötvös szívében a meghasonlottság mellett a remény is lakozik, — a reformkor nagy bizakodása, és 1836-ban öntudattal írhatja Szalaynak: «Eletem egyszerű, mint a tiszta ég, s talán hasznos is.» Es ugyanott a táguló élet, a nemes becsvágyak és igények kifejezését a fiatalság páthosza, indulata járja át: «Naponként terjed körülöttem láthatárom, vagy igazabban mondva, naponként tisztul, s sejdítésből való lesz, a vágyból érzemény, az ösméretből gondolat; csak életet, erőt adjon az ég s nem futom át pályámat nyomtalanul.» Gazdag, büszke szavak. Erős és boldog lélek szavai.

S e szavak a nagy, külföldi utazás küszöbén hangzanak el: 1836 júliusában indulna útnak, s úgy tervezi: három esztendőre, — «talán örökre.» Rebesgetik, hogy az ercsii postamesterné «csodaszép» lánya, Betty miatt sürgeti Eötvös családját a külföldi utazást. Élete alkonyán majd visszagondol még a postaházra, rozzant kerítésével, s a barackfára, mely alatt Bettyvel boldog órákat töltött. Az ő nevét ruházza majd A karthausi kis masamódlányára, — alakját pedig Júliára talán.

A fentebb említett levelet 1836 márciusában írta Szalaynak, — Bécsből, ahol az udvari kancellárián, Reviczky Adám gróf oldalán tölt be «tiszteletbeli fogalmazói» állást. Mielőbb szabadulni igyekszik hivatalától, s még ugyanabban az évben vissza is tér Ercsibe, majd elindul külföldi útjára, melynek időpontjáról és állomásairól igen bizonytalanok értesüléseink. A Szalayhoz 1836 márciusában frott levél júliust jelölte meg az indulás időpontjául, s Eötvös itt nem említi, hogy utitársa is volna. Az Eötvös-kéziratok közt található *Három hajnal* c. költemény müncheni dátummal, 1836 július 4-ről kelt, Eötvös tehát ekkor már külföldön tartózkodott. Ferenczi Zoltán szerint majdani sógorával, Treforttal indult útnak, 1836 őszén, s bejárta Svájcot, Németországot, Németalföldet, Franciaországot és Angliát.

Ferenczi közlése azonban téves, mivel Trefort 1836-ban még nem ismerte Eötvöst. És ugyancsak téves az a közlése, mintha Trefort, még egyetemi hallgató korában állandó látogatója lett volna Ercsinek. Trefortnak a Nemzeti Múzeum kézirattárában őrzött, kéziratos naplója (1279. Fol. Germ.) világosan megmondja, hogy ő Eötvöst 1837 őszén, ügyvédi vizsgájának letétele után, Marczibányi Livius házában ismerte meg. Eötvös Dénest, Józsefnek öccsét korábban ismerte már, s az Eötvös-házban is bemutatta őt Serényi. Mindazok a feltevések, mintha Eötvös

és Trefort közösen utaztak volna, s Eperjesen is együtt lettek volna, ily módon tehát tévesek. Trefort útvonala különben is eltér az Eötvösétől. Az említett naplónak, valamint 1882-es évi visszaemlékezéseinek tanúsága szerint Trefort 1836 április 3-án indult Kassának, Eperjesről, onnan delisáncon ment Pestre, majd 24 órás tartózkodás után Bécsbe. Május 9-ig Bécsben maradt, onnan Prága, Teplitz, Drezda, Lipcse, Berlin útvonalon Hamburgba utazott, — Hamburgból Lübecken, Szentpéterváron át Moszkvába, — Moszkvából Finnországon át Stockholmba, s Göteborgon, Kopenhágán, Lübecken át, vissza Hamburgba. Augusztus 2-án Londonban van, ellátogat Edinburgh-ba, Glasgow-ba, s azzal a tervvel foglalkozik, hogy New-York-ba áthajózzék, amire gyámja, Csáky grófnő is biztatja. Október elején Hollandiát, Belgiumot járja be, a Rajna mentén utazik, s Mainzon, Frankfurton, Mannheimen, Heidelbergén, Stuttgarton, Karlsruheén át jut el Strassburgba. November elején már Párizsban tartózkodik. Amerikai útjáról immár végképp lemondva, Franciaországban marad, — december 18-án Lyonba utazik, onnan Arles-ba, ahol a karácsonyt tölti. Nîmes-en, Montpellier-en keresztül érkezik Marseille-be, ahonnan gőzhajón, Genován át Milanóba, Velencébe tart, s Trieszten át utazik haza. 1837 február 7-én, huszadik születésnapján ismét Pesten van.

Trefort útvonala azért érdekes, mivel a kortársi írók közül ő vállalkozott a legnagyobb külföldi utazásra. Eötvös sokkalta kisebb területet járt be: Svájcot, Németországot, Németalföldet, Franciaországot és Angliát. Többé már nem vág neki ilyen nagy útnak, — holott Trefort később még Olaszországot és Görögországot is bejárja.

Azok a közlések, hogy Eötvös Szalayval indult volna külföldi útra, ugyancsak tévesek, mivel ez utóbbi 1838—39-ben, majd 1840-ben járt külföldön. Szalay jutott hozzá legnehezebben a nyugati úthoz: hosszas takarékossgal összegyűjtött «pénzcskéjét» még Máj ügyvéd kölcsönével kellett megtoldania. Általában, a fiatal reformnemzedék még az 1839/40-es országgyűlés előtt megfordult a nyugati kapitalista államokban, — s az ő úti tapasztalataiknak döntő részük van abban, hogy a negyvenes évek politikai életében, sajtójában és irodalmában az ország átalakításának, modernizálásának kérdései mind sűrűbben vetődnek föl. Mi több: e külföldi utak gyümölcszeként kerülnek a fiatal nemzedék érdeklődésének előterébe a kapitalizmussal kapcsolatos jogi, gazdasági, sőt *szociális* problémák. A negyvenes évek elején kialakuló centralista kör e nyugati utak tapasztalatai alap-

ján is válik a polgári fejlődés egyik legkövetkezetesebb sürgetőjévé.

A legutolsó támpont Eötvös nyugati útjának időpontjához az a levél, melyet Bécsből, 1836 június 13-án intéz Kölcseyhez. E levél keltének időpontjában Trefort már külföldön volt. S ugyane levél, akárcsak a Szalayhoz írott, júliust jelöli meg indulási időpontul, — július elsejét. Ebben a levélben egy folyóirat tervét említi, s Kölcsey közreműködését kéri hozzá; Palocsaynak, majd Eötvös öccsének, Dénesnek egykori nevelője, Vallas Antal szerkeszténé a folyóiratot, melyet Waldapfel József a Budapesti Szemle közvetlen előzményének tekint. A vállalkozás a külföldet járó fiatal nemzedék közös orgánuma lenne, — a munkatársakul megjelöltek közül Szemere épp útra készül, akárcsak Eötvös, — Pulszky pedig már úton is van, 1835 óta, Németországban, Angliában, Hollandiában és Franciaországban. Az otthonülő Kölcseynek Eötvös némi fiatalos fontóskodással említi, hogy Pulszky a «Pirenei félszigeten tartózkodik», — ami nem igaz, mert ez utóbbi csak «esetleg» tervezte a portugáliai utat, hol «bécsi ismerőse», a nála valamivel fiatalabb Coburg herceg a királynő férje lett. De a folyóirat máris gazdagnak, s újszerűnek ígérkezik, az Európa-járó fiatalok úti-írásainak reményében, s maga Eötvös is itt akarja közölni útinaplóját.

A Búcsúban megszólaló reménység, s a fiatal nemzedéket Kölcsey vezetése körül tömöríteni kívánó folyóirat terve: ime a fiatal utas útravalói, melyeknek birtokában a messzi városokat éppen nem az osztályabéli, arisztokrata ifjak divatja szerint, — hanem inkább a haladó, nemesi értelmiség módján fogja bejárni.

Eötvös külföldi útjáról főként anekdoták szólnak, — de ennek az útnak termése A karthausi is, és a Szegénység Irlandban, valamint Methodista temetés címen, a Társalkodó 1838-i évfolyamában megjelent útirajz-töredék. Párizsban megismerkedik Victor Hugo-val, Lamartine-nal, Guizot-val és Chateaubriand-nal, s állítólag egy jósnő azt jósolja neki, hogy híres ember lesz, miniszterségig viszi, de vérpadon fog meghalni. Az anekdoták megemlékeznek egy szellemes replikáról is, mely miatt párbajba keveredik, — s ő maga meséli el 1870-ben azt a kalandját, mely őt a Grande-Chartreus meglátogatása során, A karthausi témájához juttatja. Fiatal, szép nővel találkozik a kolostor kapujában, aki vissza akar vinni az életbe egy karthausinak készülő ifjút. Eötvös közvetítőnek ajánlkozik, s átadja a szerzetes-jelöltnek a hosszú iratot, melyet a fiatal nő négy napon át írt, egy szomszédos házban. Az ifjú megmarad elhatározása

mellett, — és Eötvös hasztalan próbálja megvigasztalni a visszautasítottat, aki a papokat hol francia, hol spanyol nyelven atkozza kétségbeesésében.

1837-ben ismét odahaza van Eötvös. Apja, Sáros megye főispánja, Eperjesre nevezeti ki, a kerületi táblához, ülnöknek. Pulszky akkorra már szintén Eperjesen tartózkodik. Thomas Moore költeményeit olvassák, angolul; Eötvös unatkozik a kerületi tábla ülésén — de A falu jegyzője és az Éljen az egyenlőség egynéhány alakjával talán épp itt ismerkedik meg — útirajzait írja, szomorújáték-ciklust tervez, és belékezd A karthausiba, melyből «egyetmást» felolvas Pulszkynak, félre azonban visszatér apjához, a tárnokhoz, Budára. Az 1838-as, márciusi árvíz mentőmunkálataiban bátran vesz részt, s ennek hírére Eperjesen Pulszkyék azért is meglepetéssel fogadják, mert «ideges természeténél fogva» nem várnak «különös tevékenységet tőle e téren.» Ez az «idegesség» azonban Eötvösnél a tevékenység telifokozott vágyából fakad. A világfájdalom elzártágából mindinkább a közösségért végzett munka területeire kívánna áttörni.

1838-ban Eötvös még visszatér Eperjesre, melynek irodalmi körében a negyvenes évek irodalmi életének néhány leendő szereplője készül feladatára. Kapó István megyei főjegyző ugyanis írnokul fiatal költőket alkalmaz, mert a latin hivatalos nyelv helyébe lépő magyar «írályt» a régi aljegyzők nem tudják elsajátítani. Így kerülnek a megyéhez: Sárosi Gyula, Vachott Sándor és Imre. Kerényi Frigyes csatlakozik még e körhöz, — s Kossuth Lajos egykori iskolájának, az eperjesi kollégiumnak tanára, Greguss Ágost is hallatja benne szavát. Sárosi Gyulát Eötvös közbenjárására nevezi ki a főispán-apa másod-aljegyzővé.

1838 június 12-én meghal Eötvös apai nagyapja, — s a fiatal költő a család borsodmegyei birtokára, Sályra költözik, ott is él az 1839/40-es országgyűlés időpontjáig, mely a mindinkább áhított gyakorlati tevékenység, a közélet alkalmát nyitja meg előtte, — új korszakot életében.

Esbe az új korszakba Eötvös egy kialakult költői programmal, — és egy szíve mélyéig átszenvedett, majd végülis megoldott lelki-világnézeti válság tanulságaiival lép. Az előbbi Victor Hugoról szóló tanulmányaiban fejti ki, — az utóbbit A karthausiban ábrázolja.

4

Eötvös két tanulmányt írt Hugoról: az egyiket 1835-ben (*A francia drámai irodalom és Victor Hugo*), a másikat 1837-ben (*Victor Hugo mint drámai költő*). Hugo iránti najongásában

Eötvös osztozott Szalayval, aki 1838-ban, Kölcseyhez írott levelében említi, hogy 1829-ben már felhívta rá az írók figyelmét, — s ezek «vállat vonítottak» rá. 1838-ban, Párizsból Toldynak némi keserőséggel írja Szalay, hogy Hugo, aki 1831-ben és 32-ben még prózában írta drámáit, — a Ruy-Blas-val visszatért az alexandrinhoz; «azóta hat, hét év folyt le» — teszi hozzá, bosszúsan, a klasszikus szabályok híveinek örömmámora miatt. Mégis, 1844-ben, menyasszonyához intézett levelében megvallja, hogy Hugo mindig a kedvenc költője volt («war immer mein Lieblingsdichter»), aki mintha csak az ő «leglelkéből» («aus der Seele meiner Seele») szólna. Ebből a levélből kiderül, hogy nem csupán Eötvös találkozott személyesen Hugoval, hanem 1839-ben Szalay is. Mme Hugo szépségről is, s arról, hogy valójában is oly angyalian jó («engelgut»), aminőnek férje őt költeményeiben festi. A Muzarionban közölt Bel és Kül Világ aforizmaíhoz fűzött megjegyzéseiben is Hugot tekinti a kor ama költészetének «culminatiojaként», mely «sympathiát találjon individuumoknál és massáknál egyiránt.»

És Eötvös számára is azért példamutató Hugo költészete, mivel a népről, a néphez kíván szólni. A fiatal Eötvös Hugot kívánja követni, s ars poeticáját Hugo tanításának szellemében togalmazza meg.

A francia romantika főképp azért kedves Eötvösnek, mivel a mult, a feudalizmus ellen, — a klasszikus művészet arisztokratikus jellege ellen lát benne bátor, szenvedélyes támadást. Magának a francia klasszicizmusnak bírálatában a kortársi megítélés kevésbé igényes közhelyeit ismétli ugyan Eötvös, — de meglepő világossággal ismeri föl a romantika harcában az új harcát a régi ellen: «az újat találjuk mindenütt győzve a régin, éppen mert új, mert a századból eredett s a században találja visszhangját.» Mily időszerűen hangzanak napjainkban is e szavak: átalakuló, forradalmi korszakok szavai. A francia klasszicizmust elsöprő romantikában — s e romantika hőisében, harcosában: Victor Hugo-ban — Eötvös voltaképp az új eszmék Magyarországot ünnepli, mely a régin győzni fog.

A győzedelmeskedő újnak pártján álló Eötvös szenvedélyesen utasítja el az öncélú művészet gondolatát: «Nemcsak művészség a poesis... — a poesis egy szükség, egy jalkiáltása az emberi nemnek, mely jobb után vágyódik, — egy hang, mely accordját még csak keresi, s dissonanssá válik, ha nem találja...» Ez az akkord: a nép! Hugo pedig azért nagy költő, mivel «minden amit énekelt... népzemény vala». Eötvös eszköznek

kívánja a költészetet, a nép fölemelésére: «Nem tetszeni, használni vala Hugo Victor célja; és ő elérte azt. Felette szent, felette nagy vala néki a Poesis, mintsem hogy játékként czélnak tartaná: neki eszköz vala, hogy népét erősítse...» És Eötvös nyíltan, félreérthetetlenül kimondja a népszolgálat parancsát: «A században, melyben élünk, a művészet köre messze terjedt; a *publicum* így szöla a költő egykor; a *nép*, így szöla a költő ma.»

«Minden poesis a népből ered, s csak a meddig vele összeköttetésben marad, a míg rá hat s oktatra vagy gyönyörködtette belső életébe befoly, addig felel meg magas hivatásának, addig érdemli azon fenséges állást, melyet elfoglal.» A nép pártját fogó, a szónak egy *akkor* elképzelhető értelmében «pártos» író elve ez is. Eötvös még a formában, a kifejezésben is a költészet nép-szolgálo célzatát, hivatását juttatja érvényre: «Nincs törvény — véleményem szerint — minden költőnek szeghetetlenebb, mint az, hogy magát érthetővé tegye; s valamint a nyelv már egy házra szorítja hatását; úgy vannak korlátjai gondolatainknak is, melyeken mihelyt túl hág, csak magának énekel, s talán a jövőnek. Onkorának használni szebb s biztosabb, s ezen iparkodják a művész.» A fiatal Eötvös, a maga haladó gondolkodásának becsületességében, s a népnek szolgálni, segíteni kívánó, tiszta szándékában rátalált *néhányra* az elvek közül, melyek majd a dolgozó nép harcok tudományának, a marxizmus-leninizmusnak tanításából következnek szükségképp, a művészet területén.

Eötvös tehát a demokratikus művészet eszményét meríti Hugo romantikájának ars poeticájából. Fel kell figyelnünk a jelenségre, hogy Petőfi felléptéig a reformkor irodalmának demokratikus törekvései a francia, a Hugo-i romantika célkitűzéseiből is táplálkoznak. Mi több, a hazánkban jelentkező romantikus áramlatok, és a reformkor irodalmában mindinkább kibontakozó népies-demokratikus törekvések közt bizonyos összefüggés is van. Népiesség és romantika kapcsolataira magának Petőfinek művében is felfigyelhetünk. Petőfinél a népiesség, a népdalok, a genre-képek, a népi típusok és hősök (János vitéz, stb.) szomszédságában: a romantikától áthatott költemények (Tündéralom, Felhők-ciklus, Apostol, stb.) ugyanegy költői magatartásnak, — a plebejus, a népi költő attitűdjének gyümölcsei. Petőfi népiessége (gondoljunk a János vitézzel lezáruló, első alkotó korszak népdal-, genrekép-, stb. termésére) a plebejus költő nyílt szembefordulása a hűbéri Magyarország irodalmi eszményeivel, tematikájával, költői hangnemével. Ugyanakkor a romantika egy szélsőséges változata (Tigris és hiéna, A hóhér kötele, stb.) hasonlóképp a plebejus költői magatartás lázadó,

kihívó indulatait fejezi ki Petőfinél. Továbbá ugyancsak romantikus formában nyernek kifejezést Petőfinek azok a konfliktusai, melyek 1845—46-ban közte és a hűbéri Magyarország irodalmi élete közt adódnak (ld. az 1845-ös év végének költői termését, valamint a Felhőket). Petőfinél tehát a népiesség és a romantika éppen nem állnak szemben egymással, hanem ugyanabból a plebejus költőiségből fakadnak. Az is kétségtelen, hogy a fiatal Jókai épp abban válik Petőfi irodalmi fegyvertársává, hogy szintén egy népies, és egy szélsőségesen romantikus próza fegyvereivel küzd a Fialat Magyarország irodalmi eszményeiért.

Romantika és népiesség hasonló kapcsolatára Eötvösnél, természetesen, nem találhatunk példát. Sőt, Eötvösnél és nemzedékénél, mint látni fogjuk, maga a romantika is átmeneti jellegű csupán. De nem haladhatunk el a jelenség mellett, hogy Eötvös irodalmi eszményeinek kialakulásában (ez eszményeknek majd az «irányköltészet» és «művészet a művészetért» elveinek vitájában fog csak igazán erőteljes kifejezést adni) az Hugo-i romantikának jelentős része van. Hugo romantikus dráma-elméletéből Eötvöst két gondolat ragadja meg. Az egyik, és a legfontosabb: Hugo-nak az a törekvése, hogy «népszerűsítse», a néphez közelebb vigye, a szélesebb tömegek műfajává avassa a drámát, — illetve, általában, a költészetet. A romantikus dráma harcra ars poeticájából Eötvöshöz közelebb a «népre hatás» elve áll: «az igazság terjesztése, a népnek oktatása s jobbítása az, ami után a jobb író fárad». Ennek az elvnek jegyében fogadja el Eötvös a romantikus dráma «érdekességre törekvést» is, hisz az írónak, «hogy a népre hathasson, szükséges, hogy mulassa is.» Az érdekesség követelményével, mint láthattuk, párosul Eötvös szemében a közérthetőség elve, mely ugyancsak elválasztja az ő irodalom-eszményét a klasszikus-arisztokratikustól. Hugo, amikor az «Ancien Régime» dráma-eszményét támadja, a hűbériség ellen is harcol, egy új, a polgári társadalom igényeit kielégítő művészetért. Hugo törekvései ennyiben párhuzamosak a kritikai realista regény-művészetet kialakító Balzac törekvéseivel. Eötvös azonban, amikor egyetért Hugo romantikus dráma-eszményével, nem támad holmi itthoni «iskolát», vagy «irányzatot», hisz Hugo dramaturgiája mély gyökereket vert az idősebb nemzedéknél, pl. Vörösmartynál is. Az Hugo-vita a magyar reformkorban társadalmilag is egészen mást jelent, mint Franciaországban, — az Hernani előadásának nézőterén. Mégis, látni fogjuk, a fiatal Eötvös felhasználja az Hugo-i romantikát a maga nemzedéke új vonásainak, újat hozó öntudatának kidomborítására.

Figyelemre méltó az is, hogy Eötvöst nem a Hugo-i dráma merészsége, szélsőséges romantikája kapja meg elsősorban, — hanem e merészségnek, mint az érdekesség felkeltésének indoka: a népszerűség igénye. Ezért tud is Eötvös Lamartine-nal egyetérteni: «A dráma a népnek jutand, a népből született a nép számára s oda tér vissza ismét, csak a nép hordja még szívét a színházakba; hogy értessék, mindig lejjebb szállni kénytelen a színmű.» A romantikának ezt az elvét támadják majd a «művészet a művészetért» elvének, — ennek a reformkorban «németesként» tekintett elvnek — hívei, akik Petőfit is «póriás» költőnek tekintik, s a «népköltő» megjelölést is megbélyegzőként alkalmazzák rá. És Petőfitől azért sem idegen a romantika, mivel a reformkor szemében ez az irány — mint Eötvösnél láthatjuk — a néphez közeledést, a néphez «visszatérést», a költészet népi eredetét stb. szentesíti, illetve húzza alá. «Minden poesis a népből ered»... — kell ismét idéznünk Eötvös elvét, melyet Hugo romantikájából merített, s melynek fényénél kivilágosodnak reformkorunkban a népiesség és a romantika összefüggései.

De Eötvös az Hugo-i romantikából egyéb ösztönzéseket is merít, — a maga felvilágosult, haladó, liberális szemléletének ösztönzéseit, melyeknek A falu jegyzőjében szerez majd igazán érvényt. Amikor az Hugoval szembeszegezett vádra felel, vagyis arra, hogy ez «mind testi s lelki szörnyeket hozott be a művészetbe», — Eötvös rámutat az «előítéletek s ítéletek» szörnyűségére, s arra, hogy a «testi lelki» rútság többnyire magának a társadalomnak műve. Vagyis, Eötvös egyetért Hugo-nak avval a törekvésével, hogy a »legrutabb tettből kitüntesse a nemes lelket, melyet az élet letakar», s hogy «a kőben nemtelen vegyülete közt az aranyt mutassa.» Az élet, a társadalom «árnyoldalainak» Hugo-i feltárása Eötvös felvilágosult, liberális eszméinek igazolását is szolgálja. Ezek az eszmék meglepő tisztasággal jutnak kifejezéshez Eötvös tolla alatt — a Hugo-i romantika védelmének alkalmán — és egyben a közeli évek nagy, harci feladataira is kitekintést nyújtanak: «amazok (t. i. az előítéletek) századokig tűzre kárhoztatták az agg, beteges asszonyt, kinek rútságán kívül más vétké nem vala; egy népet jeleltek ki apáinknak üldözésére, minden-magunknak megvetésre; s a szabad Amerikában amazok fosztják meg lakóinak nagy részét az emberi nem legszentebb jogaitól mert színe setétebb». A boszorkány-, a zsidó-, a néger-üldözések ellen hangját felemelő Eötvös itt már a reformkori liberalizmus fényében áll előttünk. A romantika tehát nem csupán a demokratikus, a népi célzattal,

— hanem a liberális, a felvilágosodott eszmékkel is összekapcsolódik a fiatal Eötvösnél.

Végül, Eötvös «irányköltészeti» törekvéseinek (illetve: kritikai realista művészetének) gyökerét is megtalálhatjuk a Hugo-i romantika mellett tett hitvallásában: «Bármily nagy legyen azon hír, melyet Hugo mint lyrai költő magának szerze, legyen az övé, legyen ódájával halhatatlan, éljen tovább dalában; drámáit az idő folyama talán elhordja magával, de ezekért irigyelem őt, mert mit bennök tőn, egy nemes férfiú tette vala.» Hugo példája, a romantika példája itt azt az Eötvöst serkenti, akit majd az «irányköltészet» vitájában, s a *Kit nem hevít korának érzeménye* állásfoglalásában látunk magunk előtt. A romantikus ars poeticának tehát szerepe van Eötvös — kritikai realizmusa kialakulásában is.

Hugo romantikus dramaturgiájának elvei a reformkor irodalmának egyéb területein is összeszövődnek a népiesség kialakulásával. Hugo dramaturgiájának követője Szigligeti Ede, — Hugo romantikája önála is a demokratikus témák felé fordulást igazolja, — tehát a romantikának szerepe van a népszínmű kialakulásában is. A nép felé forduló romantika színeit, érzelmességét kell felismernünk Viola alakján. És a romantikából is ösztönzést merítő népszínmű népi alakjain, ezeken a Violával annyira rokon alakokon ugyanezeket a színeket, ugyanezt az érzelmes árnyalatot ismerhetjük föl.

De van Eötvös Hugo-tanulmányainak egy másik tanulságuk is, — tanulság, mely Eötvös és Szalay filozófiai eszményeire, világnézetük sajátos vonásaira utal.

Hugo romantikáját Eötvös, mint láthattuk, a régin győzelméskedő újnak hangjaként is üdvözi. Tanulságos szemügyrevennünk, *miféle* újat állít szembe Eötvös, — *miféle* régivel?

Eötvösnél is, Szalaynál is vissza-visszatérő motívum: az ő koruk új-voltának, újat kezdő jellegének hangsúlyozása. «Mi küzdesek korában élünk» — írja második Hugo-tanulmányában Eötvös — «A nagy világban, mint a tudományok mezején, bármerre forduljunk, két systemát találunk mindenütt, egymással ellenkezőt, s küzködőt: rationalismust és spiritualismust, ha a vallást tekintjük, whiget s toryt az alkotmányos világban, s ott, hol egyébkor nyugodalmat keres az ember, a művészet körében romantícizmust s classicizmust.» Eötvös egymással szembeállítja a racionalizmust, a konzervativizmus, a klasszicizmus világgát egyfelől, — másfelől pedig a spiritualizmusét, a liberalizmusét, a romantikáét. Hugo, az ő szemében, az új világnézet, az új politika képviselője, — ezért rajong is érte. Eötvös maga a fel-

világosodás szellemében nevelkedik, s mindvégig tanítványa is marad. De első, romantikus korszakában még kapva kap azon az új filozófián is, mely változást hoz a 18. század bölcséletéhez képest, — bizonyos mértékű továbblépést, ha nem is épp szakítást vele. Láthattuk, Szalay a Bel és Kül Világ aforizmáinak filozófiáját abba a világnézetbe állítja be, melynek «culminatioját» ő Victor Cousin-ban és Hugo-ban látja. Szalay is a romantikaért lelkesedik még ekkoriban, s Cousin bölcséletében is a romantika újságát ismeri föl. «A tagadás évei elmúltak» — írja Szalay — «s helyökbe egy meleg hit lépe, annál melegebb s azért meleg, mennél hidegebb s mert hideg volt az őket megelőző kor.» Ez a «meleg»: a romantika, az emberbaráti, haladó liberalizmus, és a spiritualizmus. A «hideg» pedig: a konzervatív politika, a klasszicizmus, és a racionalizmus. Szalay írása és Eötvös Hugo-tanulmánya egyazon világszemléletről, a romantika egyazon értelmezéséről tanúskodik.

Szalay maga jelöli meg világnézete forrásait, a spinozizmusban és Cousin bölcséletében. Ez utóbbinak eklektikus jellege a 18. századi francia bölcsélet, a német idealizmus és a skót filozófia összebékítésében nyilvánul meg, s Cousin 1817-es egyetemi előadásában nyer első ízben kifejezést. Cousin 1828-ban térhet csak vissza a Sorbonne katedrájára, honnét a reakció száműzte őt. Az 1828-as előadások visszhangjára figyelhetett föl Szalay is, aki 1831-ben lelkesedik a «meleg hit» filozófiájáért. Mi kapja meg az ő figyelmét Cousin bölcséletében? Csaknem ugyanaz, ami Hugo ars poeticájában Eötvöst is. Említettük már, hogy Szalay az «individuumoknál és massáknál» egyaránt visszhangot keltő költészet mellett tesz hitet. E költészet forrásának pedig a spiritualizmust, a «meleg hit» világnézetét, — Cousin filozófiáját tekinti.

Szalay tehát közömbösen halad el a Cousin-i bölcsélet eklektikus jellege mellett, de annál érzékenyebben figyel föl arra a spirituális jellegre, mely Sainte-Beuve szerint is elsősorban jellemzi ezt a filozófiát. Szalay úgy érzi, hogy Cousin valami újat kezd a bölcsélet terén, s az ő fellépte a 18. század filozófiájának idejemultságát, a szenzualizmus lejártát is megpecsételi, a fiatal romantikus nemzedék szemében. Cousin világnézetének nem egy vonása kelthetett rokonszenvet a fiatal Szalayban. Az eklekticizmussal, illetve a spiritualizmussal megférő deizmus, — a liberalizmus elveinek, szabadságeszméjének bölcséleti megalapozása, — a morális szabadság tanának hirdetése, — sőt, Cousin lelkesedése is, a júliusi forradalomért, melyben a «törvényekért vívott harcot» látja: mindez egyformán közre-

játszthatott abban, hogy Szalay és Eötvös Hugo költői hitvallása mellett Cousin filozófiáját is szívükbe zárták. Hugo romantikáját Cousin spiritualizmusa támasztotta alá az ő számukra. Hugo-tól és Cousin-től már csak egy lépés hiányzik Guizot-ig, — de ezt a lépést ők csak később, romantikus korszakuk lezárultával, közéleti tájékozódásuk, jogászai működésük során teszik meg.

Cousin eklekticizmusa és spiritualizmusa közelébb áll Eötvöshöz és Szalayhoz, mint a német romantika filozófiája. Cousin-nél ugyanis nem kell elszakadni a felvilágosodás eszméitől, — sőt, a spiritualizmus és a liberalizmus közös nevezőre kerülnek e tanításban. Abban az 1815-ös tanévkezdő előadásában, melyet a «száz nap» elmúltával, Napoleon bukása után mondott el Cousin, a «sírok és romok» közt új utat kereső, s a szabadságot továbbra is megőrizni kívánó liberális — és romantikus nemzedék nagy bizakodását és páthosát fejezte ki. Ez a bizakodás és páthosz élt Eötvösben és Szalayban is. Mi több, az uralkodó eszmék Eötvöse mintha a Cousin módján vállalkoznék 1848 forradalmának veresége után, a «sírok és romok» közül kivezető út keresésére. A spiritualizmus végigkíséri Eötvöst a karthausi-korszakon, — de talán egész életén is. A romantikából merített demokratikus törekvésekkel szemben, az ugyancsak romantikus gyökerű spiritualizmus azonban olyan korlátot jelent Eötvösök számára, mely épp a demokratikus eszmény következetes megvalósításában gátolja őket. Ez a spiritualizmus is részes abban, hogy Eötvös valamikor majd visszautasítja a forradalmat.

Victor Cousin 1852-ben visszavonul a közélettől, a katedrától, s filozófia helyett a Fronde heroináinak életével, levelezésével foglalkozik. Victor Cousin és társai, az Ecole Normale első, nagy romantikus nemzedéke elvesztik lábuk alól a talajt 1848 után. Ugyanígy elvesztik, egyidőre, Eötvösök is, — hisz a spiritualizmus csődöt mond a forradalomban, s csődöt a forradalom utáni helyzetben is.

Eötvös — valamint Szalay — pályája a romantika jegyében indul, de ez a romantika ugyancsak különbözik a Vörösmartyétól, mely a Zalán futásában a nemesi mult páthosát is idézi, — és a Jókaiétól is, mely 1848 előtt főként a kuriózum, az exotikum, a meghökkenítő és a rendkívüli keresésében áll, — a forradalom után pedig néha ábrándokat, illúziókat melengetőn sóvárog egy eszményi világ eszményi hősei után, sőt, e hősökkel önkényesen a jelent népesíti be. Eötvös romantikájának lényeges eleme az eszmény, — az eszményítés azonban teljességgel hiányzik belőle. Ebből a romantikából hiányzanak az illúziók, az ábrándok, —

ennek a romantikának épp az ábrándtalanság, az illúzió-vesztés a lényege. Eötvös és Szalay romantikája legközelebb a Kölcseyéhez áll, de szervesebben fakad a társadalmi valóságból.

Kétségtelen, vannak a fiatal Eötvös romantikájának szelvelgőn átvett, modorosan utánzott elemei. Mégis, a romantika nála is, Szalaynál is, a fejlődés egy fontos állomása, élethelyzetükből, társadalmi viszonyaikból, eszményeikből szükségkép, szervesen adódó. Sajátossága azonban az ő romantikájuknak — átmeneti volta is. Mindketten «kinőnek» a romantikából, s későbbi korszakaik híján vannak a romantikus elemeknek. Mindkettejük romantikus korszakát a politikai és jogi cselekvés korszaka váltja fel, — mégpedig: nem visszahatásként, hanem a romantika egyes folyományaként. A romantika és a jogtudomány önáluk nem ellentétes mozzanatok, hanem: a kérdés és a felelet viszonyában kapcsolódnak egymáshoz.

Eötvösök romantikus korszakát — a Palocsay-féle versekben éppúgy, mint A karthausiban — a *világfájdalom* érzései hatják át. Ez a világfájdalom az ő központi, romantikus élményük. És ez az élmény két konfliktus mély átéléséből fakad, — átélésből, mely Eötvösnél is, Szalaynál is, fájdalmas válságot fakaszt. Az egyik konfliktus: az ő haladó, felvilágosodás eszmeköréből származó eszményeik összeütközése az elmaradott, feudális hazai viszonyokkal. A másik konfliktus: ugyanez eszmények összeütközése a nyugati, kapitalista államok társadalmi valóságával. Ez a kettős konfliktus váltja ki bennük a csalódás, a meghasonlás, a fájdalom érzéseit. Fájdalmuk az egész világra kiterjed: a szerelem, a barátság, a társasági élet, stb. területeit egyaránt a hatalmába keríti. Ez a fájdalom szólal meg ifjúkori műveikben — és főként A karthausiban — a romantika hangján, a romantikus sorsok, életérzések, helyzetek, fordulatok és jellemek formáiban. A karthausi valamennyi alakja, helyzete, — egész cselekménye: a romantika módszerét, ábrázolási művészetét mutatja.

Ebben a konfliktusokból fakadó, világfájdalmas romantikában nyoma sincs a valóságtól elfordulásnak, az álmokba temetkezésnek, az irrealitásba húzó nosztalgiának. A nagyot, a dicsőt akaró fiatalok szíve feljajdul, amikor eszményeik a feudális, — illetve a kapitalista világ rideg, kiábrándító valóságába ütköznek. De miközben átadják magukat fájdalmuknak, — nagy, pathétikus reménység is él bennük, hogy megtalálhatják a konfliktus feloldását, kiutat lelhetnek válságukból. Eötvös és Szalay romantikájához hozzátartozik az emberiség, — és a haza haladásába

vetett lelkes hit is. Ez nem az életundor, a csüggedés, a menekülés romantikája. Ez a romantika nem álmokat, illúziókat keres, — hanem feladatokat. Nem Novalis az ő romantikájuk mestere, — hanem Victor Hugo. Eötvös és Szalay majd akkor lépnek ki romantikus korszakukból, amikor a cselekvés lehetőségét, s a legsürgetőbb feladatokat megtalálják. Világfájdalmuk — a cselekvés lehetetlenségének szülötte. És amíg a cselekvés bármiféle lehetősége nyitva áll Eötvös előtt — még élete utolsó szakában is — nem tér vissza már többé a romantikához.

Ennek az első korszaknak romantikus jellege ad is érzelmes színezetet az Eötvös művében felmerülő szociális kérdéseknek. A filantrópia és a köznek használás elve, — a felvilágosodás e nagy öröksége, a fiatal Eötvös gondolkodásában — romantikájának is lényeges alkotóelemévé válik. A megfagyott gyermek és a bányász-vers mutatják legvilágosabban romantika és szociális kérdés e sajátos összekapcsolódását.

Eötvösök romantikája tehát nem elfordulás a valóságtól, hanem épp a legégetőbb korkérdésekre adandó felelet keresése. A feleletet ők a reformkor nagy feladatainak vállalásában találják meg. Ezért is lépnek át a romantikus világfájdalomból — a politikai-jogi tevékenység területére, illetve: a kritikai realizmusba.

Eötvösnél a romantika a polgári átalakulásért vívott politikai harc, és a feudális viszonyokat támadó kritikai realista művészet szerves előzménye.

5

A karthausit úgy tekintette eddig az irodalomtörténet, mint holmi érzelmes szerelmi regényt. Pedig valójában ez a mű Eötvösnek a reform-kor, sőt a 48-as forradalom idején kifejtett tevékenységével nőtt szorosán össze, s előkészítette A falu jegyzője, a Magyarország 1514-ben útját is. A karthausi valódi értelme éppúgy rejtve maradt Péterfy Jenő, mint Ferenczi Zoltán, vagy Concha Győző előtt, akik csak a lélektani rajzot, a szerelmi válságot, az akaratsorvasztó világfájdalmat, vagy a misztikus, pietista lelkiállapotot tudták, illetve akarták fölismerni lapjain. Pedig e lapokon a kapitalizmus első bírálata is meglátható volt, a tőke teremtette világ első panaszkiáltását a magyar irodalomban. A kevesek közé, akik A karthausi valódi értelmét felismerték, tartozik Pap Endre, akinek sorai találóbban foglalják össze e mű lényegét, mint bármelyik irodalomtörténeti méltatás:

*Ez századunknak életírása,
A társadalom jajkiáltása,
Nagy műveltségünk kétségbeesése,
Itt van korunk egész szenvedése,
Melynek számára nincsen boldogság,
Mert fáj nekünk a fennálló világ.*

Ez a fennálló világ: a finánc-burzsoázia világa, mely a csalóka fényű júliusi forradalom után a restaurált s ismét megdöntött Bourbon-monarchia helyén könyörtelen önzéssel rendezkedik be, — a Lajos-Fülöp-i polgárkirályság világa, melynek államszervezete — Marx jellemzése szerint — «nem volt egyéb, mint a francia nemzeti vagyon kiaknázására alakult részvénytársaság, melynek osztalékai megosztottak a miniszterek, a kamara, 240.000 választó és függelékük között.»

Ebben a világban ábrándulnak ki nagy, hősi eszményeikből Balzac regényhősei: Lucien de Rubempré és David Séchard. Vesztett illúziók, meggyalázott remények világa ez. Ettől a világtól undorodik meg Gusztáv, *A karthausi hőse* is.

A karthausi valóban, a világfájdalom regénye, — de ez a világfájdalom nem holmi «kóros», «privát» érzés, hanem a kapitalista világ szülte kétségbeesés, csalódás, émely és felháborodás vegyülete. Eötvös, akárcsak Gusztáv, csalódott a júliusi forradalom eredményeiben.

«A karthausiban az egyéni boldogság kérdése van fölvetve s az érzelem szempontjából költőileg megoldva — hiszi Péterfy Jenő. S ugyanő állítja, hogy: «Egy nemes optimista bánatos idegláza nyilatkozik a könyvben, meleg kedély fájdalmas összehúzódása a hideg világ érintésére, — de nem pessimismus. A panasz, mely a szeretetnek ki nem elégített, de a kielégítést folyton kereső vágyából fakad, a reményét nem vesztett szenvedő sóhaja — még nem világgyűlölés.»

A reakciós irodalomtörténetírás még messzebb hat! A karthausi értelmének kiforgatásában, s Bodnár Zsigmond valósággal «vallásos» műnek tekinti *A karthausit*: «A költő az oltárhoz vezeti bukott hőseit és ki akarja engesztelni Istennel... Eötvös Gusztávja igaz képviselője a 30-as évek akargató katholicizmusának.» Concha Győző elismeri ugyan, hogy Eötvös «nem is oly kifejezetten katolikus», mint Montalembert, — ő viszont már valósággal ellenforradalmárnak szeretné bemutatni a Magyarország 1514-ben majdani íróját. Concha szerint Eötvös elfordul *A karthausiban* «ifjúkori forrongásaitól», — mi több: «Az egyéni élet belső szenvedésén, úgy látja Eötvös, nem változtat a közéletnek semmiféle átalakulása, mert minden közélet örökké valami

külső marad és mint az érzelem világán túlmenő, erre mindig idegen, kényszerítő erőként hat vissza.» Ha Conchának igaza lenne, nem érthetnők, miként működött Eötvös több mint három évtizeden át, annak a közéletnek területén, mely szerint «örökké valami külső marad», — miért küzdött a vármegye ellen, a népképviselőért, felelős kormányért, a jobbágyfelszabadításért, stb., amikor a «közéletnek semmiféle átalakulásától» nem remélte az egyén szenvedéseinek enyhültét.

De az sem véletlen, hogy a reakciós irodalomtörténet, amidőn magának követelte is A karthausit, — nem tudott mit kezdeni vele, s még Péterfy Jenő is, vállatvonva kénytelen mellette elhaladni: «Ilyenféle alakok hús helyett érzelmi csomókból rakódnak össze. Az ily érzelmi csomók kölcsönös vonzásából s taszításából áll A karthausi élete.»

A karthausi méltatói közül még mindig Gyulai Pál szemé a legélesebb: «Minden lapján az ódai hevület és elégiai meghatottság kimeríthetetlen forrása árad el, s nem ok nélkül mondják, hogy a ki a bánat- és vigasznak e könyvét versbe szedné, elrontaná, prózaivá tenné, mert oly kevéssé próza ez... Nem töprengett, regényt ír-e vagy lírai költeményt, elmékedést vagy emlékiratot, érezte, hogy költői művet alkot és lelke legbensőjét tárja föl olvasóinak.» Valóban A karthausi sajátos formája, szerkesztési és kifejezési módja, a regénynek ez a prózai költeményjellege, bölcselkedő-elmékedő terjengőssége, korlátlan líraisága, dallamos zenei stílusa: a tartalom sajátosságaival szervesen és jellemzően kapcsolatosak, összefüggenek. «Műfajilag» A karthausi vajmi kevéssé «tisztá» alkotás: regény, költemény, elmékedés, emlékirat — Gyulai szavai szerint — de méginkább költői vallomás, szenvedélyes korbírálat, romantikus elégia, s egyszerűsmind kutató, vizsgálódó történeti tanulmány, elemzés, melynek mintegy csak alkalmául szolgál a regényes cselekmény. Maguk a regény jellemei, alakjai háttérbe szorulnak, terjedelmes, moralizáló történetbölcséleti elmékedések, naplórészletek közé ékelődnek. Eötvös számára Gusztáv szerelmi problémáinál fontosabb a kérdés: *merre tart az emberiség?* Odahaza, a reformkor Magyarországon *ezt* a jövőt készítjük elő? A bankárok, a pénzarisztokraták a Dufeyk jövőjét? Társadalmat, melyben csalódnia kell a népnek, — és csalódnia a Gusztávhoz hasonló, emberbaráti álmokat melengető felvilágosult arisztokratáknak is? Igaza van-e Gusztávnak, amikor ennek a világnak hátatfordít, — vagy remélhetni-e valamilyen kibontakozást, melyben a haladás nagy ígéretei valóra válhatnak?

A megfagyott gyermek és a Búcsú költőjének el kell döntenie ezeket a kérdéseket, mielőtt még a politika, az irodalom terén cselekvésbe, harcba fogna. Nem csoda, ha ilyen töprengései közben megfélemedezik arról, hogy regényt ír. Csak természetesen, hogy ahol a lélekrajz, a jellemek rajza szűknek bizonyul a probléma befogadására, — ott félreveti, az elmélkedés, a lírával telített tanulmány, a prózába fojtott filozófiai költemény kedvéért. Aminek ábrázolása felülmúlja erőit, azt a maga írói beszédével próbálja kifejezni. Emiatt mond is kevesebbet A karthausival, mint akár A falu jegyzőjével, akár a Magyarország 1514-ben-nel.

Nem véletlen, hogy a fiatal költőnemzedék egyik tagja, a Kölcsey mellett gyakornokoskodó Pap Endre (1817—1851), aki maga is részese a reformkor ellenzéki harcainak, figyel föl A karthausi lényegére, — s az az adat sem hat hihetetlennek, hogy a fiatal Petőfi majdnem könyv nélkül tudja a regényt. A karthausiban ábrázolt és líraián megénekelte válság bizonyos értelemben közös egy egész nemzedékkel. A reformkor fiataljai A karthausi érzelmi viharait, válságait a magukéinak érezték.

Waldapfel József A karthausi létrejöttében fontos szerepet tulajdonít Eötvös Palocsayval szövődött barátságának. Ugyanő, helyesen, Palocsay önéletrajzi költeményét, a Kölcsey fordította *Ein Jüngling*-et, A karthausi problematikájának foglalataként tekinti: «Mintha Eötvös A karthausiban mintegy Palocsay (s vele a maga) tévelygéseiben való felülemelkedést formálná meg, s mikor Gusztáv végül az önösségből magyarázza minden szenvedését, cselekvés-, alkotás- és szerelemvágyának kielégületlenségét, mint ha részvétől és baráti fájdalomtól enyhített ítéletet mondana barátja életéről és világfájdalmáról is, amelyet még versei előszavában jogosnak vallott. Eötvös gyógyulásának útja éppen az volt, hogy nem foglalkozhatván tovább a kínzó hagyatékkal, folytonos feszültsége enyhültével arra eszmélt, hogy nemcsak a világ, de barátja túlságos 'lángolása' és a maga boldogságának, érvényesülésének, vagy dicsőségének mohó vágya is hibás volt elrontott életében». A Palocsay élete nyújtotta példán kívül Waldapfel A karthausi személyes élmény-előzményeiben jelentőséget tulajdonít annak a betegségnek is, mely Eötvösnél a lelki válság kísérője volt, s melyről a Kölcseyhez 1836 június 8-án írott levél is említést tett. («Hat hete már, hogy betegeskedem, fejem, májam, gyomrom, egyszóval testem egész democratiája pártot übött az ész zsarnoksága ellen...»).

Eötvösnél egyébként A karthausival záruló korszak: a tettek szakának bekövetkeztét is jelenti. S ez a fejlődés, — az átlépés a vágyak, remények, ábrándok, s a belőlük származó válságok állapotából a megtisztult tettvágy állapotába, csaknem Eötvös fejlődésével párhuzamosan megy végbe Szalayban is. Ő is számot ad egy Kölcseynek szánt levélben (1838. január 5.) valami válság lezárultáról, — s amíg Eötvös a világfájdalomnak fordít hátat A karthausi megalkottával, addig Szalay a világfájdalommal együtt, a költészetnek, az irodalomnak is. Az «apró confidenciákból és apró perfidiákból» álló magyar irodalom «egész *Treiben*»-je ugyanolyan csömört kelt benne, mint Gusztávban a párizsi világ tülekedése, vásári törtétese. Szalaynál a Gusztáv rezignációját, kiábrándulását is megtaláljuk: «Jó dosis megvételről rendelkezhetem emberek és viszonyok számára, melly jobb pillanataimban sajnálkozásra megy által, de soha nem gyűlöltre. Ezzel az úgynevezett szeretettel felhagytam, s ne mondja senki, hogy káromra.» Szalay és Eötvös egyaránt felhagynak azzal a filantrópiával, mely az utóbbi művében még A megfagyott gyermeket jellemezte. A Szalay említette «sajnálkozást» az embereken: Gusztáv is érzi, amikor a karthausi kolostorban emlékein végigtekint. És akárcsak Eötvösnél, Szalaynál is: eszmék, célok tisztulásával jár a válság. Szalay hangsúlyozza, hogy nem vált «az emberiség s az ezt mozgató ideák és érzelmek ellenévé», — s hogy mennyire nem vált, azt épp a Kölcsey iránti «gyengéd tiszteletével» kívánja bizonyítani. Szalay vallomása e válság *politikai* motívumaira is figyelmeztet, — amikor bizonyára a nemesi liberalizmusból való kiábrándultságára céloz. («Úgy vagyok az ő liberalizmusokkal is: zsibáru az már nekem»). Eötvös vallomásai ez utóbbi vonást még nem tárják föl ilyen nyíltsággal. De Szalay még messzebb hatol e téren, s olyan gondolatot fogalmaz meg, merészen, mely egyrészt az *utópista szocialista eszmék* hatására enged következtetni, — másrészt előrevetíti a centralista csoport következetességét, az ország átalakításában: «meggyőződtem, hogy *míg a társaság alapintitutumait, a családot, a házasságot, a vagyomot s a t. ujjá nem szabályozzuk, addig* a szorosán politikai reformra pazarlott erő, minden törekvés mellett is, jótékony következmény nélkül marad mindörökké.» (kiemelés tőlem, S. I.)

Nagy jelentősége van annak, hogy Kölcsey «némely változással» a maga «hitének» is tekinti Szalay gondolatát, s éppen csak a fentebb idézett tanulságot nem fogadja el, — vagyis, a reform-gondolatot helyeselve, a társadalom gyökeréig hatoló vál-

toztatástól riad csupán vissza, a Szalay-levélre reflektáló, Szermeréhez intézett soraiban (1838 febr. 14.).

A karthausiban is felbukkan majd a társadalom gyökeres «megjavításának» igénye, s Gusztáv azért csalódik a júliusi forradalomban, mivel «fél igazságot» nyújtott csupán, — pedig a forradalom ígérését a világnak «bírnia kell egészen, vagy egészen lemondania róla». Szalay vallomása mintegy kiegészíti A karthausi vallomását, — s bizonyítja, hogy az érzelmi viharokon az emberek miatti csalódáson, stb. kívül, az Eötvös-nemzedék válságának, a harmincas évek végén: döntően világnézeti okai voltak.

E korszak lezáró-megnyitó jellegét ugyancsak Szalay fogalmazza meg legszebben, nem csupán, amidőn arról szól, hogy «új epocha kezdődött életemben», hanem amikor e kezdés «égő kínok között» született páthoszáat is kifejezi: «felnyílt előttem az élet könyve, mint a hogy dajkámtól hallottam, hogy midőn dörög és villámlik, nyitva áll az ég, és szilárd szemmel betekínthetni ilyenkor».

Milyen világosan látja is Kölcsey a fiatal Szalay helyzetét, fejlődésének ebben a szakában: «Küszködésén még nem esett keresztül; azonban illy küszködés gazdag következményeket hozand maga után.» A Palocsay-fordító Kölcsey kissé a maga benső harcainak továbbvivőire ismerhetett ezekben a fiatalokban.

Palocsay Tivadar *Ein Jüngling* című önéletrajzi versében a nemzedék válsága csaknem abba a formába öltözötten áll előttünk, melyet A karthausi is bemutat. Gusztáv ugyanoly lelkesen, várakozón lép az életbe, mint az önéletrajzi vers hőse:

*Habzaj gyanánt lejárnak
Az ifjú napjai,
Nedvét örömpohárnak
Szívják lángajkai;
Az élet tarka képe
Előtte fényben áll;
Felé bár merre lépe,
Szép ideálja száll.*

A nagy, fennkölt eszmék, melyekhez Szalay hűnek vallja magát, s melyekben Gusztáv annyi gyanútlan, lelkes odaadással bízik, — a «szabadság s jog» eszméi Palocsay szívét is betöltik:

*Zászló lobog, röptére
Az ifjú vágyva néz,
Zajlón ragadja vére,
S csatában szállni kész:
S mi vágyát felköllötte,*

*Hogy szive fendobog,
Magas cél leng előtte,
Való, szabadság, s jog.*

Ezeknek az eszméknek összeütközése a valósággal, tervszerűen kiélezett körülmények közt megy végbe A karthausiban, hisz Eötvös itt a forradalmi eszméknek a júliusi monarchia társadalmában bekövetkező csődjét mutatja meg. Palocsaynál azonban, ha elmosódottabb módon is, ugyanaz a folyamat zajlik le, mint Gusztáv lelkében:

*De éltünk belsejébe
Alig néz, látja már:
E föld meg annyi népe
Mi keskeny körben jár:
Keblet szép jóra nyitva
Mi ritka ember él,
S a jobb erőt pusztítva
Emészti hiú cél.*

Palocsaynál, akár Gusztávnál, az eszmék csődjéért a szerelem ígér vigaszt, — amígcsak ennek lehetetlensége is ki nem nyilvánul:

*De süllyed szép világa,
A boldog érzelem
Volt, mint tavasz virága,
Rövid, ó szerelem!
S mint lángzó pára fénye
Sötét éj fátyolán,
Leszáll a szív reménye,
S helyén örök hiány.*

A Palocsay kifejezte válság-érzés pedig éppen azonos a Gusztávével:

*Sasszárnyat fűz magának,
Az ég felé tör ő,
De célja nagyságának
Csekély a szűk erő.
Rejtélyes alkonyába
Kínos sejtésnek jut;
Nem lél alapra lába!
Le s föl többé nincs út.*

S végül, az ifjú sorsa, Gusztáv sorsával közös:

*S a pálya végre jára,
Kizajlott a kebel,
Az élet szép oltára
Lerontva süllyed el.
Fű nő s bokor fölébe,*

*Bús szél lebeg körül,
A múltkor roncsolt képe
Romján moh-lepve ül.*

Palocsay verse jellemzően mutatja meg a nemzedék «világ-fájdalmának» ábrázatát. A karthausi érzelmi vonala csaknem egyezik is a költeményével. De Eötvös elmélyíti e válság rajzát, azzal, hogy túllépve az érzelmi általánosságokon, feltárja történelmi-társadalmi gyökereit.

A karthausi létrejöttében, a fentebb említett előzményeken kívül, kétségtelenül közreműködtek azok a világirodalmi minták is, melyeket az irodalomtörténeti kutatás annyi gonddal derített ki. Rousseau Nouvelle Héloïse-je, Chateaubriand René-je, Senancour Obermanja, Benjamin Constant Adolphe-ja, valamint Mme de Stael, Musset, Lamartine művei, — s különösképp Sainte-Beuve Volupté-je, Mme Krudener Valérie-je, — de valószínűleg Georges Sand, valamint az olyan kevésbé jelentős írók is, aminő például Ulric Guttinguer: «hatottak» Eötvösre, A karthausi megalkotásánál. Az ilyenfajta hatások kutatását, számontartását indokolhatja az is, hogy Eötvös vajmi csekély élettapasztalat birtokában kezdett regényébe s a hiányzó élményeket — könyv-élményekkel kellett pótolnia. Hogy a könyvélménynek döntő szerepe van A karthausi létrejöttében, azt alig lehet vitatni. Mégis, A karthausit csupán a kor érzelmes irodalmának, mégoly erős hatásából megmagyarázni: lehetetlen.

Akárcsak a Palocsay-korszak lírájában, Eötvös A karthausiban is átveszi, elfogadja a kor divatos, érzelmes sémáit, — de e sémák segítségével egy éppen nem séma-szerű mondanivalót próbál kifejezni. A kortársi szentimentális irodalom alakjaira, helyzeteire, fordulataira főként írói tapasztalatlansága, járatlansága miatt szorul rá, — de ha A karthausi csak a francia és német érzelmes irodalom visszhangja, «utánérzése» volna, aligha lenne érdemes foglalkoznunk vele. Eötvöst a maga, és nemzedéke érzelmi-világnézeti, vergődésének hasonmásai kapják meg Sainte-Beuve, vagy Mme Krudener alakjaiban, — kölcsönveszi hát őket, s nem is sikerül életet lehelni beléjük. Péterfy Jenő kifogásai, a jellemek rajzát illetően, indokoltak.

De Eötvös a kölcsönzött regényhősöket, s az eltanult, szentimentális sémákat egy olyan kérdés megvilágításánál próbálja hasznosítani, — mely csupán a harmincas évek Magyarországon lehetővé tett időszerű. A fiatal reform-nemzedék helyét és útját keresi, — utat, mely egy «polgárosult» haza jövője felé vezet. A karthausit a Búcsú kifejezte reménység nélkül nem érthetjük meg.

Eötvös a júliusi monarchia Franciaországában azt a jövőt vizsgálja, mely felé ő és társai hazájukat elindítani kívánnák, — vagyis: a polgári társadalmat. De ennek a társadalomnak reménytelen, csüggesztő látványa visszariasztó, óvó intés is. Amíg a «szabadság s jog» zászlajáért lelkesedő Palocsay csak általánosságban, a «keskeny körben» járó emberek miatt csalódik eszméiben, — addig Eötvös végig próbálja járni az utat, mely szenvedéseken és válságokon át, a csalódásból egy új, tartós hit, s egy hasznos, jó harc feladatai felé vezet.

Hasonló útról számolt be Szalay is, az eredetileg Kőlcseynek szánt, majd végül Szemeréhez eljuttatott levélben. Szalay — igaz, csak átmenetileg — a társadalom «alapinstitutumait» kívánta «újjá szabályozni». És A karthausi is olyan alapot keres, melyen a fiatal reformnemzedék megvethesse lábát. Mert a júliusi monarchia láttán a polgári forradalom eszméinek talaja meglazul a lába alatt.

Eötvös világnézeti válsága és útkeresése, melyről oly meg-rázóan vall A karthausiban: messze túlmutat azokon a szentimentális sémákon, melyeket a kortársi regényirodalomból kölcsönöz. De ezt a «túlmutatást» nem a regényíró eszközeivel, nem az alakok rajzával, az ábrázolással, stb. viszi végbe Eötvös. Ehhez még csekély az ereje. A feladat, melyet A karthausiban vállal, nehezebb is, igényesebb is, mint aminőre kezdő regényíró vállalkozhatnék. Innen a regény hibái. De ugyanakkor az útkeresés időszerűsége, őszintesége, — a kérdés-felvetések következetessége, mélysége, — s főként, a feleletet, a megoldást óhajtó szenvedély olyan hitelességet és hatóerőt adnak a műnek, mely teljességgel igazolja a vonzódást, érdeklődést, melyet olvasói körében keltett.

A karthausiban lejátszódó érzelmi és világnézeti válság szorosán összefonódik egymással. Az előbbinek kifejezésére a szentimentális irodalom meglehetősen halovány sémái szolgálnak, — az utóbbiéra pedig az a líraian elmélkedő módszer, mely már a Bel és Kül Világ, valamint a Gondolat-töredékek aforizmáiban is megmutatkozott. Ez a kettősség, a regény alapkérdésének ez a heterogén megjelenítése okozza a mű szerkezeti hiányosságait, egyenetlenségeit. A karthausiban a túlsúly minduntalan az elmélkedések oldalára kerül, s a cselekmény csak hézagosan szolgál illusztrációkkal ez elmélkedésekhez. Ez pedig amiatt van, mivel Eötvös a probléma megoldásának keresésében *nem első-sorban* regényíróként akar, illetve tud eljárni.

A karthausi nemcsak, hogy a társadalmi regény első, igényes jelentkezése a magyar irodalomban, — de egyszerre, meg-

lepetésszerűen olyan kérdéseket is érint, a kapitalizmus és a proletársors megmutatása során, melyek megkívánják, hogy a műeszméi hátterét is szemügyre vegyük. A karthausi sok tekintetben megelőzi a maga korát, s problémái túlmutatnak a harmincas évek Magyarországnak szűkebb kérdésein. Mi vezethette a fiatal Eötvöst a kapitalizmus, vagy a proletársors problémáinak fölismeréséhez? Ahhoz, hogy erre a kérdésre felelhessünk, előbb a regény egyik mellékalakjával, Armanddal kell foglalkoznunk.

Kétségtelen, hogy A karthausi azért játszódik külföldi környezetben, mivel Eötvös benne a maga korának legidőszerűbb kérdésével, a kapitalista társadalom valóságával kíván foglalkozni, — márpedig ezt a fejletlen magyar állapotok közt ábrázolni még lehetetlen. Ahhoz, hogy ő a harmincas évek végén a polgári forradalom teremtesse világ távlatait tisztázhassa, nem nyúlhat még hazai témához. Hisz A falu jegyzőjében is csak a feudalizmus képét mutathatja majd meg. A karthausi külföldi környezete miatt azonban nem szabad valamiféle kozmopolitizmusra gondolnunk. *Eötvöst a francia burzsoá-társadalom — tulajdon hazájának jövője miatt érdekli.* Armand alakjában Eötvös a proletársorsot kívánná ábrázolni. Azok az ábrázolási hibák, melyeket Péterfy joggal vetett Eötvös szemére, — nagyrészt onnan származnak, hogy Eötvös még nem tudja alakjait egész emberi és társadalmi valóságukban megragadni, s itt-ott mondhatni, naív hibákat követ el. Armand a regény «proletár» szereplője: egy bukott bankár (!) fia, aki nyomorban él, és ismét fel akar törni a nyomorából. Ez a körülmény azért esik súlyosan latba, mert Eötvös épp Armand ajkára adja a burzsoázia által kisemmizett proletárság haragjának, panaszának szavait és ezek a szavak ugyancsak félszegül hatnak Armandnál, aki nem is sikerülhet osztályharcos proletárnak, hanem Rastignac-típusú törtetőnek, legfeljebb. Eötvös nem ismeri még az életet, — s főként a proletár-osztályról hiányosak az ismeretei.

Az Armand kifejezte csalódás szorosan beletartozik abba a képbe, melyet Eötvös a júliusi forradalom következményeiről rajzol. Ezeken a lapjain ítélete pontos és keserű, — a felvilágosodás nagy nemzedékének szemléletét tükröző ítélet. Annak az embernek az ítélete, aki «látta a rongyos chifoniert a fényes utcákon körüljárva, s látta az éhséget a dús boltok előtt, s a népet megvetve azoktól, kiket felemelt, a jogzsarnokság helyett a pénz kegyetlen hatalmát, egy szóval a nagy csalódást, mely egy nép reményét elvévé, mint a magáét, s helyébe nem hagyott

mást, mint vágyakat s hasztalan áldozatainak emlékét.» Ezek az áldozatok, melyek csak a fináncburzsoáziának hajtottak hasznót, égetik mindvégig Eötvösnek és regényhőseinek szívét. Az éhség, és az uralkodó osztály luxusa, — a megvetett nép és a kegyetlen hatalmú pénz, — ime az osztálytársadalom kínzó ellentétei: «...az ékesen öltözött sokaság, mely körültolong, lármásan eszedbe hozza, hogy e század hatalmasai között állsz, kiknek más czímerök nincs, mint melyet 100.000 louisdorra nyomtak, kiknek nevét csak a beurse nagy könyvében olvashatod, kiknek történetét csak számokkal írhatná az utókor... s innen térj el a Saint-Denis utczába, menj a Faubourg St. Antoine-ba, vagy a Pantheon-város részébe, tekintsd a sötét házakat, hol a divat nyomai eltűntek, hallgasd a munkazajt körülötted, nézd a rongyos koldust, az izmos munkássereget, mely tarka vegyületben körültolong, s ki a büszke marquis vagy még büszkébb inasa megvető képét láttad elébb, később az örömember megelégedett mosolygását, s a banquier lelketlen arcát, s most inséget, s százados gyűlölésben atyától gyermekre elvadult vonásokat...» Ez a szenvedély fűtötte jellemzés, ez a szenvedőkkel és szegényekkel vállalt együttérzés bizonyítja, hogy A karthausiban Armand-nak jószándékkal rajzolt, de ferdén sikerült alakja mögött is jelen van a nép, és sorsa komor árnyékot vet a regényre.

És kevéssel a júliusi forradalom után Eötvös e nép nevében beszélte Armandot, kinek szavaiban valóban költői, szívbe-markoló megfogalmazást nyer a kizsákmányolt milliók panaszja: «*Akkor (t. i. júliusi forradalom előtt) reméltem, most látok. Reméltem egy világot, hol más nemes levélre nem leend szükségem, mint melyet Isten lelkembe írt; hol én koldus nemesen érezhetek; hol magamat feláldozhatom, s gúnymosoly nem fogad, ha nemzetem elébe lépve lelkesen elmondom: érted fogok élni, hazám! Reméltem egy világot teli reménnyel s megelégedésszülte örömmel az embereknek; magamnak egy világot teli tettel és dicsőséggel... Reméltem egy dicső jövőt, s láttam a multat, mely mulni nem akar, e százados szégyenbélyeget, melyet a történetek arcainkra nyomtak, s melyet milliónyi köny s annyi nemzet vére le nem moshatnak; álmodoztam mint isten képmása, s felébredek mint proletárius.*» A «mulni nem akaró» mult, a kizsákmányolás és elnyomás, melyeknek pusztán a formájuk változott meg, a hazájában továbbra is hazátlan maradó nép: mennyire világosan látja mindebben a kapitalizmus csüggesztő, reménytelen valóságát Eötvös!

A karthausiból azonban éppen nem nyílik forradalmi távlat. Armandot ezután a züllés lejtőjén mutatja meg Eötvös, — a kapitalizmus sivár önzést, törtető indulatot ültetett el szívében.

Armand panasza a *végleges vereség* jankiáltásával végződik, megrázó jankiáltással, igaz, — mely azonban a proletár osztályra mégsem jellemző. Armand ugyanis kiábrándul a haladás, a forradalom eszméiből, — holott épp a proletárság az, mely továbbra is rendületlenül őrzi őket. «*S tudod-e, mi az: egy eszmét vesztenünk? . . . — egy gondolatot, melynek sugáriban szívnünk nagyra nőtt, mely létünknek világot adott, mellyel életünket töltöttük el, s mely, miután valósítása után küzködtünk, miután már közelnek véltük, egyszerre eltűnik, mint felleg a tenger felett, melyet a hajós partnak vélt, míg villámiból észre-vevé, hogy sötét tömege csak vesztére gyűlt össze láthatárán . . . Egy levél vagyok a nagy emberi nem fájáról, egy cseppje a vég-hetlen tengernek, egy homökszem a nagy pusztában; s mikor a ját ledőlve látom, a dagadó hullámokat rónára simulva, az emelkedő homokfelleget földre süllyedve, ne keseregjek?» Armand számára a forradalom a hályog lehullta volt, — melyre azonban csakhamar örök vaktság következik. Győzött a nép, «de győzelmes gladiátorként ismét börtönbe záratik.» Armand nem támad e börtön falai ellen: «. . . a nép által nem lehet a porból fölemelkednem — mondja később — pártfogókat kell hát keresnem, hogy hatáskört nyerjek . . .» A befejezésben majd elégedettnek, lecsilapodottnak mutatja be őt Eötvös. Parasztként él, kis földjét műveli, — és boldog. Nem, a proletársorsnak nem ez a kiútja! Hanem inkább egy deklasszálté, egy becsvágyaiból kigyógyult karrieristáé.*

Armand kapcsán súlyos, nagy kérdéssel fordult szembe Eötvös. Felelni azonban nem tudott rá, mivel magát a regényalakot *tárgyilag* tévesen, felemásan alkotta meg. Abban is, hogy Gusztáv sorsával csak egy homályos, metafizikai megoldáshoz tudott eljutni: Armand alakjának ilyen módon történt megformálása részese.

Mind e hiányosságok ellenére, — s bizonyos mértékben épp *miattuk* — nem lehet közömbösen elhaladni a tény mellett, hogy Magyarországon a harmincas évek végén, amikor még a jobbagykérdés rendezésére sem került sor, egy fiatal író már a proletárság ügyén gondolkodik. Eötvös pályáján később is találkozunk még hasonló jelenségekkel. Nagy műveltsége, széleskörű, európai tájékozottsága következtében, gyakran hoz majd felszínre kérdéseket, melyek előtt kortársai többnyire tájékozatlanul állnak

még, s melyekkel csak a fejlődés későbbi szakaszaiban lesznek hajlandók foglalkozni.

A karthausiban Eötvös a franciaországi, kapitalista fejlődés kérdéseire, a proletárság sorsához, és a burzsoázia szerepéhez szól hozzá, — s általában, a júliusi forradalom teremtette helyzeten gondolkodik. Ezek a körülmények a regény eszmeiségének megvizsgálása felé kell irányítsák figyelmünket.

Láthattuk, A karthausi megjelenése óta, a kritika és irodalomtörténetírás mennyire igyekezett kifacsarni, eltorzítani a regény értelmét. De A karthausi eszmeiségét leginkább Concha Győző hamisítja meg, amikor Eötvös regényét — Montalembert Szent Erzsébet-életrajzával állítja párhuzamba, («A karthausi gondolata ott, akkor kél Eötvös lelkében, ahol s amikor Montalembert Magyarországi Szent Erzsébeté világot lát.»). Jellemző, hogy Concha nem Lamennais-hez, a Róma ellen lázadó, a szocializmus tanaival habár feudális, romantikus módon rokon-szenvező paphoz igyekszik közelíteni Eötvös művét, — hanem a Róma előtt meghajló Montalembert-hez, akivel egyébként Eötvös csak 1853 január 15-én lép kapcsolatba. Pedig A karthausi misztikus elemei valójában Lamennais két, nagy visszhangot keltett művének, a Paroles d'un croyant-nak (1834) és a Le livre du peuple-nek (1837) hatására mutatnak. De még Lamennais feudális szocializmusának hatása is csak részben magyarázhatná meg A karthausi eszmeiségét. A regény társadalombírálatában a Marx és Engels előtti, francia utópista szocialisták egyrészének befolyására lehet ismernünk.

Fejlődésének egyik válságos szakaszában, a Kölcseyhez intézett levél tanúsága szerint, Eötvös legjobb barátja, Szalay László a «társaság alapintitutumainak», a családnak, a házasságnak és a vagyonnak «újja szabályozásáról» gondolkodott. Az élete alkonyán Eötvösre emlékező Pulszky pedig némi «mentegedőzéssel» említi, hogy nemzedéke, Smith Ádám «egészséges teoriája mellett», — Louis Blanc, Proudhon, Fourier, Considérant, Leroux «absurd eszméit csillogó alakjuk miatt» érdeklől olvasta.

A fiatal Eötvös érdeklődése a szociális kérdés iránt, felcsillant már A megfagyott gyermekben, erősen rányomja bélyegét A karthausira, s középponti kérdéssé válik a *Szegénység Irlandban* című tanulmányban, mely ugyancsak 1839-ben lát napvilágot, a Budapesti Szemle lapjain. Eötvös érdeklődését a proletárság iránt, csak a kortársi szocialista eszmék egyrészének hatásából érthetjük meg.

Hogy a szocialista tanok egyrészt ismerte Eötvös, arról az Uralkodó Eszmék is tanúskodik. A forradalom után írott e művében Eötvös nagyobbrészt elutasítóan foglalkozik ezekkel a tanokkal, de feltehető, hogy az ott idézett Saint-Simon, Fourier, Proudhon, Louis-Blanc, Cabet, — valamint Babeuf és Buonarotti művei közül néhányat már A karthausi megírása idején ismert. A Szegénység Irlandban című írásában Sismondit idézi, Kelet Népe és a Pesti Hirlap című röpiratában pedig (1841) Széchenyi egyik mondatával polemizál, melyben Enfantin-ról és Lamennais-ról történik említés. Egyik, 1844-ben, a Pesti Hirlapban megjelent cikkében (*A Budapesti Híradónak válasz*), a francia szocialista és kommunista tanokkal, valamint a chartista és a rebeccaíta mozgalmakkal is foglalkozik.

A különféle árnyalatú szocialista tanokat azonban Eötvös francia irodalmi mintái, s éppen A karthausi létrejöttének közreműködött minták is közvetíthették hozzá. Victor Hugo sokat felszívott művébe Lamennais és Pierre Leroux eszméiből, Sainte-Beuve Volupté-ja, — A karthausi egyik kétségtelen mintája — ugyancsak Lamennais és Leroux hatását mutatja, valamint George Sand életműve is.

Eötvös érdeklődésének körére, a Marx és Engels előtti szocialisták tanításának területén, bizonyára következtethetünk szorosabb barátainak érdeklődéséből. Mármost, ez utóbbiak — nem véletlenül — *elsősorban a Saint-Simon és Fourier művét folytató, kispolgári szocialisták tanai iránt érdeklődnek*, — tanok iránt, melyeknek hirdetői az idealizmus talaján állnak, hajlanak a valóságosságra, elutasítják a forradalmat, figyelmen kívül hagyják az osztályharcot, — és pályájuk során később többnyire az uralkodó osztály, illetve a kormány szolgálatába lépnek. Sismondi, akire Eötvös szövegileg is hivatkozik, kispolgári szocializmust hirdet, — s általában, a Pulszky felsorolta névsor csupa olyan nevet tartalmaz, melyeknek viselőit a Kommunista Kiáltvány, illetve a marxista-leninista történetírás a kispolgári, vagy konzervatív szocializmus csoportjába utalja.

Nincs minden jelentőség nélkül, hogy a Párizsban járó Szalay éppen egy Lerminier nevű jogtudósért, a Collège de France tanáráért lelkesedik, aki kezdetben saint-simonista, s ellenzékiességét azzal is kinyilvánítja, hogy Lamennais Paroles d'un croyant-jából idéz előadásában, — később azonban enged Lajos-Fülöp kormánya csábításának, s elvállalja a «kérvények előadó-jának» tisztét, az államtanácsban. 1838 november harmadikán, Toldy Ferenchez Párizsból írott levelében, Szalay megvédi Lerminiert az árulás vádjával szemben, mellyel az ellen-

zéki sajtó illeti, «helyesnek és gyümölcsöző célhoz vezetőnek» mondja, jogászi munkásságát, — s ugyanakkor «méltányolni» tudja «viszonyait» előbb Guizot-val, majd a saint-simonistákkal és Fourier-val, sőt George Sand-dal és Lamennais-vel is. Szalay hangsúlyozza, hogy Lerminier-t «ezen rendszerek egyike sem számíthatta» a «catechumenái» közé, — «neki saját nézetei voltak», s e nézetekhez maradt hű, Szalay szerint, amikor a Revue de Deux Mondes-ban megtámadja Lamennais-t, akit akkor már Róma és a francia kormány egyaránt üldöz. Lerminier-vel toglalkozik még Szalay egyik cikkében is (Pesti Hírlap, 1841. január 23.), melyben elmondja látogatását az ex-saint-simonista lakásán, s megemlíti, hogy a lakás szomszédos a Montalembert-ével, akiről egyébként némi iróniával jegyzi meg, hogy «vallásos buzgalommal fordul minden omladozó kőfal felé», s abban «csak az élet, az erő, soha nem az enyészet, a rothadás jelenségeit látja». Lerminier neve ezenkívül előfordul még Trefort cikkeiben is.

Szalay rokonszenve Lerminier iránt azt bizonyítja, hogy az idők során lecsillapodott egykori hevülete, mellyel a «társaság alapintitutumainak» újjászabályozását kívánta, s a saint-simonizmus hívei közül a leginkább mérsékeltek, sőt, a kiegyezkedők iránt vonzódik. Hasonló mérséklettel válogatja ki Trefort is, a saint-simonista közgazdászok közül Michel Chevalier-t, aki III. Napoleon idején a szabadkereskedelem egyik szószólója, a császár gazdasági tanácsadója, a Crédit Mobilier egyik oszlopa lesz, s aki már korábban is Thiers bizalmát élvezi, — valamint a kispolgári szocialista Pecqueur-t és Louis Blanc-t. Chevalier-ről a Pesti Hírlap 1843. január 29-i és 1844. december 8-i számában írt, Pecqueur Economie sociale-jával a Budapesti Szemle 1840-es kötetében foglalkozik, Louis Blanc Histoire de dix ans-ját pedig a Pesti Hírlap 1845. március 2-i számában ismerteti Trefort. Természetesen, ugyanez időben Thiers, Macaulay, Thierry, Guizot, stb. műveivel és nézeteivel is foglalkozik. Általában, Eötvösnél, Szalaynál és a többi centralistánál érdeklődésük középpontjában a liberális gondolkodók (Guizot, Tocqueville, stb.) állnak, — s csak e gondolkodókon túl jutnak el a kispolgári, vagy konzervatív szocialisták eszméjig, melyeket több-kevesebb fenntartással, óvatossággal kezelnek.

Még 1844-ben is, a Pesti Hírlapban közölt bemutatkozó cikkében (Az olvasóhoz, 1844. július 1.) Szalay László bevallja, hogy a szocializmus felé hajlott, s ez a vallomása bizonyára a harmincas évek elején hangoztatott meggyőződésére vonatkozik: «Mint az ellenzék embere, vagy mint *ellenzék* embere legalább,

mert épen most vagyok készülöben elmondani, miszerint eretnekségemben néha sem Rómával nem tartottam, sem Genffel, hanem kissé a socialismus felé hajlottam...» Ezek a szavak arról tanúskodnak, hogy Szalay hangsúlyozni kívánta a centralisták különbözését «Genftől», vagyis, a nemesi ellenzékttől, s e különbözés egyik fontos vonásaként említi a társadalmi kérdések iránti érdeklődést, a kapitalizmusra jellemző problémák nyugati-típusú átgondolását is. Később, (1845 július 25) «trieszti» nyílt levelei egyikében is némi iróniával hivatkozik a saint-simonistákra, akik túlkorán várják még a «sírásó» társadalom felbomlását: «Il y a quelque chose autour de nous qui gémit et qui meurt, — mondá nekem e napokban a saintsimonistáknak egyik töredéke, kit a sorsnak forgószele Cairoból meg ide csapott. Nem tudom, tulajdon sectáját értette-e, vagy általában a társaság jelen organismusát. Ha az utóbbit, akkor, úgy hiszem, csalódott, mert bár mint lihegjen asthmája alatt a társaság, még sokáig fog gyermekeinek és gyermekei unokájának sírásója maradni.» Ez az utalás arról is tanúskodik, hogy Szalay a Saint-Simonkövetők üldöztetését figyelemmel kísérte. De természetesen az utópista szocialistáknál közelébb áll szívéhez Benjamin Constant, — kinek munkáit szívesebben látná «az új nemzedék kezében, mint Louis Blanc és Proudhon és nem tudom még kinek még magokban véve becses munkáikat, melyeknek viszonyainak között csak igen parányi hasznát vehetjük, s melyek a politikai eszmezavart még öregbítik.» (P. H. 1847 február 21). Az elutasítás maga itt nincs még a megbecsülés híján, — s méltán kérdezhetjük, kik azok, akiktől Szalay az utópista szocialista tanokat egyelőre még távol kívánná tartani? Vajjon nem a fiatal nemzedék, a későbbi radikális ifjúság érdeklődésére céloz-e már az «évenkénti országgyűléssel», s az «utasítási rendszerrel» foglalkozó cikk?

A centralista csoport tagjai közül meglehetősen komolyan foglalkozik a szocialista eszmékkel Lukács Móricz, aki 1842-ben, az Akadémián Saint-Simon, Fourier és Owen elméletét ismereti, — főként Lorenz Stein műve (Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs, 1842.) és egy List-nek tulajdonított tanulmány (Die Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft der politischen Oeconomie, Deutsche Vierteljahrschrift, 1840.) alapján. Lukács Móricz éppen nem elutasítóan, hanem inkább bizonyos «doktrinér» hangsúllyal mutatja be ezeket a tanokat, «intő szót» kiáltván honfitársaihoz, hogy foglalkozzanak máris a szociális kérdéssel, mivel «e kérdésnek elméleti úton megfejtése, ha valahol, ott lehetséges, hol azt, mint —

hála az égnek — nálunk, nem zavarva a felizgatott szenvedélyek és vagy sürgetve követelő, vagy már közlelről fenyegetett érdekek zajától még a tudomány komoly nyugalmával lehet megvitatni.»

Eötvös barátainak a szocialista eszmékhez való viszonyával a centralista csoport munkájának ismertetése során még foglalkozunk. Annyit azonban már most is meg kell jegyeznünk, hogy A karthausi megírása idején Eötvöst ezekből az eszmékből a kapitalizmus, és általában, a burzsoázia bírálata ragadhatta meg, — valamint a proletárság nyomorának, a pauperismusnak megmutatása, aminek eltüntetésére Saint-Simon és Fourier az ipar fejlesztésében látnak orvosságot. Szegénység Irlandban című tanulmányában Eötvös is a pauperismus eltüntetésének módját keresi, — csak éppen nem ipari, hanem mezőgazdasági úton.

A saint-simonizmus hazai hatása egyébként már Eötvös nyugati útja előtt is fellelhető, (1832), amint arra Turóczi-Trostler József tanulmánya rámutat. A burzsoázia és a kapitalizmus kritikája megfőr 48 előtt a centralisták gondolkodásában, az ország átalakításának eszméivel. Ez a kritika mutatkozik meg Szalay László később tárgyalandó országgyűlési beszédében is (1843), melyben a «rófi és mérőserpenyő» arisztokráciájának, vagyis a burzsoáziának uralmát kívánná a polgárvá átalakított Magyarországon kiküszöbölni. Eötvösök gondolkodásában tehát a liberális eszmék túlsúlya mellett — bizonyos mérsékelt, szocialista eszmék hatása is érvényesül.

E mérsékelt szocialista eszmék közül, mint említettük, a Lamennais-é főként A karthausi misztikus mozzanataiban ütközik elő. De a társadalmi kérdések «vallásos» szemléletét, az ellentéteknek a «felebaráti szeretetben» való feloldását, amire A karthausi érvelése helyenként irányul, támogathatta a saint-simonizmus hatása is. A forradalomból való kiábrándulás, s főként a proletárság kiábrándulása, mely Armand alakjában, s a regény számos reflexiójában nyer kifejezést, nem egy szocialista gondolkodó, s főként Fourier művéből nyerhetett alátámasztást. Amidőn pedig Eötvös Dufey alakjában az új arisztokráciát bírálja, — e bírálat egybehangzik Leroux fejtegetésével, az «új feudalizmusról». Mindaz az érzelmesség és elérzékenyültség, mellyel Eötvös a társadalmi kérdésekhez nyúl, — nemcsak a megfagyott gyermekben, de A falu jegyzőjében is — ihletőjét Sismondiban lelheti meg; s amikor az ír nyomorról írva kifejti, hogy az angol munkásság nyomora előfeltétele a tőkésék

gazdagságának: ugyancsak Sismondi egyik híres megállapítását veszi kölcsön.

Kétségtelen tehát, hogy Eötvöst és barátait a reform-mozgalmak idején megérintette egy s más a korai, francia szocialisták tanaiból. És kétségtelen, hogy A karthausi bírálata a júliusi monarchia társadalmáról, de különösen a proletárság helyzetéről: e tanítások hatását tanúsítja. De éppen e tanítások kispolgári-konzervatív jellege lehet részes abban is, hogy Armand alakjában Eötvös a proletárságot hibásan ábrázolja.

Eötvösök érdeklődése a szocialista gondolkodóknak a kapitalizmusról mondott bírálata iránt, összefügg a fiatal reformnemzedék hazai harcaival, politikai törekvéseivel. A karthausiban Eötvös annak a polgári világnak viszonyain elmélkedik, — mely felé ő és társai, hazájukat is fejleszteni kívánják. A szocialista gondolkodók azonban a kapitalizmus nagy negatívumaira, — s a pauperizmusra irányítják figyelmét. Szalay diétai beszéde, a centralisták írásai, — és nem utolsó sorban A karthausi is arról tanúskodnak, hogy Eötvösök ki akarták «küszöbölni» a kapitalizmus hibáit, — s «megjavított» formában akarták létrehozni a polgári világot, Magyarországon. Lukács Móricz is abban reménykedik, hogy idehaza még «idejekorán», a «felizgott szenvedélyektől» nem zavartan lehet a kapitalizmussal járó szociális kérdéseket megoldani.

A júliusi monarchia bírálata, s általában, A karthausi társadalomszemlélete tehát csak a Marx és Engels előtti, idealista, sőt misztikus jellegű szocialista tanok hatásából érthető meg. Ez a hatás összhangban volt Eötvösök romantikus korszakának szemlélet- és érzésmódjával, és táplálja is ezt a romantikát. De a hatás számára, s A karthausit létrehozó ihlet számára is: a hazai helyzet, a reformkor problémái nyitottak kaput.

Eötvös nem csupán elmélkedik a júliusi társadalom problémáin, — hanem kiutat is keres abból a válságból, melybe Gusztávot a kapitalista világból való kiábrándulás taszította. Es amikor ezt az utat keresi, — a maga és a maga nemzedéke számára is keresi azt. És az az út, melyet Gusztáv megpillant halála előtt: menekvést jelent Palocsay Tivadar sorsából, menekülést a válságok és a világfájdalom viharai közül, a cselekvés, a férfi-harc, a köznek, a népnek használás mezejére.

A karthausi gazdag képet rajzol a kapitalista világ keltette csalódásról, — és elemzi a júliusi forradalom szenvedélyeit, légkörét, utóhatásait. Magát a forradalmat rokonszenvvel írja le s a forradalmárok oldalán foglal állást az avignoni jelenetben, mely egy arisztokrata család házanépének ijedelmét és gyáva

bosszúvágyát állítja elének. A regény egyik legelőbb részlete ez a jelenet, a suttogó cselédekkel, a félig berakott málhákkal, — «s mind e felett a koppantani felejtett gyertyák világa». S amikor úgy tetszik, mintha a forradalom nem győzött volna még, micsoda hengegés tör ki e szalonban: «Most hős vala mindenik, mindenik megveté a gyáva pórt, mindenki kész volt meghalni királyáért, maga a gazdaasszony diadalmasan suhogtata egy napernyőt, melyet épen a málhába kelle raknia, esküdve, hogy mind fel kell akasztani a lázadókat...» Amikor azonban a «büszke 89-i» dal harsog föl, ez a hősiesség menten semmivé válik, s a jelenlévők egyike, «egy sovány báró, kiben emigratiói félelme ébredett föl ismét», — «burnót boltjába kívánkozott vissza, melyben külföldön élelmét kereste.» Gúnnyal szól Eötvös a forradalom ellenségeiről, megvetéssel az avignoni polgárság szolgálékúságéről, — de együttérzőn a forradalmárok csoportjáról, «ki annyi lelkesüléssel éneklé apái harczzalát, melyet ők győzve elfelejtének.»

De mihelyt a forradalom *hatását* elemzi, az egyes osztályok tudatában: csak cinizmust és csalódást sikerül találnia.

Azt jelenti-é ez, hogy Eötvös szembefordul a forradalommal? Azt jelenti-é, hogy forradalom-ellenes, mint az avignoni, — vagy az otthoni arisztokraták? Eötvös egyedül amiatt esik kétségbe, hogy a forradalom hősi, nagy áldozatai értelmetlenek voltak, mert *nem a népnek, hanem egy új arisztokráciának, a bankárokénak lett belőlük haszna.* Eötvös nem a forradalmat veti el, — hanem ellenkezőleg: új, teljesebb értelmet keres számára.

Gusztáv naplójában, mely kolostori elmélkedéseit tartalmazza, Eötvös világosan ki is fejezi vágyát egy új, teljesebb meggyőződés után. Ez az elmélkedés azért érdekes, mivel benne hangot nyernek Eötvös kételyei azzal a polgári demokráciával szemben, melynek intézményeiért a reform-nemzedéknek harcolnia kell, Magyarországon. Gusztáv elmélkedése a regény harmadik részének elején, sajátos, lírai vegyülete mindazoknak az eszmei elemeknek, melyekből maga a regény is felépül. Gusztávot — akárcsak Eötvöst — a felvilágosodás nagy céljai hevítik, s ezeket a célokat kéri számon a burzsoá «demokrácián», mely őket elsikkasztotta. A kapitalista világ kritikájára, a proletárság helyzetének felismerésére — vagyis: a felvilágosodás eszméinek elsikkadására: a szocialista irodalom egy részének hatása ébreszti rá Eötvöst. És végül abban, *ahogyan* Gusztáv a kiutat keresi, *ahogyan* világosságért fohászodik a karthausi kolostor cellájában: Lamennais-nek, s általában, a vallásos színezetű szocialista gondolkodóknak hatása mutatkozik meg.

«A bölcsek, kiket bámulva követénk, kételkedő bizonytalanságban tévelyegnek, ösvényünk eltűnt, reményeink elhagyának...» — bukkan föl a Palocsay-korszak fájdalma, az Ein Jüngling és a Szalay levél kifejezte válság Gusztáv elmélkedésében. Az, ami a Palocsay-korszak verseiben «divatos» világfájdalomnak látszott, — itt a reményeiben, várakozásaiban rászedett néppel való együttérzésnek bizonyul. A szocialista gondolkodók nyomán ugyanis Eötvös rádöbben — (Gusztáv szavaival — a nép elnyomottságára: «tekints magad körül, s valjon ha a szegény nemet látod vérezve ezer sebekből, eltörpülve egy évezredes zsarnokság nyomasztó terhe alatt, remény nélkül a földön körül néz, hol elnyomói számára csak a sírt hagyják meg vigasztalásul; remény nélkül ha föl az égre tekint, mert hite elveszett; vigasztalás nélkül mindig s mindenütt, csak gyűlöletben, mellyel elnyomóira tekint, és kétségbeesésben, mellyel láncait rázza... — s valjon nem szorul-e kebled e látománynál?» És Gusztáv szavai megvilágítják Eötvös, Szalay, Palocsay, s általában, a reform-nemzedék meghasonlottságának legmélyebb, *politikai* okát is: «ha ez országban (t. i. Franciaországban), hol az emberi nem félszázad óta annyira haladott, vagy legalább annyit mozgott, hol annyi csalhatatlannak hirdetett gyógyszer használtatott, s nem segített, körültekinténk; nem kell-e szomorúan lemondanunk a reményről?»... Mindez félreérthetetlenül elárulja, hogy a felvilágosodás eszméin felnőtt, s a hazája átalakításáért lelkesedő Eötvös és társai épp ez eszmék franciaországi csődje miatt váltak kétkedökké, teltek meg csalódással. Gusztáv sorsában azonban Eötvös nem csupán e kétkedés, e csalódás «világfájdalmát» kívánja bemutatni, — hanem: a kivetető utat is, melyen neki és társainak, odahaza, járniok kellene.

Gusztáv — és Eötvösök — «világfájdalmának», meghasonlottságának valódi oka: a forradalmak gyümölcseként létrejött burzsoá társadalom. «Ha látjuk mindazon kis sziveket nagy ambíciókkal, látjuk azon számtalan kicsiny s óriási önzést, mely egy nép csalódásából él, halljuk a hangos szavakat, melyeknek értelme nincs, ha meggyőződénk, hogy egy miniszteri tárczának veszte vagy nyérése a nagy cél, mely mindent ennyi mozgásba hozott: akkor mit mondjunk? mit, hogy ennyi dicső tett s óriási szenvedés után ily törpékké váltunk?» E szavak, a burzsoá demokrácia kritikájaként, kijelölik az irányt, melyben Eötvös gondolata tovább fog haladni: Eötvös meg akarja keresni a helyet, ahol «utat tévesztett» a világ, — s újat kíván az elvesztett hit és meggyőződés helyébe.

A társadalmi csalódás keltette «világfájdalom» egyéb, személyes motívumokkal szövődik össze Gusztávnál, — és Eötvöséknél is. Gusztávot nem csupán a júliusi monarchia társadalmának valósága taszítja kétségbeesésbe, — hanem Júlia és Armand árulása is. A társadalmi és a személyes motívumoknak egymást támogató összejátszásából születik meg az az egyetemes «világfájdalom», kiábrándultság és ember-megvetés, mely Eötvös és társai írásait 1836 és 1839 között, általában jellemzi. Azok a *Gondolat-töredékek*, melyek Eötvös tollából, «Tivadar» álnévvel, az Emlény 1837-es kötetében jelennek meg, szemléletesen mutatják a nemzedék csalódott, fájdalmas lelkületének «privát» elemeit. «Asszonyéremény közönségesen a világkitételten mutogatott virágokhoz hasonló; nem ott termett, hol látjuk, s mindenik csak azért mutatja, hogy vele díjat nyerhessen» — ismerhetünk már ebben a reflexióban a Júlia rászédte Gusztáv életfilozófiára. S ugyanezzel az életfilozófiával hangzanak össze az ilyesféle, kesernyés bölcseségek is, mint: «tovább tart az elvirágzás, mint maga a virág. Így van minden örömmel e világon.» Vagy: »Szívünk társzekér, mennél több terhet visz, annál nehezebben emeli fel, ha egyszer feldőlt.» vagy «Felette közel állnak e föld virágai a porhoz, melyből eredtek.» S ez a bölcselkedés egyetemes életszemléletté válik az ilyen, pesszimista megállapításokban: «Rontani, az ember mindenhatósága.»

De A karthausi épp amiatt emelkedik a szentimentális, «privát» módon «világfájdalmas» regények átlaga fölé, — mivel a csalódás, a kiábrándultság gyökereit nem csupán a személyes sorsban, hanem a társadalmi valóságban is megmutatni igyekszik. A szerelmi kiábrándulás, az emberi jellemben való csalódás mögé Eötvös odarajzolja a nép mély csalódását is. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy Eötvös csalódottságában a forradalom elutasítása rejlik. Ellenkezőleg: Gusztáv csodálattal, irigységgel tekint föl a forradalom nemzedékére, — s a jakobinusokért éppúgy lelkesedik, mint a girondistákért, vagy Bonaparte-ért: «Ne szánja senki a hatalmas ivadékot, mely első forradalmunk nagy napjaiban élt. Nagyok valának szenvedései, de valjon nem vala-e nagy reménysége is? Nézd őket legszomorúbb pillanatjaikban; nézd a girondisták Socrates-seregét, midőn a vérpad előtt a marseillaisét énekli; nézd azon névtelen vitézek ezreit, kik a honnak határait védve, vagy Aegypt égő homokhalmai között estek el, s végfohászokban még a szabadságot éltették; vagy nézd az éhező népséget, mely egy szabadságfia körül tánczolt, s valjon boldogtalanok voltak-e ők? Mi baj, hogy a szabadság, melyért vívtak, még nem adá meg áldásait; a nap

maga, midőn feljő, csak hidegebbé teszi a leget; ők nem vár-
tak mást.»

És itt, ezen a ponton változik át Gusztáv «privát» csalódott-
sága: *történelmi csalódottsággá*, — itt mélyül társadalmivá az
Eötvös-nemzedék válsága is. A Palocsay-versek előszavában
kifejezett kétely, a kiábrándultság sivatagja és a kétely sziklái
közt vergődő sajka képe — itt válik konkrétá, s nyeri el magya-
rázatát abban a csődben, melybe a felvilágosodás eszméi a kapi-
talista társadalomban jutnak: «Oh de mi, kik fölött e nap, mely-
nek ők csak első sugárait látták, ötven évig ragyogott, s kik
mégsem érezők melegét, kik ötven év után láttuk e vetéseket
kopáran most mint akkor; kik a korban élünk, melyért ők vér-
ket adák, melyre gondolva lelkeiket vágy tölté el, s kik annyi
nagynak örökösei, oly szegényen maradtunk...» — ime, így
hangzik a nemzedék kételyeinek és csalódásainak legmélyebb,
— politikailag is elmélyített — panaszkiáltása. És ez a panasz-
kiáltás vált át a forradalom *teljes* igazságának áhításába, mely-
ben egy új, lelkesítő, utat mutató tanítás igénye is benne rejlik:
«Valjon nem érzed-e, ... hogy a világ, mint az egyes nem áll-
hat meg egy fél igazságnál, hogy azt bírnia kell egészen, vagy
egészen lemondania róla, s hogy e szüntelen kételyeken semmi
nem alapulhat. Egy meggyőződés kell századunknak! Oh, de hol
van, akinek szava elég erős, hogy e kételkedőktől elfogadtatnék.»
Itt már a kételyek felszámolásának fázisába jutottunk. Ahhoz,
hogy cselekedhessék, ahhoz, hogy a meddő kételyek sziklazató-
nyai közül kijuthasson Eötvös: «meggyőződést» kell magában
kovácsolnia. Ennek jegyében vívhatja majd hazai harcait.

Gusztáv sorsának alakításával, regényének cselekményét
Eötvös mindinkább a «meggyőződés» irányába tereli. És ezzel
válík regénye a maga, és nemzedéke életében is, korszakot
záróvá, — korszakot nyitóvá.

6

Az, hogy Armand alakjában Eötvös a proletárság végleges-
nek tetsző vereségét mutatja be, s nem nyit forradalmi távlatot
alakja elé: szintén a korai szocialista írók egy részének hatásáról
tanúskodik, akik az osztályharc tényét nem vették tudomásul, s
nem-forradalmi úton akartak a nép sorsán javítani. A karthausi
azonban nem csupán a proletárság sorsával foglalkozik, s nem
csupán Gusztáv és nemzedéke csalódásának okaival, — hanem
a franciaországi kapitalizmus bizonyos jelenségeivel is, melye-
ket ugyancsak a szocialista gondolkodók művein iskolázott
szemmel láthat meg Eötvös.

A karthausi egyrészt bemutatni, ábrázolni kívánja a kapitalistát, — másrészt bíráló, elmélkedő megjegyzéseket fűz a kapitalizmus jelenségeihez. Az előbbi feladatot Dufey alakjával oldja meg Eötvös, — az utóbbit pedig a regényébe szőtt, számos gondolati, reflexív elemmel.

Dufey, a lakáj-ivadék, akinek a vagyon szerzett grófi címet, a regény leghitelesebben megrajzolt alakjai közé tartozik. Származását, osztályhelyzetét, családjának felfelé törését jellemzően mutatja meg Eötvös. Egyébként ennek az alaknak megformálásánál a kortársi irodalmi minták legalább annyira közreműködhetek, mint akár Gusztávnál, vagy Júliáénál. A Dufey-típus meglehetősen gyakori e kor francia regényirodalmában. Dufey törtetését, színlelését, cinikus erkölcsstelenségét Eötvös a kapitalista társadalom legjellemzőbb vonásaival hozza kapcsolatba. Dufey-ben megtalálhatók mindazok a gyűlöletes vonások, melyek a kapitalistát jellemzik. De Eötvös A karthausiban bőségesen kitér annak a társadalomnak jellemzésére is, mely a Dufey-keletre hozta, — s általános korpépet fest a júliusi monarchia világaról. Ez a világ, a kapitalizmus világa, csalódással, undorral, — világfájdalommal tölti el Gusztávot. Ennek a világfájdalomnak jelenségei: részint csalódott kétségbeesés, — részint önzés, — részint pedig teljes cinikus nihilizmus. Minhárom jelenség fölött bőségesen elmélkedik a regény, sőt, helyenként az ábrázolásban, a cselekményben is megmutatja, hogy az életben miként jelentkeznek.

A kapitalista világ miatti kétségbeesés hangjai elsősorban Armand ajkán szólnak meg. De Armand kétségbeesésével párhuzamos a regény arisztokrata-szereplőinek ábrándtalan, megvető «életbölcse» is, mellyel a burzsoá viszonyokat fölmérik. Azok a tanácsok, melyeket Gusztáv apja intéz fiához, mielőtt az a nagyvilágba lépne, világosan megmutatják, miért kell kétségbe esniök azoknak, akik a polgári forradalomtól egy jobb, emberibb világ születését várták. Amíg e tanácsok sorában ilyeneket olvasunk, mint «minden népmozgalomnál mindenkinek megvan külön önössége», vagy «nincs alkotmány, mely nem épülne alacsony talpköveken, s mely szenvedélyes ragaszkodásodat érdemléné», vagy: «nincs politikai rendszer, mely az emberi nemnek annyira szükséges, hogy érte vért ontani érdemes volna»... — mindez a magánember kicsinyes önvédelmének is tetszhetnék, ily mozgalmas kor veszélyei közepett. De amikor e tanácsok között ily megdöbbenőre is bukkanunk, mint: «s főképp ne kövesd elveidben a szigorú logikát: mert a pillanat mindig vegyülete a múlt- s jövőnek, s mióta a világ áll, következetlenségekkel

kormányoztatik»... — egyszeriben felmérhetjük a züllést, mely a júliusi monarchia társadalmát jellemzi. A felvilágosodás eszméin nevelődött Eötvös mindezért a polgári forradalmakat okolja, melyek megcsúfolták ezeket az eszméket, — s indokolt-nak véli a forradalmak nyomában támadt opportunistust («Józan ember soha az első három napban forradalmat el nem fogad; az első három hónap után ellene nem áll» — tanácsolja Gusztávnak az apja), illetve a keserű kiábrándultságot («... láttam Bonapartét a consult, s láttam Napoleont, s utána a Bourbonokat, s ismét őt, mint egy elvonult vész utolsó villámát váratlanul még egyszer átrohanva a láthatáron s ismét a Bourbonokat, s most júliusi napjainkat, s Fülöp Lajost; mind ez volt, s mind ez elmúlt s mi maradt? emléke, s itt-ott egy kevés jó, mit minden forradalom, mint a Nil árjai iszapjokat, maga után hágy; de valjon ki az, ki a negyven évben nem csalódott volna? s ki az, ki a negyven jövőben nem csalódnék, vagy ezek után, vagy míg emberek élnek?») ...

Ennek az általános csalódásnak következménye az *önzés*, mely az egész burzsoá világot áthatja, s melynek rombolását a regény mind Armand, mind Gusztáv sorsában megmutatja. A burzsoá forradalom által rászédettek csak a karrierizmusban kereshetnek kárpótlást: «mi csoda, ha azok, kik születésük óta szabadságról álmodoztak, s a nagy forradalom emlékével táplálták lelköket, végre az emberiségtől csalattatva, önfelemelkedőkről kezdenek álmodozni». És ebből az önzésből támad az a bábeli magány, melyet a burzsoá társadalomban már eléggé korán fölfedez Eötvös: «Nem értjük egymást; önösségünk külön nyelvein szólva elérhetetlen távolságban állunk még azoktól is, kiket a végzet mellénk teremt. — Segíteni akarunk, de nem ismerjük szükségüket; szívet kérünk s okoskodás nyújtatik; segedelem kelle, s tanács adatott; ... s így állunk annyi emberek között magányosan, minden anyagok között, melyekkel boldogságunkat felépíthetnők, nyomorult tehetetlenségben; ... e világ nagy Bábete fölött az isten átka lebeg, s jobb magányba vonulni, mint tovább fáradni e szerencsétlen tömeg között, hol te mindenkinek, s mindenki utadban áll...» Gusztáv drámája ennek az önzésnek szorításából alakul ki; ezzel az önzéssel néz majd farkasszemet azon a kolostori éjszakán, melyen az öngyilkosságra szánja el magát, — s ez önzés ellen keres orvosságot Eötvös a regény befejezésében is.

A júliusi monarchia lelkiállapotának, ennek a kétségbeesésből, önzésből, csalódásból összeállt torlasznak tetézője még a teljes politikai nihilizmus is, mely fájdalmas közönnyel fordul el

a haladás eszméitől. Eötvös a fiatal reform-nemzedékre gondolva mutatja meg ezt a nihilizmust, — s e nemzedék számára kívánja tisztázni a nagy kérdést: *érdemes-e, lehet-e még küzdenünk az eszméért, melyeknek csak torzképe valósul meg a burzsoá társadalomban?* Ugy érezzük, Eötvös számára talán ez is a legfontosabb kérdés, — és az erre adható választól függ jövőnk tevékenységének iránya, sorsa. Mert egyelőre így gondolkodhatik a polgári társadalom tagja: «Az emberi nem sorsa nem leend boldogabb soha, s a jövő ivadék túrni fogja azt, mi ellen az ősök küzdöttek; míg végre ismét harcra kél s ismét győz, hogy ismét szenvedjen: ez végzetünk». És a burzsoá világ láttán méltán is kérdezhetjük: «... azok, kik a szabadságért küzdöttek, nem azért fáradtak-e, hogy a pártoktól szétdőlt országban a zsarnokságnak helye biztosabb legyen? S vajlon érdemes-e hát nagy célokért fáradni; érdemes-e csak egy percnyi életet áldozni azért, mi talán új kínokat hozand embertársaidra? Érdemes-e küzdeni, fáradni egy hosszú életen át, hogy neved fennmaradjon, de nem az, miért fáradál?» Annak a kételynek, melynek hangjai Eötvösnél és társainál oly gyakran bukkannak fel 1838 előtt: ez a legtisztább, legkézzelfoghatóbb megfogalmazása. Láthatjuk, mennyire nem szentimentális jellegű ez a kétely, — s mennyire a korból fakad, mennyire összefügg a teudalizmus ellen küzdeni készülő reform-nemzedék problémáival.

Általában, Eötvös nem annyira a regényírói ábrázolás eszközeivel, mint inkább a líra hangján szólaltatja meg egyelőre, a kor nagy kérdéseit. Ez a líraiság ad is a regénynek erősen vallomásszerű jelleget. Eötvös módszere, melyet A karthausiban követ, ugyancsak különbözik még későbbi, kritikai realista regényeinek módszerétől. S különbözik a kortársi, kritikai realisták ábrázolásmódjától is. Ez a különbözőzés nyilvánvaló, ha arra gondolunk, miként mutatja be a kapitalizmus prostituáló hatását Balzac, Lucien de Rubempré sorsában, — és miként mutat rá egy lírai kitérés alkalmán ugyanerre, Eötvös («Teli reményekkel lép az ifjú e város körébe... Kis szülővárosában ő volt a lángész, az egyetemen ő volt az első, testvérei között ő, kitől legtöbbet vártak, s míg honn egy szép tervet alkotta magának, s előre kijelölte az utat, melyen haladni fog, Párisba jó, s hova csak fordul, ez egy szó hangzik elébe: *add el magadat*, add el lelkedet, ... adj el mindent, kéz alatt, titkon, vagy azon árverés útján, melyben pártjaink egymást ígéreteikben felülmúlják...» stb.). A kapitalista társadalom jelenségeinek ily lírai, vallomás-, illetve elmélkedésszerű bírálása, kommentálása A karthausi romantikájával összefüggő sajátosság.

A korképet, melyet Eötvös a kapitalizmusról nyújt, szenvedélyes felháborodás, megrendült együttérzés, szónoki hevület színezi. Nincs igazuk azoknak a bírálóknak, akik a «túláradó» érzelmeket sokallják A karthausiban. A fiatal író minden indulatossága, a kapitalizmus valóságával elsőízben szembekerülő reformifjú mély felindultsága: épp ezek az elemek hatnak ma is frissen a regényben, — ezek emelik e művet a pusztán szerelmi, érzelmes regények fölé, — ezek bizonyítják, hogy Eötvös hazája gondjától eltelten, a maga kiválasztott, nagy eszméinek, a felvilágosodás eszméinek jegyében kereste a komor tájon az utat, melyen népének haladnia kellene. A kapitalizmus folyamatait, konfliktusait, az emberi viszonyokban, sorsokban való jelentkezését ugyan nem tudta oly művészien ábrázolni, mint a kortárs kritikai realisták. De a szívében lépten-nyomon felágaskodó harag, a szavából ki-kicsapó vád, az elnyomottak helyzetén elkeseredő tiszta, emberi érzés néhány szép, megkapó, őszinte lappal gazdagítja A karthausiban haladó hagyományaink tárát. Költői lapokkal, melyeknek ihlete azonban a haladás pathétikus, nagy vágyából, a hazája és az emberiség sorsán hevülő szív érzéseiből fakad.

A fiatal Eötvös tisztán, illúzióktól mentesen látta az ember helyét, sorsát a kapitalizmusban. És A karthausi arról is meggyőzhet bennünket, hogy a «fennálló világ» Eötvösnek nem az arisztokrácia helyzete miatt fájt. Nem az «egyéni boldogság» kérdése érdekli őt elsősorban, — s ami a könyvben történik, az nem akármilyen «meleg kedély összehúzódása», akármilyen «hideg világ» érintésére, ahogyan Péterfy állítja, hanem: *a felvilágosodás nagy eszméitől áthatott, s a korai szocialista gondolkodók tanaitól is megérintett lélek összeütközése a kapitalizmus hideg, kiábrándító világával.*

Eötvös azonban nem akar megmaradni a kiábrándulásnál, s reményeit nem elveszteni akarja, — Eötvös nem a csalódás, a mélabús csüggedés alapján kényelmes attitűdjébe vágyik, ahogyan azt ugyancsak Péterfy hiszi. A karthausi az útkeresés regénye is. Pesszimizmusán, mely azonos forrásból fakad a Kölcseyével — az emberiség boldogabb sorsába vetett hit fog diadalmaskodni.

7

A karthausi felelni kíván a kor nagy kérdésére, melyet a regény elején ily szavakkal fogalmaz meg Eötvös: «Mint egy Tantalus áll az emberi-nem a mult között, mely enyhet ígérő vízként elfoly, mihelyt hozzá lehajol, s meríteni akar, — s a jövő

között, mely gyümölcsdús ágait elvonja, s érezni, hogy elátkozott, mert vágya elérhetetlen. — Egy elomlott világ romjai felett állunk-e már, melynek szétdőlt építményei közt nem marad hátra nemünknek egyéb, mint kétségbeesés és halál? vagy egy chaosban, mely mint az, miből isten földünket alkotá egy új paradicsom magvait hordja magában; éj lett-e már körülöttünk, vagy egy új nap első sugára az, mi úgy elvakít?» Mult és jövő közt, éjszaka és hajnal közt áll maga Eötvös is. Feleletét, melyet útmutatásnak is szán nemzedéke számára, a regény zárófejezetében, Gusztáv sorsának beteltében leljük majd meg.

A kapitalizmus önzése, a csalódás barátaiban — és önmagában, akit ez az önzés szintén megfertőzött, Gusztávot végülis a karthausi kolostorba vezetik. Az embert embertől elszigetelő bábeli magánynak, melyet a kapitalizmus hozott létre: mintha csak intézményesített formája lenne a kolostori. Gusztáv az anarchikus magány elől voltaképp a rendszeresített, a fegyelmileg szabályozott magányhoz menekül. Ebben a menekülésben kétségtelenül, számos metafizikai-vallásos mozzanat is rejtezik. De igazolja-e a befejezés azokat a reakciós irodalomtörténészeket, akik szerint Eötvös az «oltárhoz vezeti el» hőst, s a metafizika balzsamával gyógyítja meg sebeit? «Vallásos»-e *A karthausi végtanulsága*?

A halálára készülő Gusztáv nagy, progresszív fohászt mond az útját kereső emberiségért. Eötvös lírai szónokisága ezeken a lapokon csap a legmagasabbra, — és micsoda elragadott, rousseau-i magasságokba szárnyal! Hitért és szeretetért fohászkodik, — de ebben a hitben: a forradalmi eszmék megújulásának, ebben a szeretetben pedig: a közösségi, testvéri érzések feltámasztásának vágyára kell ismernünk. A karthausi-rend szemlélődő életelveit ugyancsak megtagadja ez a fohász. De megtagadja őket maga Gusztáv is, aki most visszaemlékezik arra a másik, svájci kolostorra, melyet utazásai során keresett föl, s melynek tagjai a havasokon bajbajutottakért tették kockára életüket. Az ő életmódjuk mellett a magáét mennyire haszontalannak, feleslegesnek érzi!

Végül, a regény tanulsága az egyéni és társadalmi önzés ellen int: «*csak az önösnek nincs vigasztalás e földön . . .*» — de akik ezt a híres mondatot idézni szokták, elhanyagolják azt a rendkívül fontos bekezdést, mely megelőzi, s mely nem csupán a regény célzatát emeli hősin optimistává, — de bizonyíték amelletts is, hogy Eötvös a forradalmi eszmék legcsüggesztőbb vereségei után, a polgári társadalom legkiábrándítóbb valósága

közepett is hitt valamiféle *ígéret földjében*, hol az a Josua fog győzni, akit az ő nemzedéke ruház majd föl fegyvereivel, s ahol az emberiség végre eléri célját, beteljesíti ígéreteit, s mely kornak ő és nemzedéke csak a reményét őrzi még, s nem egyszerűsmind a biztos, a tudott képét is: «*Oh, s az emberi nem el fogja érni magas czélját!* — Századok fognak mulni, sok ivadék eltűnni küzködés között, de a napnak jőni kell, melyben nemünk hivatását betölté, melyben a jó győzni fog e világon; a mi hivatásunk elhínteni magvát, homlokunk izzadságával termékenyíteni földjét, szívünk forró vágyával érlelni csemetéit; végzetünk: küzködni, kívánni, reményleni, s habár az ígért földet nem érhattük el, legalább messzűnven láttuk áldott határait, legalább szemünket legeltettük szép táján, s haldokló Mózesként éreztük, hogy azon Josuát, aki ott egykor győzni fog, mi vezettük a csatamezőre, mi ruháztuk föl fegyvereivel. Oh, s ki tudja nem állunk-e már közel a boldog órához? nehéz a kor, melyben élünk, forró egünkön terhes fellegek tornyosulnak, s az ember lankadtan, remegve a közelgő vésztől, halad örömtelen ösvényein; de ha a nap legforróbb, s a vetés földfelé hajolva már alig bírhatja kalászeit, nem közelg-e akkor éppen az aratás?»

Ime, a regény eszmei kifejlése, vívódásokban, válságokban megérlelődött gyümölcse. Ezt a programot méltán vállalhatja Eötvös, egész, reformkori pályáján, — mert a reménység, bizakodás, mely diadalmasan zeng e sorokban: az «*ígért föld*» után ahítozó reform-nemzedék reménységével, bizakodásával közös.

A karthausi tükrözte válsághoz hasonlót érhetünk tetten, mégpedig nagyrészt hasonló kérdések sorozatában, Vörösmarty-nál is. A *Gondolatok a könyvtárban* kétségei a reformkor nagy cselekvési alkalmában simulnak el: «*Előttünk egy nemzetnek sorsa áll. Ha azt kivittuk a mély süllyedésből...*» És ugyanezek az alkalmak, — a nemzet sorsán javító *férfimunka* feladatai — kötik le a külföldről hazatérő Eötvös energiáját, s oszlatják szét a szívében még megmaradt érzelmes borongást. Ugyanezekben számolódik föl első korszakának romantikája is.

8

Eötvös későbbi, realista művészetének nyomait A karthausiban csak elvétve találhatjuk meg. Ennek ellenére, e realizmus létrejöttét mintegy előkészíti ez a regény. Ha Eötvös *csak* Gusztáv szerelmi csalódásának történetét akarta volna megírni, A karthausi ma aligha bírhatna számunkra érdekességgel. De a

fiatal Eötvös ennél lényegesen többet akart, csak épp szándéka kivitelében gátolta írói tapasztalatlansága. Alakjainak körvonalait nem tudta elég élesen megrajzolni, jellemüket vázlatosan hagyta, s úgy kell éreznünk, Péterfy ellenvetései közül mindenkép megállja helyét az a megjegyzés, hogy a regény jellemei egymásbafolynak, s az érzelmesség köde burkolja be őket. Valóban, Arthur hasonlít Gusztávra, Armand rajza zavaros, bizonytalan, Júlia pedig éppenséggel nem élő. Csak Dufey, és Betty a masamódlány állnak előttünk határozottabb, jellegzetesebb arccal. Az utóbbi megalkotására sok gyengéd költőiséget, színt, árnyalatot fordított az író. Ugyanakkor azonban A karthausiból hiányzanak a realista művészet megfigyelésről, ember- és életismeretről tanúskodó részletei. Az író csak a hangulatok lírai megihitségével képes az alakok és a cselekmény köré helyenként atmoszférát teremteni.

A karthausi szerkezete, a cselekmény felépítése, a drámai helyzetek létrehozása és fokozása azonban már így is jelentős írói képességről tanúskodik. S amikor A karthausit, mint írói alkotást bíráljuk, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Eötvös, aki itt a magyar társadalmi regény terén készül jelentős lépést megtenni, úgyszólván előzmények nélkül áll a magyar irodalomban. A karthausinek úttörő jelentősége van a komoly igényű, a problémák mélyére hatolni kívánó magyar társadalmi regény terén. És ebből az úttörő jellegéből adódnak a mű egyenetlenségei is. Tapasztalatlan, de tehetséges kéz nyomát érezzük A karthausin. Nem véletlen, hogy a Magyarország 1514-ben mutatja majd legérettebb formájában Eötvös regényírói művészetét. Nem csupán amiatt van ez, mivel addigra jelentős regényírói tapasztalatok állnak már mögötte — hanem amiatt is, mivel Jósika jóvoltából a magyar történelmi regénynek addigra már komoly hagyománya van. A társadalmi regény terén azonban Eötvös kísérlete a kezdeményező. A kortársi irodalomból egyvalakinek művével rokon A karthausi líraisága: Vajda Péterével, — akinek jelentősége e korszak irodalmában eddig nem domborodott ki eléggé. Vajda Péter líraiságával egyébként rokonnak érezhettük még Eötvös első írásai közül az Álom című prózai költeményt is.

A karthausi meglehetősen heterogén elemekből áll. Én-regény mivolta lehetővé teszi, hogy az elmélkedő jellegű részek nagyobb helyet foglaljanak el benne, mint A falu jegyzőjében. Ez az elmélkedő elem túl is teng a regényben, s különösen a cselekmény második felén uralkodik. Maga a cselekmény viszont

sajátosan színpadszerű; két, drámailag is hatásosan felépített nagyjelenet köré csoportosulnak az események. Az egyik: Júlia szakítása Gusztávval — a másik: az orgia-jelenet. Különösen a regény első felében, egy-két mozgalmasabb epizóddal találkozunk (pl.: az avignoni), de a két nagyjelenet közti helyet többnyire hosszadalmas dialógusok, vagy reflexiók töltik ki. Helyenkint mintha egy útinapló lapjait olvasnók. A karthausi utolsó fejezete Methodista temetés címmel meg is jelent a *Társalkodó* 1838-i évfolyamában. Pulszky említi, hogy Eötvös Eperjesen útinaplóját írta, s Ferenczi Zoltán helyesen véli, hogy A karthausiba Eötvös beledolgozta útinaplójának egyes szakaszait. Erre különösen az olyan részleteknél gondolhatunk, aminő a Párizs összképét nyújtó, borongó fejezet (XVII.), a szegény-negyedek képe (XIX.), az emigráns arisztokraták jellemzése (XX.), a Tuillériák (XXI.), a finánc-arisztokrácia (XXIV.), a Palais-Royal világa (XXXV.), Itália (XXXIX.), az arszlán életmódja (XL.), stb. Feltűnő, hogy ezek az útinaplószerű részek csaknem kivétel nélkül: társadalmi kérdésekkel, — mégpedig egyrészt a proletárság, másrészt az arisztokrácia helyzetével foglalkoznak. Ferenczi még a Szegénység Irlandban című, s a börtönrendszerről szóló tanulmányokat is az útinapló «kidolgozott részeinek» tekinti. Mindez azt mutatja, hogy Eötvöst külföldi útján elsősorban a szociális kérdés érdekelte, amiben ismét csak a szocialista irodalom befolyására kell ismernünk. És ugyanez a befolyás érteti meg velünk, hogy éppen ezek az útinaplószerű részek tartalmazzák a kapitalista viszonyok kritikáját, illetve az együttérzés panaszkiáltásait a proletárság helyzete miatt.

De felismerhetjük A karthausiban Eötvös aforizma-teremtő hajlamának gyümölcsseit is. A Kül és Bel Világ, valamint a Gondolattöredékek Eötvös maxima- és aforizma-kincsének csupán hányadát foglalták magukban. A karthausi harmadik részében az író szabad utat enged elmélkedő kedvének, s ezek a fejezetek nagyrészt a cselekménytől elszakadottan, egy-egy gondolat parafrázisaivá nyúlnak. Mélabús moralizálás, keserűs bölcselkedés jellemzi ezeket a részeket, melyek az útinaplószerűektől abban is különböznek, hogy mindvégig megmaradnak az általánosságban, az elvontságban. Eötvös már említett kéziratoss jegyzetkönyve bővelkedik az olyan elmélkedésekben, melyeket az író később, változtatás nélkül A karthausiba olvasztott át. Ezeket ő láthatóan nem szánta eleve a regénybe, — és

átkerülésük arról tanúskodik, hogy Eötvös A karthausit napló-szerű jelleggel képzelte el.

Mindezeket a heterogén elemeket, — vagyis: a cselekmény drámai jeleneteit, az elvont, moralizáló elmélkedéseket, és az útinaplószerű részleteket bizonyos hangulati egységbe vonja az egész regényen elomló, borongó, romantikus líraiság.

Ez a líraiság azonban egyhangúvá is teszi A karthausit. Párbeszédei merőben egyöntetűek, leírásai pusztán hangulati értékűek maradnak. Néhány mellékalak sikeres jellemzése (például: az öreg Roger-é, továbbá Werner-é és Lafard-é) élénkíti csupán a regény alakjainak sorát. Csak azokon a lapokon, ahol a regény eszmei mondanivalója erőteljesen, szenvedélyesen érvényesül, — válik valóban költőivé, szárnyalóvá az elbeszélés-mód, s az ilyen részek miatt méltó is A karthausi a megbecsülésre. A regény kompozíciója kétféle fejlődés egybefűzését teszi lehetővé. Az egyik fejlődés Gusztáv emlékezésében rajzolódik ki, s a kolostorhoz vivő útját mutatja meg. A másik fejlődés, az emlékezés nyomán, magában a kolostorban vezet Gusztáv megtisztulása, — és halála felé. Ez a fejlődés egy-szersmind a regény eszmei végtanulságához is utat nyit. A karthausi én-regény volta indokolttá teszi az egész mű vallo-más-jellegét — ez a vallomás-jelleg pedig: a regényen egyed-uralkodó romantikát és líraiságot.

Négy részre oszlik a regény, s ezek közül az első kettő Gusztáv szerelmi csalódásának történetét mondja el, a harmadik a kolostorba vonulást készíti elő, a negyedik pedig epilógus-szerűen, napló-formában, a halálára készülõ Gusztáv megbéké-lésének képét nyújtja.

Az irodalomtörténészek vitatták, vajjon a regény elmélke-dései Gusztáv, — vagy Eötvös vallomását nyújtják-e? Kétség-telen, a Gusztávét, — de magának Gusztávnak alakja a fiatal Eötvös személyes tapasztalataiból, érzelmeiből, léletszemléleté-ből született meg. És a jegyzetkönyv tanúsága szerint, Gusztáv néhol Eötvös személyes gondolatainak, elmélkedéseinek is szó-csöve. Gusztáv alakja, már csak osztályhelyzetük hasonlósága miatt is, közel áll Eötvöshöz. Mégis, A karthausi fiatal Írója Gusztávban *nem a maga alteregójának, hanem a júliusi társadalom egyik arisztokrata-típusának megalkotására töreke-dett.* Épp ezért Gusztáv életrajzi körülményei, — fiatalokora, neveltetése — ugyancsak különböznek az Eötvösétől. Eötvös tervszerűen sorakoztatja föl azokat az előzményeket, melyek már Gusztáv ifjúkorában a későbbi meghasonlást indokolják és elő-

készítik. Az apa ridegsége, az anya korai halála, a fribourgi jezsuita-kollégium kopársága, — mindez az alak valóságát, sorsának hitelességét kívánja kidomborítani. S ha Eötvös fontos szerepet juttat Gusztáv életében a ridegségért kárpótlást nyújtó barátságok: ebben bizonyára a maga, Szalay és Palocsay iránti barátsága ihleti meg, s nem kétséges, hogy az Armandért rajongó Gusztáv érzéseiben a magáéit is megszólaltatja.

A regény első részét azonban nem csupán Gusztáv neveltetésének mozzanataiban szánja Eötvös a későbbi meghasonlás előkészítéséül, de a mű eszmeiségének expozícióját is e rész fejezeteiben nyújtja. És minthogy a regény kettős fejlődést tár elénk — Gusztáv fejlődését a kolostorba-vonulásig, és Gusztáv megistizulását emékeinek lejegyzése közben — épp ezért *mindkét* fejlődés eszmei előkészítése is az első részben történik meg. Az Első Rész I. fejezetében, az apa és a fiú szembenállásában a régi, a cinikus, az «Egyiptom hústálainál» maradó nemzedék és a forradalom eszméiért rajongó, a jövő útjainak bátran nekivágó új nemzedék konfliktusa készül. S a regénynek ezen a helyén (IV.) mondja ki Gusztáv a kérdést, melyre Eötvös és társai oly mohón áhítanak a feleletet («*Éj lett-e már körülöttünk, vagy egy új nap első sugára az, mi úgy elvakít?...*») Az első négy fejezetet a karthausi kolostor hangulata tölti be, — az egész regényre jellemző hangulat: «Éj van most is, — csak néha tör át a holdvilág a komor fátyolon, melylyel az ég elborult, még a ragyogó csillagseregből csak itt-ott remeg át egy fénypont a nagy ködtengeren.» Gusztáv visszahőköl az emlékek feltárásának keserveitől («Fáradt valék, s pihenni jöttem e falak árnyéka alá... Engedjétek pihenni.»), — de máris felszakadnak az ifjúkor képei a táj köde alól, (V.), s ezentúl *két* Gusztáv fejlődését láthatjuk: a nagyvilági, és a kolostori Gusztávét. Az utóbbi majd megtalálja a feleletet az «*éj vagy új nap*» kérdésére, — az előbbi azonban addig még meghasonlik a világgal és a karthausi magányba vonul vissza. Visszavonulását részint a gyermekkor mozzanatai (V.—IX.) készítik elő, — részint pedig meghasonlása a vallott eszmékkal. Gusztáv nem csupán szerelmében csalódik majd, — hanem undorral fordul el a júliusi társadalomtól is. Egyébként Eötvös a szociális kérdést is exponálja, a harmadnapja éhező koldusasszony epizódjában (V.), amikor az anyját sirató Gusztáv rádöbben: «vannak a halálnál nagyobb bajok a világon...»

A karthausi menetének párhuzamára Palocsay Ein Jünglingével, melyet Waldapfel József mutatott ki, már utaltunk.

A regény első része főlé a Palocsay-vers első három strófáját írhatnók mottóul. A Júlia iránt szerelemre gyulladt, s a júliusi forradalomban reménykedő Armand örömeiben osztozó Gusztáv «mellén a lelkesület Patakként áradoz.» És: «Érzelve tengerében, Hol Lelke kényben él, Tündöklő szépségében sok nemes gyöngy felkél.» Valóban: «Az élet tarka képe Előtte fényben áll; Felé bár merre lépe, Szép ideálja száll». És Gusztáv is a «Való, szabadság, s jog»-ért lelkesedik, és Párizsba érkezése előtt még abban bízik, hogy «a rest anyag mélyében Nemesb élet virul»...

Az Első Részben Gusztáv szerelmi boldogsága sajátosan elvegyül a kolostorban elmélkedő, csalódott fiatalember életbölcse ségével, s az életre felkészülő Gusztáv lelkeségét ilyesféle kesernyés megjegyzések kísérik: «... a kor vallása haszon...» stb. A regény első felének drámája: a csalódás Júliában, — és Armandban. És ennek a drámának a menetét az V.—XVI. fejezetek kellően előkészítik. Gusztáv boldogságának hangulatát legteljesebben az avignoni éjszakában felhangzó zene, s magának ez éjszakának romantikus hangulatban gazdag képe foglalja össze («Csak a felső emeletben világított még egy ablak; a többi sötétben állt lombos fák között, melyek alatt a rejtett kar hangozék, míg hátulról a város fala látszott, mint egy sötét szalag, s messzebről a pápavár, melynek hajdanszerű fedele egy nagy ernyőként feketéle a csillagos égen.») De erre a képre is visszafejel a kolostorban emlékező Gusztáv mélabúja, — a zene nyomán felzokogó lélekharang hangjaiban: «Ki gondolta volna akkor, hogy az boldog, kiért harangoznak, s nem én?!» És az Első Rész záróképe a szétdőlt ház romjai közt «andalgó» gazdával, a földön szétszórt bútortörmelékkel, az üvegtelen ablakokon benyúló hárs gallyaival: mindez a már kolostorban élő Gusztáv lelkiállapotának képét is lekerekíti.

A Második Rész: Gusztáv voltaképpeni drámája. Bevezetője (XVII.) útirajzszerű kép Párizsról, — kép, melyben ismét a szociális kérdés uralkodik, a «rongyos chiffonier», a «pénz kegyetlen hatalma», a forradalmi csalódás («e dicső kőhalom alatt egy nemzet enyészik»). Ha Gusztáv szavai valahol Eötvös *közvetlen* gondolatát fejezik ki: úgy ezekben a fejezetekben. A francia társadalom jelenségeihez fűznek megjegyzéseket a XIX., XX., XXI. fejezetek is, melyek a fényűzés és a nyomor negyedeit, s a francia arisztokrácia hanyatlását tárják elénk. Mindez aláhúzza a körülményt, hogy Gusztáv kolostorba-vonulásának nem csupán «privát», — de mély, társadalmi okai is vannak.

A Második Rész anyaga igen gazdag, — még ha a gyakorlatlan író e gazdagságot nem is tudja teljesen kibontani. Magunk előtt láthatjuk Gusztáv konfliktusait a barátságban és a szerelemben, csalódását, meghasonlásának első állomásait, — Armand csalódását a forradalomban, karrieristává züllését, s végül, cinikus árulását, — s ugyanakkor elének tárja e fejezet a kolostori, az emlékező Gusztáv végső válságát is, mely csaknem öngyilkossággal végződik, melyből azonban lassan már felemelkedik az igazi életcélok, habár kései, de megnyugtató, kibékítő felismeréséhez. Ez a rész csendíti föl a regény középponti eszme-motívumát, a kapitalista társadalomból fakadó *önzést* is, mely Gusztávot tragédiába taszítja. És ebben a részben válik viszonylag szélessé a társadalom-kép, nemcsak Dufey-nek és Júlia apjának, az öreg grófnak alakja, — de még a kevésbé ábrázoló jellegű elmélkedések és párbeszédék révén is.

A Második Rész cselekményének tragikus kifejtését az a nagy jelenet tartalmazza, melyben Gusztáv elveszti Júliát és Armandot.

Gusztáv és Armand sorsát a júliusi monarchia társadalmi viszonyai döntik el. Ezek a viszonyok viszik Armandot a karrierizmusba, s teszik ily módon boldogtalanná Gusztávot is, — aki egyébként Dufey személyében a Lajos-Fülöp-i társadalommal is szemben áll. Mondanivalójának javát Armand alakjával kapcsolatban fejti ki Eötvös. De épp e mondanivaló közlésében a leginkább értekező is a hangja. Armand ajkán mintha Eötvös szociális érdeklődéstől áthatott útinaplójának fejezetei szólalnak meg.

És a Második Rész fölé is mottóul kívánkoznak az Ein Jüngling sorai: «... látja már: E föld meg annyi népe Mi keskeny körben jár; Keblet szép szóra nyitva Mi ritka ember él...» És: «Leszáll a szív reménye, S helyén örök hiány!»

Armand a júliusi forradalmat azért üdvözölte kitoró örömmel (XII.), mert tulajdon felemelkedését várta tőle («Új élet kezdődik, s ezentúl csak az nem haladhat, ki gyenge vagy bátor-talan»); szegénységéből a nép segítségével kívánt feltörni, s az egyenlőség gondolata ragadja meg képzeletét («ma éjszakától hasonlód vagyok, s csak most igazán barátod»). De a júliusi forradalom után, a burzsoá világ viszonyai közepett ezek a reményei meghíúsulnak; Armand keserűen csalódik a forradalom nyomán beköszöntő világban, s csalódásának szavával Eötvös az egész proletárság kisemmizettségének ad hangot («álmodoztam mint isten képmása s felébredék, mint proletárius»). Armand

ajkán a júliusi monarchia egyik bírálata szólal meg (XXI.), — az öreg gróféknak pedig a *másik* («mutass egy helyet Franciaországban, hol az egyenlőség álma létesült... s bámulva a kort talán le fogok mondani címeimről»... XXIV.) Eötvös tervszerűen állítja egymással szembe a júliusi társadalomnak ezt a két ellentétes, — és mégis azonos végeredményű bírálatát.

A reményeiben csalatkozott, makacsul feltörni igyekvő Armand Dufey-hez szegődik, — a nép helyett, a gazdagok, a hatalmasok szolgálatába. Nincs minden jelentőség nélkül, hogy Eötvös a forradalommal valamikor még rokonszenvező Armandot: kielégítetlen becsvágyú törtetőnek mutatja. Ugyanilyen vonásokkal rajzolja meg a Magyarország 1514-ben Mészáros Lőrincét is, — csak emezt majd rávezeti a helyes útra: a nép szolgálatának útjára.

Armand nyíltan vallja az önzés elvét («az élet fel fog ébreszteni téged is ifjú álmaidból, s bár mit mondj is ellent, te is önös leendesz, mint mások». XXV.), s tragédiája okául az egyenlőség eszméjének megsemmisülését, — vagyis a burzsoá világot jelöli meg («De az egyenlőség kora megszűnt: te gróffá, én koldussá lettem...»). A két barát eltávolodását, a kettejük viszonyában létrejött feszültséget nem képes éreztetni Eötvös; hosszú dialógusokat olvashatunk, melyekben Gusztáv és Armand körmondatos retorikával csatáznak egymással, de a való indulatok hevétől nem tüzesednek át szavaik.

Amikor Gusztáv a kolostorban visszaemlékezik az önzésnek arra a filozófiájára, melyet Armand kifejtett előtte: kétségbeesik, és öngyilkosságot akar elkövetni. Finom gondolat volt, hogy a kolostorbeli Gusztáv kétségbeesését nem Júlia hűtlenségére, — hanem Armand önzést hirdető szavaira való emlékezésből származtatja Eötvös. Ez az önzés: társadalmi «termék», — és Gusztáv tragédiája eszmei mélységet is nyer a kétségbeesést bemutató lapokon. Az ember állhatatosnak hiszi szívét — mondja Gusztáv — «ámde habár későn, végre eljő szívének Galileije, s elmondja nyugodtan a bús valóságot: ... ember, te önös vagy.» Az, ahogyan Gusztáv mégis visszariad az öngyilkosságtól, nyilvánvalóan a Faust hasonló jelenetére emlékeztet. Armand abban reménykedik, hogy egyideig bár «repkényként a földön» kell csúsznia, de a magasba érve «kitisztíthatja» magát; Gusztáv azonban ábrándtalanul látja barátja bemocskolódását, — s tulajdon korát jellemző, tipikus sorsra ismer Armandéban: «Egy szomorú kép ez, századunk mindennapi történeteiből, de

de abban különbözik is tőlük, hogy az érzelmességen túlmenően, az őt és társait nyugtalanító, nagy kor-kérdésen töpreng. Ez az elmélkedő, jelleg, láthattuk, hátrányára válik a regénynek, és eltereli az ábrázolás feladatait. De A karthausi sajtósan reflexív jellege abból az ars poeticából is következik, melyet Victor Hugo nyomán alakított ki Eötvös, és melyben a nép ügyének szolgálatát tekinti a költő legfőbb feladatának. A társadalmi önzés bírálata — s ennek nyomán a regény harmadik részének megalkotása — összefügg tehát a reform-ifjú Eötvös vallotta eszmékkal, melyeknek jegyében ő a Magyarországon időszerű átalakulás messzibb távlatait figyelte.

A Gusztáv drámájának végső kifejeletét megadó orgia-jelenet ugyanolyan gondos, de szinpadai jelenetszerű felépítést mutat, mint a Júliával történt szakításé. Betty, akinek középponti szerep jut a cselekmény e szakaszánál, ugyancsak a kor regény-sémái közül lép elő, de jellemének, cselekedeteinek megformálásánál gondosabb, sokoldalúbb munkát végez Eötvös, mint akár Armandénál, vagy Júliáénál. A fiatal lány kedvességének és öntudatlan kacérságának, ártatlanságának és szenvedélyességének rajzában már a későbbi, ember- és jellem-ábrázoló Eötvös erényei mutatkoznak meg.

A Betty szerelmére kötött fogadás, majd e szerelem kimenelete megmutatják, milyen mélyre kellett süllyednie Gusztávnak, s mennyire megmérgezte őt is egy kiábrándult, hite vesztett, cinikus világ. A Betty-epizód vezeti majd el Gusztávot a karthausi kolostorhoz. Gusztáv kezdetben visszahőköl a lakoma elől, melyre neki, a fogadás nyertesének, Bettyt el kellene hoznia. Végül *maga* Betty az, aki e szórakozás csábításának enged. Az orgián tűnik től az egyébként vázlatosan megrajzolt Amalfi herceg, akinek kitarottjává lett Júlia, — s aki a vendégek előtt ravasz erőszakkal felnyitja szeretője hálószobáját. Ez az epizód az egész további cselekményre rányomja bélyegét. Az egymást viszontlátó Júlia és Gusztáv beszélgetésének mélabús közjátéka — a dőzsölők frivolságának és romlottságának regényes-hatásos ellentétként foglal helyet a jelenetben. A fordulatokban gazdag jelenet feszültségét méginkább növeli Arthur hideg, elszánt kétségbeesése, mellyel vad szerencsejátékba veti magát.

Betty féltékenysége Júlia miatt, könnyei — ráébredése, hogy magára maradt szerelmében; körülöttük a mindinkább elfajuló dárídó, a vendégek tréfái, a gúnyoros hangú pohárköszöntők; a tivornya képe, a feldőlt palackok, a gőzölgő puncsos edény, a hamvadott gyertyák, — kívül pedig az ablakokat verdeső őszi

eső: mindez drámaian és hatásosan, költőien és gazdagon készíti elő azt a jelenetet, amikor Betty megtudja, hogy Gusztáv a szerelmes ifjút csak fogadásból játszotta. És ennek a résznek a végére is golyó tesz pontot: Arthuré, mellyel kioltja életét. Ez a jelenet némiképp megismétli a Júlia-Duley-Armand jelenetet, — és ezáltal érzékelteti a Gusztáv-megtette utat a züllés felé. Amott még ártatlan volt Gusztáv. Miként a Júlia-Dufey-Armand jelenetben, úgy itt is: szerelme és barátot egyszerre veszít. Betty elvesztése — és vélt halála — *azonban az ő bűne immár.* E bűnért vezeklendő, — de méginkább menekülésül a meggyűlölt világ elől, vonul Gusztáv kolostorba.

A Negyedik Részben megszűnik a cselekmény eddigi, kettős vonala: az emlékezés képeinek végükszakad, s napló formájában (április 6-tól, július 15-ig) csak a halálára készülő Gusztáv története tárul elénk. Ebben a részben kell elsímulniok Gusztáv konfliktusainak — ebben a részben békül ki az életben maradt Bettyvel, s a paraszti élet idilljébe vonult Armanddal, — de ebben a részben kell meglelnie a feleletet is, a regény elején fölvetett kérdésre, mely Eötvös és a reform-nemzedékek kérdése is: «Éj lett-e már körülöttünk, vagy egy új nap első sugára az, mi úgy elvakít?» És Gusztáv meg is találja a feleletet, — *de nem a szemlélődő karthausi-életben, hanem a cselekvésben, a tevékenységben, melyet már elutasított magától:* «ez élő kebelnek vágyait e kolostor rideg rendszabálya ki nem elégítheti, nem csend, csak fáradtság szerezheti meg a szívnek nyugalomát; életemnek legnehezebb vádja: hogy jót nem tevék. Használni akarok: ez emberi hivatásunk.» *Használni-akarás:* ime, a végtanulság, melyet a felvilágosodás eszméin nevelkedett Eötvös a maga és nemzedéke számára levon Gusztáv életéből. Vagyis: használni, — használni a haza ügyének, a nép ügyének, még ha a keletkező új világ távlatai homályosak is, — még ha ez a világ nem is az az *ígért föld*», melyben a forradalom reménykedett. És ezt a tanulságot húzza alá a halálára készülő Gusztáv már említett fohásza is, melynek végmondata («de ha a nap a legfőbb, s a vetés a föld felé hajolva már alig bírhatja kalászeit, nem közelg-e akkor éppen az aratás?») egyenes felelet a regény elején feladott kérdésre. A «Reméljetez ifjak!» — kiáltás pedig, mely a fohász végén felhangzik, — elsősorban: a reform nemzedék felé szól! E fohász pátozában, retorikájában ugyan ismét csak a Lamennais-i sugallatra ismerhetünk, — de egyik képe, mely a haldokló Mózeszt idézi, — Mózeszt, aki fellegyverzi és a csatamezőre vezeti a majdani győztest, Jósuát: ez a kép nagyonis érvényessé válik

Eötvösre és társaira, a centralistákra, akik majd a polgári átalakulás céljait dolgozzák ki. De ezeket a célokat Kossuth valósítja majd meg!

Eötvös a regény bevezetőjében maga utal Gusztáv fiktív emlékiratának «rendetlenségére», mely «művészi kívánalmainak meg nem felel» s utal a mű «egyhangú bánatára» is. A mélabús, lírai színezetű stílus azonban helyenként kiélezett, pointe-szerű, aforizmatikus modorral váltakozik, — aminőre Eötvös már az Emlény-beli Gondolat-töredékekkel is nyújtott példát.

Általában azonban A karthausi az Eötvösnél később oly fontos szerepet betöltő körmondatnak egy sajátosan romantikus, lírai változatát mutatja. Csak később, A falu jegyzőjében válik az eötvösi körmondat *polemikus, satirikus* élességűvé, — s ebben nagy része lesz annak a polemikus feladatkörnek, melyet Eötvös a Pesti Hírlap hasábjain ellát. A körmondat Eötvösnél bizonyos mértékben a Kölcsey-hagyaték egyik eleme, — s az irodalomtörténet nem ok nélkül emlegeti a Parainesist A karthausival kapcsolatban. A regény elmélkedő jellege éppúgy, mint körmondatisága, rokon Kölcsey prózájával. Úgyszintén rokon moralizáló hajlamuk is.

Eötvösnél a körmondatosság néha a közvetlen, a realista előadásmód korlátjává is válik. A megyei, a nemesi stílus egyik tontos eleme él tovább körmondatainak megfinomodott, helyenként ironikus árnyalatú, de igen gyakran nehézkes formáiban. Annak, hogy Jókai válhatott nálunk a regény műfajának nagy népszerűsítőjévé, — részben Eötvös és Kemény körülményes előadásmódja is az oka. Ez a körülményesség fosztja meg Eötvöst a néphez szóló, egyszerű és tiszta beszéd legjobb alkalmaitól, a stílus demokratizmustól — vagyis épp attól, aminek elérését költői céljával tűzte ki. A maga elé állított eszményt leginkább majd a Magyarország 1514-ben lapjain közelíti meg.

Különösen élete második korszakának novelláiban érezzük elavultnak ezt a feszes, izzadságos, körmondati stílust, — Jókai ízes, hajlékony előadásmódjának szomszédságában. Némelyik levelében pedig éppen a fáradtság jelének bizonyul a körmondatok kusza, egymásba kígyózó láncolata, — beszédei, az egy Szalay-emlékbeszéd kivételével, — ugyancsak zengzetes, hangulati általánosságokat tartalmaznak.

A karthausi körmondatait azonban még erőteljes lírai hév telíti. Zeneien, lágyan, a cicerói mondatművészetet a romantika dallamosságával párosítón, emelkedik néhol a magasztosságig A karthausi stílusa. Szenvedély bontakozik ki benne, indulat és

felháborodás telíti. Nem a lemondás, nem a csüggedés, nem az érzelmes puhaság stílusa ez. A külföldről hazatérő fiatal Eötvös szívének reményekkel felítettségeről vall ez a stílus.

És tettvágyról, mely kielégülést nemsokára a politikai életben keres.

9

Eötvös életének első korszaka az 1839/40-es országgyűlés küszöbén zárul le. Pozsonyban már a politika terén, konkrét feladatok végrehajtása közben harcol azért az «ígért földért», melyet a halálára készülő Gusztáv oly sóvárgó látnokisággal idéz meg. Határozatlan körvonalú, érzelmes filantrópiája itt már szabatos, céltudatos programnak ad helyet.

De a külföldről hazatérés és az országgyűlés közti időszakban, melyben *A karthausit* is megírja, melléktermékként még néhány lényeges művet hoz létre, melyekben az elvont emberbarátiságból Eötvös a valóság megkívánta tettek felé indul el. *A karthausit* a francia proletárság sorsa miatt emel vádat, — de magyar írónak 48 előtt nem kell olyan messzi kutatnia, hogy kizsákmányolás és elnyomás miatt vádat emelhessen. És Eötvös már 1837-ben hozzányúl a jobbágykérdéshez, a *Vár és kunyhó* című versében nyitva távlatot *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* felé.

Ez a vers, még mindig egy érzelmes, megható történetbe — a grófi ifjú és a szép jobbágylány tragikus szerelmének történetébe foglaltan, de harcos elszántsággal, s aktuális politikai éllel mondja ki a jobbágyrendszer igazságtalanságát. Eötvös itt az egyenlőség merész hirdetője, — egyenlőségé, melyet ugyan a szerelem teremt meg («Eltűnt a föld s a nagy világ, A gyémánt s címerek, *Egy érzeménynek* lángiban Dobognak a szívek»), melynek kikövetelésében azonban nem kis rész jut a félreérthetetlen tisztasággal megszólaltatott, jobbágyi osztályöntudatnak is. A jobbágylány apja a nemesi ősökkel a maga névtelen őseit állítja szembe, akiknek nem kevesebb részük volt a haza megvédésében, fenntartásában. («*De voltak ősim nékem is, Van nékem is hazám, S a gróftul nem koldult kenyért, bármily szegény apám.*» — «*Mert voltak ősim nékem is Hazáért vérzők, S mert nem említéd tettöket, Tán nem vitétek ők? — Bár ősid hantja szépen áll, Ismert a harcmezőn A népnek hamva, büszke úr, A por elődidön.*») *A megfagyott gyermek* általános, elvont filantrópiája már mennyivel politikaibb, konkrétebb, célzatosabb magatartássá változott ebben a versben!

A megfagyott gyermek érzelmes emberbarátiságát ezek az évek kezdik *tevékeny* emberbarátisággá kovácsolni. *A Fogház-*

javításról szóló tanulmánya, mely a Szalay-féle *Themis*-ben jelenik meg (1838) világosan mutatja a lassú átalakulást. És mutatja tettvágyát is: «a kezdésnek legjobb módja valamit kezdeni» — kiáltja büszkén. Azok, akiket A karthausi mélabúja megtévesztett, ebben az írásban is meglelhetnék a reformkori reményekkel telített Eötvös bizakodását, — mely annyira egybehangzik A karthausi végszavaival: «Nagy a kor, melyben élünk, s alig van kebel annyira hideg vagy elszigetelt, ki e sebesen haladó kifejlődést tekintve, nem szorulna vagy emelkednék, miként vagy a reményein túlhaladt vagy azokhoz közelgő időt tekintti.» Eötvöst megkapta a küszöbön álló változás pátosza, a haladás nagy bizonyossága. Lelkesen adja át magát neki, s még mindig a felvilágosodás öntudatától eltelten, nem is a «gőz hatalmában» látja e kor nagyságát: «korunknak nagysága az, hogy emberszerető; korunknak dicsősége, hogy az emberi nem vele született nemeségét elismeré; hogy a rabszolgakereskedést megszünteté; a spanyol autodafének lángjait eloltá; hogy a rabok sorsát meggondolva, a kínzást büntetéssé változtatá.» Haladó tiszta szavak: az ember fölemelkedésének igényét hirdetői!

A *Vár és a kunyhó*-ban, s *Fogházjavítás*-ban is már A *falu jegyzője* épül. Nem csupán a börtönügy kérdése mutat felé, hanem a divatból újítók kigúnyolása is. Erre a témára majd Bán-tornyai James alakjában tér vissza a regény során.

De Eötvös későbbi műveinek, sőt, egész politikusi, és 48-as magatartásának távlatait tárja föl már 1840-ben a *Szegénység Irlandban* című tanulmány. Az írek nyomorának vizsgálata a reformkor politikájának két sarkalatos kérdéséhez vezet el: a kapitalizmus — és a gyarmati függés, valamint ezzel kapcsolatban a forradalom, a szabadságharc kérdéséhez. Szükséges, hogy figyelmet szenteljünk ennek a tanulmánynak, mert benne újból, élesen kirajzolódik Eötvös álláspontja a kapitalizmus kérdésében, viszonya a néphez, valamint a forradalomhoz, — s világosabban ütköznek elő gondolatának, magatartásának azok a korlátai, melyeket az Armandról nyújtott ábrázolás csak részben tárt föl.

Nem véletlen, hogy a gyarmati kérdés egyetlen alkalommal merül föl Eötvös művében, — s e tanulmány után érdeklődését ez a fontos kérdés többé már nem köti le. Itt még a «világ óriás zsarnokának» emlegeti Angliát, s azon ujjong, hogy az ír forradalom következtében a «zsarnok remegni kezd szolgája előtt.» Később műveiben nem találkozunk majd a közgazdasági kérdéseknek az ittenihez hasonló, bő elemzésével. Az ír nyomorról

szólo tanulmány szintén a szocialista eszmék hatásáról tanúskodik. Kétségtelen, Eötvös rendkívül tisztán és világosan látja a szocialis kérdéseket, a kapitalista termelés anarchiáját («Hol számtalan kéz oly productióval foglalatoskodik, mely vagy nem az ország határai között, vagy csak a divat által találja emésztőit, s hol így a munkások nagy számának keresete a naponként változó divattól, egy külföldi vásár megnyitásától vagy elzárásától egy újonnan fellépett concurrenstól vagy talán egy messze földön alkotott vámtörvénytől függ: ott a munkások sorsa biztos nem lehet») a kizsákmányolást, az osztály-ellentéteket («Egyesek éldelek, egyesek bírnak, egyesek boldogok itt: a nemzet koldul.»), — s mindegyik a hazájának szólo tanulság kedvéért mutat rá («... néha jó, határaink körén is túl nézni, mert sok fekszik ott, mi talán reánk nézve jóslás»). Eötvös a nyomor egyik okát a földek «igazságtalan elosztásában», a béretek elaprózottságában, a bérlők kiszolgáltatottságában látja. Másik oknak azonban a gyarmati függést jelöli meg. És ugyanakkor észreveszi azt is, hogy a birtokától megfosztott nép miként válik a kialakuló kapitalizmus prédájává.

A *Szegénység Irlandban* tehát ugyanolyan probléma elé állítja Eötvöst, mint *A karthausi. Látja a kapitalizmus szörnyű hibáit, de kész harcolni a feudalizmus ellen: a kapitalizmusért!* A tanulmányban javasolt megoldás némiképp hasonlít a regényben javasolthoz. Emitt Armand a földművelésben, a csendes, szorgalmas munkában leli meg a szabadságot és a békét. És a *Szegénység Irlandban* is a gyarapodó parasztot állítja csábító példaként a gyáripari proletariátus és a bérlő nyomor helyébe. Ebben az időben, Magyarországon, már megkezdődött a földdel rendelkező jobbágyok gazdagabbik részének áttérése az árutermelésre, s a telkes jobbágyok, a szerződéses jobbágy-községek, valamint a mezővárosok megteszik a «legelső, bátortalan lépéseket» a kapitalista, polgári társadalom felé. Ne feledjük: Eötvös telkes jobbágyok, jó gazdának mutatja be Violát, és a forradalom utáni novelláiban is a gazdagodó, szorgalmas parasztot dicséri. Az ír földbirtokviszonyoktól nem utolsósorban azért tart, mert «zendülés» okát látja bennük. A «zendülésnek» ez a lehetősége tartja távol Irországtól az angol tőkét is.

Nem nehéz észrevenni, hogy Irland és Anglia viszonyában Eötvös a maga hazájának és Bécsnek viszonyát is vizsgálja. Amikor a szegénytörvények, a dologházak, a «fövenyzsákok s murvataligák minden cél nélkül ide- s tovahordása» stb. ellen lázad az emberiség, az igazságérzete: a hazai robot ellen is

lázad ezáltal. («A kényszerített munka nemcsak lealázóvá, hanem concurrentia által becstelenné is tesz minden szabad munkást»). Es amikor az ír nyomort a Macbethet fenyegető angol király kísértetéhez hasonlítja — ugyanezt a kísértetet képzelheti el a magyar urak, vagy a bécsi udvar ebédein is.

Mennyire rokonszenvezik a forradalommal, az ír szabadságharcral? Mennyire képes elfogadni a forradalmat, — és mit fogad el belőle?

Eötvös jogosnak tartja az ír forradalmat, — mégpedig csaknem ugyanolyan indokolással, mint később majd Dózsa forradalmát is: «van egy maximuma a zsarnokságnak is, egy pillanat, melyben az elnyomott emberi méltóság széttöri lánczeit s szabadulása első pillanataiban nemes indulatok helyett csak bosszút forral; . . . vannak pillanatok, melyekben nemzetek, bár jól sejtítve zendülésök következményeit, sőt néha politikai halálukat, a szerencsétlenség fő fokára érve, hideg elszánással elvárják azt is, miként az egyes kétségbeesve öngyilkossá válik. . . » Eötvös egy *ilyen* forradalmat ír majd le a *Magyarország 1514-ben* lapjain. Nem szabad lebecsülnünk a forradalommal való ilyenfajta rokonszenvezést, még akkor sem, ha mindez egymagában még nem is jelent forradalmiságot. Mi több, Eötvös meglátja az uralkodó osztály kizsákmányoló önkényét, s a gyarmati kizsákmányolást is: «egy osztálynak korlátlan jogokat adni nem lehet a nélkül, hogy alattvalóin határtalan zsarnokságot űzne» — vagy «Irland rendkívüli szenvedései csak azon rendkívüli elnyomásnak tulajdoníthatók, mely alatt ezen ország századokig élt». És figyelmét az sem kerüli el, hogy a kizsákmányolók a vallást *eszközül, ürügyül* használják fel, céljaik elérésére, s a tory «álnok ájtatosságáról» szólva, ki «sóhajtozva, a vallással védi dézsmaít», lerántja róla a «csúf álorcztát» s így kiált: «Ti . . . az égre mutattok, hogy a feltekintő sokaság ne lássa, miként fosztjátok meg birtokától e földön; de a kor, mely utánatok jön, nem hallja az álnok szavakat, csak tetteitekről emlékezik, csak azon emlékeket látja, melyeket tennen kezeitekkel emeltek, s szédült hazátoakat látva s boldogtalan népességét, elmondja átkát felettetek.»

Mindez kétségtelenül haladó, tiszta fényben mutatja a fiatal Eötvöst. De még több figyelmet érdemelnek azok a fejtegetései, melyekben — a hazájában folyó reform-küzdelmekre gondolva — az 1782-es ír reform következményeit elemzi. Eötvös belátja, hogy a reformtörvények nem elegendők a nép nyomorának enyhítésére: «Az irlandi nép nem törvényeket kíván. Anyagilag szenvedett, anyagi édeleteket akar; birtokától fosztatott meg, birtokot

kér; százados elnyomás által koldússá vált, s látja mindenki, hogy miután rimánkodni megszűnt, rabolni fog kezdetén, s mit e népen századok vétkeztek, azt egy év vissza nem adhatja többé.» Rendkívül fontos ez a kijelentés: a «birtokot kérő» nép igazságának elismerése olyan mozzanat Eötvösnél, mely őt a nagyvevő évek küszöbén kétségtelenül, a leghaladóbb kortársak közé emeli. De azt is meg kell említenünk, hogy a későbbiekben — például a *Reform* lapjain — nem meri már többé ennyire hangsúlyozni a birtokot követelő nép igazát. Természetesen, még ebben az írásában is, a birtokszerzés *lehetőségének* hiánya miatt kárhoztatja csupán az 1782-es törvényeket.

Ugyancsak a hazai állapotokra céloz Eötvös, amikor azt fejtegeti, hogy a whigek lassúsága, s a reformpárt tehetetlensége miatt csalódott nép «*lemond a reform reményéről, s revolutiot kíván*». Eötvös megérti ezt a csalódást, ezt a kívánságot, s már itt leírja azt az igazságot, melyhez élete végén, a *Gondolatokban* majd visszatér: «van egy időszak, melyben az elvek nem segíhetnek többé s ilyen vala most Irland.» (A *Gondolatokban*: «valamint az egyes, úgy népek életében vannak pillanatok, melyeken őket csak önbizalmuk vezetheti szerencsésen keresztül; s ki azt gyengíti, valóságos honárulást követ el. — Ha a politikában a szenvedélyek egyszer síkra szálltak, a józanságnak többnyire csak egy kötelessége marad — a hallgatás.») Láthatjuk majd a későbbiekben, hogy Eötvös az átalakulás érdekében «bizonyos fokú» zendülést, nyugtalanságot, — vagyis forradalmat továbbra is elkerülhetetlennek fog tartani.

Nyíltan rokonszenvezik az ír függetlenségi mozgalom vezérével, O'Connell-lel, s az ő egyéniségét jellemezve, félreérthetetlenül Kossuthra is céloz, akit 1839 március 2-án ítélnék el négy évi börtönre. «Nagy agitátornak» nevezi a mérsékelt ír burzsoázia képviselőjét, s megvallja: «ha valami találkozik szerződés-teli körünkben, minek említésénél az emberbarátnak szíve örömben emelkedhetik: ez ember hatalmas joggal ébresztheti ez érzeményeket». Eötvöst a függetlenségi harc igazsága lelkesíti O'Connellben, — valamint a hazáját szerető ember önzetlensége: «ha szívét önösség vezérli, nagy ügyvédi hírnél, s fáradtságosan gyűjtött vagyonosságánál, melyet gyermekeire hagyhat, alig terjedhetnének továbbra legfellengzőbb reményei.» De O'Connell «nagyjá» nő Eötvös szemében, «nagyjá, mint ember nem vala még; nagyjá, csak mert szíve honjáért lángolni tudott, mert ajkai nemzeti jogaiért szólni mertek, mert munkássága céljával nem ön javát, — hanem önmagát a közjó eszközének választá...»

Láthatjuk, Eötvös helyesli a nép megmozdulását az elégtelen reform miatt, s a nemzeti függetlenség érdekében. A megmozdulás vezérével is rokonszenvezik. De gondolatmenetének ezen a szakaszán már előütököznek fenntartásai is. És ezeket azért érdemes alaposan szemügyre vennünk, mert Eötvös az írországi állapotokról írva, tervszerűen és szándékosan a hazaiakra céloz, s tanulmánya voltaképp burkolt hozzászólás a hazai politika kérdéseire.

Eötvös pontosan és világosan megjelöli azt a vonalat, ameddig ő a forradalmat, a függetlenségi harcot helyesnek tartja: «Egy nép forradalmaiban is nagy lehet; lehet dicső s hatalmas magában anarchiája közepében, hol mint a beteg lázának egész dühével néha többet tesz, mint természetes erejétől várni lehet; de boldoggá csak a nyugalom áldásai közt válik. . . » A «nyugalom áldásai»: ez a gondolat majd az *Uralkodó Eszmékben* tér vissza, mely a polgári társadalom «stabilitásának», «egyensúlyának» feltételeit keresi. Miben látja Eötvös ezt a «nyugalmat»? Az Anglia és Írország közti «természetes frigyben». Amikor Angliát arra inti, hogy nép a másoknak tulajdona nem lehet», s hogy az ír népet «lánczokba vetve önmagát megfosztja azon karoktól, melyek védelmében leginkább bízhatnék», — ugyanakkor a «nagy agitátort» is figyelmezteti, hogy «honuknak, miután jogait kivívta, nyugodalomra van szüksége, hogy mihelyt az igazság megadatott, a forradalomnak meg kell szűnni; hogy valamint szép vala nemzetök mellett felkelniök, valamint dicső vala hatalmas szavakkal a szenvedelmet felgerjeszteni, úgy jönni fog a pillanat, melyben honuk javáért hallgatniok kell.» Ez az intelem *mintha Kossuthnak is szólna*, aki-ben Eötvös már felismerte a függetlenség bajnokát. A *Szegénység Irlandban* a hazai, konkrét állapotok — és a nyugati út tanulságainak sugallatából születik meg. Megszületik abból a felismerésből, mely a harmincas évek vége felé általánossá válik: Bécs nem lesz hajlandó enyhíteni a gyarmati függésen. De Eötvös úgy képzelte, a nemzet csak a Béccsel való «frigyben» élhet «boldogan,» — aminek feltétele, hogy Bécs ne «vesse lánczokba» a nemzetet, s a nemzet se folytasson végletekig, a «frigy» széttépéséig — menő harcot Bécs ellen. Eötvös talán már ekkor aggódott amiatt, hogy Kossuth e «frigyét» széttépni is hajlandó. Ezért intézi hát hozzá is, az O'Connell-nak szóló figyelmeztetést.

Mindebből nyilvánvaló, hogy Eötvös már 1840-ben, csak bizonyos határig tudja elfogadni a forradalmat. S amikor a gyar-

mati függés ellen tiltakozik, semmikép sem fogadja el a Béccsel való szakítást.

A *Szegénység Irlandban* tehát támpontokat szolgáltat Eötvös 48-as magatartásának megértéséhez is. A tanulmány befejezésében Eötvös még egyszer — s Bécs felé szóló példaként — Anglia engedékenységet reméli, — s újból, nyomatékosan hangsúlyozza másik reményét: az ír nép «miután jogait kívívta, meg fog nyugodni», — s ha «lázong, pártoskodik» még egyideig: «de nem sokáig.» Ime, a határ, melyet átlépnie, a liberális Eötvösnek sohasem sikerült. Sokkalta bonyolultabb lesz e határ szerepe Eötvös írói alkotásaiban. A *Szegénység Irlandban* némiképp megmutatja már ezt a szerepet is.

Eötvös a tanulmány végkövetkeztetései kapcsán újból szembekerül a kapitalizmus problémájával. Igen helyesen mutat rá, hogy pusztán az iparosítás nem segíthet az ír helyzeten, — hisz az ipar létrejöttének is előfeltétele a gyarmati helyzet megszüntetése. Ugyanakkor azonban, az ipar fontosságának elismerése mellett, kifejezi kétségeit abban, hogy «gyári ország» népe valódi jólétnek örvendhessen. A korábbiakban láthattuk, hogy Eötvös e jólétet elsősorban a földműveléstől reméli. Itt azonban még olyan bírálatot is gyakorol a kapitalizmus felett, melynek alaposabban mélyére kell néznünk. A kapitalizmusban — mondja Eötvös — «Lehetnek egyes collossális vagyonok (mi egyáltalában inkább annak jele, hogy egy sokaknak vagyonát magáévá tevő) de közjólétet soha, ha más okból nem is, legalább azon bizonytalanság miatt, mely minden gyári munkás feje felett szüntelen lebeg. A gyármunkás azt, mit producál, nem emésztheti fel önmaga, s amiből élnie kell, azt mások producálják, s így, ha nem tekintek is itt a capitalista kegyetlenségére, sorsa mindig a csere lehetőségétől függvén, mindig bizonytalan.» A «capitalista kegyetlenségére», a «gyármunkás» feje felett lebegő bizonytalanságra felfigyelő Eötvös a kapitalizmus lényeges vonásait tartja már számon. Ugyanezekre figyel föl a Szalay-körhöz tartozó Lukács Móric is, akivel Eötvös közösen munkálkodik a börtönügy javításán. Az ellentmondást, mely abból származik, hogy habár a kapitalizmus hibáit meglátva, de a feudalizmus ellen is harcolva az előbbit készítik elő, — úgy oldják föl, hogy «korrigálni» próbálják a kapitalizmust. Általában, Eötvös és barátai úgy képzelik, hogy már most, a feudalizmus ellen folytatott küzdelmeik során, «elejét vehetik» bizonyos hibáknak, bűnöknek, melyek együttjárnak a kapitalizmussal.

Mert e hibákat, bűnöket, kétségtelenül haladó és becsületes szemmel veszik észre. Lukács Móric 1842-ben tartja meg akadémiai felolvasását a szocializmusról, s 1847-ben megírja az egyesületi jogról szóló tanulmányt. Lukács a «nemzetek iparúzési és kereskedési versenyfutásának» végében örvényt pillant meg. «Az európai nyugat nemzetei, melyeknek gazdagságát és hatalmát gyakran oly irigy szemmel nézzük, közel állnak ez örvényhez. Ez irigylett gazdagság és hatalom fényes épülete a tömegek nyomorúságán és szenvedésein *nyugszik* (akaratom ellen, mily keserű gúny rí ki itt e szóból), nyomorúságon, mely annál kínzóbb és lázasztóbb, mert közel szomszédai a bőség s a pazar fényűzés, a munkásosztály veritékének s nélkülözéseinek csábító, de rá nézve tantalusi gyümölcsei.» Lukács még 1842-ben abban reménykedik, hogy hazánk «ment fog maradni a proletariátusnak s az ezt nyomon követő pauperismusnak rákfenéjétől, mely Európa nyugati státusainak gyökerét rágja.» S ugyancsak ő fogalmazza meg a kapitalizmusban létrejött másformájú kizsákmányolás láttán, a reform-nemzedék keserű döbbenetét: «Nézzük földrészünk legcivilisáltabb, legvirágzóbb országait, a nép ott nem nyög ugyan többé a hűbéri önkény vaspálczája alatt, de azért mégis reggeltől késő estig dolgozik nem magának, hanem másnak, mert véres veritékének gyümölcse a gazdag tőkepénzesnek kincseit szaporítja s abból számára alig jut annyi, hogy örömtelen életét nyomorúan tengesse.» Vagy, még világosabb megfogalmazásban: «A rabszolgaságnak csak formája változott, most nem ember embernek, de osztály osztálynak ura, zsarnoka... a pénz, s ezzel együtt a hatalom mindig kevesebb kezekben gyűl össze, a máról holnapra élő proletáriusok serege pedig napról-napra növekszik...» A felvilágosodást átható emberbarátságának éppúgy része van a liberálisok szívét szorító döbbenetben, mint az osztálytársadalom alapjaiért aggódó félelmüknek. Eötvösök azért is ellenségei a «rőf és serpenyő» burzsoáziájának, mert féktelen mohóságában, nyereszkesedési versenyében a proletárforradalom előidézőjét ismerik föl.

Különös helyzet ez Magyarországon, az 1840-es évek elején: néhány gondolkodó az elavult, feudális viszonyok elleni küzdelem során váratlanul szembetalálja magát a kapitalizmus távlatában lappangó veszélyekkel, ellentmondásokkal. A 48 előtti liberálisok, akiknek nézeteit, gondolkodásmódját Eötvös fejezte ki a legpolgáribb formában, — vívódtak, tétováztak a kapitalizmus valóságából adódó tények előtt.

Eötvös műve híven tükrözi ezt a vívódást is, — azoknak a liberálisoknak vívódását, akik ki akarják emelni a népet a feudá-

lis viszonyok közül, de ugyanakkor érzik, hogy keveset, majdnem semmit sem tehetnek a kapitalista nyomor ellen, mely a népre vár.

Ebből a vívódásból születik meg a negyvenes évek elején Eötvösök kétféle viselkedése is a kapitalista távlattal szemben. Az egyik: valami kompromisszumos megoldás, a kapitalizmus fölismert hibáinak javítgatása, «korrigálása». Erre mutat példát Lukács Móric is, amikor a munkások egyesülési jogát pártolja: «A parányi erők ily szövetkezés által gyarapulva, képesekké lennének a nagy tőkékkel versenyezhetni, ezeknek hatalmát korlátozni, a munkásosztály szolgálai függését megszüntetni, az ipar gyümölcseinek, az élet javainak arányos felosztását eszközölni...» Lukács azonban «konzervatív» szándékkal, a «a társadalmi rendnek egykori megmentése» érdekében hirdeti ezeket a nemes elveket: «Mi, a haladás, a reform emberei, de egyszerűen a szó valódi értelmében conservatívek, kik oly végre, hogy a társaság alapjait conserválhassuk, a rajta s körülötte buján tenyésző gyomot kiirtani igyekszünk... Hitem az, hogy az egyesületi jogban termékeny magva rejlik egy új s a mostaninál jobb társadalmi rendszernek...» Ugyanebből, a kapitalizmust «javítgató» szándékból születnek: Szalay beszéde a «rőf és mérőserpenyő» uralmának kiküszöböléséről, valamint Eötvös javaslatai az értelmiség érdekében, és elképzelése a földbirtok «egyenletes» felosztásáról.

A kapitalista távlattal szembeni másikkfajta magatartásra ugyancsak Eötvösnél találunk példát, mégpedig a *Szegénység Irlandban* befejezésében. Itt ugyanis Eötvös, aki nem hajlandó a teudalizmusba hátrálni, de a kapitalizmus hibáit sem fogadja el, végülis valamiféle távoli, tökéletesebb, de meghatározatlan társadalom reményével erősíti meg magát — szintén a szocialista eszmék hatására. Ez a remény szólalt meg *A karthausi* befejezésében, ezt fejezi ki *A falu jegyzőjében* Vándory, és ezzel bocsátja útjára Lőrincz is Szalaeresi Ambrust és leányát. Az ír nyomorról szóló tanulmány végén ez a remény még a különféle szocialista «systemákra» is *bizakodón* utal: «Egy idő óta az elmék a társaságnak új organisatiójáról kezdenek gondolkozni, egy fertály század alatt több systemát láttunk feltűnni, s elműlni, mely, habár módjaiban fellengző s túlságos, végczéljaiban mindig nemes vala. Mit jelent ez? Az emberek változékonyságát, szól az egyik, mert csak általa ingereltetünk új combinatiókra; az új systemák lehetetlenségét, szól a másik s igaza lehet; de véleményem szerint leginkább azt, hogy korunk emberszeretőbbé vált, hogy a közös s minden embernek boldogítása nem az ember-

barát kedves álma többé, melybe a szomorú életből néha visszavonul, hanem fenséges célja, mely után egész erejével törekszik; hogy az emberi nemnek új szükségei támadtak, melyek a mostani formákban kielégülést nem találnak: s hogy e formák változni fognak, mert az ember, bármily gátak állíttassanak elébe, szükségeit végre mindig eléri. Mikor, hány század után? — ki tudja ezt! De hogy el fogja érni, hogy késő ivadékainkra jobb napok várnak, teljes meggyőződés. Az emberi nemet nem tarthatja fel senki haladásában. Bármilyen dühöngve rohanjon az egyes folyam a tenger dagálya ellen, a lassan emelkedő végre visszanyomja ellenét, s medrébe el fogja önteni árjait.»

Ez a remény kíséri végig Eötvöst 48 előtti pályáján. Helyét, a forradalom után, keserűség, csalódás váltja majd föl.

A kapitalizmusnak Eötvös műveiben megszólaló bírálata mégsem szabad azzal a »bírálattal«
összetéveszteni, mely Keménynél 1853—54-ben hangzik el. Kemény, Engelsnek *A munkásosztály helyzete Angliában* (1845) című könyve tételeit plagizálja hírlapi cikkeiben, de elferdítve e tételeket a feudalizmus javára. Amíg Eötvös a nagybirtokot ellenzi, addig Kemény a földbirtokos arisztokrácia ellenszenvével figyeli a gyárkapitalizmus következményeit. «Tehát egész lélekkel a mezei gazdaságról» — hangzik gondolatmenetének végtanulsága. Kemény magatartását a kapitalizmussal szemben, még a Lukács Mórival sem lehet közös nevezőre vonni. Már csak azért sem, mert Eötvös és Lukács bírálata a kapitalizmusról, jellegzetesen forradalom előtti, — míg Keményé, sajátosan forradalom utáni gondolkodásmód gyümölcse.

Eötvös életének első korszakában a *zsidók emancipációjáról* szóló tanulmány mutatja talán legszebben, legtisztábban, emberbaráti, fölvilágosult gondolkodásának nemességét, emelkedettségét. Meghatott, költői érvelése mögött ugyanaz a láng lobog, mely a feudalizmus elleni harcait is mély, emberi szenvedélyekkel telíti. «Ifjúságom első éveitől szívem minden elnyomás ellen földobogott; gyűlöltem a zsarnokságot, inkább belső ösztönömet követve, mint azért, mert a szabadság áldásairól még okok meggyőzőnek, s innen van, hogy a zsidók polgárosításának kérdése, még mindenekelőtte az hazánkban szőnyegre került, már egész figyelmemet magára vonta.» Ez a mondat, mely bizonyítja, hogy Eötvös a jobbagykérdést és a zsidók helyzetét ugyanegy harc két színtereként tartotta számon, — reformkorunk emberi, erkölcsi nagyságának mértékét is föltárja.

Második rész

A PESTI HÍRLAP

I

Eötvös az 1839/40-es országgyűlésen kapcsolódik be az aktív politikai életbe. 1839 szeptember 24-én mondta el Kölcsey-émlékbeszédét, s ugyanezen év végétől, Pozsonyban, a főrendi táblán, Batthyány Lajos oldalán, az ellenzék sorai közt harcol. Felszólalásai, a vegyes házasságokból születő gyermekek nevelésének, a zsidók polgárosításának valamint a szólásszabadságnak kérdésében, megannyi kiállás a haladás ügye mellett, s becsületes szembeszegülés a maradisággal, az egyházi fanatizmussal. Az első írásaiban kifejtett elvekhez marad hű a főrendek asztalánál. Követeli a vallások egyenjogúságának érvényesítését — és a maga osztálya felé is mondja e szavakat: «E nemzet halad, de nyugodt; s épen mert haladni akar, azért fog nyugodt maradni. Meglehet, hogy e haladás némely egyes érdekeket sért, s nem csodálatos, ha azok, kik eddig csak éldeltek, nehezteléssel néznek a korra, melyben tőlök is áldozatok kívántatnak; természetes, hogy azok, kik magokat oly magasnak vélték, haraggal néznek mindepre, mi másokat hozzájuk felemel...»

A «nyugalom», mint a haladás feltétele: Eötvösnél gyakran visszatérő szó, ezekben az esztendőkbén. Az ír nyomorról szóló tanulmányban már találkoztunk ezzel az óhajjal. Természetes, hogy Eötvös haladó szándékainak korlátját kell látnunk a «nyugalom» ilyenfajta hangsúlyozásában, — de meg kell vizsgálnunk, csupán az ő korlátja-e ez, s miként vélekedik a haladás «nemnyugodt», forradalmi útjáról a reformkor nemesi ellenzéke?

Erre a kérdésre Révai József felel meg, amikor Kossuth szerepét a reformkorban jellemzi: «Kossuth Magyarország polgári újjáalakítását nem demokratikus népforradalom és különösen nem parasztfelkelés útján akarta elérni, hanem a nép és a nemesiség érdekegyesítése útján.» És Révai József nyomán marxista-leninista történetírásunk joggal utal arra, hogy parasztforrada-

lom a negyvenes években, a parasztság akkori politikai érettsége és szervezetsége mellett nem lehetett volna nemzeti forradalom. Sőt, az úrbéri viszonyokat azért kívánja sürgősen rendezni a nemesi ellenzék, nehogy Bécs a parasztok úrgyűlését a nemzeti mozgalom ellen kihasználhassa.

Eötvösnek a forradalommal szembeni fenntartásaira rá kell mutatnunk, valahányszor írásaiban előbukkannak, — minthogy ezek a fenntartások súlyosan esnek majd latba 48 szeptemberében, s erősen befolyásolják a forradalom utáni írásait is. Ugyanakkor azonban hangsúlyoznunk kell, hogy ezek a fenntartások a reformkor folyamán nem képeznek gátat haladó tevékenységének útjában. Sőt, látni fogjuk, Eötvös a polgári átalakulás céljainak megfogalmazásában nem egyszer következetesebb Kossuthnál is. A forradalommal szembeni fenntartásoknál azonban lényegesebben gátolja Eötvöst az, hogy gondolkodásában a gyarmati kérdés háttérbe szorul.

Két nagy regényével, *A falu jegyzőjével* és a *Magyarország 1514-bennel* Eötvös a nép és haladó nemesség «érdekegységét» propagálja. Mindkét mű szenvedélyes, lelkes agitáció a nép sorsának felkarolása, a haladás ügyével való «egyesítése» mellett. Mi több, Eötvös magát a reformot, az ország átalakítását, modernizálását nem elsősorban a nemesség, — hanem a nép szempontjából sürgeti, tekinti fontosnak. *A falu jegyzőjével* ő a legtöbbet szenvedőn, Violán kíván segíteni.

De ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy Eötvös nem a Kossuth-féle programmal indul el politikusi pályáján, sőt az «érdekegyesítés» az ő programjában kezdetben nem is szerepel. Eötvös nem a középnemességre támaszkodik, mint Kossuth. Bázisát inkább egy olyan értelmiség képezhetné, aminőt Tengelyi alakjában ábrázol, — ez azonban vékonyka réteg még a hazában. De mivel Eötvös programjában a nép döntően fontos szerepet játszik, — művei elősegítik a Kossuth kívánta «érdekegyesítést» is.

Hogyan alakul ki Eötvös politikusi programja? Es hogyan tonódik össze ez a program írói működésével?

Létrejötte felé fontos lépést jelent Eötvös állásfoglalása abban a vitában, mely 1841-ben Kossuth és Széchenyi között támad a *Pesti Hírlap* vezércikkei miatt. Ezekre a vezércikkekre, melyeket «forradalmiaknak», «lázítóknak» talált, Széchenyi, aki akkor már a reakció felé hátrált, a *Kelet Népe*vel válaszolt. Eötvös és Deák már korábban helytelenítették Széchenyi tervezett lépését, ennek ellenére, a *Kelet Népe* megjelent 1841 június 25-én. Eötvös is

belélegyedett a vitába, s megírta a *Kelet Népe és Pesti Hírlap* című röpiratát, melyben Kossuthot védelmébe veszi Széchenyi ellen, — helyesebben: kettejük álláspontját megpróbálja összebékíteni, egyeztetni. Maga a védelem nem mindenben szerencsés: a Széchenyi által nagyonis forradalom ellenes módon élükre állított kérdésekben Eötvös túlságosan is logikai ügyeskedésekkel próbálja a *Pesti Hírlap* vezércikkeit «mentetgetni».

Fontos azonban, hogy Eötvös állást foglal Széchenyi nézeteivel szemben. Eötvös világosan látja, hogy, ha a feudalizmus épületét egyetlen téglával megbontják, — le kell bontani az egészet. Széchenyi jelentőségét — ahogyan ezt a Szalay-émlékbeszédben kifejti — épp abban látja, hogy ahhoz az «első téglához» merészen hozzányúlt: «... hiteltörvényeink javítása, melyet Széchenyi a haladás feltételének tekintett, az aviticitás megszüntetése nélkül lehetetlen, s ez, ha azt a birtokképeség általánosítása nem előzi meg, az egész birtokos osztályt megronthatná, s egyáltalában üdvös eredményeket csak úgy idézhet elő, ha egyszersmind egész eljárásunk és törvénykezésünk rendszerét megváltoztatjuk...» Eötvös előtt ezekben az összefüggésekben rajzolódik ki az ország átalakításának feladat-láncolata. És ezeket a feladatokat kissé elvont, jogi arculatukban látja mindvégig, — ellentétben az ugyancsak jogi műveltségű Kossuthal, aki előtt azonban a maga teendői sokkal gyakorlatibb, politikusabb színben jelentkeznek. Igen jellemző, hogy Széchenyit is a jog vonalán támadja a legtöbb hévvel Eötvös.

Széchenyi ugyanis a *Kelet Népében* leginkább azon háborodik föl, hogy Kossuth visszautasítja a népnek «kegyelemből» adott engedményeket, s ehelyett «jogot és igazságot» követel. Széchenyi felháborodásában a «civilizált, nemesi pökből és pipa-füstből emancipálódott agrárkapitalizmus» szólal meg, «a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek» félgymarmati szemlélete, mely csak «felülről» mer reformálni. Széchenyi és Kossuth közé a reformnak ez a «honnán»-ja vont szakadékot.

Eötvös merőben polgári gondolkodásmódot állít szembe a *Kelet Népe* lényegében feudális jellegű okoskodásával. Széchenyi jogellenességét azért is veszedelmesnek tartja, mert «ha a jog nem jeleli ki a határokat, melyeken túl az engedmények nem mehethetnek, vajjon mi korlátozhatja a népet vágyaiban?» Ez az első látásra visszatetsző érvelés, azonban a következőkben a polgári jogrend fensőbbiségét hirdeti a feudális önkény, illetve patriarkalizmus fölött, melyek egyaránt a nép lealjasításához vezetnek. Eötvös jogegyenlőséget kíván a «birhatásban», ami «szorgalomra

fogja buzdítani honfitársaidat», — míg a «kegyes, úri jóakarát» a «római pór» állapotára juttatja a népet, hogy «kenyér és játékokért rimánkodva, szabadságát gyáván a legbőkezűbbnek» adja el. Az alamizsnaként odavetett engedmény helyett, Eötvös az «emberi méltóságot elősmerő» jog pártján áll, — vagyis: polgári eszméket hirdet.

De a jog mellett érvelő Eötvös szembenáll Széchenyi arisztokratikus felfogásával is, mely az ország átalakításának munkálataiból a szélesebb nemzetet, a népet ki akarja zárni. Ez is azt bizonyítja, hogy Eötvös nem tartozik a feudalizmust toldozni-toldozni kívánók közé, — hanem a polgári forradalom céljait messzemenő következetességgel akarja megvalósítani. «A nemzetek újjászületésének nehéz processusa nem történhetik egyáltalában minden zaj és rendetlenség nélkül; nem néhány személynek négy fal között előre kicsinált terve, nem ügyesen kigondolt taktika, nem mindenkit meglepő fortélyok kormányozhatják a nemzeti haladást.»

Eötvös ugyan nem szól «érdekegyesítésről», de félreérthetetlenül kimondja, hogy az ország átalakulása csak az egész nemzet közreműködésével lehetséges. Csak ez az út menthet meg attól a *fél-igazságtól*, mely *A karthausiban* ábrázolt társadalmat emészti: «Concessiók, bármily nagylelkűséggel adva, egy nemzet haladására még nem elégségesek — csak mi magából a népből fejlődik, mi haladásának inkább következése, mint előzménye, minek eszközlésében az egész nemzet részt vett, emelhetik létét állandóan.»

A *Kelet Népe* ügyében írt röpirat tehát világosan megmutatja Eötvös politikai programjának alapját: *polgári jogrendet létesíteni az országban, az egész nemzet közreműködésével.* Ezen az alapon épül majd Eötvös egész reform-terve: a megye elleni harc (mert a megye szerkezete eleve lehetetlenné teszi a polgári jogrendet), a népképviselőt, a felelős kormány, a jobbágyfel-szabadítás, stb.

Ennek a programnak arculatáról hiányoznak már azok az érzelmes, filantróp jegyek, melyek Eötvös elveit *A karthausi-korszakban* még jellemezték. A tettek mezejére vágó fiatal Eötvös megtalálta a cselekvés alkalmát, a reformkor politikai küzdelmeiben, — kibontakozott a ködös, rajongó romantikából, melyre maga Széchenyi is gúnyos megjegyzéseket tesz — «misericiordiánus fráter»-nek nevezvén *A karthausi* íróját.

A reform-országgyűlések Eötvöse alig emlékeztet a Palocsay-korszak meghasonlott, válságban vergődő, romantikus ifjára.

Fejtegetései, gondolatmenetei, eszméi inkább egy jogtudósra val-
lanak. De ez a jogtudós jelleg kissé elvontabbá is teszi, amit ír.
Logikus, értekező írásmódja nem igen kedvez népszerűségének.
Lassacskán már kezdenek kiütközni azok a tulajdonságai, melyek
miatt később majd a »doktrinér« jelzõt ragasztja rá a megyei,
nemesi közvélemény. A negyvenes évek megváltozott Eötvösé-
nek arca szemléletesen domborodik bárki elé, aki *A falu jegy-
zőjét A karthausival* összehasonlítja.

A jogi gondolkodás, az átalakulás kérdéseinek sajátosan jogi
tisztázása, a reform egész menetének jogi teendők formájában
való elképzelése olyan előzmények gyümölcse Eötvösnél, melyek
nem csupán reformkori, de forradalom utáni pályájára is kihatot-
tak. A Szalay-émlékbeszédben igen jellemzően, — az 1789-es
nagy forradalom hatásával magyarázza meg barátja jogtudósi
munkásságának irányát: «alaposabb tanulmányai meggyőzték őt,
hogy az, mi a francia forradalomban nagyszerű, nem a Bastille
és a Tuillériák ostromában s nép vad kitöréseiben, — hanem
Franciaország politikai és társadalmi átalakulásában kereshető,
hogy ezt nem azáltal érhetjük el, ha Franciaországot forradal-
mában utánozzuk, hanem csak úgy, ha azon nagy férfiak példáját
követjük, kik a forradalom zaja között, melylyel a múlt marad-
ványai leronttattak, csöndes munkásságukkal Franciaország s az
egész újabb társadalom alapjait vetették meg. S így e nagy ese-
mény, mely lelkesítve hatott valamennyiünkre, nála csak a buzgó-
ságot növelé, melylyel tanulmányaiba mélyedett, és azt, hogy
míg tanulmányai eddig inkább általánosak valának, azok most
kizárólag a politikában, s főkép a törvénytudományban közpon-
tosultak...» Ez a vallomás kulcsot szolgáltat ahhoz is, hogy
Eötvösnek a forradalommal szembeni magatartását jobban meg-
érthessük. Hisz az elmondottakból nyilvánvaló, hogy Eötvösök,
a forradalom céljainak tisztázása, tanulmányozása közben e célok
elérésének egyedüli módjáról: a forradalomról, — megfeledek-
tek. A forradalom valóságának egyoldalúan jogi szemlélése okoz-
ta, hogy Eötvös és barátai, a centralisták — miután gondosan
és igényesen tisztázták a polgári átalakulás céljait és elveit, —
értetlenül álltak szemben a céljaikat és elveiket megvalósító for-
radalommal. Abba az ábrándba ringatták magukat, hogy a
polgári társadalom a jogtudós íróasztalánál is megszülethetik,
— nem értették meg, hogy ehhez a születéshez a Bastille ledőlte
és a Tuillériák égése is elengedhetetlen.

Következetesek és radikálisak csak a forradalmi célok tisztá-
zásában, a jogi gondolatmenet végigvitelében tudtak maradni:

«valamint jogi viszonyaink reformja minden haladásnak feltétele, úgy ez csak akként lehetséges, ha egész jogunkra kiterjed; s így — ámbár távol azon kíméletlenségtől, melylyel a radicalizmus az államot bizonyos elvek szerint construálja, — senki a békés, fokenkénti haladást nálánál (t. i. Szalaynál) inkább nem óhajtá: — e téren ily haladást nem tarta lehetségesnek.»

Eötvös és barátai programjának lényege: «bajainkon csak gyökeres reform által, csak úgy segíthetünk, ha minden jogviszonyainkat azon elvek szerint, melyek Nyugat-Európa civilisált országaiban általánosan elfogadtattak, egészen átalakítjuk.» Ez az «egészen átalakítjuk» fordítja szembe Eötvöst Széchenyivel, — és később, a vármegye vitájában, Kossuthal is, aki a rendi, köznemesi érdekeket is oltalmazza.

A kortársak nem ok nélkül látták Eötvösék reform-tervezésében egy «jogi forradalom» programját. Ez a «jogi» jelző azonban a program elvontságának is mutatója. Míg Kossuth a *Pesti Hírlap* harcainak tüzeiben kovácsolja ki a maga programját, — addig Eötvösé és a centralistáké a büntető törvénykönyv reformjának gondos, aprólékos kidolgozása közben születik meg. Átgondoltsága, kidolgozottsága, következetessége ellenére, ezen a programmon mindvégig rajta marad a doktrinér bélyeg, melyet rányomtak létrejöttének körülményei.

2

A centralistákat voltaképp egy kis munkaközösségnek tekinthetjük, mely a polgári átalakulás céljait, irányait tisztázza. Erre a tisztázásra kétségtelenül nagy szükség van a reformkorban, hisz még az 1847-es ellenzéki nyilatkozat megszületésénél is zavar, bizonytalanság uralkodik a felelősség, a népképviselő, a municípiumok viszonya és fogalma körül. A centralisták teszik lehetővé, hogy 1848-ban az új alkotmány a polgári átalakulás céljainak leginkább megfelelő, legkorszerűbb, s magas színvonalú tornában jöhessen létre. Szorgalmasan tanulmányozzák a polgárosult országok alkotmányát, jogrendszerét, államrendjét, közigazgatását, stb., kiválasztják közülük a hazai helyzetnek leginkább megfelelőket és felvilágosító munkát, agitációt fejtenek ki mellettük a tájékozatlan közvéleményben. 1848-ban Kossuth és az új parlament az ő jogtudósi munkásságuk gyümölcseit viszi át a gyakorlatba.

A centralisták 1847 végéig befejezik a célok és elvek tisztázását. Ezzel a polgárosult Magyarország kialakulását jelentősen segítik elő. Láthattuk, abban az illúzióban élnek, hogy a

forradalomra nincs is szükség, — a forradalom felesleges járulék a jogtudósok munkája mellé, — a kettő nincs, nem is lehet kapcsolatban egymással. 1848 tavaszán, amikor céljaik megvalósulnak, a pesti utca megmozdulásától még nem riadnak vissza, hisz az újjászületés «nehéz processusa nem történik egyáltalában minden zaj és rendetlenség nélkül.» Később azonban, amikor jogtudósi számításukat felborítón, a forradalom tovább fejlődik, — s amikor kiderül, hogy a népképviselőt, a felelős kormány stb. általuk kidolgozott céljai nem valósulhatnak meg a Bécs ellen tolytatott szabadságharc nélkül: értetlenül állnak szemben az eseményekkel. A centralista csoport szétbomlásának, válságának, megfutamodásának ez a fő oka. De hozzájárul az is, hogy a centralisták gondolkodásában a gyarmati függés kérdése, a Bécshez való viszony háttérbe szorul. Az ország parlamenti önállóságának kidolgozásával nem foglalkoztak. Álláspontjukat Ausztriával szemben, a *Pesti Hírlap* így fogalmazza meg: «Birodalmunk szilárdsága az érdekek egységében fekszik, melyek a monarchia tartományait összefűzik. Mind külső, mind belső viszonyaira nézve hazánknak és a birodalomnak érdekei ugyanazok.»

Mondhatjuk, a centralisták haladó szerepe végetér 1847-ben, amikor a polgári átalakulás formáinak tisztázását befejezték. És nem véletlen, — mint látni fogjuk, — hogy Eötvös pályájának valóban haladó, jövőbe mutató szakasza is ekkor ér véget.

Mégis, Révai József joggal említi a magyar liberalizmus nagy alakjait, Kölcsey és Kossuth neve mellett Eötvös és Szalay László nevét is. A centralisták munkájának jelentőségére, valamint ingadozásaikra is ugyanő mutat rá: «... a centralisták csoportja, mely a polgári ideológia következetes végiggondolásában a reformkorszak idején legtovább ment. A centralisták a negyvenes években támadták a nemesi ellenzék vármegyei, provinciális, túlságosan a rendi Magyarországhoz kapcsolódó programját. 1848-ban azonban mégis felolvadtak a nemesi ellenzékben, a szabadságharccal viszont épp ők fordultak a legélesebben szembe... A centralisták ingadozásainál arról volt szó, hogy nem tudták, hol kell keresniök a polgári haladás táborát, ami náluk egyáltalán nem volt azonos a forradalom táborával.»

A centralista munkacsoport, illetve irányzat, mint említettük, a büntetőtörvénykönyv reformjára alakult bizottságban született meg. Eötvös, aki *A karthausit*, az ú. n. *Árvízkönyvben* adta ki (1839—1841), 1842-ben önálló könyv alakjában is megjelentette a regényt. A hideg kritikai visszhang miatt azonban egyidőre elkedvetlenedett, visszavonult a nyilvánosságtól, s minden erejét

a büntető törvénykönyv reformjának válaszmányára fordítja. 1841 december 1-én kezdődtek a válaszmány ülései. Eötvös a Deák vezetése alatt dolgozó anyagi büntetőjogi bizottságban működött. Szalay a bűnvádi eljárási bizottság segédjegyzője lett. Külföldi útjairól nemrég tért vissza, s a gyökeres, összefüggő jogreform szükségének meggyőződését hozta onnan magával. Ezt a jogreformot kívánja most kidolgozni, s a büntetőtörvénykönyv munkatársaiból kis baráti csoportot hoz létre, — megalapítja a centralista iskolát. Centralistának azért vallják magukat a központosítás hívei, — mert a megyék autonómiájában a feudalizmus legfőbb támaszát látják.

3

Deák lakásán, az Uri-utcai Horváth-házban kezdődnek a büntetőtörvénykönyvi válaszmány ülései. Visszaemlékezéseiben Pulszky elmondja, milyen szerepük volt ebben Eötvösnek és Szalaynak. S ugyanő emlékezik meg a bécsi Geymüller-bankház bukásáról, melynek következtében Eötvös apja is tönkrement. Az ercsii uradalmat ugyanis az Eötvös-család csak ideiglenes jogcímmel bírta; Eötvös Ignác minden áron meg akarta örökíteni családjában a birtokot, de a hitel szűkülése miatt helyzete tarthatatlanná vált. Az ercsii életről Ferenczi Zoltán számol be: a földszintes, egyszerű kastélyban, melynek bolthajtásos folyosóit a tulajdonos beüvegeztette, a család lakott, — a kisebbik épületben pedig a vendégek: többek közt Trefort Agoston, valamint Pauler Tivadar, aki az Eötvös-családnál nevelősködött. A gazdatisztek lányai naponta bejártak a kastélyba, ahol főzést és kézimunkázást tanultak; az Eötvös-család gyakran ebédelt együtt a gazdatisztek családtagjaival.

A birtok tönkremenésének okául Ferenczi részint azokat a terheket említi, melyeket Eötvös Ignác apósa hagyott rajta, 1828-ban bekövetkezett halálával, — részint pedig a különféle elemi csapásokat: tüzet, jégverést, árvizet, aszályt. Ercsi tönkremenésében azonban a kapitalizálódó földbirtok nehézségeire is ráismerhetünk; a tulajdonos nagyobb haszonbérletek és különféle ipari vállalkozások révén próbál a bajokon segíteni, — de az utóbbiak csak növelik a birtok válságát. Ferenczi egy «rosszul sikerült» parfüm-gyárról, egy cukor- s egy likörgyárról emlékezik meg. Eötvös Ignác téglagyárat is létesít, mely az 1838-as pesti árvíz után be nem váltható rendeléseket fogad el, úgy, hogy rendelőinek máshonnan, készen vett téglát kénytelen szállítani. Ez-

időben (1839) jelenik meg a Szegénység Irlandban, és ennek lapjain Eötvös olyan iparelles álláspontot foglal el, mely ellentétben áll későbbi iparpártoló elveivel. Nem lehetetlen, hogy ennek az iparellesnek, az ipar nyújtotta lehetőségek kétérdő szemlélésének kialakulásában: ercsii tapasztalatai is részeseek.

Pulszky és Falk említik Ercsi válságával kapcsolatban, hogy egy «ügyes bankár» (az előbbi szerint: Ullmann, — az utóbbi szerint Wodianer) azt javasolta az Eötvös-családnak, hogy a «törvényengedte minden fűrfang fölhasználásával s a birtokviszonyok összezavarásával» kerüljék el a csődöt. A karthausi írója, a francia fináncburzsoázia erköcstelenségének megmutatója azonban ezt a tervet felháborodással utasítja vissza. Mire a bankár állítólag azzal válaszol: «az ifjú báró szégyenli magát! az ifjú bárónak nem lesz soha pénze!»

Trefort naplójának tanúsága szerint 1841-ben következett be az Eötvös-család anyagi válsága. Eötvös — bizonyára a birtokkal kapcsolatos nézeteltérések következtében — szakít apjával. Pulszky szerint «nem akart résztvenni a fűrfangos eljárásokban, elvitte könyveit s egy támlásszéket s elhagyta atyái házát. Treforthoz költözött át, régi jó barátjához s ennél élt szerényen másfél évig». Trefort ekkor a Wodianer-féle házban lakik.

1844-ben majd Ullmann kér csődöt Ercsire, s a fiatal Eötvös eladja a birtokot Sina bárónak.

Ez az életrajzi mozzanat különös fontossággal bír Eötvös politikai pályájának kezdetén, s a centralista iskola működésének kibontakozása előtt. Amiként Gyulai megállapította, Eötvös ezen túl az értelmiségiek életét éli. Ez a körülmény nagymértékben belejátszik abba, hogy Eötvös a centralista csoport egyik tagjaként, annyi következetességgel tud harcolni hazájának polgári demokratikus fejlődéséért.

A centralista kör már a büntetőtörvénykönyvi munkálatok előtt kezd kirajzolódni. Trefort beszámol arról, hogy 1838 késő őszen milyen kellemes napokat tölt az Eötvös-házban barátjánál, aki akkoriban sokat betegeskedik, és hosszasan marad Budán. 1839-ben, a Themis idején, Trefort már arról emlékezik meg, hogy barátsága Eötvössel, Szalayval, Lukács Móriczcal eimélyült. Ugyanennek az évnek áprilisát Eötvös és Trefort együtt töltötték Sályban, s itt merült föl ismét egy negyedévi folyóiratuk (a későbbi Budapesti Szemle) terve. A terv valójában csak ez év nyarán ért meg: az első szám megjelentetését

1839 decemberére, vagy 1840 elejére tervezték. Trefort megemlékezik arról is, hogy áprilisi utazásuk közben tanácsolta Eötvös, vegyék feleségül Rosty Albert földbirtokos két lányát: Eötvös az idősebbiket, Ágnest, — Trefort az ifjabbikat, Ilkát szemelte ki házastársul. A mód, ahogyan e két házasság terve a kocsiút közben fölmerül kettejük közt, a birtokos osztály tagjainak nősülési hagyományaira emlékeztet, — s csak abban különbözik tőlük, hogy a két ifjú számára a folyóirat-alapítás terve sem kevésbé fontos a házasságénál.

A centralista csoport kialakulásában tehát fontos szerepet játszik az 1839-es év. A szeptembert Eötvös, Szalay és Trefort ugyancsak együtt töltik Sályon; Eötvös a Kölcsey-émlékbeszédén, Szalay a Kollárról tartandó akadémiai beszédén, Trefort pedig az «anyagi érdekekről» szóló tanulmányán dolgozik.

Télen Pesten ad hangversenyt Liszt Ferenc, s a haladó nemesség tüntetésszerűen lelkesedik érte, «patrióta-liberális» művészete, és George Sand, valamint Lamennais iránti barátsága miatt. A Liszt tiszteletére rendezett bálak egyikén táncolnak először Eötvös és Trefort a zenekedvelő Rosty-család lányaival, — s 1865-ben, a Lisztet viszontlátó Eötvös előtt talán ezek az emlékek elevenednek föl, amidőn Naplójába ily sorokat vet: «Annyi időt töltöttünk ifjabb napjainkban egymással, hogy ámbár soha intimitásban nem éltünk, Lisztnek viszontlátása nekem ép annyi emlékeket ébresztett, mint ha régi baráttal találkoztam volna.»

Eötvös barátai nem tartoznak ugyan a gazdag, birtokos nemesség körébe, — de nem is rekednek egészen kívül szórakozásaikon, báljaikon, — s Trefort különösen az 1840-es, pozsonyi farsangról emlékezik meg, ahol a fiatal táncosok igen «kelen-dőek» voltak. És 1841, vagyis Eötvösék anyagi katasztrófája után, már Rostyéknál gyűl össze a majdani centralista csoport melyhez öszre, ideiglenesen, Pulszky is csatlakozik. 1842-ben kéri meg Rosty Ágnes kezét Eötvös és februárban, eljegyzésük alkalmán, A karthausi egy példányát nyújtja át jegyajándékul. Szeptemberben esküsznek, s Csabacsüdre, a Rosty-birtokra utaznak. Helyváltatásaikat nyomon kísérhetjük Trefort naplójából: 1843-ban költöznek Pozsonyba, az országgyűlés idejére; a fiatal nemzedék tagjai itt kezdenek Eötvös köré gyülekezni, — baráti köre itt szélesedik ki nemzedéki körré. Családi boldogságuk csaknem fogalommal válik a kortársak előtt. Élete végének családai közt Eötvös majd elmondhatja: «Nőm és gyermekeim körén kívül alig van oly életviszony, melyet nekem meg ne keserítettek

volna. Atmentem mindazon fájdalom, melyet munkáimban kifejeztem.» Eötvösök pozsonyi életmódjának szerénységére, valóban értelmiségi jellegére maguk a kortársak mutatnak rá. Lónyay Menyhért még 1870-ben is visszaemlékszik az Eötvösök és barátai, Trefort és Serényi társaságában tett sétákra, «a kenyér, vaj és retekéből álló ozsonnákra, a mulatságos és tréfás tarokpartiekra.» És ugyanő nyújt képet Eötvösök életmódjáról is: «Egyszerűen bútorozott, szerény szállásán a dolgozószoba volt azon hely, hol a munkára szánt órákat íróasztalánál tölté; ifjú neje mellette női kézimunkával foglalatoskodott, vagy zongorázott; midőn bekövetkezett a pihenés órája, összegyűltek meghitt barátai, a komor és mégis kedélyes Szalay László, Trefort Ágoston, stb...»

Trefort naplójából tudjuk, hogy Eötvösök még az országgyűlés befejezte előtt tértek vissza 1844-ben Pestre, s a husvétot is ott töltötték. 1845 tavaszán a Svábhegyen, a Friedvalszkyházban laktak, — későbbi svábhegyi házukat csak 1848-ban kezdték építtetni, Trefortékkal közösen, s 1851-ben fejezték be. 1846 májusában a Krisztinavárosba költöztek, a Schreiber-féle házba, ahová 1847-re, az időközben megnősült Trefort is követte őket.

Mindezekből láthatjuk, hogy Eötvös életmódja, baráti köre, műveltsége, sokkalta inkább a nemesi értelmiség legjobb, legműveltebb részének — semmint a nagybirtokos osztálynak jellemző jegyeit mutatja. És mindez tükröződni fog politikai pályáján is, mely most van kialakulóban, s mely oly szorosan egybefonódik írói művével.

De nem csupán Eötvös életében mennek végbe mélyreható változások, hanem a Szalayében is. És ezek a változások kihatnak Eötvös pályájára. Szalay ugyanis közben már végkép szakított a költészettel és kizárólag a jog- és történettudomány művelésére adta magát.

Szalay kétízben járt külföldön: 1838—39-ben és 1840-ben. Ezek az útjai érlelték meg benne a meggyőződést, hogy Magyarország átalakításában a nyugati, polgári államok, s elsősorban: Franciaország példáját kell követnie, — és éppen ezért figyelmét ezentúl a polgári államok törvényeinek, intézményeinek tanulmányozására fordította. Elsősorban az ő hatására folyamodnak a későbbi centralisták már most Guizot, Thiers, Macaulay, stb. — vagyis a liberalizmus ideológusainak műveihez, melyeknek majd terjedelmes ismertetéseket szentelnek a Themis, a Budapesti Szemle és főként a Pesti Hírlap hasábjain.

Külföldi útjain azonban Szalay nem csupán Lermnier-t, Tiecket, Menzel-t keresi föl, — hanem, a felvilágosodás eszméihez és azok megvallóihoz töretlenül híven: Bacsányi Jánost is, Linzben. Szalay jár közben Teleky Józsefnél, Bacsányi akadémiai tagsága érdekében, — s ő az, aki boldogan közli a «villogó szemű» öreggel megválasztásának híret. (1843 november 19-én). A polgári állam elméleteinek, és a liberális ideológiának népszerűsítése érdekében Szalay két folyóiratot is indít: a Themist (1837) és a Budapesti Szemlét (1840), melyek rövid életűek ugyan, de a munkatársak (Eötvös, Trefort, Lukács) sorában már együtt is a későbbi, centralista iskola magva.

Szalayék nyíltan és félreérthetetlenül: a *polgári* Magyarország kialakítását írják programként zászlajukra. Ennek a programnak meghirdetésére az 1843/44-es országgyűlésen kerül sor, amikor is Szalay Korpona város követeként, a városi kérdés tárgyalása közben emelkedik szólásra. Mindaz, amit elmond: Eötvös, és társai politikai hitvallásának is tekinthető. Szalay beszéde bátor és komoly kiállás a polgárság ügye mellett, — de Csengery Antal joggal jegyzi meg: *«nem is azon elemet képviselte csupán, melyet Sieyès mindenné tenni óhajtott, a jövődőt képviselte ő, — a népet.»*

Ebben a beszédben Szalay nyomatékosan figyelmeztette a rendeket, hogy a polgárságot, az «új elemet» be kell fogadniok a törvényhozásba, ha csak nem akarják, hogy az utóbbi «tökéletes pangásnak induljon». Ebben az «elemben» ő, mint legifjabb, a «jelen szükségeknek, a kor követeléseinek» tolmácsát látja, — és úgy érzi, ez az osztály «az időnek nagy chemiai processusában a többieket előbb-utóbb fel fogja olvasztani». Ezek a nagy-súlyú szavak mutatják a legvilágosabban, hogy Szalayék egy *új társadalom* létrejöttéért készültek harcolni, — s ebben is különböztek leginkább a csupán reformokat kívánó, nemzeti ellenzéktől.

Szalay beszédében megtaláljuk a burzsoá Franciaországnak ugyanazt a kritikáját is, melyet A karthausiból ismerhetünk, s melynek kialakulásában a szocialista gondolkodók hatása is részes. Szalay a francia burzsoáziát nem tekinti az «öszves nemzet» képviselőjének. Világosan látja ő is, hogy «a Montmorencyak, a Richelieuk aristocrátiája helyébe a boltosok aristocrátiája léptetett.» És ez a Szalay-beszéd is tanúskodik arról a reményről, mellyel oly gyakorta találkozunk Eötvös és társai írásaiban: a polgári társadalmat Magyarországon valamiféle

«megjavított» formában lehet majd létrehozni. A centralisták a nyugati államokban megismert negativumokból azt a tanulságot vonták le, hogy a kapitalizmus hibáit el lehet kerülni, — s a «boltosok aristocratiája» helyett: az értelmiségre és az ipari burzsoáziára lehet alapítani az új társadalmat. Hogy ebből az illúzióból miféle újabb tévedések fakadtak, azt nem utolsó sorban Eötvös művén lehet tanulmányoznunk. De Szalay lelkes, jövőt táró szavai azt is elárulják, hogy Eötvösök végkép leküzdötték korábbi válságukat, felszámolták kételyeiket, — hisz csak ennek megtörténtével jelentheti ki Szalay: *«midőn hiszem és óhajtom, hogy Magyarország jövője a tiers état formában nyilatkozzék, ezen szó alatt adott idő lefolyása után az összes nemzetet értem s nem értem, nem fogom érteni soha, a rőf és mérőserpenyő — magokban téve igen tisztességes dolgok — túlnyomó befolyását.»* És Szalay nyíltan kimondja, hogy a feudalizmus végleges ledőlését várja, még Angliában, az «aristocratiának választott földjén» is, («de kerüljön csak egyszer revisió alá a gabonatörvény, s tudom, hogy összeroskad a normanszász feudalizmusnak épülete»). Szalayék elképzelésében a polgárság valamennyi osztály «egybeolvasztójaként» jelentkezik — s ez az elképzelés megkapóan tanúskodik az átalakulás szükségének mély érzetéről, ami 1848 előtt oly haladó fényben állítja még elénk a centralistákat: «szívemből óhajtom: alakuljon egy osztály, melly a többieknek szegletességeit lesimítsa, melly bennök felolvasszon mindent, ami nem korunkba való.»

Ugyanez a beszéd meglepően korai fogalmazásban, már a Pesti Hírlap későbbi, centralizáló programját is tartalmazza, amidőn a megyei rendszer idejétmultságát szóváteszi («mert nem municipalis ország képében látom a nagygyá lett hazát») — és a népképviselőt eszméjének tör utat («az országgyűlésen nem Karokat és Rendeket, nem megyéket és városokat, hanem képviselőket, az egy nemzetnek képviselőit fogjuk látni»). De a Szalay-beszéd meglepően tárja föl a centralista csoport korlátait is, — korlátokat, melyek mindvégig jellemzik Eötvöst is, és közrejátszanak 1848-as szereplésében. Szalay egyrészt abban bízik, s azt kívánja, hogy a polgári átalakulás *forradalom nélkül* menjen végbe Magyarországon, — másrészt hangsúlyozza a «koronás fej» iránti lojalitást, vagyis hitet tesz a «birodalmi érdekek» mellett. Mindkét mozzanat a legváltozatosabb formákban viszatér majd Eötvös és a centralisták későbbi írásaiban.

Szalay országgyűlési beszéde méltán keltett feltűnést. Csengery megjegyzi, hogy városi követet soha nagyobb csendben nem hallgattak, s Beöthy Ödön visszafordulva székében, «az egész beszéd alatt le nem vette szeméit a szónokról, ki a városi követek padján, háta megett felszólalt.» De ugyanez a beszéd megszabta Eötvös és társai jövődő útját, működési területét is. Szalay levelezése érdekesen, habár sokhelyütt talányosan vall e beszéd utóhullámairól. Menyasszonyához, özvegy Máj Józsefnéhez írott leveleiben már 1843 szeptember 22-én szóvá teszi, hogy a «les hommes du gouvernement» valami alkalmas állás elfogadására tettek neki ajánlatot, de ő ezt visszautasította. Mindez még az említett beszéd előtt történt, — de elképzelhető, hogy a bécsi kormány, Szalay korábbi szereplései alapján, máris kísérletet tett megnyerésére. A polgárság ügyében mondott beszédéről október 4-én úgy nyilatkozik menyasszonyának, hogy abban botot tört a kormány és a nemesség felett, nem törődve vele, hogy dicséret, vagy kárhoztatás jut-e osztályrészéül. December 3-án újabb, magasállású személyekkel történt találkozásáról számol be, akik csillogó lehetőségeket («brillante Aussichten») nyitottak meg előtte; lelkére köti menyasszonyának, hogy mindez még édesanyja előtt is titok maradjon. A Szalay Gábor-féle kiadás kihagyásokkal közli ezt a levelet, s ezért a tárgyalások témáját nem ismerhetjük. De egy 1844 január 12-i levél azt sejteti, hogy Szalaynak bécsi állást kínáltak, melynek sorsa tavaszig fog eldőlni. Ebben a levélben már epés megjegyzést is tesz a «bécsi urakra», akik, úgy látszik, régóta hitegetik.

Vajjon ezek a tárgyalások összefüggnek-e valamikép azzal a szerkesztői megbízatással, mely ugyanez évben Kossuth Pesti Hírlapját juttatja majd Szalayék kezébe? És miféle kapcsolatai lehettek a bécsi körökkel? Lehet-e ezeket a kapcsolatokat öccsének, Szalay Agostonnak személyével magyaráznunk, aki az államkonferenciához beosztott udvari titkár Bécsben, s 1844 február 17-én egy udvari ékszerész lányát veszi feleségül?

Mindezekre a kérdésekre egyelőre lehetetlen válaszolnunk. De annyi kétségtelen, hogy országgyűlési szereplése által Szalay magára vonta a bécsi kormány figyelmét. *Ez a kormány szívesen láthatta, hogy Szalay a polgárságnak fogja pártját — hisz számára a nemesség jelentett veszedelmet, és a polgárság megerősítése az ő szemében a nemesség gyengítését is jelentette Magyarországon.* Kétségtelen, hogy a Pesti Hírlap szerkesztő-

ségét Szalay a kormány jóváhagyásával nyeri el. Hisz a Pesti Hírlap kiadója, Landerer Lajos, a bécsi kormány ágense, s annakidején épp azért nyerte meg Kossuthot szerkesztőnek, hogy ily módon a kormány az ellenzék terveibe könnyebben betekintessen. 1844-ben azonban Kossuth összekülönbözik Landererrel, s abban a reményben, hogy másik hírlapra kap engedélyt, lemond a Pesti Hírlapról, melyben nagy, politikai csatáit vívta, s melyet az egész reform-mozgalom szócsövénévé tett meg. Szalay, kétségtelenül, abban a hiszemben fogadja el a Pesti Hírlap szerkesztői állását, hogy a maga hírlapi engedélyét Kossuth is megkapja. 1844 február 1-i levelében számol be menyasszonyának arról, hogy elfogadta Landerer ajánlatát, s ebben a levélben csupán egyetlen talányos megjegyzés utal korábbi tárgyalásaira: «Sonderbar dass sich diess eben jetzt ereignete.» Szalay teljes jóhiszeműségét bizonyítja egy március 28-i levél, melyben határozottan elítéli a bécsi kormány eljárását Kossuthtal szemben, s ígéri, hogy e véleményét nyíltan meg is mondja nekik (*«Kossuth wird wohl kaum ein Privilegium bekommen, was mir in höchstem Grade unlieb ist. Die Leute in Wien sind kleinlichen Geistes, und verstehen von den ungarischen Verhältnissen nicht viel... Ich will es ihnen offen sagen.»*)

A Pesti Hírlapban, Szalay oldalán, Eötvös, Trefort, Csengery indítják el a harcot az ország polgári, demokratikus átalakításáért. A Pesti Hírlap a centralista csoport orgánusaként fontos szerepet tölt be a reform-kor legfontosabb szakaszában. És a hírlapi nyilvánosság neveli majd Eötvöst, nem csupán politikailag, de íróilag is. A Pesti Hírlapban vívott harcainak gyümölcse lesz A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben.

A Pesti Hírlaphoz csatlakozik Lukács Móricz, majd később Kemény Zsigmond, s ezzel a lappal levelezik, és küld vitacikkeket, Timon álnév alatt, a szívvel-lélekkel centralista Madách Imre. Kívülük még Szontágh Pál, Irányi Dániel és Irinyi József képezik a Hírlap gárdáját. Ez utóbbi ugyanakkor a radikális ifjak köréhez is tartozik, melynek kávéházi asztalánál Csengery is megfordul.

A közvélemény azonban elégedetlen a Pesti Hírlap szerkesztésében bekövetkezett változással, s az előfizetők száma 500-ra apad. Hisz Kossuth gyűjtő vezércikkei helyett a lap most száraz értekezéseket közöl a központosításról, a helyhatósági rendszerről, a követi utasításokról, a parlamenti kormányról, a szabadság ó- és újkori fogalmáról, stb. Pedig ezekben a cikkek-

ben a polgári átalakulás legfőbb céljainak tisztázása folyik — csak épp a nemesség műveltségét messze meghaladó szinten. E cikkek sorában fejtí ki Eötvös az ország polgári reformjáról alkotott elveit, — ezekben a cikkekben épít arra az alapra, melyet a Kelet Népe elleni röpiratában lefektetett már. A Pesti Hírlap indítja el Eötvöst azon az úton, mely életművének csúcsához vezet. És az, hogy a centralista csoport egyik legharcosabb tagjává válik: szervesen, szükségszerűen következik eddigi útkereséseiből, — és abból, hogy A karthausi végtanulságában sikerült meglelnie a követendő utat.

4

Mik azok a tanok, melyekért a centralisták a Pesti Hírlapban harcolnak?

Korpona követeként mondott beszédében Szalay a városok szavazatáért tör lándzsát. A városi kérdés, az utolsó rendi országgyűlésig, a centralista politika egyik sarkpontját alkotja, — de az ország polgári demokratikus átalakításának feladatai a centralisták szemléletében messze túlnőnek a városi polgárság ügyén. Sőt, az egész ország polgári átalakítása érdekében — magának a városi polgárságnak ügye háttérbe kell kerüljön, a népképviselő, a központosítás, a felelős kormány kérdései mögött.

Az Augsburger Allgemeine Zeitung számára írott összefoglalójában (1843) Lukács Móricz rámutat arra, hogy a városi polgárság, a «tulajdonképeni demokratikus elem», az érdekében vívott harcokat «apathikus közömbösséggel nézi», — mégpedig azért, mivel elavult, feudális szervezetük miatt a városok «arisztokratikusabbak az arisztokráciánál is». A centralisták jól látják, hogy céljaikat nem érhetik el a városi polgárság segítségével, — jól látják, hogy *«az egész politikai tevékenység a nemességben összpontosul, és minden haladás, mely részint megtörténik, részint indítóanyoztatik, ettől indul ki.»* Lukács cikke is bizonyítja, hogy a centralisták előtt a «polgári funkciójú» nemesség vezetőszerpe még akkor sem vált kétségessé, amikor Szalay a «negyedik rend» jelentőségét látnoki szavakkal meghirdette. De számoltak azzal is, hogy «a nemesség nem lesz-e kénytelen szerepével, mint a haladásnak egyedüli képviselője, előbb-utóbb fölhagyni, s nem fog-e itt is, mint másutt, konzervatív állást elfoglalni?» Lukács szerint ez akkor következne be, ha a «tulajdonképeni demokratikus elem» öntudatra ébredne, s «fokozott

követelésekkel» lépne fel: «kívánatos csak az, hogy előbb be ne következzenek.» Ez utóbbi megjegyzés azt is elárulja, hogy a hazai polgárság gyengesége miatt, ez esetben a haladás ügyét elveszettnek tekinti.

Eötvös, aki A karthausiban oly kiábrándult képet festett a fináncburzsoáziáról, 1844-ben, a Pesti Hírlap hasábjain a városi polgárság ügyének védelmezőjeként lép föl, s tovább szövi Szalay beszédének alap gondolatát («haladnunk nem lehet, míg törvényhozásunk egy más elemet nem vesz föl magába, mely abból eddig kizárattott, vagy legalább minden befolyás nélkül hagyatott.») Eötvös cikkéből azonban az is kiderül, hogy a centralisták a «királyi» városok felvételét a törvényhozásba csak egy lépésnek tekintették, «melyet a tökéletes képviselői rendszer felé teszünk», s reméli, hogy «a nemzet nem fog megállani ennél, hanem a szabadságot a városok szűk korlátain túl ki fogja terjeszteni idővel. Jöni fognak idők, hol a magyar alkotmány nem százezreknek, hanem egy népnek leendő tulajdona.» Az ország polgári demokratikus átalakítása tehát Eötvös számára is csak az *egész nép*, — nem pedig *csupán* a polgárság jövője miatt fontos. Mind az utolsó rendi országgyűlésig, a centralisták a városi polgárság bevonása által próbálják az igazi népképviselő felé tágítani a nemesi országgyűlés kereteit. Vagyis: *tisztán polgári, demokratikus céljuk felé, fokozatos reformok útján törekednek.*

Eötvös azonban fontosnak tartja még a városok «belső rendezését» is, mivel a régi típusú városi testületek a polgárság egy szűk rétegének kezében vannak, s éppen a «kereskedelmi és műipari érdekek» maradnak képviselő nélkül. Eötvös arra törekszik, hogy a városi testületek a lakosság *minden osztályának* érdekeit képviseljék.

Mindezek után fölmerülhet a kérdés: miként lehetséges, hogy Eötvös, aki A karthausiban oly komor képet festett a kapitalizmusról és a polgárságról, — most a városi polgárság, a kereskedelem és a «műipar» érdekeit védi?

Eötvös és politikai barátai levonták a franciaországi helyzet tanulságait, anélkül, hogy emiatt a polgári forradalom célkitűzéseit feladták volna. Eötvös A karthausi megírása után, a Pesti Hírlap hasábjain is minduntalan felemlíti szavát a «boltosok arisztokráciája», a «róf és mérőserpenyő uralma» ellen. Kezdetben még az ipari polgársággal sem rokonszenvezik, a Szegénység Irlandban című írásában a gyáripar pártolóihoz

még ilyen szavakat intéz: «... vajjon láttak-e ezen urak valaha gyárakat, vagy ha láttak, oly kellemetesnek találták-e az állapotot, mely bennök a munkásnak nyújtatik, hogy azt nemzetöknek másképp merték ajánlani, mint legfeljebb orvosságként, az éhenhalás ellen?» 1840-ben Eötvös a gyáriparral szemben még félreérthetetlenül a földművelésnek fogja pártját, — amiben nagy része van franciaországi tapasztalatainak is: «a népre, az egyeseket tekintve, semmi nagyobb befolyást nem gyakorol, semmi több jólétet nem terjeszt, mint a földművelés.»

Öt évvel később, a Pesti Hírlapban, a centralista politika teljes kibontakoztával azonban *előbbi felfogásával homlokegyenest ellenkezőt* hirdet Eötvös: «Valóságos pauperismus — úgy mond — létezhetik oly országokban is, hol gyárak nincsenek, sőt éppen azért, mert a nép csak földművelésre szorítottatik.» Véleményének megváltoztatására az bírhatta, hogy a centralisták programjában időközben egész tisztaságában kibontakoztak a polgári, demokratikus átalakulás körvonalai, — s ezzel az átalakulással a Szegénység Irlandban lapjain vallott iparellenes nézetek nem férhettek össze. 1845-ben már ilymódon érvel tehát az iparosítás mellett Eötvös: «Mondani, hogy a gyáripár kifejlesztése után fáradnunk hibás felfogása nemzeti szellemünknek: nem más, mint hibás felfogásnak nevezni őseink tettét, kik pásztor nemzetből szántóvető néppé alakultak át.» 1846-ban ismét ír a magyar iparról, az iparkiallítás alkalmán, s itt nyíltan rámutat az összefüggésre, az iparosodás és az ország polgári demokratikus átalakulása között: »Független középosztályra, erős polgári rendre van szükségünk; csak ez biztosíthatja alkotmányos kifejlődésünket, melyet mi, hivatalvadászó nemesek — legalább mint én hiszem — soha magunk eszközölni nem fogunk.» Eötvös a Védegyletben is szerepet vállal, s barátai, a centralisták is tevékeny propagandát fejtenek ki e mozgalom mellett. A «magyar doctrinaire»-ekről szóló művében Beksics Gusztáv mégis, joggal mutat rá arra, hogy a centralisták a szabadkereskedelemtől, és általában, a polgári államrend kialakulásától többet vártak, mint a védvámrendszertől, a védegyleti mozgalomtól. Szerinte tehát a centralisták csak taktikai megfontolások miatt csatlakoztak a védegyletbe, nehogy különállásukkal népszerűtlenné váljanak. De a centralistáknak ilyenféle magatartása a védegylettel szemben, semmiképp sincs ellentétben iparosító elveikkel.

Amikor azonban Eötvös az iparosodástól s általában, a középosztály, az «erős, polgári rend» kialakulásától várja a pol-

gári fejlődést — ugyanakkor a bank, a börzespekuláció, a pénzügyi kalandorok burzsoáziájával, a Dufey-típusú burzsoáziával szemben továbbra is ellenséges marad. 1844-ben, az ú. n. «központi vasút» vitája során a Pesti Hírlapban erélyesen tiltakozik bizonyos vasútspekulációk ellen. Nem akarja, hogy «*azon pénzoligarchiának hatalma még nagyobbra nőjön, melyet századunk már most is elég fájdalmasan érez*». Nem akarja, hogy «hazánkban a börzejátéknak kapu nyitassék», s erélyesen föllép az olyan «financiális aventurier»-k ellen, akik «Párisban marocói termékek áthozata iránt tett» spekulációkban ezreket megcsaltak: Eötvös nem csupán A karthausiban áll szemben a «pénzoligarchiával», de később is. Ha figyelembe vesszük, hogy ugyane «pénzoligarchia» ellen, vagyis Marx szavait idézve, a «bankárok, tőzsdekirályok, vasútkirályok, szén- és vasércbányák, valamint erdőségek tulajdonosai» ellen fordul 1848-ig a hatalomból még kirekesztett ipari burzsoázia is: megérthetjük, hogy ez utóbbi réteg rokonszenvesebbnek minősül Eötvös szemében, mint a júliusi monarchia Dufey-i.

Szemellátható, hogy a legtöbb polgári, haladó íróhoz hasonlóan, Eötvös is különbséget tesz — anélkül, hogy ezt kifejtene —, a «becstelen» és a «becsületes» kapitalista között — «becstelennek» a spekulánst, «becsületesnek» a szorgalmas iparost tekintve. Eötvös helyesli a szabadversenyt is — és majd csak élete végén, a Gondolatokban —, melyek egyébként is arról tanúskodnak, hogy korábbi elveinek jórészből kiábrándult —, ismeri föl az «általános kizsákmányolás» alkalmának a «sokat magasztalt szabad versenyt».

Eötvös tehát A karthausi társadalom-képének tanulságait olymódon fejlesztette tovább Pesti Hírlap-beli politikai harcai során, hogy a finánc-burzsoáziával szemben mindvégig ellenséges maradt (utolsó regénytöredéke, a *XIX. század bárói* is a bankár-arisztokrácia szatirikus bírálatának ígérezik), — az ipari polgársággal azonban rokonszenvezett.

Mégis, a Magyarországon meghonosítandó polgári demokrácia főpillérének — nem a kereskedelem, nem is a «műipar» polgárságát, hanem: az értelmiséget kívánta. 1848 előtt Eötvös igazi, legőszintébb rokonszenve az értelmiség, a honoratior réteg felé irányul. A Reformnak, valamint Eötvös választójogi elképzeléseinek elemzése meggyőzhet majd bennünket, mily rendkívüli körültekintéssel igyekszik a modernizált országban az értelmiség helyét biztosítani. A «honoratior-osztályról» 1846-ban írt cikke, s a Reformnak a városi kérdés rendezésére visszatérő

fejezetei megmutatják, hogy Eötvös a honoratiorokban a nép érdekeinek képviselőit, szóvivőit látja, hisz műveltségük, tanultságuk segítségével maguk is a népből emelkedtek ki. Eötvös óvja a honoratiorokat, nehogy fölfelé emelkedtükben a nemességhez idomuljanak: «...ez osztály csak a néppel, — melynek sorából kilépett — vihatja ki teljesen jogait, s ezért minden becsületes plebejusnak, ha százszor honoratior volna, s a hírlapokba jól fizetett cikkelyeket írhatna is, minden törekvéseit nem saját osztálya — melynek mint külön osztálynak jövője nincs —, de az összes nép állásának emelésére kell fordítani.» *Eötvös tehát nem csupán azt tudja, hogy az értelmiség nem alkothat külön osztályt, hanem azt is, hogy az értelmiségnek, — mely egyaránt távol áll a birtokos és a fináncburzsoá rétegtől — a néphez kell húznia: az értelmiséggé lett «becsületes plebejusoknak» a népfölélemelésén kell munkálkodniok.*

Hét esztendővel A karthausi után, nagy regényében, A falu jegyzőjében Eötvös majd megrajzolja azt a típust, melynek az új társadalom életében a legnemesebb szerepet szánja, — megrajzolja Tengelyi alakját. A «falujegyzője» a polgárság hősi, haladó eszméiért rajong, — Tengelyi a haladó értelmiség képviselője, s együtt halad, szövetkezik Violával. Abból a válságból, melyet a júliusi társadalom látványa vált ki Eötvösben, s melyet A karthausi oly híven fejezett ki, végülis nagy reménykedés, bizakodás bontakozott elő: a jövő mégsem a Dufey-ké lesz, — hanem a Tengelyi Jónásoké, akik a vármegyei börtönt és a szolgabírák, az alispánok jogtipró zsarnokságát éppúgy viselik, mint Viola. És Eötvös óhaja, hogy a Dufey-k, a «pénzoligarchák» új arisztokráciája helyett a kiművelt fejű, nemes szívű emberek kezében lássa az új társadalom vezetését, — ez a tiszta, emelkedett óhaj sugallja majd népet nevelő, népet pallérozó művelődéspolitikáját is.

Ebben az annyira becsületes, haladó óhajban azonban a centralista program *részben illúziós* jellege is megmutatkozik. Eötvös nem látja, hogy a feudalizmus megdőlte után a vezetés csak a kapitalisták, a polgárság kezében lehet. Eötvös ki akarja «javítani» a kapitalizmus hibáit, amikor az értelmiségben ennyire reménykedik. Ez a remény azonban egyáltalán nem reális: az értelmiség nem külön osztály, s nem veheti át a polgári társadalom vezetését. Eötvös elképzelése az értelmiség vezette társadalomról: merő utópia! Eötvössel szemben a politikai valóságot Kossuth képviseli, aki az ország átalakítását a középnemesség segítségével kívánja végrehajtani.

Mind Eötvös, mind pedig nyugaton megfordult társai észrevették a kapitalizmus elrettentő negatívumait, — észrevették a munkásosztály nyomorát. A karthausi a proletárság kétségbeesésének őszinte és mély kifejezést is adott.

Hogyan tudták hát Eötvösök nyugaton szerzett tapasztalataikkal összeegyeztetni azt a szándékukat, hogy jellegzetes, polgári demokráciát hozzanak létre, — iparpártoló törekvéseiket miként egyeztették össze a nyugati országokban található pauperizmus képével?

Kétségtelen, hogy a centralisták szemében az ipar és a pauperizmus kérdései többnyire egymással összefonódottan jelentkeznek. Mégis, Trefort, aki közülük leginkább foglalkozik közgazdasági kérdésekkel, már megkísérli, hogy a pauperizmus jelenségét az iparról leválassza (P. H. 1845. VIII. 19. sz.). Egyrészt azt állítja, hogy «túlságosak a pauperismus touristáinak leírásai», — másrészt kijelenti, hogy habár «a gyári munkások nem élnek palotákban s francia szakácsuk nincs», — de sorsuk nem rosszabb a mezei munkásokénál. Szerinte a pauperizmus a népesség növekedésének, — nem pedig a gyáriparnak szüleménye, — s megfordítván Eötvös tanulmányának gondolatmenetét, arra hivatkozik, hogy lám, Irlandnak nincs ipara és mégis szegény! Trefort szerint a Felvidéknek azért van szüksége iparra, «hogy az agriculturális pauperismus bölcsőjévé» ne váljék. És ugyanő kimondja a legfőbb érvet, mely a polgári társadalom felé haladó Magyarországon az iparosítás mellett szól: ha bizonyos népeknek már van iparuk, — *«a többinek nem áll módjában a gyári erő előidézésének szükségét kikerülni».*

Abban, hogy a centralisták oly határozottan hirdetik az iparosítás gondolatát: Saint-Simon és iskolájának kétségtelen hatására kell ismernünk. Maga Trefort is a már említett Michel Chevalier közgazdasági előadásai alapján fejti ki az iparosítás szükségét (Pesti Hírlap, 1843. I. 29. sz.). Chevalier saint-simonista volt, emiatt «hitsorsosaival» együtt egyévi fogságot szenvedett, — s érezhetően azért rokonszenves most Trefortnak, mivel időközben konzervatívává lett, s «tíz év után talán miniszteri tárcát tartand kezében». Trefort cikkén végigvonul a népszerű, saint-simonista gondolat: *«a néptömég anyagi s erkölcsi helyzetének javítására leghathatósabb eszköz az ipar».* Láthatjuk, a Pesti Hírlap már mennyire eltávolodott a Szegénység Irlandban alapelvétől. Trefort lelkesen bízik az ipar megváltó hatásában: *«a nemzet minden osztályát munka és productio növelése által a szegénységből, szűkölködésből» az ipar emeli majd ki»,* Chevalier

nyomán a «munkaszervezés» szükségét hangoztatja ő is, a «dolgozó osztályok állapotának célszerű berendezését», — mivel, s ez a gondolat vissza-visszatér még írásaiban: *«a szabadság legszorosabban össze van kötve az anyagi érdekekkel»*. Ezeknek az «anyagi érdekeknek» Trefort beható tanulmányt is szentel, Szalay folyóiratának, a Budapesti Szemlének 1840. évi kötetében, — s ez az írás, még jóval Szalay országgyűlési beszéde, és a Pesti Hírlap átvétele előtt: a kapitalizmus apológiája. Trefort hiánytalanul magáévá tette azt a saint-simoni elvet, hogy az ipar valószínűs paradiocsommá fogja változtatni az emberek életét. Egyébként ez a tanulmány is Chevalier-nek Észak-Amerikáról szóló könyvében, valamint a szocialista Constantin Pecqueur *Économie Sociale*-ján alapul.

Trefort széles képet rajzol a kapitalizmus nemzetközi előretöréséről, — lelkesen említi az amerikai falvakat, hol «az embernek még ideje sem vala az őserdők fáit ablakjai előtt kiirtani», s máris működik a bank, — Németországban már ássák a Duna-Rajna-csatornát, — Angliában az új nemzedéket az olasz s görög földről hozott műkincseknél jobban érdekli a gőzmozdony, — Franciaországban utak és pamutgyárak épülnek, s az újságok a vasúthálózat «nagyszerű tervét» vitatják, — Oroszországban szaporodnak a csatornák, a műipart és kereskedést űző polgárság, a tatár sivatagok pedig virágzó gazdaságokká alakítatnak át. A kapitalista Európa körképe mögött Trefort mily biztatónak látja a «nemzedék kedélyeiben» végbemenő «forrongást, nyugtalanságot, s elégedetlenséget», mely nem egyéb, mint «vágy más, szellemileg erősebb, a jeleninél felsőbb állapot után». Trefort hangjából hiányzik mindaz a kételkedő komorság, mellyel A karthausiban találkoztunk. Rajongó bizakodás, egy új boldog, paradicsomi kor eljövételének várása: íme, a centralisták magatartása, a kapitalista jövővel szemben, — miután korábbi kételyeiket már leküzdötték. Mi adott nekik indítékot erre a bizakodásra?

Hisz a pauperizmust Trefort is látja, — habár nem akarja oly sötétnek látni, mint az angol munkásnegyedekben megforduló turisták. Szalay szerint (1841) a proletariátus «a nagynak, a gazdagnak ünnepélyeinél mane, tekla, phares-t» mázol a terem falára. És Lukács Móricz is (1847) becsületes felháborodással mondja ki, hogy «a várurak és földbirtokosok önkényét... a gyárurak és tőkepénzesek korlátlan uralkodása váltotta fei.» Észreveszi, hogy «a nép szenvedései nem enyhültek, a rabszolgaságnak csak formája változott», — a nép «nem nyög ugyan többé a hűbéri kényúr vaspálczája alatt», de munkájával, véres

verejtékével csak «a gazdag tőkepénzesnek kincseit szaporítja». Igen, a centralisták ismerik a szociális kérdést, melyet a kapitalizmus kibontakozása hazájukban is időszzerűvé tenne tüstént.

Mi több, a centralisták látják a proletárság nyomorának szükségzerű következményeit, s Lukács Móricz e «kebellázító viszonyok» hatásaként irtózatot katasztrófától tart, «melyek a polgári társaság szerkezetének alapjait, a tulajdon szentségét, a családi élet oltárát, a civilisatio, tudomány, művészet legnemesebb gyümölcseit pusztítással s végromlással fenyegetik.» Es kortársait arra is figyelmezteti Lukács, hogy Magyarország «estadiumokon» előbb-utóbb szintén keresztül fog menni, — helyes tehát a módokról gondoskodni, melyek «a jelen nyomor enyhítése mellett a fenyegető veszélyt is elháríthassák».

Mik lehetnek ezek a módok, — miben reménykedhetnek ezek a polgári társadalomért harcoló, — de a kapitalizmus valódi arcát már épp eléggé ismerő centralisták?

Láthattuk, miként játszottak bele bizonyos szocialista tanok a karthausi eszmeiségének kialakulásába. De Eötvös művén túlmenően is megállapíthatjuk, hogy általában: a centralisták gondolkodásában a liberális eszmék sajátosan vegyülnek el különféle szocialista hatásokkal, utópiákkal. A centralisták általában nem fogadják el a kortársi szocialista tanokat, — de ismerik őket, és: gondolkodnak rajtuk. Főként a *következetességük* miatt becsülik a szocialistákat, — amint erre Szalaynak Victor Considérant-hoz intézett «Nyílt Leveléből» (1845) következtethetünk, — illetve, amint ezt az Uralkodó Eszmékben Eötvös nyíltan ki is mondja. Egyébként azonban a szocialista utópiákat «levegőbe épített erősségeknek» tekintik és mindig is valami röstelkedő mentegetődzéssel emlegetik őket.

Mindezek után annál meglepőbb, hogy a centralisták a kapitalizmus megvalósításával együttjáró veszélyek ellen, — a munkásság nyomora, és az abból származó katasztrófák ellen: *bevallottan* a szocialista gondolkodók elveiből merítenek orvosságot. Az «associatio», az egyesülés, — vagyis: a szövetkezési gondolat az, amiben ők a jövő biztosítékát, s a kapitalizmusból származó, — a munkásnyomorból származó «katasztrófák» elkerülésének legbiztosabb módját fölismerik. A centralisták azzal a szándékkal, azzal a «hátsó gondolattal» küzdenek az iparosításért, hogy különféle munkás-részvénytársaságok, s termelési munkás-szövetkezetek révén a proletárnyomornak eleve útját szegik. Akárcsak az értelmiség kérdésénél, — a munkáskérdésnél is abban bíznak, hogy «megjavított» formában valósíthatják meg Magyarországon a kapitalizmust, a polgári társadalmat.

Az «associatio», illetve az «egyesületi jog» eszméje, — vagyis a szövetkezeti eszme többet jelent a centralisták számára holmi tetszetős, külföldi elméletnél. Ez, az utópista szocialistákól kölcsönvett eszme — valóságos fogódzó számukra, s szinte az egyedüli biztosíték, hogy elkerülhetik a pauperizmust, s jobb világot teremthetnek, mint aminőt megismertek a nyugati államokban, s aminőért küzdeniök valójában nem is lenne érdemes. A szövetkezeti eszme tartja előttük nyitva a jövő távlatait, tár utat egy «ígért föld», s egy valóban boldognak remélt társadalom felé.

És ez a körülmény egyaránt bizonyítja szándékaik tisztaságát, — és gondolkodásuk helyenkénti ábrándosságát, hiszen a szövetkezeti gondolatot, az utópisták elképzelté módon, a kapitalizmus viszonyai közepett lehetetlen megvalósítani.

De, hogy mekkora fontosságot tulajdonítottak az «egyesületi eszméknek», — hogy mennyire várták tőle az *egész emberiség* jobb jövőjét is: arról Szalay kijelentései győzhetnek meg bennünket (*Tájékozás az egyesületi jog mezején, 1847*). «Igenis, nekünk vérmesebb reményeink vannak, mint másoknak, általában az emberiség s közelebbről hazánk jövődjére iránt» — mutat rá Szalay az egész centralista csoport egyik legfontosabb és legmesszebb kiható meggyőződésére — «mert az egyesületi eszme tökéletesbitése iránt nagyobb reményünk van, mint másoknak.» És Szalay nyíltan kimondja, hogy ezt a meggyőződését a szocialisták tanításából merítette: «mi hisszük a szocialisták által erősebben, mint valaha proclamált tant, hogy az associatio az emberi társaság kiindulási pontja s jövődjé egyszerűsmind...»

Az a bizakodás, reménykedés, mellyel a harmincas évek végének válságai, kétkedései, elkomorulásai után most a kapitalizmus felé, az ipar felé fordulnak a centralisták, — az a lelkedés, mellyel Trefort a kapitalizmus alkotta művekre ránu-tat: az «egyesületi jog», a szövetkezési gondolat ígéretein alapul.

Ebben bízik Lukács Móricz is, aki Szalayhoz hasonlóan, a szocialista és kommunista tanokra hivatkozva hirdeti az «egyesületi jog» fontosságát. Lukács az «associatio elvének nagyobb-szerű és általánosb» alkalmazására törekszik a munkások «kereset és életrendszerében.» A nagytőke «felfaló hatalma» ellen a «parányi erők szövetkezésében» keres védelmet, s úgy véli, ezek az erők «gyarapulva képesekké lennének a nagy tőkékkel versenyezhetni, az ipar gyümölcseinek, az élet javainak arányosb felosztását eszközölni, s ekképen a nyomort enyhítve» a gazdagok «mindenhatóságának» határt szabni.» Lukács, igen jellemzően, az

«egyesületi jog» érvényesítéséről a «polgári társaság alapjainak» konzerválását várja, — vagyis annak a műnek biztosítását, melyen társaival együtt ő maga is dolgozik, s mely még nem valósult meg, de nem is lenne megvalósításra érdemes, a jövő valamiféle biztosítása nélkül.

Mindazt, amit Szalay és Lukács csak általánosságokban fejeznek ki, részletesen kifejti Trefort, már előbb említett, az «anyagi érdekekről» szóló tanulmányában. A kapitalizmus nagy teljesítményeinek ismertetése után rátér az «árnyékoldatokra», — felemlíti a szabadversenyben elnyomott kézműves, kisiparos, kisbirtokos sorsát a «kereskedési krisisek» által fenyegetett munkás nyomorát, pusztuló családját, stb. De az «egyesülési szellem» jegyében tüstént rá is mutat a «kivezető útra» s Pecqueur nyomán részvénytársaságok felállítását javasolja, melyekben a munkások is bírnának részvényekkel, s ily módon a munkásság «érdekei a nagyobb capitalistáéval összeolvadnak.» Hasonló egyesületeket kell létesíteni a kisbirtokosok körében is. Trefort annyira magávé teszi az utópiát, hogy máris «birtokosokká lett» proletárokról álmodozik, s az 1840-es év olvasói elé «kis városokká vált» falvak képét festi, «nagy, közös házakkal, közfűtéssel, közvilágítással s külön közhasznú intézetekkel»; a kapitalizmus «kiterjedtebb jólétet» hoz, s a takarékpénztárak is hozzájárulnak ahhoz, hogy a munkás «takarékosága által a vállalat részesévé válhassék.»

Az «egyesülési szellemben» bízó, és a szocialista utópiákon fellelkesülő Trefort előtt símának, biztatónak, — paradicsominak tetszik máris az út, melyen hazája még el sem indult, — az ipar, a kapitalizmus, a polgári világ útja: «nagy vállalatok, — melyekből a haszon most leginkább néhány nagy capitalistára háramlik, — közhasznúak leendenek, vagy a kormány által, vagy biztosainak felügyelete alatt fognak véghezvitetni, s az agiotageznek, a nagy capitalisták s csalók zsarnokságának gát fog vetetni.»

Az «egyesülésnek» az utópista szocialisták műveiből merített eszméje tehát biztatást, megnyugvást hozott a centralistáknak, s feloldotta a polgári társadalom jövője iránti kételyeiket. A karthausi kételyei már 1848-ig többé nem fordulnak elő Eötvösnél. És a centralisták számára oly kedves gondolatot, az «egyesületi jog» gondolatát továbbfejleszti majd az Uralkodó Eszmék egyik fejezetében.

Az az Eötvös, akiben már A falu jegyzőjének anyaga gyűlik, halmozódik: szilárdan hisz eszméiben és következetesen tör megvalósításukra.

A centralisták nem csupán eszméiket merítik a nyugati, liberális, — és helyenként: az utópista szocialista — írók műveiből, de a polgári, demokratikus átalakulás intézményeit is *programmszerűen* a polgári államoktól kívánják kritikailag átvenni. Az utókor, és ellenfeleik is több ízben illették őket a «kozmpolitizmus» vádjával, — és ennek a vádnak magyarázatát a centralisták fenti törekvésében kereshetjük. Szalayéknak azonban igazuk volt, amikor a hűbéri Magyarországon a polgári demokrácia minél tisztább formáit keresték, — s ugyancsak igazuk volt, amikor egy magasabb társadalmi rend létrehozása céljából, a polgári fejlődésben már előrejutott államok tanulságaihoz, tapasztalataihoz folyamodtak. Hisz a reformkor nemesi ellenzékét épp az elméleti, az állambölcseleti stb. kérdésekben való tájékozatlanság jellemezte. Még az olyan jelentős liberális politikusok, mint Deák, sem látták helyesen a polgári állam intézményeinek — pl. a nép képviselőtének és a felelős kormánynak — egymáshoz való viszonyát. A centralistákra elméleti téren valóságos oktató, pedagógiai szerep várt. S hogy ezt a szerepüket is jól töltötték be, arról 1848-as törvényeink tanúskodnak.

A centralistákat a kormány lapja, a Budapesti Híradó «utánzási viszketegséggel» vádolja (1844), — mire Szalay gúnyos-önérzetesen jegyzi meg: «Nem, mi nem akarunk a német szövetség státusaitól alkotmányosságot tanulni...» — de: «Igenis, utánozzuk Angliát és Franciaországot; jele, hogy nem akarjuk utánozni Braunschweigot és Schwarzburg-Rudolfstadttot.» Ebben a tömör, szúrós megfogalmazásban a polgári állam demokratizmusát állítja szembe Szalay a hűbéri provincializmussal. És ez a szembeállítás mindenképp igazolja is a centralisták «utánzási» törekvéseit.

A Pesti Hírlap körének jellegét és jelentőségét a «centralista» jelző nem foglalja össze elégségesen. A központosításra való törekvés, a megye elleni harc az adott politikai helyzetben számukra a legfontosabb feladatnak látszott, — de a centralisták programja ennél sokkalta többet tartalmazott. A centralisták valójában a polgári liberalizmust képviselték Magyarországon, annak viszonylag igen tiszta formájában. És ez a liberalizmus nálunk, 1848 előtt, határozottan demokratikus színezettel bír. Ez a demokratikus színezet nemcsak A falu jegyzője, vagy a Magyarország 1514-ben lapjain mutatkozik meg, de Szalaytól Irinyiig a centralista csoport csaknem valamennyi tagjának írásain. Eötvösék liberalizmusa *nem egészen* nyugati jellegű.

Eötvösök Guizot-hoz vonzódnak, aki 1848 előtt az ipari burzsoáziával rokonszenvezik. Láthattuk, Eötvös méginkább rokonszenvezik: az *értelmiséggel*. A centralisták sohasem tudnak eljutni a kispolgári, illetve plebejusi radikális álláspontig (Petőfi), — liberalizmusuknak azonban mégis sokkalta inkább értelmiségi, — semmint burzsoá a jellege. (Ld. Tengelyi Jónás.) A vármegye kérdésében elfoglalt következetes álláspontjuk mutatja meg, mennyire különböznek a reformkor *nemesi liberálisaitól*. De épp e különbözésük miatt maradnak is elszigeteltek, hisz a kispolgar-nemesi-kispolgar-i értelmiség, melyre támaszkodni kívánhatnának, egyáltalán nem erős.

A centralistákat erősebben jütik még a felvilágosodásnak Magyarországon élő hagyományai, mint a nyugati, burzsoá liberális gondolkodókat. A felvilágosodás eszméinek bélyegét fellelhetjük A karthausin, — de még az Uralkodó Eszméken is. És Szalay éppúgy, mint Trefort, Csengery éppúgy, mint Irinyi, újból és újból hitet tesznek a felvilágosodás eszméi mellett. Szalay szemrehányást tesz azoknak, akik nem ismerik a *«XVIII. század philosophusait, ezen úttörőket a szellemi és polgári szabadság hajléka felé.»* Ugyanő a centralisták «doktrinér» jellegének igazolását Sieyès, valamint Cazalès és Mirabeau, Mounier és Bar nave példájában keresi.

Szalay számára, Angliával szemben is, a francia polgári állam példája az irányadó, — mely «tisztán minden feudális vegyülettől, typusa, vagy ha úgy tetszik, tükre a polgári haladás eszméinek, szükségéinek, irányának». Épp ez a *tiszta* jelleg vonzza Szalayt a francia polgári törvényhez, az újabb polgári-sodás e «törvényes formulázásához», mely «századdal áli előtte a történelmi vegyületekre oltott egyéb illynemű gyűjteményeknek.»

Szalayval szemben Trefort a «polgárosító eszmék másik műhelyéhez», Angliához ragaszkodik inkább. Eszményképe az angol önkormányzati rendszer. Általában, ne higyjük, hogy a centralista csoport gondolatait valamiféle uniformizáltság jellemzi. A falu jegyzője például épp eléggé mutatja, milyen felháborodott álláspontot foglalt el Eötvös a jobbágykérdésben. Ugyanakkor azonban Lukács Móricz az Augsburger Allgemeine Zeitungban, talán a külföldi közvélemény kedvéért, határozottan szépíteni igyekszik a jobbágyok helyzetét, sőt, az úriszékét is (1844). Eötvös, Szalay, Irinyi, Trefort és Lukács várakozó, elfogulatlan érdeklődéssel fordulnak a szocialista tanok felé, — Kemény viszont a «legszenvedélyesebb demagógnak» mondja

Lamennais-t, Louis Blanc-t pedig «plebejus szépelgőnek». Szalay nem ismer «Janus-arcú» arisztokráciát, mely «mind előre nézve, mind hátra», s még Angliától is annak arisztokratikus színezete miatt idegenkedik. Trefort ugyanakkor megnyugtatón igyekszik az arisztokratákat (P. H. 1845. VIII. 17. sz.), hogy osztályuk a «képviselési rendszer mellett sem fog az életből elenyészni»... A példákat szaporítani lehetne még, — s e különbségek méginkább szembetűnőkké válnak, ha a szabadságharc utáni időkben egyes centralisták — pl. Irinyi és Kemény — magatartásának különbözőségére gondolunk.

A centralisták legfőbb céljai: népképviselés, felelős kormány, központosítás voltak, — de ezeken a célokon túlmenően, a polgári demokrácia megvalósításának valamennyi technikai feladatát is számbavették, megvitatták, olymódon, hogy a Pesti Hírlap évfolyamai 1844 és 1846 között megannyi tervet és javaslatot tartalmaznak, melyeknek majd az ország polgári átalakulása folyamán kellene törvényekben, intézményekben testet öltetniük. Trefort például, az örökösödési törvények reformját dolgozza ki, jól tudván, hogy ezek «hasonlók Archimedes emeltyűjéhez, s ha egy új statust organizálni akarnánk, az örökösödési törvények minősége szerint democrata köztársaságot, vagy hatalmas arisztokráciát idéznénk fel.» (P. H. 1845 I. 20. sz.) Trefort meg akarja szüntetni a hitbizományokat és majorátusokat, melyek a «földbirtok és pénzérték» közt «állandó harcot nyitnak.» A majorátusi intézmény következménye ugyanis «a földbirtokos osztály túlnyomósága s minden osztályok elnyomása, és nullítása». Az örökösödési jog rendezése, Trefort javaslata szerint, ugyancsak a polgárságnak kedvez, vagyis annak az osztálynak, melytől Szalay a többi osztály «egybeolvasztását» várja. És Csengery is nyíltan kimondja, hogy az arisztokráciának, «ha nem akar elenyészni, mint elenyészett Róma és Velence hatalmas patriciatusa, bele kell olvadnia a nép érdekeibe.» A polgárság, és a nép érdekeit ugyanis a centralisták azonosaknak látják. («S a polgári elem erős még a nép által is, melynek egyoldalú terheiben osztozik.»)

De az örökösödési jog reformjánál is fontosabb, — mégpedig elsősorban a nép szempontjából — a «szabad községek» elve, melyet Csengery dolgoz ki. (Töredék eszmék a községek rendezése körül, P. H. 1845., 471—474. sz.). A szabad községek rendszerében a centralisták a megyei rendszert kívánják, deinkratikus módon, feloldani. A községekben a beligazgatás a nép által és a nép érdekében folynék, s Csengery azt kívánja, hogy

«mennyire lehet, egy osztály, egy érdek se zárassék ki a képviselőből», — de «túlnyomó befolyás se adassék egyiknek a másik fölött.» A szabad községek rendszere fontos lépés ama polgári demokratikus önkormányzat felé, mellyel a centralisták a megye-rendszert fel akarták cserélni, — s a szabad községek gondolatához az Uralkodó Eszmékben Eötvös még visszatér. A centralisták elképzelése szerint a megye nem egyéb, mint a «községek összlete», — a «községi szerkezet az alap, ennek productuma a megyei, kerületi szerkezet. A községi érdekek aggregatuma képezi azon érdekeket, melyek a megyei gyűlés tanácskozásának tárgyai.» A nemességnek, természetesen, előjogai nélkül, «be kell olvadnia a szabad községekbe». A «községek egyesületévé» átalakult megye: íme, a centralisták végső álma. A szabad községekben a «mindenki legjobban végzi öndolgait» elve érvényesül, — vagyis a helyi érdekű kérdésekben a községek maguk határoznak, intézkednek, s csak az általánosabb érdekű ügyek tartoznak a megyéhez.

A centralisták liberalizmusában erőteljes demokratikus színezet érvényesül a nép érdekeinek következetes szem előtt tartása miatt. Sismondi nyomán Trefort is bűnösnek mondja az angol arisztokráciát, amiért a középkori birtokviszonyokat fönttartotta (P. H. 1845. I. 12. sz.), s az egész centralista csoport nevében jelenti ki: «mi nem vagyunk az angol földbirtok viszonyainak barátai, mert mi a népet a földbirtokban részesíteni akarjuk, szeretjük a kis földbirtokosokat, habár aránylag kevesebbet is állítanak elő, mint a nagyok, mert nekünk az ember nemcsak dolgozó gép, hanem egyszersmind élvező lény.» A gyarapodó kisbirtokos jelenik majd meg Eötvös forradalom utáni korszakának novelláiban is, mint a polgárvá átalakult társadalom egyik «biztató» jelensége. És a centralisták őszinte meggyőződéssel írják a Pesti Hírlapban (1845. I. 26. sz.): «ha e nemzetnek szebb jövője van — mit mi erősen hiszünk — e szép jövő előidézésénél mi többet várunk a néptől, mint azon műveltebb osztályoktól, melyek a külföld műveltebb osztályaitól minden hibát s bűnököt fölvettek — csak az erényeket nem.»

A centralisták munkája, érdeklődése nem áll meg a megye, az alkotmány, a büntető törvénykönyv jogászai problémáinál. Egyetemes érdeklődésük a kor nagy, haladó eszméiben keres táplálékot, — szívük az egész népért, s az egész emberiségért dobog még. Pályájuk, gondolkodásuk nagy változásai majd csak 1848 eseményei során következnek be. De egyelőre még valamennyiök nevében szól Irinyi József, amikor hitet tesz (1847)

századuk, a 19. század, a haladás, a polgárosulás százada mellett:

«Szeretem századunkat, nemcsak nagyszerűségeiben, mivel az osztályfalakat óriási erővel döngeti, az összes emberiséget nagyban és komolyan vezeti az egyenlőség felé, a gépekkel teljesen a szellem urasága alá helyezi az anyagot; az ész, a filozóphiát a gyakorlati politikai élet által elterjeszti a kunyhókig; az előítéleteknek folytonosan harcot áll; az értelmiséget korlátozó ködöt mindinkább oszlatja; a homályból kibontakozó körrajzokban már is nagyszerű, óriási találmányokat tüntet fel; a társas élet, ezen hajdankori ismeretlen föld művelésével mindinkább közelebb hozza az embert embertársához, annyira, hogy most világrészünk két ellenkező végén sokkal közelebb állanak egymáshoz az emberek, mint hajdan két szomszédvár birtokosai; s végre, mivel a legszebb, legnagyobb, legmélyebb, legmagasztosabb szó, melyet valaha emberi ajak kimondott, századunkban meg van teremtve, és ez a civilizatio!»

7

Programmjuk tisztasága, a polgári, demokratikus átalakulásra törekvésük következetessége ellenére is, a centralisták magatartásában, politikájuk vonalában nem egy megkötöttséget, korlátozottságot lehet megfigyelnünk. Ezek a megkötöttségek és korlátozottságok főként 1848 eseményei során, valamint a szabadságharc utáni korszakban váltak nyilvánvalókká. Láthattuk, az a szerep, melyet ők az új társadalomban az értelmiségnek szántak, s azok az utópiás elképzelések, melyeket a kapitalizmus alakulásához fűztek: ugyancsak kidomborítják politikájuk «doktrinér» elemeit. De a centralisták 1848 szeptembere utáni viselkedését nem lehet egyedül «doktrinér» voltukkal magyaráznunk. S még csupán forradalom-ellenességükkel sem. Amennyire egyértelmű e csoport forradalom-ellenessége 1848—49 után, — annyira haloványan, bizonytalanul jelentkezik náluk ez a forradalom-ellenesség a 48 előtti években. A polgári átalakuláshoz vezető úton olyasféle forradalmat, aminő a júliusi volt, még megengedhetőnek vélték, — mivel, szerintük, abban még semmi sem «fertőzteté» a szabadság «tisza fényét.»

Eötövösök 1848-as szeptemberi magatartásának elemzése kapcsán láthatjuk majd, hogy e magatartás kialakításában nem egyedül, sőt; nem is elsősorban forradalom-ellenességük játszott közre.

Eötvös és a centralisták egyrészének elszakadása a balra fejlődő forradalomtól: azoknak az elképzeléseknek következménye, melyeket ők a Habsburg-monarchia fennmaradásához lűztek. A centralistáknak a Habsburg-monarchiához való viszonyában igen erős korlátok ütköznek elő. Eötvös és barátai ragaszkodnak a Habsburg-birodalom fennmaradásához. Magyarország függetlenségének elkerülhetetlen szükségét sohasem képesek belátni, — sőt, visszariadnak e gondolattól. Az «összbirodalomról» kialakult nézeteik meglepően változatlanok maradnak nem csupán a negyvenes évek elején, de 1848-ban, és őt előtt, — sőt 67 után is. Erről a kérdéstről néha azonos gondolatokat találunk még olyan írásaikban is, melyek pedig a legkülönbözőbb évekből származnak.

Akár legtisztábban polgári demokratikus elképzeléseiknek is az a legfőbb hiányosságuk, hogy nem látják be: ezeket az elképzeléseket csak a Bécsről való elszakadás árán lehet megvalósítani. Általában abban bíznak, hogy Ausztria polgári demokratikus átalakulása a magyarországival párhuzamosan megy majd végbe. És reformkori írásaikban a centralisták különös gonddal hangsúlyozzák, hogy javaslataik semmikép sem sértetik az »összbirodalmi érdekeket». Ugyanakkor, amidőn a legélesebben kormány-ellenesek — mint különöskép Eötvös, aki ezt kiáltja oda a kormánypártnak: «Egyikünk győzni fog, kibékülni nem fogunk soha», — egyszersmind a monarchiai elv legbuzgóbb védői is. «Mind külső, mind belső viszonyaira nézve hazánknak és a birodalomnak érdekei ugyanazok» — ez a gondolat újból és újból visszatér írásaikban.

A polgári állam köztársasági formáját Kemény és Trefort nyíltan elvetik, — Eötvös és Szalay e kérdésben nem nyilatkoznak — s a centralisták a polgári monarchiát tartják a legtokéletesebb államformának. Egy Dantonról szóló történet kapcsán Kemény megjegyzi: «Semmi nem kezeskedik inkább, mikép az európai polgáriasodás és szabadság csak a monarchiai formákkal együtt állhat fenn, mint az, hogy a köztársaság legvérengzőbb minisztere akkor sem volt hittell a köztársaság iránt, amikor érte ezreket gyilkoltatott meg.» Louis Blanc: Histoire de dix ans-át ismertette (P. H. 1845. III. 2-i sz.) Trefort épp azért ad igazat a könyv írójának, mivel az általa kárhoztatott jelenségek a francia alkotmányos monarchia fennállását veszélyeztethetik: «Mi e rendszer — azaz az alkotmányos monarchia emberei vagyunk; — a mennyiben azonban e rendszer emberei a politikai

reform elvétől Franciaországban eltértek, eljárásukban nemcsak következetlenséget, de azon veszélyeket is látjuk, melyek az alkotmányos monarchia fennállását fenyegetik.» És ugyancsak Trefort félreérthetetlenül megfogalmazza a centralisták álláspontját ebben a kérdésben: «tisztában vagyunk magunkkal, hogy Európában a szabadságot jelenleg csak az alkotmányos monarchia biztosíthatja, hogy nem éljük a republikák korát...»

Mivel magyarázhatjuk, hogy a centralisták oly aggódón ragaszkodnak az «összbirodalom» épségéhez, fennállásához?

Azzal, hogy félnek a cári hatalom terjeszkedésétől, és a pánszlávizmustól, — valamint attól, hogy a független Magyarország darabokra hullanék a nemzetiségek függetlenségi törekvései miatt. Ezek a félelmek kimutathatók írásaikban már a negyvenes évek kezdetén, s végigvonulnak rajtuk, 1848-ig. De fellelhetők Eötvös 1848 szeptemberi cselekedetében, — előbukkannak az Uralkodó Eszmékben, majd kiegyezés előtti írásaiban, sőt, azokban a külpolitikai sugalmazásokban is, melyekkel Andrásyt támogatja. Ezek a félelmek is részesek abban, hogy Eötvös a kiegyezést sürgeti, a német egységért lelkesedik, a porosz győzelemnek örül, s egyik pártolójává válik az Ausztria és Németország közti közeledésnek.

Eötvösök e félelmeinek már jókorán hangot adnak a Lukács Móricz tollából a Vierteljahrschrift aus und für Ungarn — 1843-as évfolyamában megjelent írások. Érdekes, hogy alapgon dolatuk csaknem azonos módon tér vissza Eötvös egyik, Széchenyihez intézett levelében, a magyar forradalom küszöbén, (ezzel a későbbiekben még foglalkozunk), — az Uralkodó Eszmékben és a kiegyezés előtti, különböző írásaiban, valamint Montalembert-hez intézett leveleiben.

Lukács Wolfgang Bergnek: Ungarns politische Zukunft (Leipzig, 1842.) című könyvével polemizál, s különösen élesen cáfolja a szerzőnek azt az állítását, mintha a magyar ellenzék az osztrák államkötelékből való elszakadáson dolgoznék. Lukács szerint a veszélyek, melyek az ország szabadságát most a kormány «túlkapásai» miatt veszélyeztetik, — *«még sokkal nagyobb mértékben fenyegetnék, ha sikerülne országa függetlenségét kivívnia.»* Ennyire nyíltan a centralisták később már nem merik kimondani, hogy — *félnek* az ország függetlenségétől. Mégpedig azért félnek, mivel úgy vélik, hogy az ország *«függetlensége, helyzeténél fogva, idegen, ellenséges, hatalmas néptörzsek közepett csak időleges, névleges lehetne.»* És mindehhez még hozzáteszi Lukács: *«Még oly alkalmakkor is, melyek ily*

kísérletre a lehető legkedvezőbbek voltak, olyan időben, mikor az elégületlenségre több volt az ok, mint most, pl. az osztrák örökösödési háborúban, Napoleon invasiojakor, Ausztria legveszesebb napjaiban nem akadt Magyarországon a legcsekélyebb párt sem, mely elszakadni igyekezett volna; ellenkezőleg, az egész nemzet törhetetlenül híu maradt az uralkodó házához.» Ugyanezt a gondolatot fejti ki Trefort is (Budapesti Szemle, 1840. 2. sz.): «Ausztriának fegyverkezve kell lennie, hogy ha netalán az orosz a fránciával szövethoznék, a többi, hazáért s függetlenségért küzdő népek középpontja lehessen, hogy a magyar nemzetiséget s azzal lényegesen összeforrt alkotmányos életet a szláv elemnek Európában varázslag növő befolyása s hatalma ellen védhesse.»

A nemzetiségektől való félelem a magyar reformmozgalom egyik legnagyobb hiányosságára figyelmeztet: arra, hogy az ország polgári átalakítását kizárólag a magyar nemzetiség érdekei szerint gondolta végig. És ez a hiányosság a centralistákra is jellemző, akik a nemzetiségeknek csupán községi autonómiát akarnak adni. A centralisták félelme a nemzetiségektől, félreérthetetlenül az uralkodó osztály félelmét tükrözi, — a kizsákmányoltaktól való félelmet.

És a Berg felvetette, elméleti kérdésre, vajjon háború esetén Ausztria vagy Oroszország oldalán állna-e Magyarország, Lukács ismét csak a történelem példáival felel, melyek azt bizonyítják, hogy Magyarország oly időkben is, «mikor több ok volt az elégületlenségre, önálló fennmaradásának több esélye volt, az osztrák uralkodóház minden háborúját végigharcolta, sőt a szorongatás és szükség idejében annak mentőhorgonya volt.»

A Habsburg-monarchia, mint Magyarország «védője», a nemzetiségekkel szemben, — ez a hiedelem ugyancsak nyomós cáfolattal találkozik majd 1848-ban. És ez lesz egyik legfőbb oka annak, hogy a Kossuth és Bécs között polarizálódó helyzetben a centralisták végül is talaj nélkül, támaszték nélkül maradnak.

8

Eötvös tevékenységének gazdag korszaka bontakozik ki a Pesti Hírlap hasábjain. Szalayhoz hasonlóan ő is a polgári, demokratikus átalakulás legfontosabb alkotmányjogi kérdéseivel foglalkozik: a központosítással, a népképviseléttel, a felelős kormánnyal. Első ifjúságuk óta gyökeres átalakuláson mentek át mindketten, s ez az átalakulás még írásmódjukban is megmutat-

kozik. Szalay, aki valamikor maga is írt verseket, novellákat, — most végkép szakított az irodalommal, és stílusa, kifejezőmódja is bonyolulttá, néha valósággal túlterhelten tudományossá, értekezővé vált. Szalay a Pesti Hírlap szerkesztésében puritán elveket érvényesített: «politikai lapnak», nem pedig «újságnak» tekintette a Hírlapot, s épp ezért tárcát, regényt nem volt hajlandó közölni. Gúnyosan írt Sue «feuilleton»-járól, mely szerzőjének szocialista világnézete ellenére, a Constitutionnel-ben, «a félig császári, félig fűszerári politika tárházában» jelent meg. «Socialismusi feuilleton a napoleoni és kupak-polgári eszmék lapjában! A concordantia discordantiarum új kiadása!» — kiált fel Szalay és a «szilárd journalistika» nevében kéri a szerkesztőket, «óvják lapjaikat a feuilleton és a hirdetések térfoglalásától.» A Pesti Hírlapban Szalay terszerűen egy szakmai, értekező hangnemet valósít meg, — s ehhez a hangnemhez Eötvös is igazodik. A Pesti Hírlapban megjelent írásai már nyomát sem mutatják a Palocsay-korszak regényességének, túllított retorikájának. Ellenkezőleg: Eötvös értekező módját valami keresett szárazság kezdi jellemezni, — s e szárazság miatt ugyan még nem válik olyan nehézkesé, mint Szalay, de Eötvös írásainál a Trefort és a Csengery publicisztikája mindmáig frissebbnek, könnyedebbnek, — modernebbnek hat.

Eötvös Pesti Hírlap-beli írásait két csoportba oszthatjuk: az elsőbe az ú. n. Agricola-levelek tartoznak (14 inás, 1845. I. 19-től, 1846. IX. 4-ig), melyekben Szalay «trieszti leveleinek» mintájára, «könnyedebben», közvetlenebbül, egy vidéki földbirtokos fiktív személye mögé húzódva szól a centralista programról. A másik csoportba az értekező, politikai cikkek tartoznak (1844. VIII. 8-tól, 1845. XI. 14-ig), melyek közül főként a Budapesti Híradóval, s különösképp a Desewffy Emillel polemizálók tarthatnak igényt érdeklődésünkre. Külön kell ezekről választanunk a Teendők című cikksorozatot, mely névtelenül jelent meg, s melyet Eötvös műveinek eddigi kiadásai nem ölelnek fel, melyre még a későbbiekben visszatérünk.

Az Agricola-levelek a központosítás szükségét bizonyos «aktuális» események kapcsán bizonyítják. Eötvös véleményét az iparról már az előzőekben láthattuk; az Agricola-levelek erre a kérdésre az 1845-ös, felvidéki éhínség kapcsán térnek vissza. Az egykori filantróp ismét megszólal Eötvösben, — de emberbarátságára már a centralista politikus célzatosságával párosul: központi hatalomért agitál, mely a nép helyzetén a termés helyes elosztásával javíthatna. Takarékmagtárak felállítását javasolja,

— s ez a filantróp gondolat is a centralista eszmék köntösében jelenik meg: Eötvös azt követeli, hogy a népnek legalább «ellen-örkődő befolyás» adassék a raktárak kezelésére, — «hogy ekként öndolgaira felügyelni tanulván, lassanként azon közülethez szoktassék, melyre, más népek példájára ő is hivatva van.» A demokratikus életre való *nevelés* gondolata még gyakran visszatér Eötvösnél, s a Magyarország 1514-ben egyik végtanulságát is adja. A szabad községek tervébe kapcsolódó gondolat ez, s a centralista politika lényegével, vagyis az ország átalakításának «zökkenésmentes» végrehajtásával függ össze.

A Pesti Hírlap-beli cikkek közül, kétségtelenül, legfontosabbak azok, melyek értekezésszerűen tárgyalják a centralista-politika alapkérdéseit. 1844—45-ben Eötvös érdeklődését a törvényhozás reformja köti le. A városi kérdést ő is csak *egy* lépésnek tekinti e reform felé, — de ehhez a lépéshez majd 1847-ben, a rendi országgyűlés harcai során is következetesen ragaszkodik. Tiszta és kemény eszmei következetesség jellemzi általában Eötvös e korszakát, — ellentétben a szabadságharc-utáni-val, amikor is nem egyszer kapkodóknak, ingadozóknak láthatjuk. Ez a következetesség készíti arra is, hogy *visszautasítsa az amerikai demokráciát, mely «a szabadságot csak bizonyos osztályok vagy népfajok számára» követeli.* Eötvös arra büszke, hogy «századunké a dicsőség, hogy figyelmét minden előbbieknél inkább a munkás, szenvedő osztályokra terjeszté.» A megyei utak láttán is a «nép legszámosabb s legszegényebb» részére gondol, mely kárpótlás nélkül dolgozik, hogy «mások kényelmesen kocsikázzanak.» A nép ügye, s a szabadság ügye elválaszthatatlanul összefonódik a 48 előtti Eötvös gondolkodásában a központosítás, és a törvényhozás kérdésével. Hangsúlyozza, hogy a «központosítás csak . . . az által veszélyes, ha nem a szabadság nevében történik», — s tüstént vissza is utasítja azokat a vádakot, melyek szerint a centralisták a bécsi kormány ellen harcoló ország erejét gyengítenék. Eötvös kifejti, hogy ő és társai csak azért kívánják a központosítást, mivel a parlamenti rendszerben az alkotmány és a szabadság garanciáját látják. S amíg a parlamenti kormányt ki nem harcolják, a megyerendszerhez *még kinövéseiben is* ragaszkodnak.

Persze, Eötvös azt is látja, hogy a megyerendszer, mint alkotmánybiztosíték nem sokáig töltheti be mai szerepét. Ő és centralista társai épp azért is mondják ki a központosítás elvét, hogy figyelmeztessék a nemzetet: szabadságának *új* biztosítékairól kell gondoskodnia. S ezek a biztosítékok: a polgári demo-

krácia törvényei, intézményei. Eötvös következetessége e téren egyrészt abban mutatkozik meg, hogy figyelmezteti a nemesi liberálisokat: az ő ellenzéki programjukban is végsőként a megerendszer megszorítása rejlik, — csak hogy ők nem merik, mint a centralisták, nyíltan is kimondani e «népszerűtlen elvet.» Eötvös következetessége másrészt abban mutatkozik meg, hogy «önámításnak» tekint minden olyan hiedelmet, mintha «alapelvükre nézve» a centralisták valaha is megegyezhetnének a konzervatívokkal. De a központosítást nem csupán a konzervatívok támadják, hanem azok is, akik a megyét az ellenzék «leg hatalmasabb eszközének» tekintik. Ezek azonban nem látják, hogy a felelősség elvének hangoztatásával voltaképp ők maguk is — megyeellenesek. Epp ezért reméli is, hogy a központosítás «zászlaja alatt» egyesülni fog az egész ellenzék.

A Pesti Hírlap-beli Eötvös-cikkek végső tanulsága: *a teljes átalakulás szüksége.* Népképviselő, városok szavazata, büntető törvénykönyv, közlekedési ügyek, szabad községek, stb. — mint a centralisták programjának fő pontjai: egyszerűsége az átalakulás biztosítékai is. És ennek az átalakulásnak kiharcolásában kielégül az a szenvedély is, mely A karthausi világában oly kétségbeesetten keresett magának tápot. «Magyarország nagy átalakulás korában él — hirdeti Eötvös lelkesen — a közéletnek alig van ága, melyben változások szükségessé nem váltak volna.» A változás szükségének ebből a mély átérzéséből fakad a Reform egész gondolatmenete, — de A falu jegyzőjének problematikája is. «Európa minden népei között alig mutathatunk olyat, mely kifejlődésében annyira hátra maradt volna, mint mi, sokat magasztalt alkotmányunk mellett» — utal már Eötvös arra az állapotról, melyet Tengelyi és Viola történetében be fog mutatni.

Ugyanakkor azt sem hallgathatjuk el, hogy Eötvös az ország átalakítása, az «alkotmányos rendszer megváltoztatása» mellett, — az «összes birodalom» érdekeivel is érvel. És ez az érvelés egybehangzik az egész centralista csoport felfogásával. Eötvös azt kívánja, hogy az átalakult Magyarország egész hatalma a birodalom súlyát növelje, s ha kell, akármikor «azon czélok kivívására használtathassék, melyek a birodalommal s hazánkkal közösek.» Ez a nézet újabb adalék annak megértéséhez, miért roppan össze Eötvös 1848 szeptemberében, — amikor az átalakuló Magyarország épp az ellenkező célt tölti be, mint amit ő szánt neki.

A centralisták eszméiért vívott harcok mély nyomot hagynak Eötvösben, s ezek az eszmék éltetik őt később is, a forradalom után, — amikor azonban már értékük és funkciójuk gyökeresen megváltozott. Eötvös nagy állambölcseleti művét az Uralkodó Eszméket, csak a centralisták 1848 előtti programjából és működéséből érthetjük meg. Ehhez a programhoz nyúl majd vissza Eötvös az Uralkodó Eszmék megírása közben, — ebből a programból meríti mondanivalójának lényegét, s javaslatainak egyes pontjait. Az Uralkodó Eszmékben Eötvös feldolgozza az «egyesületi jog» gondolatát, — de ugyanígy a «szabad közösségek» önkormányzatának elvét, s magának a központosításnak kérdését is. Az Uralkodó Eszmék ilymódon a centralista törekvések, — a polgári, liberális törekvések nagy szintézisének tekinthető. De ez a liberalizmus 1848 után mást jelent már, — mint a reformkorban. A Pesti Hírlap liberális, polgári demokratikus programja: harcos, haladó program volt. Az Uralkodó Eszmék azonban a megalkuvás, a demokráciától s a néptől való távolodás jegyében születik meg.

A Pesti Hírlap-korszak azonban döntő hatással van Eötvös regényírói művészetére is. E korszakban alakul ki Eötvös sajátos, *polémikus* előadásmódja, mely annyira jellemzi A falu jegyzőjét, — s mely A karthausi előadásmódjától annyira különbözik. A Magyarország 1514-ben ismét másféle, s kétségtelenül, tisztultabb stílust és előadásmódot tár eléink, aminek okát Eötvös írói és politikusi fejlődésének egy újabb szakaszában kell majd keresnünk.

A falu jegyzője: *polémikus* regény. Polémikus, nem csupán a célzatában, az ábrázolásmódjában, — de még a stílusában is. Ez a szarkasztikus, metszően gúnyos, kíméletlen stílus — itt születik meg, a Pesti Hírlap hasábjain, a konzervatívokkal, a Budapesti Híradóval, a Desewffy Emillel vívott harcokban. Ezek a harcok élezik ki Eötvös stílusát, s adnak neki metszőséget, aminőt A karthausi mondatai még nem ismertek. És A falu jegyzőjének helyenkénti értekező jellege is Eötvös publicisztikai működésének nyomait viseli magán. A regény egyes fejezeteinek elejére beszótt fejtegetések megjelenhettek volna az Agricola-levelek sorozatában is. A regény is, a levelek is: egyidőben születtek. És ahhoz, hogy Eötvös A falu jegyzőjében egy, A karthausiétól annyira különböző előadásmódot tudott kialakítani, nagyban hozzájárultak a publicisztikai működése során szerzett tapasztalatai, gyakorlata is.

A falu jegyzőjének támadó-vágó élessége ugyanarról a szellemes, maró harckészségről tanúskodik, amiről pl. a Desewffy

Emillel folytatott polémia, melynek során Eötvös csípősen megfelel a vádra, hogy mivel «regényeket írt, másra, főképp politikára képtelen.» Míg ő regényeket írt, — ugyan mivel foglalkozott Desewify? — kérdi Eötvös, és meg is felel a kérdésre: «Gazdaságán kívül haszonbérbe vevé egy nagy alföldi községnek korcsmajogát.» És vajjon «a korcsmajog kibérlése annyival jobb előkészület-e a politikai pályához?» — teszi hozzá, majd gyilkos gúnnyal jegyzi meg: «ily haszonbérléshez a költői tehetségnek szinte nem kis mértéke szükséges, miután a haszonbérelő csak annyiban vállalhat magára tetemesebb évenkénti fizetést, amennyiben jóslói lelkével azon száz meg százezer meszely bort és pint pálinkát előre látja, melyet korcsmaiban meg fognak inni, mi által nemcsak költővé, de valóságos vatessé emelkedik.» S a dőfések sorozatát még egy utolsóval toldja meg, — kijelentvén, hogy mivel ellenfele a «költői tehetséget, úgy látszik, nagy hibának tartja, mint kétségenkívül kedves udvariasságot, azt vallom, hogy őt egészen prózai embernek tartom.»

A falu jegyzőjének polémikus jellegén kívül, — a regény politikai célzatát is a Pesti Hírlap-korszak harcaiból érthetjük meg. E harcok foglatatát nyújtja a Reform, melynek célzata A falu jegyzőjének célzatával szorosán összefügg.

9

1845-ben, az ellenzéki egység érdekében, a Pesti Hírlap be-szünteti a centralista agitációt. Eötvös azonban 1845 végéig megjelenteti A falu jegyzőjét, hatalmas vádiratát a megyerendszer ellen. És 1846-ban kiadja átdolgozott, egységes szerkezetbe tömörített formában, Reform címen, a Pesti Hírlapban megjelent cikkei egy részét. A Reform összefoglalja Eötvös politikai programját, — s természetes, hogy ez a programm belejátszik írói működésébe is. A Reform egyrészének értékelése: elsősorban jogtudományi feladat, s ezért ilyesmire ez a tanulmány nem vállalkozhat. A Reformnak azokat a helyeit azonban, melyek Eötvös írói műveivel, s különösen *A falu jegyzőjével* érintkeznek, alaposabban szemügyre kell vennünk.

«Oly korban születünk — mondja a Szalay-émlékeszédben Eötvös —, midőn az, ami volt, fenntarthatatlanná vált, s melyben az új viszonyok, melyek után törekednünk kell, még nem létesíthetők. S egy átmeneti korszaknak emberei nem tűzhetnek ki maguknak más feladatot, mint hogy a jövőt előkészítsék, és azon eszmék terjesztésén dolgozzanak, melyeknek általános elfogadásától hazánk szebb jövője függ.» Eötvös tehát világosan

látta a centralista csoport helyét, feladatát, jelentőségét a reformkorban. Valóban, egy átmeneti kor bélyegét viselik magukon, — s a «jövőt előkészítő» működésük egybehangzik A *karthausi* befejezésének azzal az igényével, mely az ígéret földjéért küzdő Józsuát kívánja a csatamezőre vezetni és felfegyverezni. A centralisták feladata is a csatamező megmutatása volt, s azoknak a fegyvereknek kikovácsolása, melyeket majd Kossuth és a forradalom forgatnak.

«*Hazánk nem maradhat jelen helyzetében*» — hangzik a *Reform* első mondata. Eötvös gondosan elhatárolja álláspontját azokétól, akik a reformot «részletenként», azaz «alkotmányos életünk jelen formáit fenntartva, egyes, időről-időre behozandó javítások által remélik eszközölhetni.» Szerinte a reformnak «egész alkotmányos életünk szerkezetére» ki kell terjednie.

Eötvös a *Reform* alapvető kérdéseiként a jogok egyetlen osztályra korlátozottságának megszüntetését, — a közigazgatás lazaságának és a kormány tehetetlenségének felszámolását, — s végül a felelősség kérdését, illetve a vis inertiae-t jelölte meg. Említettük már, mily hiányosak voltak a többi reformer elképzelései az átalakulás formáiról. Az ellenzék kezdetben csak felelős kormányt akart, — a parlamentarizmust későbbi fejlődés gyümölcséeként kívánta. Deák a népképviselő mellett másodrendűnek tartotta a felelősséget. A Kossuth és Szemere tervezeteiből összeállított ellenzéki nyilatkozat pedig «futólag és negative» érinti a parlamenti rendszer elvét, — amidőn pedig a felelősségét nyíltan és határozottan kimondja.

A centralisták abban különböztek a többi, középnemest reformertől, hogy 1848 előtt csak nekik voltak pontos fogalmaik azokról az intézményekről, melyeket az átalakult, «modernné» vált magyar társadalomban meg kell valósítani, — hogy az átalakítást végrehajtani egyáltalán érdemes legyen. Népképviselő, felelős kormány, választójog és központosítás nélkül az ország bennragad a feudalizmusban, — még ha az ősiséget eltörlik, a törvény előtti egyenlőséget bevezetik, az általános adózást kimondják is.

Kossuth az «érdekegyesítésért» harcol, — Eötvös pedig azért, hogy a parlament «minden érdeket kellő mértékben» képviseljen. Érvelése, például, mellyel megtámadja azt a javaslatot, hogy a honoratior-réteget, vagyis a nem nemes értelmiséget «kiemeljék» a nép köréből, s külön biztosítsanak neki szavazati jogot: újabb kifejezését adja felfogásának a nép és az értelmiség egymásra utaltságáról, amit egyébként Tengelyi és Viola alak-

jában ábrázol. Eötvös, mint ezt már másutt is kifejtette, a honoratorokban, magasabb műveltségük miatt, a nép érdekeinek «természetes védőit» látja, — kiemelésük tehát a rájuk utaltaktól szakítaná el őket. Műveltségbeli különbségeik miatt: jogszfosztott helyzetük az, ami összekapcsolja őket, — s a honoratorok kiemelésével ez a kapocs megszakadna. Eötvös nem akarja árván hagyni a népet, — sőt belőle kívánná biztosítani az értelmiség utánpótlását.

A *Reform*nak a «szabad királyi» városok kérdését tárgyaló szakaszaiban Eötvös éles szemmel figyel föl a szabad városok polgárságának és a mögéje csoportosuló parasztságnak érdekviszonyaira, melyek a nemesi kiváltságok megszűntével gyökeresen megváltoznak majd, hisz «főképp iparunk emelkedése által érdekek fognak támadni, melyekre nézve a városi és földművelői népségünk között nemcsak egység nem, de valóságos ellentét származik, s mikre nézve a városi követek a nem nemes népeséget nem képviselhetik.»

A *Reform* messzemenően polgári, demokratikus jellege kiderül a mű választójogi fejtegetéseiből is, és különösképp abból, amit a census kérdésében mond Eötvös. «A nemesség választási és egyéb politikai jogait azon mértékben, melyben a nemesség által jelenleg élveztetnek, az egész népre kiterjeszteni nem lehet.» Amikor azonban a nép széles rétegeire censust kíván alkalmazni, — ugyanazt a censust alkalmazná a nemességre is. Gondoljunk *A falu jegyzője* bocskoros nemeseire, akik voksaikat áruba bocsátják, s a reakció eszközeivé válnak! Gondoljunk Petőfi és Arany választási bukására, — hogy a census általános alkalmazásának jelentőségét megérthessük. A nemesség már «születése által» választó, s a választói jognak a nemesség élvezte formájában, census nélküli kiterjesztése Bécs malmára hajtaná a vizet. A haladás eszméi még nem vérteték föl a szélesebb tömegeket: a fiatal alkotmány fegyvertelenül állt volna ki az ország félrevezethető erői ellen. Elvileg a centralisták is helyeselték az általános választójogot, — de Szalay épp Armand Marras-ra, az általános választójog «legbuzgóbb apostolára» hivatkozva kívánja a gonosztevők, az idioták, örültek és eszelősök kirekesztését.

Sokan, akik a nemesi jogokat általánosan kiterjeszteni akarták, valójában burkolt módon a nemesi választójog érintettségét próbálták megóvni. Am Eötvöst nem tévesztik meg azok, «kik haladni akarnak, de magokkal még egészen tisztába nem jöttek, nem lehetne-e egyszersmind a régi helyen marad-

niok.» Gúnyosan mutat rá e látszólag oly szélsőségesen «demokraták» lényegileg reakciós gondolkodására: «ezen urak, kik, ha a franczia forradalom napjaiban éltek, az osztályok egyenlőségét hihetőkép az által akarták volna létesíteni, hogy minden embert báró vagy grófi czímmel ajándékoznak meg.» Eötvös a census alkalmazása által tehát a — feudalizmust támadja: «A censusnak nemesekre is ki kell terjednie, ha csak a középkorban támadt születési különbség eszméjéhez ragaszkodni, s azon jogokat, melyeket nem-nemes polgártársainknak adtunk, megsemmisíteni nem akarjuk.» És éppen ezért: «hogy oly országba, mely magát aristokratikusnak nevezi, a választói képesség születésén kívül semmi föltételekhez kötve ne legyen, én ebben csak azon természetelleni elv következményét látom, miszerint a választási képesség egyedül nemes születésre szorítottatott.»

Az 1848-as választójogi törvény, Eötvös elképzelésével ellentétben, megtartotta a nemesek általános és feltétel nélküli választójogát, s a censust csupán a nem-nemes származásúaknál vezette be. A censusként szolgáló teleknagyságot hosszú viták után féltelék helyett negyedben állapították meg. Kossuthot a centralisták későbbi követői, így például Beksics Gusztáv, 1882-ben (*A magyar doctinaire-ek*) élesen bírálták, amiért átvette ugyan a centralisták kidolgozta népképviselési tervezetet, de azt még a forradalom után is a vármegye, a «bocskoros» nemesség javára módosította. Ugyanakkor viszont a városi választójog kérdésében a XXIII. tc. felemelte az érték-censust, s még a diplomától is 100 forintig terjedő házbért követelt meg a választóképességhez. Beksicsnek és általában Kossuth bírálóinak még sincs igazuk. Kossuth ugyanis jól tudta, hogy a közép-nemesség támogatására nélkülözhetetlenül szüksége van, az ország függetlenségének kivívásánál, s ezért le kellett mondania a centralisták «eszményien» polgári-demokratikus elképzeléseiről.

A *Reform* census-elveinek mintegy illusztrációját leljük meg *A falu jegyzőjében*, mely a bocskoros nemesség elvtelenségének, a megyei választás korruptségének, s a kirekesztett, módos szorgalmas parasztság (*Viola*) helyzetének rajzával érvel a centralisták választójogi elképzelései mellett.

A városok népképviselési szerepének mélyreható kidolgozásával s a polgárság fejlődését, kibontakozását biztosító intézkedések tervével is a feudalizmus ellen küzd a *Reform*. De Eötvös szembeszáll a kormánypárt s általában, a konzervatívok érveivel, akik a városokban «a túlzásig demokratikus, sőt forradalmi» elemet látnak, mely «előbb utóbb minden rendnek felbomlását

idézendi elő.» A *Reform* egyrészt a magyar mezővárosok, és Párizshoz, Lyonhoz hasonló, nyugati városok közt vont párhuzammal felel, másrészt a polgárságot, mint a nemesség «birtoktalan kertes-tömegeinek» egyetlen ellensúlyát értékeli.

Magának a reformnak végrehajtását forradalom nélkül, s kizárólag törvényhozási úton képzei el Eötvös. A centralisták doktrinérsege épp abban áll, hogy helyes és haladó elveiket képtelenek megvalósítani, tévesen kiválasztott utaik és eszközeik miatt. Eötvös korlátai természetesen a *Reform*nak azokon a lapjain mutatkoznak meg legvilágosabban, ahol az átalakuló országnak Bécshez való viszonyát fejtegeti. Távolinak, időszerűtlennek hiszi az elszakadásért folyó «belháborúk» emlékét, sőt, csaknem mosolyt keltő bizakodással jelenti ki: «talán néhány iskolás gyermeket kivéve senki sincs, ki birodalmi összeköttetésünk ellen valamit tenni akarna.» Pedig *A falu jegyzője* lapjain keserűen panaszkodik, amiért legfontosabb ügyeiben: a «külső, belső, hadi, kereskedelmi, egyházi, iskolai» kérdésekben nem maga dönt a nemzet.

Az egyébként annyira haladó, s oly tiszta, polgári célokat hirdető *Reform* gondolatmenete ezen a határon torpan meg, — itt válnak meddőkké, gyakorlatilag kivihetetlenekké legszebb elgondolásai. És emiatt érthető, hogy a *Reform*ban kifejtett elveket nem a centralisták, hanem Kossuth valósította meg.

A centralista iskola Eötvöse kétségtelenül hozzájárult az ország átalakításához. De a feudalizmus elleni harcot a regényíró Eötvös maradandóbb hatással, — hathatósabban vívta.

Harmadik rész

A FALU JEGYZŐJE

1

A falu jegyzője, a fiatal Eötvös harcos és termékeny korszakának ez a tiszta és bátor alkotása: az írói becsületesség, a néppel együttérzés egyik legszebb példája a magyar irodalomban. *A falu jegyzőjéhez* ma azzal a szeretettel és megbecsüléssel fordulhatunk, melyre a harcunkkal rokon harc ereje és elszántsága szolgál rá. De közel állhat szívünkhöz ez a regény azért is, mivel egy forradalmi átalakulás korszakát élő társadalom nagy problémáival és reményeivel gazdag.

1845, e regény megjelenésének esztendeje, s ugyanígy a korábbi évek, melyek *A falu jegyzőjét* megérlelték, művé formálták: 1848 forradalmát is érlelik. Ezzel a forradalommal terhes *A falu jegyzője*, — habár írója nem forradalmár, s nem is tud azzá válni. De igazi művész — a nép ügyéért felelősséget érző alkotó, aki felismerte és a valósághoz híven ábrázolta azt a helyzetet, melyből a népet csak forradalom vezethette ki.

A falu jegyzőjének eszméi felbukkannak már Eötvös korábbi munkásságában (börtönügy), s elválaszthatatlanok a Pesti Hírlap-korszak politikai harcaitól. De a regény nem egy gondolata megfogalmazást nyer az *Éljen az egyenlőség* című vígjátékban is, melyet 1844-ben ad ki Eötvös. Hangja mostanában már harcos, szatirikus-íronikus élességet nyert. Vígjátéka is gúnyos, keserű támadás ugyanazon nemesi gondolkodásmód ellen, melyet majd *A falu jegyzőjének* szélesen megalapozott vádiratával támad meg. Az *Éljen az egyenlőség* csíra-állapotban már magában hordozza *A falu jegyzője* szemléletét, sőt, a vígjáték ifjainak: Vilmosnak és Gyulának jellemében a regény Kálmánjának és Akosának néhány lényeges vonására ismerhetünk.

Széchenyi nem egészen indokolatlanul teszi szavá naplójában a vígjáték unalmasságát. A helyzetkomikumnak, a vígjátéki fordulatosságának azokat a remekléseit, melyekben a regény

annyira bővelkedik, a színdarabban nyomát sem lelhetjük. Néha felcsillan itt a *Házasulók*ban talán gyakoribb szellemesség, — de maga a leleplező szatira háttérbe szorul a szerelmi idill mögött, mely végülis rokonszenves színben állítja eléink azokat, akikkel még az első jelenetekben éppen nem rokonszenvezik az író.

A vígjáték alap gondolatát Eötvös már a *Kelet Népe*-röpiratban is kifejti, amikor az egymással «szomszédos» osztályok közti súrlódásokról szól, melyek «nem ritkán minden különös kütfő nélkül csak a dolgok helyzetéből» fejlődnek, ugyanakkor, amidőn a «koldús a gazdagot, s a polgár a herczeget irigység nélkül látják oly fénykörben, mely még vágyaiknak is távol áll.» A vígjátékban azt mutatja meg Eötvös, hogy a «szomszédos» osztályok mereven ragaszkodnak a «rang-külömbőségekhez», s csupán «fölfelé», de sohasem «lefelé» kívánnának egyenlökké válni. Az ebből adódó «súrlódások» hozzák létre a vígjáték bonyodalmaát is.

Amikor azonban Eötvös az «egyenlőséget» fennszóval hirdető, de a gyakorlatban megtagadó grófot és alispánt bemutatja, — valójában a «liberális» nemességet állítja pellengérré, azt a nemességet, melyet *A falu jegyzőjében* is kigúnyol, amiért a haladást csupán a maga osztályérdekeiért s az ország átalakítását csupán a maga kiváltságainak megtartásával képes elfogadni. Nem szabad ezt a körülményt figyelmen kívül hagyunk, mivel Eötvös itt élesen elkülöníti a maga *polgári*an liberális álláspontját, a nemesi alapon liberálisokétól. «Azon természetelleni elkülönzéseknek, melyek osztály és osztály közt léteznek, végre meg kell szűnni nálunk is — mondja a gróf. — Vagy volt-e nevésegebb valami azon büszkeségnél, melylyei valaha az egyes rendek egymásra néztek, — melylyel a mágnás a nemes, ez ismét szegényebb társát, — ez a polgárt, s így tovább egy magyar a másikat lenézé? Fölvilágosodott századunk ily képtelenségeket nem tűr többé.» Ugyanakkor azonban a gróf nem adná a lányát egy «közönséges» nemesember, az alispán fiához. Ez utóbbi ajkán Eötvös a maga véleményét mondja ki: «*Oh, én ismerem e szabadelvű urakat, — hangos szó akár-mennyi, — tettel minek követnék elveiket? Ők az egyenlőség barátai, s mint barátok szoktak, szép beszéddel róják le tartozásukat.*» És ugyanezt mondhatja Vilmos a maga apjáról, az alispánról is: «*Atyám szabad elveivel s a század szellemével, mely nélkül jó reggelt sem kívánhat, tévedésbe hozza az egész világot.*»

A liberalizmusnak tisztán polgári formáit hirdető Eötvös ekkoriban már polemizál a megyei, a nemesi liberalizmust képviselő Kossuthal. Eötvös polgári liberalizmusából következik, hogy a centralista álláspontot kifejező *A falu jegyzőjében* satirikus éllel ír a nemesi liberálisokról. Gondoljunk arra a táblabíróra, akinek birtokán Tengelyi gazdatiszti állást vállal. Ebben a földesúrban, aki «Voltairet s Rousseaut majdnem könyv nélkül tudá», a megye «egyik legfelvilágosodottabb s szabadelvűbb táblabíráját tisztelé, ki soha templomba nem ment, soha még az esküdtet sem nevezé máskép, mint uramöcsémnek, s ha az utcán végigment, minden gyermeknek nyájasan arczára veregett.» Ugyanez a táblabíró azonban mértéken felül zsákmányolja ki jobbágyait, s mivel «a henyesség veszélyeit magáról ismeri, mint a jó apa gondoskodott, hogy gyermekei az úrbéri kötelesség felett is elégséges munkával láttassanak el.» De még messzébb hatol, s a nemesi liberalizmus elevenére tapint, amikor a választási előkészületekről szóló fejezetek egyikében, Sáskey táblabíróval ezeket mondhatja: «Igen, tekintetes conferentia, mi akarjuk a sajtószabadságot, a kereskedési, lelkiösmereti szabadságot... mi akarjuk a haladást, akarunk bankot; melyből négy percentre minden nemes pénzt kaphasson, vasutakat, csatornákat, múzeumot, polytechnikumot... de akarjuk azt is, hogy a szabadság, habár nagyobbá válik, azért mégis nemes maradjon, s féktelenséghez ne vezessen; hogy az egész nemzet haladjon, de úgy, hogy a rend, melyben az most áll, meg ne zavartassék; hogy a magyar nemzetiség virágozzék, de miután e nemzetiség egyedüli képviselője a nemes, vele gyarapodjék a nemesség is...» — aki pedig «oly tévtanokat hirdet, mint hogy vasútaink s bankunk, adómentességünk s az ősiség eltörlése nélkül nem létezhetnek, az ellenünk, et hunc tu Romane caveto.»

Eötvösnek ezt a keserű támadását a nemesi liberalizmus ellen, indokolhatta számos reform-kísérlet bukása, — s nem utolsó sorban a közteherviselésé. De ugyanez a satíra bizonyítja, hogy a «doktrinér» centralizmusra, a polgári átalakulás céljainak, elveinek tisztázására és tisztántartására — nagy mértékben szükség is volt a köznemesség vezetete reformkori harcok során.

A *Reformhoz*, *A falu jegyzőjéhez*, s általában, a centralisták értelmiségi politikájához kapcsolódik az *Eljen az egyenlőség*, amikor színreviszi Perlegi alakjában a honoratiort, akinek apja «csizmákat varrt és nem inkább lopott — mi nemes-emberhez sokkal illőbb foglalatosság lett volna.» A vígjátékban, s *A*

falu jegyzőjében is utal már Eötvös a pénztőke növekvő fontosságára, mely lassanként homályba borítja a nemesi címerek «fényét.» Amott a gróf mondja ki az igazságot: «napjainkban minden név szebben hangzik egy kevés pénz, mint bármely szép praedicatum hangjai mellett.» A regényben pedig Réty alispán figyelmezteti fiát, aki szegény jegyzőlanyt akar feleségül venni: «Ha úgy tetszik, végy nemtelen lányt feleségül, gazdag kereskedőt, megkeresztelt zsidót... de végy gazdagot, s állásod nem hogy romlanék, de javulni fog. Korunkban a nemzetiségfák csak még annyiban becsültetnek, a mennyiben osztálykövetelésnél bizonyosságul használtathatnak, s a két ivadék óta nemesedett pór megvetéssel néz le a százados nemesre, ha ez gyalog megy el hintaja mellett.» Mikszáth majd csak kegyetlenebb szatirával, de ugyanazokat az állapotokat fogja festeni, melyeknek már születésére jókorán fölfigyel Eötvös.

A vígjátékban és a regényben egyaránt, az új nemzedékbe, az apáiknál külön reformifjakba veti reményét az író. Hegyfalvy Vilmos, és Perlegi Gyula, — illetve Réty Ákos és Kislaky Kálmán szerepeltetése ezt a célt szolgálja. Az *Éljen az egyenlőség*, a Molière-vígjátékok bevált módján a fiatalság természetes, egészséges gondolkodásának győzelmét hirdeti az öregek előítéletei fölött. Ezek az előítéletek azonban: a «középkor maradványai», amint azt Vilmos kimondja, — vagyis maga a feudális rend. Az egyenlőséget, — a vígjáték ábrázolta társadalomban — legfeljebb a szerelem képes létrehozni. Az *Éljen az egyenlőség* szerelmi bonyodalma és kifejlete tehát — politikai értelemmel is bír. És ugyanígy *A falu jegyzőjének* bonyodalmai, intrikái is, — itt azonban a fiatalság szerepe fontosabb: Violát, az üldözött jobbagyot Kislaky Kálmán menti meg az akasztófa alól, — s a vármegye áldozata Ákos karjai közt lehel utolsót. Ez a két ifjú testesíti meg mindazt a várakozást, melyel Eötvös az új eszméken nevelkedett nemzedék, — vagyis az ország jövődjé felé fordul.

Amiként *A falu jegyzőjének* programadó soraiban kifejti, Eötvös szatirájának végső célja, hogy meggyőzze kortársait: «ez állapotok megváltoztatása tőlünk függ.» Ugyanígy a vígjáték befejező mondatának gúnya, keserősége is, Hegyfalvy alispán naív megjegyzésében («S hála az égnek, nálunk minden nemes-ember egyenlő»), melyre a bocskoros-nemes kortések kurjantása («Éljen az egyenlőség!») szomorúan odaillő válaszként hangzik el: leleplez egy állapotot, — melyet a reformnemzedéknek meg kell változtatnia.

Hasonló, de mélyebben, művészibben kifejezett megváltoztatási célzatban, — s a tőle elválaszthatatlan leleplező, bíráló, vádoló szatírában kell látnunk *A falu jegyzőjének* haladó jelentőségét.

2

A falu jegyzője szenvedélyes vádirat a feudalizmus ellen, melynek legtartósabb menedékét Eötvös a nemesi vármegyében látja. S hogy e menedék mennyire volt tartós, lemérhetjük azoknak a küzdelmeknek hevén, melyekkel a regény megjelenése után éppen száz esztendővel, a feudalizmus maradványai ellen még harcolnunk kellett.

Elnyomás, kizsákmányoltság, elmaradottság, igazságtalanság rendszerét őrzi Taksony vármegye. Egy széttörhetetlenül összekovácsolt érdekszövetség dacol itt minden elégedetlenséggel, zendülő szándékkal, újító tervvel. S a szenvedés, a pusztulás, melyre ez a bástya oly cinikus közönnyel alátekint, öröknek, eltörölhetetlennek látszik.

Kik azok, akik a regényben mégis szembe mernek szállni a vármegye primitív, elavult, — de megbonthatatlanul maradóknak tetsző építményével? Két ilyen hőst állít elénk Eötvös: Tengelyi Jónás az egyik, a falu jegyzője, a kismemesi értelmiségnek ez az elégedetlen, türelmetlen tagja, aki «mártírja», sőt «egész bolondja» az igazságnak. Viola a másik, a telkes jobbagyból lett betyár, akit Nyúzóznak, a vármegyei önkény és kegyetlenség e megtestesítőjének üldözése hajt ki udvarából, erdők és mocsarak közé. Tengelyi börtönbe kerül, s onnan megtörtén, harci kedvétől megfosztottan tér vissza az életbe. Viola pedig üldözőinek golyójától pusztul el, hogy osztálya szenvedéseiről még meggyőzőbben valljon tragikus sorsa.

A regény tehát arról a látszólag eredménytelen harcról szól, melyet Tengelyi és Viola az egész vármegye ellen folytatnak. S annak, hogy ez a harc eredménytelen marad: magányos, elszigetelt volta az oka. A vármegye nem csupán politikai, de személyi érdekből is üldözi Tengelyit: intrikát sző ellene az alispánné, — Macskaházy ügyvédnek, a vármegyei erkölcstelenség haszonélvezőjének segítségével. Ez az intrika éppoly veszélyes Tengelyire, — amily végzetes Violára nézve. S mindkettjüknek egyaránt ellenségei: Nyúzó és segédje, Kenyházy, akiknek kegyetlenségében és megvesztegethetőségében a vármegyei közigazgatás legtipikusabb vonásai testesülnek meg. Tengelyinek és Violának szükségkép ellenségei a jellemet rothasztó, lelket silányító vármegyei hatalom szolgálói.

Szövetségeseik? A szegények, a kizsákmányoltak, a vármegye bástyáin kívülrekedtek. Asszony, gyermek, néhány cseléd aggódik sorsukért — vagy az olyanok, mint Liptákné, Peti cigány. Meg Vándory, a felvilágosult, de minden harctól visszahúzódo falusi lelkész. Kivülük még Réty Akos és Kislaky Kálmán, ezek az eszményien ábrázolt, nemesi fiatalemberek nyújthatnak csak nekik hatékony segítséget.

Tengelyivel is, Violával is könnyen végez a vármegyei hatalom. Az egyiknek nemesi okmányait lopják el és így rekesztik ki a vármegye kiváltságosainak közösségéből, — a másik sorának pandúrok lesznek gazdái.

Viola meghal, Tengelyi gyümölcsfákat ápol a regény utolsó fejezetében, — a vármegye bástyája pedig, mintha karcolás sem esett volna rajta, ugyanoly maradandón áll előttünk, mint az első lapokon. Ez a maradandóság Viola és Tengelyi lázadását már-már hasztalan és felesleges áldozatvállalásnak mutatja. Eötvös azonban nem valami pesszimista meggyőződést kíván kifejezni ezzel a véggel. Ellenkezőleg: kortársait széleskörű, harcos megmozdulásra serkenti, a megyei bástyák gőgje, állandósága ellen.

3

A falu jegyzője harcos, agitáló alkotás. A nép, melyet *A karthausi* Armandjának alakjában Eötvös nem tudott még megjeleníteni, — *A falu jegyzőjében* fontos szerephez jut.

Magatartásának megváltoztát leginkább a regény egyik mellékalakján: a fiatal Völgyesy mérhetjük le, — aki az egész mű legszebben, legtisztábban megrajzolt jellemei közé tartozik. Az a föltevés, hogy Kölcseyről mintázta meg Viola védőjét, mindenkép indokolt. Nem is annyira testi hibája, a púposság, — mint inkább erkölcsi indulatai, tiszta, nagyszerű felháborodása az igazságtalanságon, bátor szembeszegülése a népgyűlölő táblabírákkal, s főként jogot, igazságot követelő szenvedélye vallanak arról, hogy Eötvös ebben a regényalakban még maradandóbb emléket kívánt állítani mesterének, mint beszédében tette.

Völgyesy a statáriális tárgyaláson merészen védelmébe veszi Violát, akinek számára Nyúzó szolgabíró az akasztófát már meg is ácsoltatta. És ez a jogász védelem, melynek első érvei még mintha Eötvös korábbi emberbarátiságának fegyvertárából származnának, — szemünk előtt változik át tette, önzetlen odaadássá, s azzá a harcos kiállássá, mely az egész regényt is jellemzi.

Amit önmagáról mond Völgyesy, azt már Eötvös is elvékent vallja: «a gonoszok hatalma nem bennök, hanem a jók gyengeségében fekszik... Kinek merészsége nincs, hogy meggyőződése mellett felszólaljon, annak jósága ingó nád, mely ha a vész megragadja, hajolva sóhajtozik, de bús szavával az ellenkező elemeket nem fogja feltartani futásában». S az a «szép férfihang», melyen a nyomorék ifjút Eötvös megszólaltatja, — a regény hangja is.

Völgyesy korábban csendes, szerény fiatalember volt, akit a megyében nem méltattak különösebb figyelemre. Most azonban, a készülő szörnyűség láttán «először gondolta hasznosnak, szükségesnek magát, s kebelében feltámadt egész önérzete.» Ugyanígy támad föl regényének ostromozó indulatosságában Eötvös is, abból a magatartásból, melyet *A megfagyott gyermek* fejezett ki, s amely miatt Széchenyi gúnyorosan «misericordiánus fráternek» emlegette.

Pedig Völgyesyt is filantrópnek gúnyolják a táblabírák, akik a humanitásról szólnak hosszasan, s bebizonyítják «menynyire kívánja az emberszeretet, hogy Violát mindjárt halálra ítéljék». És Eötvös maga, eddigi műve során első ízben — védelmébe veszi a filantrópiát, mely «egy idő óta... gúny tárgyává vált», — sőt, a megyei börtönök helyzetéről szólva, még Széchenyinek is odavág, öngúnyoló célzással: «Higvelejtű ábrándozók, misericordiánus fráterek, politikus különczök... kik midőn örvendenek, hogy a pest-budai partok láncz híddal köttetnek össze; egyszersmind nem tartják közönyösnek, hogy rabjaink... harminc vagy még több fontos lánczokkal járnak körül.» Mégis, Eötvös e művében már hátafordított a könnyhullató könyörületességnek, s az igazság, a meggyőződés merészségével vágja a vármegye arcába rettentő vádjait.

Az a jelenet, melyben a fiatal Völgyesy az ügyészi tisztiséget fölcseréli Viola védelmével, — s melyben a nép nevében is a bírák vádlójává válik: világosan mutatja a változást, mely Eötvösben végbement *A karthausi* óta.

Eötvös vádirata a vármegye valóságának széleskörű, meg-rázóan realista bemutatásán alapozódik. Mondhatni, «enciklopédikus» teljességű ez a bemutatás, és a későbbi írók — főként Jókai és Mikszáth — megyeábrázolásai csak legjelentősebb lapjaikon mérkőzhetnek az Eötvösével. *A falu jegyzője* sort nyit, Móricz Zsigmondig, napjainkig az úri-Magyarország bemutatásában. Vármegye-rajzával hagyományt teremt Eötvös.

Ez a rajz kiterjed a vármegye mindennapjainak legapróbb részleteire, — tarokk-játszmák, tisztújítás, politikai tanácskozás, főispáni látogatás, zsvány-üldözés, házi intrikák, szerelem: a reformkori megye-élet teljességét foglalja magába a regény. Az alispán házatól a tömlőcig, minden lényeges megyei szintér és környezet elénktárul benne. Táblabírák, honoratiorok, cselédek, s a falusi szegény-nép alakjai népesítik be ezeket a színtereket. A *karthausi* hiányosan megfigyelt alakjai helyett itt megannyi pontos, elmélyített ábrázolás. A *falu jegyzőjének* szatirikus, komor torzképein hasztalan keresnök azt a csillogást, mely Jókai és Mikszáth megyei fejezeteinek annyi varázst és üdeséget kölcsönöz, még amikor valamely hibát a legszigorúbban bírálják is. Eötvös regénye híjján van bármiféle derűnek, bájnak. A magyar irodalomban hasonlóan egyöntetű szigorral, kíméletlenséggel, — hasonlóan keserű szenvedéllyel megalkotott művet nem egykönnyen találhatunk.

Eötvös programmszerűen nyúl a mindennapok anyagáért, — a valóság leggazdagabb forrását keresi és leli meg benne. Nagy jellemeket keres, — és a «mindennapi élet szerényebb körében» bukkan rájuk. «Azon különczök közé tartozom — vallja ironikusan —, kiket a kis világ... a nagy világnál inkább érdekel; kik a napkeletet szebbnek tartják, mint ha az utczáról valamely nagy úr termeiben a gyertyák gyújtását kémlelhetik: s oly szerencsétlen valék, hogy több érdekes egyediséggel találkoztam, ki gyalocsingben, — mint olyannal, ki divatos köntösben járt.» Eötvös realizmusa elválaszthatatlan politikai törekvéseinek, s egész emberi, írói magatartásának demokratikus vonásaitól.

A *falu jegyzőjének* «kis világa» a magyar feudalizmus egészét foglalja mégis magában. Eötvös írói módszerét ugyanaz a teljességre törekvés jellemzi, mint a kor legjelentősebb kritikai realistáit Európaszerte. Részletek, epizódok, jellemző vonások halmozásával csap át a kritikai realista szintbe. A megyei urak világa élesen megrajzolt arcképek sorozatában áll elénk. Menyire élő, mily kegyetlenül jellemző arcok ezek! S közülük is a legjellemzőbb, a leginkább «megyei»: Nyúzó főszolgabíróé, akiben a kései Endre Lászlók méltó ősére ismerhetünk. Csontos, szikár termete, mord arca, villogó szeme, — hajdúja hátán a kötegbe fogott botok, kocsijának saroglyájában az «üres s ah oly bő bőrszak», mely azért utazik urával, «hogy betöltessék»: szatira és realizmus micsoda remeklése ez az arckép! Oldalán Kenyházy Bandi, az esküdt, aki «jó keresztény» letére, a szolgabírán esett sértést, — t. i. a megvesztegetést — bármikor eltérni

kész, sőt a legnagyobb haragra lobban, «ha ezen méltatlanság rajta el nem követtetett». És Réty alispán a «juste milieu» embere, aki a «középelvű» emberek módján hol egyik, hol másik pártnak adja szavazatát, s aki szerint «minden lehető meggyőződésnek között a leghelyesebb az, melyet a megyében legtöbben védenek.» Továbbá Karvaly Ágoston, a megye várnagya, akinél az 1809-es nemesi felkelés alkalmával «senki az egész megye ezredéből e veszélyes időben saját tűzhelye védelmére... előbb haza nem érkezett; mely érdeméről azonban ő, mi az erény jellemző tulajdona, inkább hallgatott.» Vagy Sásokay Tamás, az adószedő, akit a pénztárában talált hiány miatt állásától felmentettek, «habár eleget mondá ő, hogy a pénzt ellopták, s habár az egész megye hitt szavának, sőt nem is kételkedett senki, hogy Sásokay a tolvajt látta is, mikor szobájából kiment.» Sásokay azóta új és új közpénztárak felállításán törí fejét, melyek élére «ügyes fináncz emberek» kerülnének, kikre az «egész kezelés bízatrának». A konzervatív táblabírákkal mennyire ugyanegy töről fakad Bántornyí James, a nemesi liberalizmus vezérférfia, aki angomániájában a «nagy brittek» ízlése szerint alakítja át nemesi házatáját, még a konyhakertjét is, mely «útjainak régi egyenességét elvesztve, annyira elangolosodott, a mennyire ez egy magyar konyhakerttől csak kitelik». Eötvösnek ilyenfajta szatirikus-irónikus ábrázolásmódja nem marad egészen folytatás nélkül: Jókaínál is fel-felbukkan majd az anekdotái édesség szomszedságában egy-egy ilyen, eötvösi keserúséget éreztető rézlet.

Az aulikus Eötvös-család leszármazottjának iróniája két-értelműen udvarias burok mögé rejtezik a megyébe látogató főispán jellemzésénél, — amidőn megjegyzi, hogy a «főispán bel-sejérről, az egyen kívül, hogy belső titkos tanácsos, nehéz bővebben s igazságosan» szólnia, — s amikor készséggel siet elismerni, hogy «benne az utolsó ítéletnél is azonnal mindenki ráismerne a nagy úrra, s legfeljebb az iránt maradhatnának felkételyei, magyar nagy úrral van-e dolga, mert hisz az utolsó ítéletnél ruha nélkül jelenünk meg.»

Nagyritkán lágyul csupán a hangja: amikor például az olyan megnyerően régimódi nemesekről szól, aminő Kislaky Bálint, aki megőrizte «az ősök míveletlenségét, de egyszersmind a hajdankor jószívű egyszerűségét» is. Az ő házából, az ő fia segítségével szökhetik majd meg a halálra ítélt Viola.

Mindig meleg, sőt meghatott azonban Eötvös szava, amikor a népet mutatja be: a jóságos Liptáknét, a hű Peti cigányt, a rátarti szakács urat, a gulyást, — valamint a regény egyik

legkedvesebb alakját: a pengő sarkantyús Jancsi huszárt, vissza-visszatérő meséit «győzelmes» visszavonulásokról a napoleoni háborúkban, okosságát és találékonyságát, mellyel azokon segít, akiket szeret.

A megye mulatságosabb figuráinak sorában foglal helyet Serer, a borbélyból lett sebész, akit azzal lehet leginkább megsérteni, ha «jelenlétében valaki csak borotváit köszörülné», — s már egy másik világ embereként toppan elénk Talléros János, «Porvárnak millionáriusa, kinek legalább kétszáz ezer forintja van, s ki Taksony megyében az új kor aristokrátiáját, azaz a pénzaristokrátiát képviseli». A bocskoros nemességet — mely Eötvös szemében a csöcselék fogalmával egyértelmű — Czifra Jancsi testesíti meg, a vérengző útonálló, Viola ellenfele, és majdan gyilkosa, amikor már korábbi mesterségét fölcsérélte a pandúrsággal. — A tengődő, szenvedő népet pedig nem csupán a jobbágyok és cselédek alakjában ismerhetjük meg, de Üveges Jancsiében is, akinek bűneit az embertelen, zsidóüldöző megyei világ műveként tárja elénk Eötvös, ily módon szövént tovább az emancipációról szóló tanulmányának érvelését.

Íme, a megye mindennapjainak, a «kis világnak» emberei, akikről, a nép és a hozzá húzók kivételével, egyetlen meleg szót nem ejtethet Eötvös. Festői, regényes vonásokat ebben a világban hasztalan keresnénk. Jókai és Mikszáth majd kedves különcökkel népesítik be a megyét. Eötvös szárazon, részvétlenül, tömör megvetéssel állítja elénk a táblabírákat és érdek-szövevényeseket. Anekdotikus különtség helyett sivár, érdektelen, visszataszító jellemvonásokra mutat rá. Ma úgy érezhetjük, a vármegye embereit Eötvös látta csak igazi mivoltukban. Tolnai Lajosig az irodalom többnyire valami bocsánatkérő mosollyal, tréfás legyintéssel, toldotta meg a megyéről, a dzsentri-ről szóló bírálatot. Eötvösnél ilyen mosolyt, ilyen tréfálkozást, anekdotázást hiába keresnénk. Bocsánatot nem kér. Gyilkos gúnnyal, ellágyulást nem ismerőn, férfiasan és felháborodottan vádol, akárcsak a fiatal megyei ügyész, Völgyesy. *A falu jegyzőjében* mindvégig objektív és kritikai a művészet.

Nemcsak az emberek, — a tárgyak, a környezetek valósága is hiteles, pontos, *A falu jegyzőjében*. Taksony megye elvadult tája éppúgy híján a szépségnek, festőiségnek, mint urainak, birtokosainak világa. A regény környezetrajzai azonban néhány meghitt, bensőséges elemmel, mozzanattal gazdagítják a légkört, fokozzák a mű realitásának erejét, hatását. A megyei mindennapok felelevenítésének egyik fontos eszközévé válik Eötvös kezében a leírás. Nem a kuriózumot hajszolja vele, nem

a «magyar nábob» környezetéhez hasonló világba kíván vezetni segítségével, hanem abba a hideg, hangulat és derű nélküli légkörbe, melyben a Nyúzók, a Karvalyok és Sásakayak, a Rétyek bűnei tenyésznek. Ilyen a légköre magának Porvárnak, melynek «aláírás útján» készült sétaterén a fák, «talán, mert közfelügyelet alatt álltak, ültetésök ideje óta nem nőttek! a szederfa-iskolát, hol József császár korából megmaradt három fa évről-évre várja az új sarjadékot, míg új szeder ültetvény helyett körében csak fejes káposzta tenyészik.» Majd csak az orosz kritikai realizmus példáján felbátorodó magyar regények merik a századfordulón az ilyen sivár képeket újra föleleveníteni, a kiegyezéskori magyar regényben ez a fajta realizmus teljesen hiányzik. És Eötvös az első magyar regényíró, aki a jobbágyfalu nyomorát is megmutatja: «Akaratlanul elszomorodtál, ha a rongyos födelű s roskadó kunyhók közt áthajtottál s a beesett arcú népet látád, mely a falut lakta s mely úgy látszik, soha e határok között jói nem érzi magát, míg egyenként a falu túlsó oldalán bekerített helyre kivitetik s keresztjei alatt először pihen meg, mióta e földre jött.» S a kunyhókkal szemközt, a nemesurak, a Garacsiak, Bámériak, Andorfiak, Nyúzók kúriái: «s habár ezeknél is az utcán talált építési anyag vagy legföllebb vályog használtott, az ellentétnél fogva, melyben e magasabb épületek a falu kunyhóival álltak, szinte paloták között képzeléd magadat...»

Eötvös mesterien eleveníti föl a megyei mindennapok sivárságát, — akár az alispán kastélyának szomszédságában, az istállót félig eltakaró szemétdombot említi, akár Nyúzó szobáját írja le: «Az ágy, mely a szoba egyik szögletében állt, nem lehet kekenyebb; egy, hozzá mind barna színre, mind keskenységre, mind arra nézve hasonló szekrény, hogy reá is ruhák, írások, kalap s bot, szóval minden, minek egyéb helye nem volt, halomra hányatott; egy kis asztal az ablakok egyikében; négy börszék s egy lábnyi szélességű hasonló pamlag nem igen akadályoztaták a vendég mozdulatait...»

Egy-egy apró megfigyelés, egy-egy szín és részlet hozzáadásával, regényhőseinek jellemét, életmódját kívánja érzékeltetni. A Tengelyi-család bensőséges élete nyomja rá bélyegét a «szerény s majdnem födeléig zöld venyigével befont» jegyzői lakra, mely «kis négy ablakával a főutcára s a hosszú folyosóval, mely babbal befont faoszlopokon nyugszik... a tiszta udvar felé néz.» És Réty Ákos egyéniségét is jobban megérthetjük, ha szobájában a szertehányt újságokon, a falon a híres magyar férfiak és angol mének képein, a vadászfegyverek és ostorok közé aggatott egypár nyúlfülön és róka farkon, a pipákon és a női

kezek hímezte sapkákon körültekintünk. A valóság ez apró, meg-hitt és fontos elemeire még nem vetett ügyet Eötvös A karthau-siban; örömét ott inkább a lírai, sejtelmes hangulatok felidézésében lelte.

A feudalizmust leleplezendő hoz létre regényében olyan kiélezett helyzeteket és jeleneteket is, melyekben az egyes emberek, s az egész, nemesi osztály jelleme világosan megmutatkozik. Ilyen például a tisztújítási előkészületeknek, s magának a tisztújításnak szélesen megszerkesztett képe, mely szereplőinek sokféleségében, bonyodalmaiban, a benne összetorkolló sorsok és cselekmény-szálak változatosságában: a vármegyei élet erőteljesen tipikus jelenségeit és folyamatait mutatja meg. Kitérő technikával építi föl az ilyen jeleneteket. A főispáni fogadás szatirikus-komikus fejleményeit például már a tarokkozó táblabírák jelenetével kezdi előkészíteni, — a kártyák mellől fölhangzó szóváltások, viták, szitkok vezetik be azt a vígjátéki helyzetet, mely csattanóhoz majd a főispán üdvözlésénél jut el, amikor Zsolvay esperes az elcserélt papi palástból a maga beszéde helyett egy kis plébános püspöküdvözlő szónoklatát húzza ki. A vígjátéki helyzetet tarkító epizódok: a mentéikért tolongó táblabírák kapkodása, s maga a főispáni bevonulás, melyet az árokban felállított ünnepi mozsarak dőreje zilál szét, s általában, a fogadással kapcsolatos egyéb, mulatságos zűrzavarok, a 18. és 19. század nagy karikatúra-művészeinek alkotásaira emlékeztető torzképsorozatot alkotnak. «A lovak, melyeket Bántornyai ő excellentiájának az utolsó állomásra előre küldött, épp úgy meglepetve, mint ő excellentiája, elragadják a kapun berohanva feldöntik a hintót. A fáklyás lovászok, mint egykor filiszteusok rókái, midőn Sámson farkukra fáklyákat kötött, rémülésbe hozzák a falut. James úr lovagi természeténél fogva a legközelebbi úton, azaz fején keresztül ugrik le lováról. A pitvarban a ház előtt álló küldöttség borzadva csapja össze kezeit, s miután a lovak föltartattak s az összegázolás veszélye megszűnt, mind együtt fut a szeretett kormányzó elfogadására». Eötvös szatírája az ilyen jelenetekkel a táblabíró-világ parlagiságát kívánja éreztetni. De maró bírálatának hatását még fokozza azzal az ötlettel, hogy az elcserélt beszédszöveg *látszatra* nem ide illő szavaiban mondja ki a megyei nemességről — az *igazságot*: «Itt hasztalan keressz tudományt — olvassa Zsolvay esperes a főispán előtt az elcserélt beszéd szövegét — hasztalan a hazáért tett érdemeket, hasztalan mindazt, mire emberek büszkék lehetnek; parasztokat látsz magad előtt...» A jelenet komikumának kettős kritikai éle is van: egyrészt azt mutatja be, hogyan gondolkoznak a népről

«pásztorai», másrészt azt érezteti, hogy az elhangzott szavak ott, azon a helyen, s a jelenlévőkre vonatkoztatva: igazak is!

«Hasztalan mindazt, mire emberek büszkék lehetnek...» — Eötvös nem csupán arra figyelmeztet, amit a megyében hiába keresnénk, hanem arra is, ami miatt a nemességnek mindörökké szégyenkeznie kell az utókor előtt. A statáriális tárgyalás jelenetében a vármegye már nem csupán elavult, parlagi intézményként, hanem az elvetemült gyilkosok, a megfontolt, cinikus gonosztevők szervezeteként is áll előttünk. A züllést, a korrupcióságot, az elmaradottságot, a butaságot ebben a jelenetben a vérszomjas gonoszság tetőzi be, s a táblabírák türelmetlensége, mellyel a halálos ítéletet a tűzhelyen megbarnuló pecsenye, vagy a másnapi krumpliszedés miatt sürgetik, — a kedélyesség, mellyel azt a korábbi esetet emlegetik, amikor merő buzgalomból egy ártatlant is felkötöttek az elítélt mellé, — a szadizmus, mellyel Viola feleségének iérje elítéltetését tudtául adják: mindez sűrített, tömör foglalatata egy egész társadalmi rend embertelenségének.

A *karthausi* cselekményét elmélkedő, moralizáló fejezetek szakították meg. A *falu jegyzőjébe* agitatív erejű lapokat illeszt az író, melyeken hol szónoki hévvel, hol hideg, jogász érveléssel a nemesi alkotmány, s a feudális állapotok tarthatatlanságát bizonyítja. A nemesség, «a nemzet nagy rokkantja» nem maradhat tovább vezető osztály: íme, a hatalmas vádbeszéd visszavisszatérő tanulsága. Péterfy Jenő helyesen jegyzi meg *A falu jegyzője* stílusáról, hogy «Ha minden adatunk elveszett volna, a mellékes megjegyzésekből, a periódusok utó- vagy előmondataiból a megyerendszer összes hiányait ismerni tanulnánk.» És ugyanő figyelmeztet, mennyire «terheltek» tényekkel az ilyenféle mondatok: «Soha a világ legnagyobb szónokának beszéde ilyen hatást nem tön még, mint Nyúzó ez egyszerű szavai. Midőn egy év előtt a nagy rablás után, mely a porvári vásáron elkövetették, kísült, hogy az csupa nemesek által vitetett végbe, sőt az orgazdák közt két tekintetes úr találtatik: az egész megye csodálkozott; a táblabíró sereget bámulás lepte meg az utolsó törvényszéknél is, midőn egy földes úr harmincz éves perében halálos ítéletet akarván mondani, a főügyész panaszkodva jelenté, hogy az alperes meghalt: de így Porváron nem csodálkoztak még akkor sem, midőn Karvaly a győri ütközet híret negyven mér-földnyiről másodnap meghozá.» *A falu jegyzője* hemzseg az ilyen példáktól, az ilyen odavetett, botrányos történetektől. Micsoda rettenetes tényeket tud Eötvös a megyei börtönökben pusztító tífusz áldozatairól, a fiatalkori bűnözők romlásáról, — mi

lyen jellemző a főorvosról szóló történet, aki marhavész idején beengedi a megyei urak egyikének újonnan vásárolt marháit a szomszéd megyéből, hisz «a felsőbb rendeletben csak idegen marháknak behajtása tiltatik» márpedig «oly ökrök, melyek a megye egyik főbírája által megvétettek, idegeneknek józanul nem mondhatók», — és a megyei választás módszereire mily jellemzőn mutat rá Rétyék főkortesének, Zsoltárynak esete, akit az ellenpárt leitat, és három napon át a saját zászlaja alatt kocsikáztat a falvakban, anélkül, hogy részegségében az áldozat ezt észrevenné. Péterfynek igaza van abban, hogy «soha író nem volt jobban eltelve tárgyával, mint Eötvös, mikor *A falu jegyzőjét* írta.» És Eötvös tudatosan, tervszerűen halmozza ezeket az adatokat: «Egyik legnagyobb nehézsége minden magyar tárgynak — jegyzi meg — ... abban fekszik, hogy alig találhatunk olyat, mely alkotmányos kérdésekkel a legszorosabb összeköttetésben nem állna.» Valóban, *A falu jegyzőjének* legkisebb epizódja is a nagy, központi kérdés: a nemesi alkotmány elavultsága felé mutat.

A regény harcoss programja, említettük, nem csupán a cselekményben, a szereplők sorsában, a jellemelek rajzában, az érzelmekben, szenvedélyekben mutatkozik meg. Az események margójára rótt heves kommentáraiival, az író mintegy a *Reform* logikus, száraz okfejtéseit egészíti ki. Valóságos vitairat-jelleget nyer a regény az olyasféle megjegyzések miatt, aminők például a katonaság «védelmében» lebonyolított tisztújítást kísérik: «... vannak, kik szabad választást alig tudnak szuronyok nélkül képzelni. Ha a szabadságot kedvök szerint festhetnék, talán egy bakancsos s egy vasas közé állítanák az istenasszonyt.» És a szavazás «titkossága»? Két táblabíró áll az elkerített urnánál, hogy az olvasni nem tudó nemeseknek megmagyarázzák, melyik fiókba tegyék golyóikat. Magyarországon mindenhez «két bírói személy» szükséges, hogy a «történekről tanúságot adhasson». A két táblabíró tehát amellet fog tanúságot tenni, hogy «a nemesség titkosan szavazott.» Eötvös néha egy olyan tiszta, érintetlen szív haragjával vegyíti a magáét, mint a Tengelyi Vilmaé, aki a tiszaréti adóbehajtás vérforraló «tényeiről» számol be: «Szomszédunknak elvették utolsó tehenét, itt átellenben Farkas Jánosnál elszedték a dunnákat, vánkosokat az ágyakból, szegény Péternétől, kinek néhány tyúkja s egy szamárkája volt, melyen tojásaival a városba járt, s egynek másnak holmit hozott, elvették azt is, durván s káromkodva, mintha gonosztevőkkel szólnának. Farkas fia nem akarja engedni, hogy az ágy, melyen anyja fekszik, elvitessék, s őt megverték s kötözve vitték a

szolgabíróhoz, honnan, úgy mondják, holnap tömlöcbe fog küldetni.» Az «alkotmánnyal kapcsolatos» kérdések sorából nem hiányzik az allodizálás sem, vagyis az az eljárás, hogy a maga birtokának növelése végett a földesúr a jobbágytelket erőszakosan elragadhatja magának: «... van egy törvény, mely szerint a földesúr, ha gyermekei közül egynek lakásul belső telket nem adhatna, egyes jobbágytelkeknek kibecsülésére jogosíttatik föl. Nincs is semmi természetesebb, mint hogy földesuraink mind jobbágyaik, miní gyermekeik természetes apái lévén, közöttük úgy osztják ki földeiket, mint nekik tetszik; s ha Garacson e törvény szorgalmatosabban követtetett is, mint azt a jobbágyok talán kívánták: legalább a természetnek azon rendelése, miszerint az ember főfeladata nemesíteni az anyagi világ adományait, e közbirtokosok által annyira teljesítetett, hogy alig lehetett nemtelen földet találni e falu határai között. A garacsi nemeség a szabadföld eszméjét rég valósítá birtokában, még mielőtt az hírlapjaink által megpendítetett s a jobbágy szabad költözködhetési joga annyira nem vétetett kétségbe senki által, hogy nem egy paraszt család vándorolt tovább s hogy mindenél magával vihesse, még szekérről sem kelle gondoskodnia.»

A *falu jegyzőjének* szatirai valóság-ábrázolása túlhalad azokon a célokon, melyeket a centralista program fogalmazott meg és tisztázott. Mert ez a program kevésbé hangsúlyozza a nép ügyét, mint maga a regény. Eötvösnek tudnia kellett, hogy a Nyúzóka, a Macskaházyak, a Rétynék világát még nem törli el a pusztá központosítás, a felelős kormány és a népképvisélet. Az ő valódi céljai még ezeknél is magasabban vannak, mivel tudja, hogy «a haladásnak még a lehetősége is megszűnt, ha senki vágyaival a létező viszonyokon túl menni nem mer, ha senki oly célokat nem tűz ki magának, melyeknek elérése majdnem lehetetlennek látszik.» A *falu jegyzője* igaz, hű képet nyújt arról a Magyarországról, hol «kivéven a telkes gazdákat, zselléreket, munkásokat, mesterembereket, gyárosokat, művészeket, nem-nemes tudósokat, ügyvéd s orvosokat, nagyobb s kisebb kereskedőket, stb. — tehát: a polgárságot és a népet — majdnem minden ember szabad.» A regény megmutatja, miért embertelen és elviselhetetlen az olyan világ, hol «becsületes ember egész vagyonát elvesztheti, mert bizonyos alkalommal valaki ellen botot nem emelt, hol büntető perben sokkal több függ attól, mit tett a vádlott ősapja, mint hogy mit tett ő maga, mert sorsát nemes vagy nemtelen léte határozza el». A *falu jegyzője* híven tartalmazza a *Reform* eszméit, — de többet is még. Embereket mutat meg, s egy egész osztályt, — kiknek érzéseiben egymást

támogató összefogásában a még ki sem küzdött polgári világnál igazabbnak, emberibbnek igénye, lehetősége rejlik.

Eötvös reformprogramjának valamennyi tétele megleli a regény egy-egy alakjában a maga támasztékát, igazolását. Hisz a megyei, feudális adminisztráció gyökeres átalakításával Nyúzó főszolgabíró láttán lehetetlen egyet nem értenünk; az önkormányzat reformjának szükségéért Réty alispán alakja és megválasztásának körülményei kezeskednek; a zsidók emancipációjáért: az üveges zsidó; a polgári jogrend bevezetéséért: a rabok, s őreik; és még Tengelyi magányos-különc volta is Eötvös programjának egyik tételét példázza: az átalakítást intézményesen kell megoldani. («E hazának átalakítása nem oly feladat, melyet a tiszaréti jegyző magának kitűzhetne...») A regény, kétségtelenül, agitációs fegyver, Eötvös reform-elveinek kivívására.

De vajjon igaza lehet-e a reakciós kritikának, mely azt vetette szemére, hogy «rövid időközben és egy helyre összesíti mindazt, ami évek alatt több helyt is alig történhetett»? Eötvösnek nem kellett kiagyalt figurákhoz folyamodnia, tételeinek bizonyításáért. Nyúzó, Rétyné, vagy Macskaházy nem véletlenül fordulnak elő Taksony vármegyében, — nem az írói képzelet helyezi oda őket. Ezek a típusok még a mi életünkben sem voltak ismeretlenek: a felszabadító Vörös Hadsereg söpörte el őket, — a szocializmust építő munkásosztály takarította el utolsó nyomaikat.

A *falu jegyzőjét* a magyar kritikai realizmus egyik legjelentősebb alkotásává: politikai irányzatossága avatja.

A 48 előtti Magyarország megyei élete bőségesen, gazdagon tölti be a regényt. Száraz, de izgalmas valóság-anyag ez, még ha Jókai színei, kuriózumai kevéssé jellemzik is. Ám a részleteknek, az arcoknak még ez a sokasága, a tájaknak, színtereknek ez a változatossága, a megfigyelésnek és a jellemző erőnek ez a kapcsolata, a szatírának még ez a következetes alkalmazása sem lehetne elegendő arra, hogy a regényt fölemelje a «tétételesség» szintjéről, s élő, a valóságot művészien tükröző, kritikai realista alkotássá avassa. Hisz az olyan regények, melyeknek csak a «szócső» szerepe jut, sohasem képesek a valóságot a maga mozgásában, fejlődésében, — gazdag dialektikájában bemutatni.

Eötvös regényének dús nyersanyaga azonban nem merevedik állóképpé, — s ezt az író egy nagyarányú intrika kibontásával éri el. Ez az intrika Tengelyi és Vándory ellen irányul, s főmozgatója: Rétyné, az alispán felesége. A regény valamennyi

nyi szereplőjét ennek az intrikának bonyodalmai indítják cselekvésre, — ezek a bonyodalmak váltják ki belőlük a tiszta, önzetlen, haladó, — vagy a rothadó, hanyatló embertelen vonásokat. Ez az intrika élezi ki a megyei viszonyokat, ez állítja két, ellentétes arcvonatra az embereket, ez leplezi le a megyét, ez hoz felszínre gonoszságot és erényt. Ennek az intrikának menetéből derül ki a Réty—Macskaházy—Nyúzó—Cifra-típusú emberek érdek-azonossága, — s ez az intrika indokolja a nép és a haladó értelmiség, Viola és Tengelyi szövetségét, melyhez a reformkor fiatal nemzedékének képviselői, Vilma, Akos és Kálmán is csatlakoznak. De ez intrika ellen támadnak fel az összetartásnak, az emberiségnek, a szeretetnek azok a lelkesítő, szép erői, melyekkel a nép az elnyomás ellen védekező osztályharcát vívja.

A megyei viszonyokra, a feudális világ egész korhadtságára még sajátos fényt is vet a körülmény, hogy ennek az intrikának szövője, mozgatója, lelke: egy asszony, — becsvágy gyötörtte és kielégületlen, gőgös és kicsinyes, meddő és hisztérikus asszony: Rétyné. Végső fokon az ő alakjában ölt testet az egész vármegye jelleme.

Rétyné intrikája nem csupán mozgatja a regény cselekményét, — hanem egységbe, szilárd szerkezetbe fogja is össze. A *falujegyzője* a magyar irodalom legerősebben megszerkesztett művei közé tartozik. Látszólagos terjengőssége tiszta, nyugodt arányokat takar, a fordulatok gondos előkészítését, a drámai helyzetek feszültségének gazdaságos kiaknázását, fokozását. Néhány naívabb helyzet (kihallgatott beszélgetések, stb.) kiyúttal, nincs egy henye, elsietett lapja, — s Eötvösnek szemére vethetjük stílusának helyenkénti bőbeszédűségét, de a felületeséget, a sémaszerű ábrázolást úgyszólván soha.

A *falujegyzője* úttörő lépés a magyar kritikai realista regény kibontakozása felé. Maga is e kritikai realizmus első, jelentős, időtálló példája. Komoly méltánylást érdemel az a teremtető, kezdeményező erő, mellyel Eötvös a kritikai realista művészet külföldön kialakult technikáját, módszerét a hazai viszonyokhoz idomítani törekszik. Talán a nyelve és a stílusa, — melyet a Kazinczy—Kölcsey hagyomány szellemében alakít ki — ez a körmondatos, helyenként száraz, túlterhelt nyelv és stílus jelentik számára a legsúlyosabb akadályt. Ábrázoló művészete miattuk nem tud — elbeszélő művészettel is társulni. Miattuk hiányzik művéből a lebilincselő könnyedség, az elbűvölő színesség, — habár az eszmeiség, a társadalom- és jellemábrázolás mélysége ezekért kárpótolhatnak.

Eötvös realizmusának technikája hosszú ideig folytatás nélkül marad a magyar irodalomban. S méltó folytatás nélkül marad a realista szemlélete is. Helyette egy másfajta szemlélet, másfajta előadásmód diadalmaskodik: az anekdotai, melyet Jókai tett népszerűvé. A bíráló, leleplező művészet majd erőteljesen, habár helyenként anekdotai tompítással jelentkezik Mikszáthnál, — s csupán MórícZ Zsigmondnál társul a realista szemlélet mellé, realista előadásmód. Az, hogy Eötvös realista technikája helyett Jókai kedélyes, derűs, a keserű valóságot gyakran elkendőző anekdotaisága győzedelmeskedett: nagyrészt a forradalom vereségének következménye.

Mert az anekdota, legalábbis úgy, ahogy Jókai felhasználta: a nemesi világ terméke. Jókaiiban igen sok maradt fenn ebből a világból, s ezért vált is az anekdota virtuózává. Eötvös, aki *A falu jegyzőjében* nemesi világot ábrázolt, hozzá kellett nyúljon az anekdotához is. De amíg Jókai anekdotai történetekből szerkesztette meg a maga regényét, — addig Eötvös az anekdotát mindig alárendelte regénye célzatának, eszmeiségének. Jókai úgy mondja el legtöbb regényét, ahogyan egy anekdotázó nemesúr mesélné el érdekes, csattanós történetét, ebéd után az asztalnál. Az ő elbeszélő művészetének titka, hogy mindig rajtahagyja alakjain azokat a színeket és jellegzetességeket, melyeket anekdotai eredetük nyomott rájuk. Eötvös regényében, a tisztújítást megelőző tárgyaláson és egyebütt is, számos anekdotai történet hangzik el, de ezek az anekdoták mindig csak elmondóikra, vagy a vármegye viszonyaira jellemzőek, mégpedig többnyire keserűen szatirikus értelemben, — s csupán ezért kerülnek is szóba. Eötvös kerül mindent, ami ábrázolásának élességét tompíthatná, bírálatának kíméletlenségét balzsammal enyhítené. Kerüli az anekdotai ábrázolást, — pedig lehetőségeiért csak a kezét kellene kinyújtania.

Jókai viszont balzsamként él az anekdota humorával, kedvességével. Bírálatát párosítja vele, ahogyan nyomában habár másféle módon, a korábbi művek Mikszáthja is. Gondoljunk *A kőszívű ember fiaiban* Tallérossy Zebulon alakjára. Őbenne azt a nemesembert kellett Jókainak ábrázolnia, aki elárulja a szabadságharcot, s a bécsi reakció ügynökeivel együtt, a cári csapatok bejöveteléért folyamodik. Kétségtelen, a kiegyezés utáni Magyarországon egy ilyen típus megmutatása nem lehetett «hálás» feladat. Jókai mégsem akarta elhallgatni a valóságot, — hanem inkább balzsamot nyújtott mellé, azzal, hogy a gyáva és áruló Tallérossyt, akinek szerepeltetése «sértette» volna a nemesi olvasóközönség osztály-hiúságát — mu-

latságos, anekdotai figurának rajzolta meg. Mulatságosnak, a beszéde, az öltözéke, a családja, a mozdulatai miatt. Nevetségessnek a kalandjaiban, botladozásaiban, riadalmában. Amikor az álruhába öltözött, halálosan rémült Zebulon odáig jut, hogy elébetegszik a cárhoz intézett folyamodványt, *szinte* maga sem tudja, mit ír alá. A Tallérossy alakjában kibontott szípkázó, anekdotai ötletek valóságos fátylat borítanak az árulás tényére, — melyet mégis csak bemutatott Jókai. Színes, csillogó, anekdotai szövevény ez a fátyol. Az olvasók pedig, akiket annyira megnevettetett már ez a nemesember, — végülis hajlanak rá, hogy megbocsássanak neki. Hisz akin sokat neveltünk, nehéz arra tartósan haragudnunk.

Az anekdotának ilyesfajta funkciója teljességgel hiányzik Eötvösnél. Balzsam helyett mérget verejtékezik az ő bírálata.

4

Eötvös Ignác, a Kossuth-féle Országgyűlési Tudósítások miatt panaszolja Lónyay Gábornak, hogy ha ezek «némely falusi nótáriusok kezébe kerülnek», hamarosan roppant veszedelembé dönthetik a hazát. Aligha sejtette az egykori királyi biztos, hogy mintegy évtizeddel később ilyen «falusi nótárius» sorsát, alakját mutatja majd be együtttérzéssel a fia.

Tengelyi Jónás személyében Eötvös azt az értelmiségi réteget mutatja be, melynek csak egy utolsó lökésre lenne szüksége, hogy a forradalom útján elinduljon. Igaz, annak az értelmiségnek idősebb nemzedékét képviseli Tengelyi, mely későn született már ahhoz, hogy a Martinovics-összeesküvésnek részese lehetett volna, — s korán ahhoz, hogy 48 harcainál jelen lehessen. Ezért van is alakjának némi Don Quijote-jellege, — ezért marad is magányos, ezért fejezi be gyümölcsfák ápolásával az életét. De indulatai, igazságtalanságok láttán támadó felháborodása, s bátor szembeszegülése, az egész vármegyével: mindez azt bizonyítja, hogy tudatában már ott fészkel a forradalom szükségének felismerése, még ha e felismerés nem is juthat egyelőre szóhoz. Tengelyi is azon emberek közé tartozik, akik nem tudnak többé a régi módon élni, akik gyűlölik a régi világot, s hiszik, áhítják az újat. A Tengelyihez hasonlók szívében fogamzik meg az ország átalakításának nagy vágya, — a hozzá hasonlók lelkesedéséből táplálkozik majd a tűz, mely Kossuthot is hevíti.

Tengelyi nem esetleges, hanem tipikus jelensége a 48 előtti magyar életnek. S hogy mennyire az, arról Révai József elemzése győzhet meg; mellyel a magyar forradalom plebejusait, s

ezek legszámottevőbb részét, az intelligenciát veszi számba: «Néhány lízezer ember: az ősiséggel együttjáró rengeteg ügyvéd és ügyvédbojtár, diákok, nemesi házitanitók, gazdatisztek, alsó papság, a megyei bürokrácia alsó része, stb. . . . A nemesi intelligencia a kis és középnemesség fiaiból állott, akiket a föld már nem tudott eltartani, akiket származás és hagyomány, nevelés és környezet még erősen odafűztek a földön ülő, a megyében kormányzó nemességhez, de akiknek életviszonyai már polgáriak voltak és akik természetesen érdekeltek voltak azoknak a gátaknak eltakarításában, melyek a hivatalok szaporítását, a gazdatisztek alkalmazását a nagybirtokon, az ipar és kereskedelem, egyszóval a polgári társadalom fejlődését akadályozták. Az intelligenciának ez a része kapcsolta össze az intelligencia polgári rétegét a nemesi ellenzékkel. Ennek a deklasszált nemesi rétegnek a Madarászok az igazi képviselői, de belőle származnak Szemere Bertalan, és a márciusi ifjúság számos vezetője.» Ez a jellemzés Tengelyire is érvényes, — ő is volt ügyvédbojtár, ügyvéd, szegények védője, — majd gazdatiszt, s végül ő is az alsó megyei bürokráciában helyezkedett el. De igazi helyét, ha később születik, a márciusi ifjak sorában lelte volna meg. Violával való kapcsolatát ugyancsak Révai József elemzéséből érthetjük meg: «1848-ban az volt a helyzet Magyarországon, hogy ez az intelligencia a nemzeti forradalom balraahajtása érdekében támaszkodhatott a nagyváros plebejus elemeire, anélkül, hogy a nemesi középréteggel szakítani kellett volna, a parasztságra azonban csak úgy támaszkodhatott volna, ha szakít vele.» És Tengelyi is: minél inkább szakítani kénytelen a középnemességgel, — Violához annál közelebb kerül.

Tengelyi rétegre kívánt támaszkodni a centralista politika is. A «rői és mérőserpenyő» uralma helyébe Eötvös és barátai a Tengelyi-fajta becsületes, haladó értelmiségiek világát képzelték el. Tengelyi sorstársai számára kívánt utat nyitni Szalay László kiáltása: «helyet, helyet az értelmiségnek!» Mégis, Eötvösnek az alkotói sugallat jóvoltából, regényében sikerült a pusztá centralista érdeken messze túljutnia. Tengelyi nem a centralista program kizárólagos érdekeltjeként, érintettjeként áll előttünk a regényben, hanem a maga teljes társadalmi és személyes valóságában, mint a radikális értelmiség érzéseinek, szenvedéseinek, öntudatának letéteményese. Tengelyi alakját azért érezzük élőnek és valóságosnak, mivel az ő típusát nem csupán a Szalay-féle Pesti Hírlap táborában, hanem Kossuthóban is a helyén érezhetjük. Az egyedüli vonás, mely közös benne a centralistákkal: ő is egy «átmeneti» kor embere, akárcsak amazok. És ez az

«átmeneti» mivolta rekeszti meg valami hasztalan, gyakorlatiatlan, habár nem kevésbé hősies ellenzéki ségben. Csaknem ugyanolyan idegen ő a vármegye környezetében, mint a 48 előtti társadalomban a centralisták.

Tengelyi rétege a születő új osztály helyét készíti elő, — osztályét, melynek hivatása leend, hogy «a többieknek szegletességeit lesimítsa», hogy «bennök felolvasszon mindent, mi nem korunkba való.» Tengelyi hevülete biztosíték is e «felolvasztás» véghezvitelére. Ő és a hozzá hasonlók a feudális társadalomban már a majdani polgárság csíráit, eszméit hordozzák, — a polgárságból velük rokonszenvezik leginkább Eötvös, — művelődési politikájával is az ő megerősítésüket kívánja szolgálni.

A fentebb említett okok miatt, mégis helyenkint bizonyos halvány iróniával mutatja be: «Ő mártyrja, vagy mint Porváron mondják, egész bolondja volt az igazságnak» — fogadja el az író is bizonyos mértékben a porváriak ítéletét. «Határtalan lelkesülés minden jó s nemesért, minden alávalóságnak lángoló gyűlölése, rokonszenv minden szenvedés iránt, bátorság mindig, s mindenütt, hol igazságtalanság ellen szóval vagy tettel kelle fellépni, de egyszersmind azon elvbeli szigor, mely néha maga igazságtalansághoz vezet» — ilyenféle jellemzésekkel nyer újabb és újabb hangsúlyt Tengelyi idealizmusa. Ugyanezek a tulajdonságok «Utópiában Jónást a polgárok legerényesebbikévé, magas civilisationk közepett pedig tűrhetetlen, vagy legálább olyan emberré teszik, kit kerülni szoktak».

Szemének «sötét lángjai» figyelmeztetnek bennünket, hogy «e kebel szenvedélyei nyugosznak, de nem úgy, hogy többé felébredniök ne lehetne». Ez a lappangó láng biztosít számára helyet a 48-as forradalom elődeinek sorában. Tengelyi életének néhány mozzanata Eötvös nevelőjének, Pruzsinszkynak élete lelé mutat. De helyenkint azt is érezhetjük, hogy a Tengelyiről rajzolt arckép néhány vonását Eötvös nyilvánvalóan a maga jelleméből kölcsönözte. «Rokonszenv minden szenvedés iránt»: ennyi, ami a régi, filantróp Eötvösből átkerül a hősébe is. Az «alávalóságnak lángoló gyűlölése» pedig éppen az emancipációról szóló tanulmány záróvallomásának szavaival egyezik. Tengelyi a heidelbergi egyetemen végzett, s gyermekkorában Plutarchost olvasva, Aristides erényeiért, Leonidas és Sokrates hősi haláláért lelkesedett. Életpályája a haladó, a feudalizmussal szembe forduló értelmiség viszontagságaiban bővelkedik: ügyvédként kezdi, de mivel az «elnyomás, a törvénytelen ség» ellen védi a szegényeket, csakhamar üldözöbe veszik. Reformelveket hirdet, majd pedig vegyesházasságra lép: sorsát mindez

végkép megpecsételi. Gazdatisztséget vállal, de a földesúrra bosszút esküdő nép az ő házát gyújtja föl. Végülis miután a magasabb vármegyei tisztségek útját elzárták előle: beéri a falusi jegyzőséggel. Egyike azoknak, — mint mondani szokta — akik «Caesaroknak vagy falusi jegyzőknek születtek». Azaz, teszi hozzá az író: «ha véletlenül Caesarokká nem lettek, a jegyzőségnél magasabbra emelkedni nem tudnak.»

Makacsul, hajthatatlanul tart ki Tengelyi az elvei mellett. Ezt a kitartást, sőt, az igazságért vívott harcát is, néha valóságos szélmalomharcnak mutatja a regény. Többízben célzás esik arra, hogy «a falusi jegyzőség nem azon helyzet, melyben a világot reformálhatjuk». És Tengelyi kitartása, elvi szilárdsága igen gyakran elvont, «inpraktikus», tragikómikus színben tűnik is föl. Mennyivel megnyugtatóbb, reálisabb néha feleségének, Erzsébet asszonynak gondolkodásmódja, — így például, Réty Ákos látogatása alkalmával, amikor is Tengelyiné csak a pecsenye és a torta miatt aggódik, — férje azonban elhamarkodott átkot készül mondani lánya «megrontójára», hírnevének «meggyalázójára». Néha egymásra is cáfolnak Tengelyi elvei és tettei: «Ki őt beszélni hallva, azon ingerültséget, melylyel minden gonoszról szólt, összehasonlítja tetteivel, meggyőződhetett, hogy irgalmasabb férfi széles e világon nem volt annál, ki önmagát minden gonosz kérlelhetetlen üldözőjének hirdeté.» Tengelyi általában szélsőséges hangulatok közt hanyódik, — könnyen komorul el, könnyen gerjed haragra: egy-egy elv mellett lándzsát törve, mit sem törődik vállalkozásának esélyeivel, — azzal, hogy vállalkozásából magának, vagy védencének több kára származik-e, mint haszna?

Mindezek a diszharmónikus, sőt különönc vonások, — s általában, Tengelyi jellemének Don Quijote-elemei abból a már említett körülményből fakadnak, hogy a «falusi jegyzője» voltaképp elszigetelten áll haladó, harcos elveivel, — melyek számára környezete kibontakozási teret nem kínál. Igaz, Tengelyi és Viola csaknem osztoznak egymás sorsában, — de ez a sors inkább a nép és az értelmiség egymásrautaltságának szükségét példázza, mint valamiféle kézzelfogható, politikai, harci szövetséget. Viola és osztálya nem nyújthat segédkezet Tengelyinek abban a harcban, melyet ő a vármegye hatalmasságai ellen folytat. Viola egyelőre csak meghalni tud Tengelyiért, aki ugyan méltó erre az áldozatra, hisz Violáék igazsága miatt is szenved üldöztetést.

Tengelyinek történelmileg és társadalmilag indokolt gyarlóságai, félszégei azonban eltörpülnek abban a jelenetben, mely a nótáriust a nép bátor szószólójaként, a «néma milliók» gondolatai-

nak kimondójaként mutatja meg. Amikor a főispán előtt megjelenik, s a pályája számára oly kedvező alkalmat félrehárítva, a kormánynak «kellemes» szavak helyett, makacsul és lángolón az igazságot mondja ki: ebben a jelenetben Tengelyit valóban nagy, tiszta, hősi jellemnek érezhetjük. Ebben a jelenetben teljesedik ki Tengelyi alakja, s maga az író szól most a jegyző szavaival, — mindazokhoz, akik az országért, a népért felelősek: «Rongyosan, éhségtől beesett halvány arczokkal látjuk e szerencsétlencet harmincz faluban, s mi történt eddig e faj jobblétéért s fölvilágosításáért? Mi történt, hogy e népet nemzetünkhöz kössük, hogy belőlük magyarokat, hogy belőlük e hon hív polgárait neveljük?» Eötvös is az «érdekegyesítés» mellett szólal föl ebben a jelenetben, — jól tudva, hogy ez az egyesítés megszünteti majd a regényben festett viszonyokat: «A nemesség megyei rendszerével sánczokat épített maga körül, melyek mögött kiváltságait századokon keresztül védelmezni tudta a törvények ellen is. De ha már ez állapotot változtatni nem akarjuk, e sánczok mögé miért nem vesszük be a népet is?» Ezek a szavak közeledést mutatnak Eötvös részéről, az egységes ellenzéki front felé, mely 1845-ben jött létre, s melynek soraiban a centralisták fölhagytak a maguk külön agitációjával. Tengelyi tehát itt már nem kizárólag a centralista, — hanem, szavainak értelme szerint is: az egységes *ellenzéki* programmnak ad hangot, a kormányt képviselő főispán színe előtt. «És a nép! Azon milliók, melyek hallgatva körülünk állnak, e roppant sokaság, mely jótévíőinek most csak csendes fohászokban hálálhatja meg fáradalmait, de mely, ha napja eljövend, hangosabban kiáltandja bajnokainak nevét, mint Magyarország egész kortesserege együttvéve — nem érdemli-é, hogy érte fáradjunk?»

Hasztalan hangzanak el ezek a szavak: hevük, lelkeségük nem hozhat változást a főispán gondolkozásában. Pedig jelen van e beszélgetés közben, a szomszédos szobák egyikében valaki, akiben Tengelyi szövetségest kereshetne: a főispán titkára, «ki állásának nem hozta áldozatul az elveit,» s aki a rokon érzésűek érdeklődésével fordul a jegyző felé. Értelmiségi ő is, aki érzi, hogy közös börtönük falát kívánná bontani Tengelyi. Milyen szépen és tisztán látja az ilyenek helyzetét, viszonyát Eötvös: «szegény elfogott bajnokok az ellenség táborában, kiket arra kényszerítenek, hogy az erősségeken, melyek barátaik ellen emeltetnek, dolgozzanak, de kiknek rokonszenve azokkal van, kik ellen használtatnak.» Tengelyit azért is üldözik, mivel nem tűri, hogy az erősség urai céljaikra fölhasználják. A titkár majd kimondja a tömör jellemzést Tengelyiről («Éz az ember nem

hasonlít a többiekhez, nem ide való») — melynél tömörebbet még csak a főispán ajkáról hallhatunk: «... *Magyarországon sc-hová sem való*». És ez az egyetlen mondat Tengelyi egész sorsának, történelmi és társadalmi helyzetének sommája.

A főispán előtt Tengelyi azok helyett szól, akiket a megye, a közélet fórumairól kirekesztettek. Eötvös és Szalay is, több-helyütt kifejtik, hogy ez az értelmiség legfőbb, legszebb hivatása. Vállalni a nép gondját, együtt haladni vele, s együtt vívni ki jogait. «Nem abban fekszik az úgynevezett tisztesebb osztály reménye — írja Eötvös a honoratiorokról 1846-ban — hogy egy-kor a nemesség kiváltságaiban, hanem abban, hogy a nép jogai-ban részt vegyen.» És Vándory is, amikor nemesi okmányainak elvesztése miatt vigasztalja Tengelyit, ugyanezt a gondolatot fejt ki: «s ki tudja, nem fognak-e jöni idők, hol fiad áldani fogja végzetét, mely által nemességétől megfosztva, a nép soraiba löketett vissza, de csak hogy egész osztályával azon állásra emelkedjék, melyet egykor mint kiváltságot elfoglalt, s melyet ezentúl mint jogot követelhet.»

A *falu jegyzője* középpontjába tehát Eötvös az értelmiségi kérdést is odaállítja. Tengelyi sorsában azt rajzolja meg, miféle szenvedéseket, megpróbáltatásokat, üldöztetéseket vállal az értelmiség, mely hű marad a néphez. De Viola hálájában, önfeláldozásában azt is megmutatja, mennyire méltó e hűségre a nép. Tengelyi jutalmát e nép jövője hordozza magában: «A nép csak néma hálával fizet, de áldásai felhatnak az égbe, s ha e hazának jövője van, az nem azokból fogja választani nagy férfiai, kik most leginkább megtapsoltattak.»

A regény agitatív célzatai közt tehát föl kell ismernünk az értelmiséghez szólót is, mellyel Eötvös ezt a réteget hivatásának vállalására buzdítja. S e buzdítás érvei valóban magasztosak, — az értelmiségnek egyelőre egyetlen elégtétele, hogy az igazságot szolgálja, hogy az elnyomottak szavát szólaltatja meg.

Tengelyi nincs egészen egyedül. Miként az *Éljen az egyenlőségben*, úgy itt is, a fiatal nemzedék szembenáll az apák gonoszságával, maradiságával, s haladó elveinek tettekben ad kifejezést. Tengelyi Vilma, Kislaky Kálmán, Réty Ákos már egy új nemzedék arcát mutatják, — s ez az új nemzedék emberségesebb, tisztább apáinál. Ők már megláthatják az «ígért földet», melyért oly magányosan dolgozik még Tengelyi. Ők parancsolják le a bilincset az öreg Peti cigány kezéről, előttük hátrál meg Nyúzó, ők szabadítják ki börtönéből Violát, — s mély értelem rejlik a regény befejezésében, mely a bocskoros nemes Cziffra golyójától halálosan eltalált Violát: az ifjú Réty Ákos karjai közt mu-

tatja meg. Ez a jelenet Eötvös nagy reményét fejezi ki: az új nemzedék magához öleli majd az üldözött népet. Az «érdekegyesítésért» érvel, buzdít ez a befejezés.

A regényben az új osztály, a polgárság nem lép színre. Hevesebben — csak az a rétege lép elénk, melytől Eötvös a legtöbbet várja: az értelmiség. A rokonszenves reformnemzedék, — Ákos, Kálmán és Völgyesy nemzedéke: a középnemességből származik. Eötvös látja, tudja, hogy az átalakulás nem mehet végbe a középnemesség részvétele nélkül. Művének agitatív célzata tehát ez osztály felé is szól. S hogy a középnemesség egy része mennyire érezte magáénak *A falu jegyzője* érvelését, arra Ferencki Zoltán Eötvös-életrajza említ érdekes példát azoknak a «fölserdült» középnemesi hajadonoknak esetében, akik kézzől-kézre adták a regény füzetait, s mikor gyertyájok elfogyott, «úgy segítettek magokon, hogy egyikök folyton rakta a pozdorját a tűzre és egyikök ennek lobogó fényénél fennhangon olvasta, míg elvégezték.»

A regény zárófejezete sem oldja föl azt a nyomasztó, sivár hangulatot, mellyel a vármegye valósága ránknehezedett. A börtönből kiszabadult Tengelyi alakját valami rezignált mélabú borítja árnyékba: valódi elégtételben nem részesült eddigi szenvedéseiért, — most gyümölcsfákat ápol, kisedővőt és takarékmagtárat létesít. A vármegye bástyái pedig érintetlenül magasodnak továbbra is az elnyomottak fölé.

A zárófejezet hangulatát kétségtelenül megszabta az a körülmény, hogy a regény létrejöttének idején a feudális viszonyok még érintetlenül, változatlanul fennállottak. De méginkább beléjátszható Tengelyi rezignációjának ábrázolásába az a visszavonulás, melyre a centralisták 1845-ben, az ellenzéki egység érdekében kényszerültek. Eötvös és társai becsületszavukat adták, hogy felhagynak a centralista agitációval, mely megbontja az ellenzék egyöntetűségét, s ezzel a kormánypárt számára teremt kedvező helyzetet. A centralisták ekkoriban épp a maradiak és az ellenzékiek egyesült kereszttüzeiben állnak: «szobatudósoknak» csúfolják őket, s szemükre vetik, hogy «papir-gondolatokért» akarják feláldozni az «alkotmány» mentsvárát, a megyét. 1845-ben ül össze a közös ellenzéki frontot létrehozó értekezlet, de Eötvös már korábban is be kellett lássa, hogy vármegye-ellenes harca egy időre vereséget szenved a nemesi közvéleményen. Ennek belátása fátyolozza rezignálttá a regény zárófejezetét, s Tengelyi alakját is. Reményt csak a regény záró, látnoki kép fejez ki, — a dúsan zöldelő rónaság képe — s Vándory néhány vígasztaló, bizakodó szava: «szebb napok kö-

zelgnek, e nemzet minden osztályaira szebb jövő vár, s bár hajam ős, én még látni reménylem az időt, midőn jelen állapotunk, egy nehéz álomként elvonulva, majdnem hihetetlennek fog látszani még azok előtt is, kik egész életüket benne tölték.»

A regény első füzetei 1845 márciusában jelentek meg, s fölmerülhet a kérdés: miként játszhattak bele a regény befejezésébe a centralisták 1845-ös nehézségei? *A falu jegyzője* későbbi fejezeteiben Eötvös nem egy ízben felel azokra a hangokra, melyeket műve kiváltott a közvéleményből. Tehát ugyanúgy, ahogyan a regény későbbi fejezetei tükrözik helyenkint az első, megjelent részek hatását, — tükrözhetik a politikai égboltot is, mely a regény előrehaladtával mindinkább beborult a centralisták fölött.

5

Eötvös fölismerte a nép osztályharcának igazságát, s ennek az igazságnak műveiben is helyet adott. *A falu jegyzőjében* a jobbágyi osztályharc igazságát, jogosságát Viola alakja testesíti meg. *Magyarország 1514-ben* című regényével Eötvös még messzebbre hatol: együttérez a parasztforradalmat létrehozó szenvedésekkel és indulatokkal, habár művének végtanulságaival inkább a forradalom elkerülése mellett próbál sikraszállni.

Violában a magyar irodalom egyik legmegrendítőbb parasztabrázolását nyújtja Eötvös, — és ez csak azért sikerülhetett neki, mivel közre kívánt működni a nép szenvedéseinek megszüntetésében. *A falu jegyzője* számos típust elevenít meg, — számos emberi érzést, szenvedélyt hoz felszínre. De igazán művészi ez a mű Viola alakja révén válik. Viola sorsa ad mélységet, gazdagságot a regénynek. Ez a sors kerekíti teljessé azt a világot, melyet Eötvös *A falu jegyzőjében* bemutat. Viola sorsának ábrázolása bővíti új árnyalatokkal az író hangját is, mely a vármegye embereinek ábrázolásában következetesen éles és szatirikus maradt. Violáról azonban érzékenyülten és meghatottan szól Eötvös, — s a bírálat, az ostromozás keménysége mellé társuló líra lágyságában gazdag, változatos összhangba rendeződik az egész mű hangulata. Honnan? — hová? — ezekre a kérdésekre felel Viola sorsa éppúgy, mint Tengelyié is. Elárulják e sorsok, miféle multból, minő jövő felé fejlődik az 1848 előtti magyar társadalom.

Érett műveiben, tehát *A falu jegyzőjében* is, Eötvös gondosan bemutatja hőseinek gazdasági, anyagi életkörülményeit. Viola telkes jobbágy, «magát jól bíró gazda», vagyis ahhoz a középparaszti réteghez tartozik, mely a kis árutermelés felé már

elindulóban lenne, ha a feudális terhek le nem nyomnák. Ugyanakkor azonban nem tartozik a gazdag parasztok közé, akik a robotot pénzzel meg tudják váltani; az ő életére is teljes súlyával nehezedik a fokozott földesúri kizsákmányolás. A megyei hatalommal is e kizsákmányolás miatt ütközik össze. Forspontra rendelik ki, amikor felesége gyermekágyban fekszik, — holott «annyit forspontozott már az esztendőn át, mint senki a telkes gazdák közül». Osztályának hú tagja: fölemeli szavát a többi jobbágy robotjának mértéktelen fokozása ellen, — «valahányszor a többi parasztoknak bajuk volt, ha például illetőségök-nél többször hajtottak ki, vagy más valami, mindig őt választák szószólónak». Viola aktív részese a jobbágyság védekező osztályharcának, mellyel a «törvényesnél» is nagyobb kizsákmányolásnak ellenszegülnek. A regény tehát abban is tükrözi a feudalizmus válságát, hogy érezteti, miféle következményekkel jár az erőszakosan megnagyított földbirtok mind a jobbágyokra, mind az urakra nézve. A fokozott jobbágy-kizsákmányolásra ugyanis azért van szükség, mivel a régi robot mennyisége a megnőtt földterület ellátására nem elegendő. Viola véres ellenszegülése az alispáni udvaron ily módon összefügg azzal az aloldizálással, melynek pusztítását Garacson mutatta meg Eötvös.

A vármegye a legkisebb ellenszegülést sem tűri; Violának elébb a vagyonát pusztítják el («Marháit s gazdasági eszközeit rég elszedték; telke parlagon hever, a mi egyéb vagyonából megmaradt, azt károk fejében ma vitték el...»), majd elpusztították őt is. De még halála küszöbén sem törhetik meg. Mennyi kint és megalázást tűrt el némán, amíg kétségbeesett daca, mellyel bírái szemébe néz, megszületett a szívében: «El kellett volna tűrni a pálczáztatást, megcsókolni a hóhérok kezét, vagy éppen ott kellett volna hagyni feleségemet vajadásai között, mikor a nagyságos asszony velem Porvára akart kocsizni; haszontalan paraszt létemre hogy mertem szeretni feleségemet, hogy merészeltem ellentállni, mikor a szolgabíró parancsolta, hogy lehúzzanak? Ugy-e teins urak? Bolond létemre azt gondoltam magamban, hogy habár paraszt vagyok, ott szabad maradni beteg feleségemnél nekem is; én nem gondoltam, hogy a szegény ember kutya, kit verhet s üldözhet, a kinek tetszik; itt vagyok teins urak, akasszanak fel».

Violában Eötvösnek sikerült valóban jelentős, mélyen emberséges, gazdag és értékes jellemet teremtenie. Gyengédség és büszkeség, bátorság és önzetlenség egyesülnek benne. Felesége nem ok nélkül vallja: «Csak mióta Violával megismerkedtem, tudom, mi az, mennyországot bírni e világon. Eleinte nem is

gondoltam, hogy oly ember, mint ő, engem szeretni tudna. Viola gazdag volt, reá apjától egész telek maradt, háza a nótáriusén kívül legszebb volt az egész faluban, marhája czimeres, és én, szegény árva leány létemre miként hihettem, hogy engem fog szeretni. Ha künn a mezőn aratásnál voltam, s ő négy ökrével, ott hol én dolgoztam, megállt, kévéimet kötözni segített; vagy ha a Tiszánál ő merített vizet vedrembe, vagy néha lakodalmakon szép rozmarint is hozott s velem tánczolt, gondolám magamban: Viola jó ember, de az, hogy elvesz, nem jutott eszembe... De midőn Viola karácsonkor hozzánk jött s kérdezett: szeretem-e? s mikor nem szóltam, de csak úgy lesütöttem szemeimet s ő derekemon fogva magához szorított és mondá, hogy farsangra elvesz, velem megfordult a világ s hívém, hogy az angyalok irigylik szerencsémét.» Ez a motívum: a módos legény és a szegény leány szerelme állandóan visszatér majd Eötvös későbbi novelláiban, de sohasem ily költői tisztasággal és szépséggel, mint Violánál. Eötvös, aki *A falu jegyzőjében* a nép meleg közösségi érzéseit, összetartását, szeretetét mutatta meg, filantróp-utópiás reményeket táplált, hogy a parasztság kapitalizálódó, gyarapodó rétege felkarolja majd a szegényebbet. Erre a romantikus ábrándra rácáfolt a valóság, de Eötvös 1844—45-ben a paraszt-burzsoázia, a kulákság majdani szerepét még nem is láthatta. A parasztság felbomlása még nem indult meg *A falu jegyzőjében*, s Viola még az egész osztály érdekeit képviselheti. Mégpedig Peti cigányét éppúgy, mint Liptáknéét.

És a zsványéletben is a szökevény jobbágyok, zsellérek, szegényparasztek sorsát osztja meg. Viola egy forradalmár jellemtisztaságával, érintetlen becsületével állja az osztályharcnak ezt a nehéz, sanyarúságos helyét. Kezét nem mocskolja be osztályabéli ember vagyonával, vérével: csak a gazdagot, az urat üldözi. Ellentéte tehát Cziffrának, a züllött bocskoros nemesnek, akivel visszahajtatja a szegény paraszt elrabolt ökrét, s akit főbe akar lőni, amiért egy zsidót meggyilkolt.

És tétovázás nélkül áldozza föl magát Tengelyiért, mivel érzi, hogy adósa mindazokért az üldöztetésekért, melyeket a néppártoló jegyző elszenvedett. Nem is annyira a *személyes* tartozás készíti Violát erre az áldozatra, mint inkább egész osztályának hálája, mellyel Tengelyinek tartoznak.

Violát nem tudta ugyan oly változatos vonásokkal ábrázolni, mint Tengelyit, vagy egynémelyik táblabírót. Még Völgyesy alakjából is viszonylag több jellemző vonást tud kiaknázni, azokban a jelenetekben, ahol Kölcheynek e hasonmása színrelép. Nem mondhatjuk azonban, hogy Viola kevésbbé «élő»

alak lenne, mint például Tengelyi. Mikszáth majd színesebb, festőibb *külső* vonásokkal ábrázolja parasztjait. De Eötvös belülről, a jellemében, a magasrendű erkölcsében, az önzetlen érzéseiben ábrázolván Violát: lényegében valóságos, hiteles típust teremtett.

Az igazi, emberi értékeket, a legmélyebb, legtisztább érzéseket a nép köréből, a népi közösség mélyeiből tárja föl *A falu jegyzője*. A regény leghaladóbb, legmesszebb mutató lapjai azok, amelyeken az író a nép nagy szívét, meleg szeretetét, összetartását, jóságát, becsületét mutatja meg. A vármegyei urak lárvaszerű, mániás, eltorzult arca mellett a valóban emberi arcok: Liptákné, Zsuzsi, Peti cigány, János huszár és társaik. Mily természetes egyszerűséggel karolják föl az elesetteket, mennyire meghittek, testvériek a kapcsolataik. «Mi szegények... nem hagyjuk el egymást. Ime e jó szomszédom pár napra ágyalád, ez itt egy cipó kenyeret, ez egy pár garast, s úgy talán megsegít az isten. Ha Kenyházy esküdt úr, kinek férjem pünkösdkor két lovat adott el, megfizette volna árát, nem jutottunk volna ennyire». Ezt az összefogó, összetartó erőt érezhetjük. Zsuzsi háta megett, amikor Peti és Kovács pajtása felkarolják és férjéhez akarják segíteni. Ez az erő áll az üldözött Tengelyi mellé, amikor János huszár és Csavargós nekivág a világnak, hogy ártatlanságának bizonyítékait megszerezze.

Eötvös, aki a vármegyét oly könnyörtelen, oly ábrándtalan szatirával mutatta be, — a népről igaz, őszinte, egyszerű szeretettel tud szólni. Az alkotó művész mély együttérzése, alakjaival való szoros azonosulása ez a szeretet. S e cselekvő szeretet, e harcossá, agitáló együttérzés miatt válik *A falu jegyzője*, haladó hagyományaink egyik legelőbb, legszebb példájává.

Tengelyi és Viola története, a nemesi vármegye bírálata korszakot zár le Eötvös életében. A fölvilágosodott, tulajdon osztályával szemben elfogulatlan arisztokrata attitűdjéből, az érzelmes-filantrop reformer szemléletéből kilépve, komoly, sőt hálátlan harci feladatot vállal, s a feudális viszonyok helyébe, a polgári forradalom eszméin épülő, új társadalmat kíván fölépíteni. Igaz, forradalom nélkül kívánja, — de abban az időben Kossuth sem gondol még forradalomra, sőt, távol akarja tartani az országtól a jobbagyfelkelést, mely csak a reakciónak használható. A fináncburzsoázia Franciaországból kiábrándult Eötvös azt szeretné, ha az új világban a Tengelyi-típusú értelmiségé ielretne a döntő szó. Azt szeretné, ha a Völgyesyek, a Tengelyiek világa következnek el.

A nagybirtokos osztályszemlélet nem érvényesül Eötvös e korszakának műveiben, gondolataiban. *A falu jegyzőjére* senki sem foghatná rá, hogy Réty alispán, vagy Marosvölgyi gróf érdekeit védi. Sőt Eötvös helyenként éles szatirával bélyegzi meg a Széchenyi-követő angломánokat; ő nem csupán Lánchidat akar, — de a börtönök láncainak, a nép láncainak eltávolítását is. Szatirája különösen hatásos abban a jelenetben, amikor a megyeház termeiben Bántornyai James elnökletével az állatvédő egyesület ülészik, — odalenn, a tömlöcökben, pedig a tifusz pusztít. Azt sem lehetne állítani, hogy *A falu jegyzője* a közép-nemesség érdekeit védi; keserűen kifakad Eötvös a nemesi liberalizmus ellen is, Tengelyi ajkára adván a maga gondolatait: «Szabadságot s egyenlőséget? igen, azon szabadságot, mellyel a nemes saját s a népek dolgait viszi, a nélkül, hogy tőle istenen kívül valaki számat kérhetne! — azon egyenlőséget, melynél fogva az utolsó kortes a jobbágyra szint azon megvetéssel néz, mint a zászlós úr! A népek jogait? igen, azon népét, melyről Werbőczy szól, s mely alatt a nemesség értetik! tovább e szabadelvű urak nagylelkűsége nem terjed. Hisz a magyar paraszt nem szavaz tisztújításoknál, nem éljenez, nem szokott fáklyászenéket csinálni, miért keresse valaki kegyeit?!» Mi több, Eötvös az ország gyarmati helyzetére is gúnyosan utal egyhelyütt: «e szabad nemzet, kivéven külső, belső, hadi, kereskedelmi, egyházi, iskolai s némely más dolgokat a selfgovernmentnek elve szerint egészen önmaga kormányozza magát».

Mindent egybevetve, *A falu jegyzője*, s a tőzsomszédságában született művek ugyanannak a liberalizmusnak fényében mutatják Eötvöst, melynek mivoltát Kölcseyvel kapcsolatban Révai József világította meg. *A falu jegyzője* Eötvöséről is elmondhatjuk, amit Kölcseyről Révai: «Ő liberális is a felvilágosodás nagy nemzedékének módján tudott lenni... Mint liberális is kortársa tudott maradni a francia forradalomnak, a felvilágosodás, nagy századának».

A fentiekhez Révai József még hozzáteszi a Kölcsey-eszmék sorsának, fogadtatásának tömör jellemzését: «Ez volt az oka, hogy kortársai is vérszegény idealistának tekintették, aki tulajdonképpen nem való a politika porondjára». *A falu jegyzőjének* megjelenését követő időkben szóról szóra ugyanígy vélekedtek Eötvöséről is a kortársai.

Az 1843-44-es országgyűlésen szóba került a «községi jegyzők szomorú állapota», — és Csengery is szóvátette ezt, Töredék eszmék a községek rendezése körül c. cikkében. (P. H. 1845. 471, 472, 473. és 474. sz.) Lehet, hogy *A falu jegyzőjének*

terve már ott, a Pozsonyban töltött hónapok során megfogamzott Eötvösben.

De ilyen, határozottan politikai célzatú regény megírására elsősorban a centralista eszmék, a Pesti Hírlap hasábjain vívott harcok készíthették. Hisz *A falu jegyzője*, kétségtelenül, a «politikai regények» sorozatába is tartozik — sorozatba, mely épp Eötvös ifjúsága idején tanúskodik a műfaj nagy, külföldi divatjáról. D'Israeli nevét már megemlítették *A falu jegyzőjével* kapcsolatban, — de a «politikai regény» műfajának e művelője valóban, a centralisták egyik kedvelt írója is volt. Coningsby or the new generation (1844) című regényét Trefort ismerteti a Pesti Hírlapban, (1845. január 12.) épp olyan időpontban, amikor Eötvös már *A falu jegyzőjén* dolgozhatott. A Coningsby-t Eötvös bizonyára olvasta, mégpedig közvetlenül *A falu jegyzője* megírása előtt, vagyis 1844-ben. Nem lehetetlen, hogy a Coningsby műfaja is részes Eötvös regényének megfogalmazásában. Trefort cikke arról tanúskodik, hogy a centralisták élénken figyeltek föl erre a műfajra: «A szerző — írja Trefort —, hogy nézeteit nagyobb s oly körökbe is bevezethesse, melyek száraz politikával nem foglalkoznak, — hogy iskoláját divatba hozza, a regényformát választá». Ugyanezért választja a regényformát Eötvös is — miután (és: miközben) a Pesti Hírlap-beli cikkeivel ugyancsak harcolt *A falu jegyzőjében* kifejtett eszméért. De jelentősége van annak is, hogy Trefort ismertetése a Coningsbynek épp azokat a vonásait emeli ki, melyek jellemzőek *A falu jegyzőjére* is: «Fényoldala: rokonszenve a dolgozó osztályok iránt; nem azon angol eredeti philantropia —, mely nem vonakodik az embert koldúsbotra juttatni, hogy azután dús asztala morzsáit odavethesse; de azon emberszeretet, mely a dolgozó osztály sorsát akként kívánja biztosítani, hogy munkájából élhessen és sértő alamizsnára ne szoruljon.»

A falu jegyzőjének népábrázolásához indítékot adhatott még B. Auerbach parasztnovella-gyűjteménye is (Schwarzwälder Dorfgeschichten), mely szintén 1844-ben jelent meg, s később mintául szolgált Eötvösnek a forradalom után írt parasztnovelláihoz. A centralisták felfigyeltek erre a könyvre is, amiről ugyancsak Trefort ismertetése tanúskodik (P. H. 1845. január 26.). A Trefort ismertette könyvek tükrözhetik Eötvös olvasmány-érdeklődését, — és Trefort irodalmi véleményei az Eötvös véleményeit. Trefortot az kapja meg Auerbach könyvében, hogy novellái cáfolják a hiedelmet, mintha a paraszt, «durva öltönyével, durva beszédmódjával, belsőleg is csak durva» lehetne. Ugyanezt cáfolja *A falu jegyzője* népábrázolása is. «Bár ismer-

nék e könyvet — kiált föl Trefort — a falusi papok, orvosok és gazdasági tisztek, mert valóban elszomorító, minő ellenszenvvel viseltetnek sokan ép ez emberek közül a nép iránt». Hasonló meggondolásokkal szánhatta a maga művét, ugyanezek kezébe, Eötvös.

Sok eredeti gondolatot tartalmazó tanulmányában Gyergyai Albert, *A falu jegyzője* cselekményének egyik forrásául, egy *Monsieur le Préfet* című, névtelenül, 1824—25-ben megjelent francia regényt jelöl meg. Meggyőző érvelése, valamint a fentebb említett két mű hatásának valószínűsége ellenére, azt kell látnunk, hogy *A falu jegyzője* «mintáinak» távolról sincs akkora jelentőségük, mint *A karthausi* «mintáinak». És Péterfynek feltétlenül igazat kell adnunk, amikor e mű eredetiségét hangsúlyozza.

A falu jegyzője *polémikus* jellegéről már szóltunk, valamint arról is, hogy Eötvös publicisztikai működése miként járult hozzá a regény szatirikus hangnemének, — valamint értekező modorának kialakulásához. A regény értekező kitérései miatt, Eötvöst számos kifogás, bírálat érte. Később, a regény 1865-ös kiadásában csökkentette ezeket a beszótt, értekező részleteket, — illetve mellőzte azokat, amelyek közben időszerűségüket veszítették (pl. a különféle börtön-rendszerekről, vagy a latin nyelv mellőzéséről, stb.). Hisz ő maga kívánta, «hogy e könyv minél előbb valószínűtlenné váljék», — s azért törölte azon részeit, melyeknek csak a 48 előtti közönség szemében lehetett érdekességük. De ebből azt a következtetést vonni le, amit egyes, újabb irodalomtörténészeink, mintha Eötvös ezzel «tompítani» kívánta volna a regényben megnyilvánuló kritikát: súlyos tévedés. Hisz Eötvös 1865-ben is épp a legélesebben bíráló részeket hagyta érintetlenül, mivel magát Taksony megyét is, nagyrészt érintetlenül láthatta maga körül, 1865-ben.

Eötvös regényírói művészete szinte ugrásszerű fejlődést mutat *A falu jegyzőjében*, *A karthausihoz* képest. Erdélyi János és egyéb kritikusok is, azt hangsúlyozzák, ami a két regényben közös, — Erdélyi szava szerint: «mint mikor egy nagy birodalom több égöv alá kinyúlik» — pedig valójában *A karthausi* és *A falu jegyzője* közt döntő, minőségi különbséget láthatunk. E különbségek Eötvösnek már említett, programmszerű realizmusára vezethetők vissza. Emellett azonban, tagadhatatlanul akadnak a két műben közös, alkati vonások is. Ezek azonban nem a bennük kölcsönösen fellelhető érzelmességben, illetve iróniában keresendők, — hanem sokkalta inkább bizonyos kompozíciós sajátságok rokonságában. Eötvös szerkesztő művé-

szetét A falu jegyzője hasonlíthatatlanul magasabb fokon mutatja meg, mint A karthausi. Mégis, amiként A karthausi szerkezete két nagyarányú jelenet köré csoportosul, — úgy A falu jegyzőjében is a tisztújítás és a statáriális tárgyalás jelenetei a cselekmény egy-egy drámai középpontjaként állnak előttünk. A karthausiban az író két eseményvonalat illeszt felbonthatatlan, drámai egységbe: Gusztáv fejlődését a kolostorba vezető úton, — és fejlődését, magában a kolostorban. E két esemény-sor közül az előbbi drámaian beléjátszik az utóbbiba. Mármost, A falu jegyzőjében is egynél több esemény-sor kapcsolódik egymásba. Gyergyai Albert három «cselekmény-réteget» különböztet meg: egy «idillit,» egy «rendőrit» — valamit Viola regényét. Ez a megkülönböztetés helyes, — de nem szabad felednünk, hogy mindhárom «cselekményréteg» szorosán egymásba kapcsolódik, egyik a másikat gazdagítja, feszíti, s A falu jegyzőjének egész felépítése a magyar irodalom egyik legtökéletesebb kompozícióját mutatja. Erőteljesen drámai ez a kompozíció, — konfliktusokon, feszült ellentéteken épülő, — de immár nyomát sem leljük benne annak a helyenként merev színpadszerűségnek, mely még A karthausit jellemezte. Eötvös egész ábrázolásmódja megváltozott A falu jegyzőjében. Elvontból: konkrétá vált, — általánosból: tipikussá, — sémaszerűből: megfigyelésekben gazdag realistává. A karthausit még a reflexió túltengése is jellemezte, ami kétségtelenül az író gyakorlatlanságára, — és a társadalmi regény műfajának hazai kialakulatlanságára vallott. A falu jegyzőjében már nem találkozunk az olyanfajta elmélkedésekkel, melyek A karthausi voltaképpeni gerincét alkották. A falu jegyzőjében is bőséggel akadnak értekező részletek, — csaknem valamennyi fejezet ilyenekkel kezdődik — de ezek a regény irányzatos, — polémikus jellegével kapcsolatosak, vagyis a regénynek azzal a funkciójával, melyet a centralisták harcában szánt neki az író.

A regény egész szerkezetére és ábrázolásmódjára rányomja bélyegét ez a funkció. A falu jegyzője: polémikus mű. A falu jegyzőjével harci eszközzé vált Eötvös kezében a regény műfaja.

De ezek a körülmények avatják is A falu jegyzőjét a magyar realista regény úttörő, — s egyik legjelentősebb alkotásává.

A regény típus-teremtő gazdagságára már rámutattunk. De A falu jegyzőjének nem csupán szereplői, — hanem eseményei is, egész cselekménye is: tipikusak. Ez az erőteljesen tipikus jelleg megmutatkozik a regény szerkezetében is. Gyergyai Albert helyesen állapítja meg, hogy a cselekmény voltaképpeni

gerince — a regénybe illesztett bűnügyi bonyodalom. Rétyné és Macskaházy intrikáit helyenkint esetleneknek, naívaknak, elnagyoltan bemutatottaknak érezzük, a hozzájuk kapcsolódó véletlenekkel, a kihallgatott beszélgetésekkel, gyanúkkal, stb. együtt. Tengelyi és Viola sorsát mégis, ezek az intrikák szabják meg, életük menetét ezek mozgatják. A tisztújítási események éppúgy, mint a statáriális tárgyalás: ezekkel az intrikákkal kapcsolatosak. És vajjon erőszakoltnak, elnagyoltnak érezhetjük-e egészében is a regényt, a nem épp művészi módon kibontott és mozgatott intrika, a helyenkint csaknem naív bűnügyi bonyodalmasság miatt? Éppen nem! Mégpedig azért nem, mivel ez a bűnügyi bonyodalom teljes mértékben helyén van az Eötvös bemutatta környezetben, — sőt, ez a bűnügyi bonyodalom ennek a megyei világnak egész valóságát élesebben, pontosabban tárja föl, mint bármiféle elképzelhető, másfajta írói lelemény. A bűnügyi cselekményt szükségszerűnek és tipikusnak érezzük ezen a helyen, — épp ezért hatnak is szervesnek és művészinak a belőle fejlődő helyzetek, mozzanatok. A szerkezeti egységet megteremtő bűnügyi intrika: tipikus, — és emiatt a regény egész kompozíciója is a művészi mondanivaló igazságát, valóságát domborítja ki, juttatja érvényre.

A valóságra, a tipikusságra törekvés mutatkozik meg abban is, ahogyan Eötvös az alakjait megformálja. Igen érdekesek e tekintetben a kortársi kritika véleményei, — hisz e kortársak közvetlenül, a maguk tapasztalatából ismerhették a regényalakok mintául szolgáló, életbeli típusokat. A Szépirodalmi Szemle kritikája (1847. 1. sz.) «régen ismert» regényalakokként sorolja föl: Erzsébetet, Vilmát, Rétyt, Rétyné, Macskaházyt, Ákóst, Etelkát, — de a «valódi költészet bélyegével» megjegyzetteknek látja: Violát, Zsuzsit, Liptáknét, Petit, Kislakynét, Nyúzót és Kenyházyt, — valamint Bántornyitól Szlacsanekig és Zsolvayig, a megyei arcképek egész galériáját. Henszlmann Imre (Irodalmi Ór, 1846. 1. sz.) figyelmét sem véletlenül ragadja meg Zátonyi táblabíró tipikus volta, azé a táblabíróé, aki az erősebb akarathoz igazodik mindig, — «hol csak egy Zátonyi-féle táblabíró jelen van, a vádlott az akasztófáról biztos lehet.» Még szaporíthatnók a példákat annak bizonyítására, hogy a kortársi kritika is felismerte a regény egyes alakjainak tipikus, valóságos voltát.

Ezt a valóságos, tipikus jelleget Eötvös sajátos megformáló módszerrel, s a megfigyelés olyan aprólékosságával éri el, aminőre őt A karthausi alapján aligha hihettük volna képesnek. A regényben az egyes alakokat gondos, részletekig kidol-

gozott, kerek portrék mutatják be. Egy-egy ilyen *portré* kedvéért a cselekmény is meg-megszakad, s mégsem érezzük bántónak a megszakadást, mivel a mű valósága gazdagodik általa.

E portrék mindegyike gazdag egyéni, — és társadalmi jegyeket foglal magába. Így, elsőnek, Nyúzóé és esküdtjéé, Kenyházy Bandié (I.), melyben Eötvös szatirája különösképp remekel, s melyben a két férfiú egyéni jellemvonásai a meggye-rendszer jellemvonásaival egybevágnak. Tengelyi portréja (II.) és egyben előéletének rajza valóságos külön regényként foglal helyet a műben, de valamennyi kitérés közül ez a legfontosabb, ennek elemei kapcsolódnak legszerveesebben a későbbi cselekménybe. Érdekes és elmélyült bírálatában Henszlmann úgy véli, Eötvösnek mindjárt eleinte cselekvőleg kellett volna fölléptetnie Tengelyit, s azt a tisztújítást kellett volna megrajzolnia az első fejezetekben, amelyen Réty cserbenhagyja barátját. Kétségtelen, ez a megoldás a regény II. fejezetét mozgalmasabbal, cselekményesebbel cserélte volna föl, — ennek azonban a regénynek ama drámai egysége látna kárát, melyre az alábbiakban még visszatérünk.

Rétyné arcképének szomszédságában Macskaházyét rajzolja meg Eötvös (III.), — és ez a prókátor-figura már magán viseli azokat a vonásokat, melyek a magyar regény későbbi, hasonló ábrázolásait is jellemzik. Jókainak alig is kellett a maga prókátoraiiban, Macskaházy vonásait újabakkal megtoldania. A portré-rajzolás hasonló művészetével Eötvös már A karthausiban is élt, az öreg Rogernél, valamint Wernernél és társainál, — de ez a művészet A falu jegyzőjében még sajátos, szatirikus élességgel, és sokoldalú realizmussal gazdagodik. E portrék bősége miatt érezzük is a regény emberi valóságanyagát oly teljesnek és változatosnak. A Réty-párt tanácskozó asztala körül találkozunk a regény táblabíró-portréinak első sorozatával, (VII.) s ezek az arcok meglepően hasonlítanak Gogol Holt lelkek című regényének arcaira. Mint aki az életismeret ki-meríthetetlen tartalékaiból táplálkozik: Eötvös újabb és újabb táblabíró-típusokkal népesíti be a regény színtereit. A főispáni fogadás, Bántornyai házatája, a statáriális tárgyalás, stb.: megannyi alkalom Eötvös számára, hogy még újabb, még kegyetlenebb torzképekkel tetézze már amúgyis népes gyűjteményét. A regény utolsó szakaszának egyik fejezetében is (XXXV.) futja még anyagából és jellemző fantáziájából két, várallanul felbukkanó megyei személyiség — Talléros és Zászlósy — megformálására. A megyei élet bemutatásában, kétségtelenül, anyagának ismeretétől «telítettnek» láthatjuk Eötvöst. És egy-egy

ilyen torz típus életrekeltésénél az egyedi vonások mellett bátran, ötletesen használja fel — ha csak egy mellékmondatnyi utalás módján is — a politikai állásfoglalást érzékeltető olyasféle, apró adatokat, aminő pl. Bántornyai Jamesnél, — hogy a szegény-törvények mellett agitált Glasgow-ban. Ugyanezt az eljárást a főalakoknál még gondosabban alkalmazza Eötvös; Tengelyi egész habitusát például mily élénken világítja meg a regény elején egy szocialista szellemű kijelentése, amidőn az «angol gyáros napszámosáról» és az amerikai gazda rabszolgájáról beszél, akiket kegyetlenebbül hajszolnak, mint a tiszaréti mezőn agarászó ifjak kutyái a nyulat. A regénybe illesztett portrékban az író jellemzi alakjait, — de csakhamar megszólalnak ezek a portrék, s az alakok immár önmagukat jellemzik, akár legkurtább megjegyzéseikkel, elejtett szavaikkal, véletlen mozdulataikkal is. Néha az ilyen «önjellemezésnek» csaknem vígjátéki színezete van, — például a statáriális jelenetben, amikor a részrehajthatatlanságot követelő Völgyesyt azzal «nyugtatják meg» a táblabírák, hogy közülük senki sem kívánja Viola pártját fogni.

Általában, a regény portréi mutatják legvilágosabban, mily mértékben vált konkrétá Eötvös művészete, — mily mértékben tört ki Eötvös A karthausit még annyira jellemző elvontságból.

Henszlmann hibáztatja, hogy a regény voltaképpen cselekménye az első kötet végén, vagyis a tisztújítási jelenetknél kezdődik. Henszlmann azonban nem veszi észre, hogy a regény nyugodt, epikus menete, melyet az író még veszélytelenül meg is szakíthat, az arcképszerű jellemzések közbeillesztésével, — valamint az olyan szélesen felépített jelenetekkel is, aminő a tisztújításé, stb.: valósággal megköveteli azt a viszonylag hosszadalmas előkészítést, amit a regény I.—VI. fejezeteiben végez el az író. De ez a hibáztatás amiatt is téves, mivel az I.—VI. fejezeteket a bűnügyi bonyodalom exponálására, (Rétyné—Macskaházy beszélgetés), — és Viola drámájának elindítására használja fel Eötvös. Ennek a drámának döntő szerepe van a regény leglényegesebb, — politikailag és költőileg egyaránt leglényegesebb mondanivalójának kibontásában. Azzal, ahogyan cselekményének kezdőpontját megválasztja, — egyszersmind e cselekmény drámai tömörítését is lehetővé teszi Eötvös. A regény cselekménye ugyanis az eseményeknek azon a fokán kezdődik, amikor Viola helyzete, — és csakhamar Tengelyié is, tarthatatlanná válik. A bekövetkezendő események árnyéka borul már az első fejezetre is, melynek felépítése oly beszédesen tanúskodik Eötvös elbeszélő művészetének érettségéről. A regény valameny-

nyi «cselekményrétegének» képviselői jelen vannak ebben a fejezetben; a beszélgető barátok, Tengelyi és Vándory bensőséges kettőse mellé, Nyúzó és Kenyházy személyében: a vármegye «hatalmasainak» világa, — Ákoséban és Kálmánéban: a fiatal reformnemzedéké, — Peti cigány személyében pedig: a nép társul. Ebben az első fejezetben már érezhetőkké válnak azok a feszültségek, melyek később tovább fokozódnak majd. Nem holmi csirájukban lappangó feszültségek ezek: Nyúzó és a nép, Tengelyi és Nyúzó, — íme, az ellentétek, melyeket a cselekmény nyitánya is teljes feszültségükben állít elénk. S már itt kibontakoznak a majdani szövetség körvonalai — Tengelyi és a Peti képviselte Viola, valamint Ákos és Kálmán között. Az első fejezet indulatait, ellentéteit Viola sorsa, helyzete hívja létre, és ez a sors, ez a helyzet nemsokára magával sodorja majd, alakulásában, Tengelyiét is. Az első fejezet tehát egészében a regény főcselekményének szerves része. A második fejezetben Eötvös a multba hátrál, Tengelyi multjába, hogy annál nagyobb lendülettel törhessen belőle elő, a regény nagy bonyodalma irányában. A harmadik fejezet, Rétyné és Macskaházy beszélgetésében, a regény bűnügyi intrikáját indítja el, — intrikát, mely Tengelyi ellen irányul, s ezzel le is zárul az expozíció, mely egyaránt fenyegetettnek mutatja Violát és Tengelyit. Kettejük közös fenyegetettsége arra a sorsközösségre utal — nép és értelmiség sorsközösségére, — mely a regény egyik politikai alap gondolata is. Ezt az alap gondolatot Eötvös a szerkezet *ilyen* felépítésével, s a cselekmény *ilyen* bonyolításával képes epikai módon kifejezni.

Már utaltunk rá, mennyire naív a hallgatódzási epizód, mely Violát a III. fejezetben Tengelyi sorsába bekapcsolja. De a lelemény mesterkéltségét teljes mértékben elfedi, közömbösíti a dráma, melynek folyamatai Viola tudatában nemsokára sorsdöntő kérdések, dilemmák formájában öltenek testet. Azzal, hogy Tengelyi háza befogadja feleségét, s elrejtí üldözői elől őt magát is: Viola Tengelyi erkölcsi adósává válik; és Viola, aki még soha «úrfiélének» köszönettel nem tartozott, teljes mértékben vállalja is ezt az adósságot. Emiatt szánja rá magát a kockázatra, amit az elrablott okmányok magához vétele jelent, — emiatt tartja magánál az okmányokat a kunyhó ostroma után, — a statáriális tárgyaláson is Tengelyiért száll szembe a halálára törő urakkal, bosszújukat méginkább kihíván maga ellen, — Tengelyiért gyilkol, — s végül, biztonságát, családját feláldozva, Tengelyiért hagyja ott rejtekét, s hozza vissza az okmányokat, megmentvén ezzel Tengelyit a gyalázattól. Az ok-

mány-motívum, az intrika-regények csaknem selejtes rekvizituma így válik Eötvös kezében egy mély, emberi dráma, — egy egész társadalmi rendet leleplező cselszövevény kifejtésének alkalmává. Általában, A falu jegyzője lépten-nyomon azt mutatja, hogy Eötvös a korabeli regény akár legszokványosabb elemeit is magasrendű, realista ábrázolás kiindulópontjaivá képes avatni. Miért folyadódik hozzájuk? A magyar társadalmi regény művészetének, technikájának viszonylagos fejletlensége miatt. Hisz éppen ő az, aki a magyar kritikai realizmus magasrendű hagyományait megteremti. De ebben a munkájában egyelőre még kénytelen kevésbé magasrendűekhez is folyamodni, — olyan hagyományokhoz, aminőkkel a Bélyház szolgál, vagy P. Horváth Elbujdosottja, stb.

Eötvös művészien, érzelmekben gazdagon fejt ki Viola drámáját, — s ebben a drámában sikerül is valóban újat nyújtania, — olyan újat, amire a kortársak rendkívül érzékenyen figyelnek föl. Az egykorú kritika Violát tekinti a regény valóságos, — Tengelyit pedig az Eötvös által kívánt hősének. Pedig valójában, a regény cselekményéből egyikük alakja sem emelkedik elő túlnyomó mértékben; A falu jegyzőjét nem tekinthetjük valamely középponti hős köré formált regénynek. A két nagy jelenet közül a tisztújításiban fontos ugyan Tengelyi szerepe, — de az egész képnek csupán egy részletét foglalja el. S ugyanígy, a statáriális tárgyalás jelenetében, Viola szintén csak egyik fontos, de éppen nem középponti szereplője a cselekménynek. Mindkét helyzetben Eötvös elsősorban a megyei viszonyok megmutatására törekszik; s e viszonyok érzékeltetése végett fontos csak számára Tengelyi, vagy Viola. A falu jegyzőjéhez hasonlóan, a Magyarország 1514-ben sem mutat föl középponti regényhőst. A falu jegyzőjének igazi «középponti hőse», — a szó legszorosabb értelmében: a nemesi vármegye.

Eötvös írói leleménye viszonylag csekély A falu jegyzőjében. E lelemény helyét, láthattuk, nagyrészt rekvizitumok foglalják el. Jókai regényírói művészete annyiban jelent majd fejlődést az Eötvöshöz képest, hogy az ő jelentős regényeiből mindinkább kiszorulnak a rekvizitumok, — hogy helyüket egy anekdotai jellegű lelemény foglalja el. Viszont, kétségtelen, hogy a megfigyelés, az aprólékos, realista látás, sőt, a humor, az irónia, a szatíra terén Jókai sokat tanul Eötvöstől. És tanulnak, általában a kortárs magyar regényírók. Eötvös úttörőként áll előttünk, nem csupán az eszmei telítettségű regényírás, — hanem a humoros-szatirikus előadás technikájában is. A Szépirodalmi Szemle kritikáival polemizáló Pesti Hírlapbeli cikkek

egyike (1847. I. 17.) rá is mutat erre az úttörő szerepre: «Humorizál, s nekünk még nincs kész humoristicus nyelvünk. Ő itt is úttörő volt.»

Sajnos, amit a kortársak és utódok kevésbé sajátítanak el Eötvös művéből: az az ő rendkívül átgondolt komponáló-művészte. Különösen jól megfigyelhető e művészet a tisztújítási jelenet felépítésében, melybe több cselekményszál is fonódik, s mely több színen játszhatja egyidőben az eseményeket. A Rétykastélyban történendőket Eötvös egy közjátékszerű résszel, Ákos és Etelka beszélgetésével (VI.) készíti elő, majd a köszöntés és a lakoma leírásában (VII. és VIII.) megteremtí a «megyei életkép» légkörét, melyben a későbbi események a maguk helyére találnak. A Sáska-féle felolvasással teljessé is válik a konzervatív nemességet ostromozó szatira, s a X. fejezettel a Tengelyi-házban készülő drámai fejlemények elindítására kerül sor. A XI. fejezet a Bántornyi-kastélyba, s a főispáni fogadtatás eseményeihez visz el bennünket, a XIII. a betörés előkészületeihez, a XIV. a Tengelyi-házba, Vilma és Ákos szerelmi idilljéhez, melyet megzavar a betörés, — a XV. a szavazás leírásában enged korlátlan teret a gyilkos, keserű iróniának, a XVI. pedig betetéli Tengelyi megpróbáltatásait az otthon tapasztaltakkal: a felfedezett betöréssel, — és lánya vélt «szégyenével». Mindezek a részek szilárd egységbe kovácsolódnak, s kerek, tömör szerkezetet alkotnak, melyben a regény valamennyi szála egyesül, valamennyi drámai eleme szóhoz jut. Eötvös kortársai közül a drámai szerkesztés e művészetét csak Arany János értette jobban, aki a Toldi Estéjében a magyar irodalom egyik legszilárdabban, legtöbb tömörítéssel komponált művét alkotta meg. Nem ok nélkül írta is róla Eötvös: «Ha valaha művet láttam, mely minden követelésemnek megfelelt: Toldi Estéje az.» Arany és Eötvös kompozíciós eszményei, tagadhatatlanul, rokonok.

De Eötvös nem csupán a kompozíciónak, — hanem az elbeszélő művészetnek is fejlett példáival szolgál A falu jegyzőjében. Hogy csak egyetlen epizódra mutassunk rá: Viola szökésének elbeszélésében az előkészítés, a feszültségfokozás tudatos, kiszámított módszerével él. Ez a jelenet épp azért emelkedik a «bűnügyi» színvonal fölé, mivel a jóérzésű emberek — Kálmán, Völgyesy, Jancsi huszár, sőt a Kislaky-család — «összeesküvése» előzi meg; a bűnügyi regény «izgalmas» helyzete ílymódon a mű társadalmi mondanivalójának, a vármegye elleni harcnak érzékeltetésére szolgál. Eötvös elbeszélő leleménye abban mutatkozik meg, hogy Viola szökését nem közvetlenül, hanem közvetve, a gyáva tisztartó «kísértelátó» félelméin

keresztül mutatja meg, s ezzel a vígjátékisággal enyhíti a statáriális tárgyalás óta oly komorrá borult hangulatot.

A regény befejezésére a kortársi kritika számos észrevételt tett. A Szépirodalmi Szemle (1847. 1. sz.) szerint «a regény bekezdése ellenmondásban áll szerző bevallott political céljával; hiszen minden megyei visszaélések mellett is, Tengelyivel semmi egyéb nem történik, mint a mi vele még a centralisatio igéretföldjében, Franciaországban is megtörtént volna». És a többi bíráló is helyesli a regény ilyen «ellenmondásos» befejezését, habár, szerintük, a mű célzatából, a megyerendszer szörnyűségének képéből, Tengelyi teljes elpusztulásának kellett volna következnie. «Ha regénye csakugyan tör akart lenni, a megyei szerkezet keblébe döfendő», — Nyúciónak országgyűlési követté, Kenyháznak pedig másodalispánná kellett volna választatnia.

Ugyanakkor, mai kritikuskaink néha hangoztatják elégedetlenségüket a befejezés melankólikus jellege, kevésbé harcos hangsúlya miatt.

Ami a kortársak ellenvetését illeti: Eötvös semmikép sem járt volna el helyesen, ha regényének csüggesztő, pesszimista befejezést ad, — ha a megyerendszer ellenségeinek teljes vereségét mutatja be. Természetesen, a Szépirodalmi Szemle tévedett, amikor a regény befejezéséből arra következtetett, mintha Eötvös nem tudta volna mindvégig fönntartani a megyéről alkotott nézeteit. Tengelyi sorsát nem a «széptani hatás» kedvéért szabja meg Eötvös a regény végén látható módon — mint azt a Szépirodalmi Szemle hiszi — hanem, mivel éreztetni kívánja, hogy *vannak* erők, melyek felveszik a harcot a megye ellen, — s ezek: a reformifjúság (Ákos és Kálmán), de méginkább a nép, mely «ha napja eljövend, hangosabban kiáltandja bajnokainak nevét, mint Magyarország egész kortesserege együttvéve.» Eötvös, mint realista író, mint haladó gondolkodású ember, tudta, hogy a megyei feudalizmussal szembenálló erők máris hatalmasak, s hatalmuk méginkább növekedni fog. Azzal, hogy Tengelyit nem semmisítheti meg a vármegye, — azzal, hogy a vármegye gonosz szellemei vereséget szenvednek: Eötvös a jövőt, a közeli jövőt érezteti. Míg ellenben Tengelyit pusztulni engednie arra vallott volna, hogy az «irányregény» mibenlétét ugyanúgy félreértette, mint ahogyan félreértette bírálóinak javarésze is.

De ugyanakkor Tengelyit győztesként mutatnia be, — vagy legalább is egy majdani forradalomra várakozón: Eötvös történelmi helyzetében, lehetetlen. Bármennyit olvasztott is alakjába a Martinovics-összeesküvés nemzedékének vonásaiból, s

bármennyire közelítette is gondolkodásmódját a maga korának radikális értelmiségéhez: Tengelyi egyéniségéhez eltörölhetetlenül hozzátartozik az az időrendi körülmény, hogy egy, a Martynovics-per és a Fiatal Magyarország nemzedékei közt felnőtt nemzedék tagja. És maga Eötvös is, talán könnyebben beleélllette magát egy Pruzsinszky József, — mint egy Vasvári Pál gondolkodás- és cselekvésmódjába.

6

A falu jegyzőjének megjelenése vitákat kavart a kor irodalmi közvéleményében, — vitákat, melyek már a 48 előtti évek forradalmi feszültségére vallanak. Az öncélú — és az «irányköltészet» ellentétei robbannak ki ezekben a vitákban; meglepő, hogy A falu jegyzője körül kialakult elméleti, esztétikai vita hadállásaiból mily világosan rajzolódik ki a 48 előtti Magyarország politikai arculata! Maga a tény, hogy ezek, az esztétikai lepel alatt oly alaposan átpolitizált viták A falu jegyzője alkalmán születtek, — s nem kevésbé a viták anyaga is, azt bizonyítják, hogy e mű éppúgy 1848 felé mutat, mint a melléje felsorakozók politikai elvei.

A részletekben megjelenő regénynek úgyszólván első füzetei kiváltják már a kormánypárti reakció támadásait. A Budapesti Híradó 1845. VI. 8-i számának névtelen cikke megrója Eötvöst, amiért «A főérdeket a társaság alsórétegeinek juttatja, mártíri koronával tüntetve fel s a tűrő erény glóriájában minden aljasságot, midőn másfelől a kiválóbb állás emberei a nevetségességnek, minden gyarlóság, rosszság, sőt bűnnek képviselőivététnek.» Július 8-án pedig Desewffy Emil ezt írja: «A gazdagot és magasb állásút a bűnök minden nemeiben fetregőnek festik, ellenben a szegényt és alsóbb rendűt úgy állítják oda, mintha egytől egyig mind az erénynek és jóságnak példánya volna.» Ez a nyílt népellenesség, ez a leplezetlen osztályéltékenység — az öncélú költészet elvével fonódik össze, — elvvel, melyet A falu jegyzőjével kapcsolatban a Budapesti Híradó pendít meg először, szemforgató módon sajnálkozván, hogy a «lelkés és értelmes» Eötvös «a költőt pártembernek» veti alá. Mert a költészet «szűzessége» a reakció szemében most felette becses kincsnek minősül: «Az nem lehet, hogy a költészet megtartsa szűzességét, ha politikai párt szolgáltójának áll be.» Ime, így fordítja meg érvelését a Budapesti Híradó, mely más alkalommal azt hirdeti, hogy aki költő, az nem is lehet jó politikus! És mindezt még megtelíti a Híradó a regény nyelve, stílusa miatti meg-

rovással, mely szinte gépiesen tér majd vissza a többi, egykorú kritikában: «A tartalom maga nem menti meg a szépművet, az elhanyagolt forma keserűen bosszulja meg magát».

Az Életképek 1845. III. 15-i 11. számában Vas Andor a regény első füzetének megjelenése után lelkesen figyel föl a regény valóságábrázolására, s üdvözli Eötvöst, amiért «írói munkássága teréül a köztünk fejlődő élet füstéseit választja.» Ugyanő méltányolja első ízben a regény «hol komoly, hol széseiyes alakban feltűnő, de mindenütt egyiránt jelentéssel bíró» iróniáját is, «mely a szerző műveit túlemeli a napi érdekű művek során.»

Az «irányköltészet» problémája, a Budapesti Híradó cikke nyomán elő-előbukkan 1846-ban is, — így például az Irodalmi Ór 10. számában, Kelemenfy László tolla alatt, aki a regényt «nyolc kötetből álló» vezércikknek mondja, «a Pesti Hírlap modorában», — ugyanakkor azonban elismeri, hogy A falu jegyzője a «legbosszantóbb satyra, melyet a megyei rendszer ellen, úgy a mint most van», írtak. Kelemenfy még nem mer nyíltan állást foglalni a «szűz» és az «irányköltészet» tárgyában, s csupán annyi megjegyzést kockáztat, hogy «irányregénynél soha sem állhatunk elő pusztán szépműtani követelésekkel.» Kelemenfyt a regénynek épp azok a részei fárasztják, melyeket Eötvös a centralista politika elveinek propagálására használ föl. A bíráló azt kívánja, hogy a «majd minden fejezet elé oly sűrűn aggatott magyarázó bevezetések maradtak volna el.» A már említett Henszlmann-tanulmány állásfoglalása sokkal egyértelműbb. (U. o. 1846. VIII. 1. sz.). Ez az írás egyébként a regénynek talán legkomolyabb, kortársi elemzése, — csak épp, sajnálatosan, az «irányköltészet» fogalmának teljes félreértéséből indul ki. Henszlmann a regény magyarázó-értekező részeit tekinti irányköltészeti elemnek, s úgy véli, ha Eötvös «a philosophiát és politikát nem szándékozik túlemelni a költészetben, valódi remekművet alkot.» Ugyanakkor azonban, helyes ítélettel, a regény legremekebb részeinek a statáriális tárgyalást, Violáné és Liplákné beszélgetését, valamint Nyúzó és Kenyházy garacsi jelenét tekinti, — «még pedig épen azért, mert a költő itt politikai célját nem mondja ki, mint másutt, nem reflectál» — de mégis «költői ihlettel» és «friss étellel» ad elő. Henszlmann tehát jól fogja föl a regény politikai mondanivalóját, — ugyanakkor azonban az «irányköltészet» elve ellen lépten-nyomon tiltakozik. Szerinte is «maga magának czélja» a költészet, — s utal az Ilias-ra, a Lear királyra, melyek nem fáradoztak a kor hibáinak

orvoslásán. Ugyanakkor azonban kijelenti, hogy mégsem akar pálcát törni az irányköltészet felett.

Henszlmann bírálatainak sarkpontja az a hibáztatás, hogy Eötvös nem a «költői ihletnek», hanem a politikai szándékoságnak engedett a regény megalkotásában. Márpedig «valahányszor a költő a költészet felett uralkodni szándékozik, ez magát elhanyagolása miatt megbosszulja, a mit Eötvös regényében is, mint meglátandjuk, nem egyszer tett...» Henszlmann azért lelkesedik a statáriális tárgyaláshoz hasonló részletekért, mivel itt Eötvös «átadta magát» a költészetnek, s ezért «tárgyilag os teremtőként» áll olvasói előtt. Henszlmann nem vette észre, hogy a regény épp a statáriális jelenetben válik igazában irányköltészetté, — nem vette észre, hogy A falu jegyzőjét irányzatos regénnyé éppen nem a cselekményt «túlzásig félbeszakító» reflexiós részek teszik.

Érdekes az is, hogy Henszlmann a többi kritikusknál következetesebben kéri számon Eötvöstől a «humoristicai módot», s példaképpül az angol irodalomra hivatkozik, mely olvasóit «nem a szenvedő fájdalom ébresztése által ösztönzi tette, hanem sokkal inkább jobban humorral, satyrával, azzal, hogy gyöngéit vagy hibáit nevetségessé teszi.» Eötvösnek, Henszlmann szerint csak néha sikerült ez, — így például a Réty-párt tisztújítási konferenciájának jelenlétében. A szatirikus előadásmód ellentétének a francia irodalom új divatját látja, mely «soha nem átall undort gerjeszteni, csak hogy hatást idézzen elő.» Macskaházy alakját Henszlmann ilyen, csak az «undor hatásán» épülő figurának látja, — s szembeállítja vele Jágót és III. Richárdot, akiben a gonoszság egyéb, «enyhítő» vonásokkal egyesül.

Henszlmann tanulmányának lényege tehát az «irány» és az «ihlet» szembeállítás. Ennek az elvnek igazolását látja Tengelyi és Viola alakjában is. Szerinte Eötvös az előbbi mindvégig a maga politikai «irányának» érvényesítése végett szerepelteti, — Viola alakját azonban «életműi kényszerűséggel» fejtí ki, amiért is Viola az élőbb, a valóságosabb. És Henszlmann reméli, hogy Eötvös, «mint valódi költői talentum», — «egyedül a költészet ihletének befolyása alatt írand.»

Henszlmann bírálata, még az alapvető kérdés félreértésében is, arról tanúskodik, hogy a kortársakat A falu jegyzőjének megjelenése az öncélú, — és a pártos költészet esztétikai problémáira ébresztette rá, s ezek a problémák egyszersmind világnézeti, politikai értékkel is bírtak szemükben. Eötvös kezdeményezésének jelentőségét az olyanféle, a problémával viaskodó

bírálatok, aminő Henszlmanné is, csak méginkább kidomborítják.

A Budapesti Híradó «írányköltészet»-ellenességére maga Eötvös felelt, A falu jegyzője lapjain. Ferenczi mutat rá, hogy a regény még nem teljesen kész műként került nyomtatás alá, s részben még a nyomtatás folyama alatt is készült. Épp ezért is tudott Eötvös a támadások egy részére — magában a regényben felelni. És ilyen feleletnek érezzük azt a harcos ars poeticát, melyet a Victor Hugo-tanulmányokra emlékeztető szenvedélyességgel fejt ki A falu jegyzőjében. «A költészet kedves játékká aljasul — írja —, ha a kor nagy érdekeitől különvélva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik.» Azt a költőt pedig, aki «míg a föld vérben áll, s az egész emberi nem vajadások között új életnek indul, virágokról s langy esti szellőről énekel: azt bámulhatjuk hideg magasságában, irígyelhetjük; tisztelet- s szeretetünket azonban csak az érdemli, kinek isten szívet adott, hogy embertársai szenvedéseit megérthesse.» Eötvös ars poeticáját, pártos költői hitvallását: az átalakuló világ, a születő új, a haza s az egész emberiség nagy jövője hatja át tüzzel, erővel. Eötvös szenvedélyesen tiltakozik az olyan költészet ellen, mely hátatfordít a valóságnak, — épp, amikor e valóság oly fájdalmas, de oly sokat is ígérő. Micsoda tiszta fényekben áll előttünk Eötvös költői, politikusi meggyőződése, amikor ilyen sorait olvassuk: «ki kívánhat más világot tőlem, mint melyben élek, mely minden gondolatom s érzelmeimet lekötötte, melyen kívül még képzelmi tehetségem sem otthonos». Ugyanezekben az időkben Jókai képzelete még a tündéri álmok Nepean-szigetein lakozik. Eötvös azonban vallja, hogy hazájának porát mindenüvé elviszi magával, cipőjének talpán, vagy még ha mezítláb indulna is útnak, — «még az álmok országába, még a szabad költészet körébe is». Micsoda törésnek kellett bekövetkeznie Eötvös lelkében, 1848 szeptemberi napjaiban, hogy ezt a port, épp amikor vér itatta át, — csak az emigrációba vitte magával!

De A falu jegyzőjében még öntudatosan, felelősségtől áthatottan hangzik el az irodalmi pártosság első, magyar vallomása: «En legalább nem vagyok eléggé költő, hogy még akkor is, midőn művemet alkotom, a szomorú valót elfelejtethném...»

Az «öncélú» és az «írányköltészet» vitája azonban nem zárul le a regény megjelenésével. 1847-ben a politikai harcok kiélesültével, a Szépirodalmi Szemle újból feleleveníti. Ferenczi szerint a két részből álló cikk első, elvi részét: Pulszky, — a másikat: Erdélyi János írta. Pulszky már egy nyílt levelében is

hibáztatta Eötvöst és a centralistákat, amiért külön zászlót emelnek a liberálisok táborában. Nyilvánvalóan a megyei kérdésben megmutatkozó ellentétük ütközik elő abban is, ahogyan Pulszky elveti az «irányköltészetet», s megállapítja, hogy amikor Eötvös a «megyei rendszer elleni polémiát» regényformába akarta önteni, végcélja nem a költészeti hatás volt, hanem a politikai...» A falu jegyzőjének ilyen lebecsülése, pamfleti rangra szorítása («a szerző azt kívánta, hogy költeménye ne tekintessék költeménynek, hanem politikai röpiratnak») bevallottan ugyan «esztétikai» meggondolások alapján történnek, — valójában azonban a Szépirodalmi Szemle érvelése mögött lehetetlen föl nem ismerni a centralistaellenes politikai indokokat.

Pulszky azzal vádolja Eötvöst, hogy művében a «költészet a politica jármába fogatott», — holott «a költészet önmagában végcél», s «az irányköltészet nem költészet többé...» mivel «ólomnehézekkel» akasztja meg a «költészet röptét». És a kritika csak ímmel-ámmal ismeri el, hogy — különösen Viola ábrázolásában, valamint a regény befejezésében — mégis, «a művész győzött a polemizáló journalista felett.»

Pulszky kritikáját kiegészíti az Erdélyié, mely kíméletlen szigorral rója meg Eötvös nyelvét és stílusát: «Mintha nem az anyai tejjel szívta volna be a magyar nyelvet, hanem később tanulta volna meg; mintha gyermekkorában csak dajkájával beszélt volna magyarul, később nevelőjével.» A kritikus ugyan kijelenti, hogy mit sem tud az író életének körülményeiről, — de nyilvánvaló, hogy mindezek a célzások Eötvösnek épp legérzékenyebb pontjaira irányulnak, kaján tervszerűséggel.

Mielőtt a Szépirodalmi Szemle kritikájának visszhangjára kitérnénk, meg kell említenünk, hogy az «irányköltészet» vitájának 1847-es fellángolása kapcsolatos a Petőfi ellen elindított széleskörű, reakciós támadásokkal. Petőfit is a «művészet a művészetért» elvének védői támadják a leghevesebben, — az ő költészetében is az «irányköltészet» akarnak ütni. Az előbbi elv a német esztétikai iskola szülötteként terjed el a kései reformkor irodalmi közvéleményében, — az utóbbi pedig az Hugo-i ars poeticából is táplálkozik. Emiatt utal is Eötvös a Petőfiről írott bírálatában arra, hogy a költő ellen elhangzott kritikákat «egészen idegen szempontból» született elvek sugallják. Az «irányköltészet» kérdésében Eötvös ellen még 1845-ben elindított támadások 1847-ben oly módon is folytatódnak, hogy elsősorban Petőfire zúdul a hevük.

Fontos körülmény azonban, hogy a reakció kritikusai a Honderü lapjain — Eötvöst megpróbálják kijátszani Petőfi és Szigligeti ellen, akinek Csikósát szintén «irányműnek» minősítik. Severus Irodalmi A. B. C.-je (Honderü, 1847. II. 4. sz.) pl. a korábban még «irányköltészet» miatt kárhóztatott Eötvöst immár példaként, mintaként állítja a Fiala Magyarország költői elé. A reakció nagyon is élénken figyel fel arra a forradalmi hévre, mellyel a plebejus, a népi költészet jelentkezik. A valóban forradalmi, plebejus-népi költészettel és irodalommal szemben: íme, most A falu jegyzője lesz a reakció kezében a mintakép. («Ekkép — írja Severus — fiatal íróink az álfogalmak egész zúrébe tévedtek be, melyből ha valamely derék példa, minden doctrinér értekezések helyett, képes volna őket megszabadítani, az csupán és egyedül — Eötvös A falu jegyzője lehetne.») Eötvösben az irodalmi reakció a «csekélyebb veszélyt» ismeri föl. De Eötvös ugyancsak rácsafol az irányában táplált reakciós reményekre, — Petőfi-bírálatával.

Severus, amikor Eötvöst példaképként igyekszik felhasználni, Petőfiék ellen ugyanazokat a vádakot hozza fel, melyeket korábban épp Eötvös ellen hangoztattak támadói: «Hazai költészetünkben, melyben kívánatos volna, vajha több oly szellemeink volnának, mint Eötvös, kik a nyers, íaragatlan prózaéletet féligmeddig költőivé tennék, annyival inkább, minthogy egy nagy írói clique mely 'fiatal Magyarország' címével páváskodik, csoportosult össze, hogy a *poesist a poesisból ebrúdon kivesse*. — (A költészetnek, ezek szerint, mindig száraz prózacéljának kell lennie, nem a költészetért léteznie, hanem egyik vagy másik párt politico-fixa ideájának elősegítése végett.) Severus Petőfiék műve láttán éppúgy a «poesis romlása» miatt siránkozik, mint elődei is, akik viszont még A falu jegyzőjében látták a «poesis romlását». De még az Eötvöst «elismerő» Severus is — tagadni igyekszik épp azt, ami miatt A falu jegyzőjének valóságábrázolása annyi erővel hat: Eötvös politikai szemléletének, világnézetének jelentőségét. Rosszhiszemű lelkendezésével Severus éppúgy lekicsinyleni igyekszik Eötvöst, a politikust, — mint a polgári átalakulás eszméinek többi, reakciós ellensége is. Severus finoman megrója Eötvöst, amiért «gyakran költészetnek a politikában s politikának a költészetben igen nagy hatástért enged.» És ez a gondolatmenet végül oda torkollik, hogy a kritikus letagadja Eötvös valóságábrázolásának hitelét: «gyakran oly távol áll a valóságtól, hogy lehetetlenné leszen azt hűn visszaadnia; *szépítve nemesítve adja azt vissza*». A reformkori irodalmi reak-

ció tehát 1847-ben A falu jegyzőjének íróját mint a valóság «megszépítőjét» meri ünnepelni.

A reakciós irodalmi taktika másik fogása az, hogy az Éljen az egyenlőség-et — a népszínmű, s különösképp Szigligeti ellen próbálja kijátszani. Severus is azért dicséri ezt a színművet, mivel az «fontos meggyőződések és hő vágyak» kifejezője, anélkül, hogy «valamelyik párt lobogóját fantáziája tűzjeleül kitűzte volna». A népszínmű ellen a Honderü 1844. II. 48. száma is az Éljen az egyenlőség dicséretével próbált támadni. A cikkíró kétségbevonja, «mintha bizony a pór nép volna az, mellynek nevelőintézete színház» — s épp ezért helyteleníti a «vágató gyorsasággal» születő népszínműveket. Ez a cikk meg épp reakciós tendenciát igyekszik belemagyarázni Eötvös színművébe. Szerinte Eötvösnek célja volt «megmutatni, hogy az egyenlőségi eszmék nem egyebek chimaeráknál, s hogy osztályok teljes összeolvadása-kiegyenlítéséről gondolkozni utopismus».

A reakciós művészeti elvek hangoztatóival szemben azonban ott áll a haladó irodalom tábora.

A Szépirodalmi Szemle kritikája, — helyesebben: az «önmagában végcélú» költészet elve heves polémiát vált ki. Bólteky Kázmér (Életképek, 1847. 741. 1.) is az «irányköltészet» mellé áll, mert «találunk-e az összes világköltészetben csak egy jelentékeny költői művet, melyben művészi irány, azaz: sikeres törekvés az eszményi igazat, jót és szépet ezen fogalmak különböző változataiban és ellentéteiben előállítani, kisebb nagyobb mértékben nem mutatkoznék?»

A Szépirodalmi Szemlével polemizáló írások közül a legfontosabbak a Pesti Hírlap névtelen cikkei (1847. 812, 814, 828. számok), melyeknek szerzőjéül Csengery Antalt gyaníthatjuk, aki az egyik cikk részleteit újból közli Eötvös Józsefről szóló tanulmányában. Csengery — Eötvössel egybehangzón — a költészet társadalmi, politikai hivatásáért tör lándzsát: «Mi nem tartjuk a művészetet valami, az élettől egészen különvált, s annyira fölötte álló dolognak, hogy vele erkölcsi vagy társadalmi viszonyok felvilágosítására élni szabad ne legyen; sőt erősen hisszük, hogy ki munkáiban a költői leírás és művészi formán kívül még egyéb célt magának ki nem tűz, nem érdemli, hogy művésznek tartassék». A Pesti Hírlap irodalmi elvei egy forradalmi korszak lelkületét, igényeit tükrözik: «oly korban, mint a mienk, midőn az emberi nem eszméi mintegy forradalomban vannak, midőn az, mi századokig kétségbevonhatatlan igazságnak tartatott, kérdés alá vétetik, midőn minden osztály meg-

támadva érzi rég elfoglalt helyzetét, vagy sorsa javításán iparkodik egész erővel, midőn az egész társaságot egy nagy tengerként mozgásban látjuk, s egy vésznek vagy dagálynak közeledtét sejdítjük, melyben az egész emelkedni fog: oly korban... a művész sem maradhat szelíd képzelmei körébe visszavonulva, közömbös az általános mozgalomra nézve, melyet maga körül szemlél; nem főleg oly hazában, mint a mienk, mely természetes kifejlődésében hátramaradva, újjászületésének nagy munkájában egyetlen fiának közremunkálását sem nélkülözheti.» A Pesti Hírlap rámutat A falu jegyzője nagy politikai jelentőségére («Költőnknek tehát célja volt regényformában figyelmessé tenni olvasóit azon állapotra, melyben hazánk nem kiváltságos osztályai még magában a XIX. század közepén is, vannak») — és Petőfi korának szellemében állapítja meg: «A falu jegyzője... közelebb vitte az irodalmat az élethez.» Határkőnek tekinti a regényt az úton, mely a költészetet az élethez, a néphez vezeti el, — mint a nyelv s a művészet tápláló forrásához: «A kifejezések magyaros voltát majd a néptől fogja az író eltanulni, mellyel, az adott példa nyomán, gyakrabban kezdenek íróink érintkezni.»

De A falu jegyzője programját legtisztábban Eötvös fogalmazza meg, még 1845-ben, a regény írása közben, a Budapesti Híradó támadására adott válaszában (P. H. 1845. VI. 12. sz.). Eötvös itt félreérthetetlenül pártos írói álláspontot foglal el: «én a meggyőződéstelenséget soha az író tulajdonai közé nem számítván, e vádat (t. i.: az «irányköltészet» vádját) egész kiterjedésében elfogadom, kijelentvén, hogy munkámat bőven megjutalmazva tartandom, ha általa azon számos visszaéléseknek, melyek honfitársaim legnagyobb részét terhelik, megszüntetéséhez járultam, s hogy nincsen művészi dicsőség, mellyét az ez iránt nyert meggyőződést elcserélném.»

Ennek a programnak jegyében emelkedik A falu jegyzője az 1848-at előkészítő nagy tettek sorába, — ennek a pártos ars poeticának jegyében jelentheti ki önérzettel Eötvös: «Honi állapotaink képét akartam írni, figyelmessé akartam tenni közönségünket azon számos erkölcsi s anyagi szenvedésekre, melyek alatt hazánknek szegényebb osztályi görnyednek, s költői formát választék, mert azt hívém, hogy célomat illy módon érhetem el.»

Ezek a szavak a költői és a politikai törekvések, — a művészi és a közéleti program oly teljes egységét tárják elénk, amivel Eötvös pályáján nem találkozhatunk már soká.

Negyedik rész

MAGYARORSZAG 1514-BEN

1

«Aki regényeket ír, nem is lehet jó politikus» — körülbelül így foglalja össze az Eötvössel elégedetlen közvéleményt Desewffy József. Pulszky Ferenc pedig, akinek Eötvös A falu jegyzőjét ajánlotta, köszönő levelében panaszkodik a centralistákra, hogy «alig észrevehető színelkülönbség miatt új zászlót emeltetek a liberálisok táborában, hogy hosszabb figyelmet nem fordítottok a megyei életre», — és kéri őket: «hagyjatok fel az új évvel, (1846) a pusztán tanszerű értekezésekkel, hiszen ti elmondátok már centralisáló szervezeteket, mi elvben nem nyilatkoztunk ellene, sőt a jövőre teendői közé soroztuk azt, de szemeljük ki belőle már most is a mi jelenben kivihető, a mi a legközelebbi jövő feladata...» Eötvösnek és a centralistáknak szemükre vetik, hogy «hazánk távol jövőjének korrajzával» foglalkoznak, — Széchenyi 1845. tavaszán «rántott csibének» nevezi a centralizációt és cikkeiben gúnyolja miatta Eötvöst. A «csendes, jogi stúdiumok» közül a politikai élet porondjára lépő «szobatudósok» Magyarország «hét bölcse» — ahogyan a megyei körökben emlegetik őket — meglehetősen nehéz helyzetbe kerülnek, a kormány és az ellenzék közti harcok kiélesültével. Ferenczi Zoltán nem egészen alaptalanul állapítja meg róluk: «Oly elveket állítottak fel, melyek nem mondjuk, hogy csak forradalom, de viszonyaink közt bizonyára csak és csakis rendkívüli körülmények közt voltak kivívhatók.» Eötvös, akinek pályája oly könnyűnek és sikeresnek ígérkezett, most szembekerül a reformkori közvélemény egy jelentős részével. A centralisták az értelmiségre kívánnak támaszkodni, — s *A falu jegyzője* ebben az irányban próbált is kifejteti propagandát. De Tengelyi alakjának Don Quijote-jellegében benne rejlik annak felismerése is, hogy az értelmiség nem elegendő bázis a centralisták tervezte átalakulás végrehajtására.

Az 1843/44-es országgyűlés utáni politikai légkörben, mely a fokozottabb kormányreakció jegyében alakul ki, Eötvös egy újabb és ismét csak átmeneti jellegű válságon megy keresztül.

Ez a válság *A falu jegyzője* és a *Magyarország* 1514-ben köze-
szik, és elválaszthatatlan azoktól a politikai eseményektől, me-
lyek a centralisták további viselkedését is megszabják.

A Pesti Hírlap 1844 júliusától 1845 végéig közölte a centra-
lizációt sürgető «tanszerű értekezéseket». 1845 áprilisában vette
át Apponyi György a kancellária vezetését, s csakhamar meg-
kezdődött az adminisztrátorok kinevezése. 1845 szeptemberében
Szemere Bertalan kimondja az ellenzék erősítésének jelszavát,
mire Eötvösök, nehogy a kormány malmára hajtsák a vizet, az
«egyetemes ellenzéki elvekhez» igazodnak, s csupán a kormány
lapjának, a *Budapesti Híradónak* támadásai ellen védekeznek.
Novemberben összeül Batthyány elnöklete alatt az ellenzéki ér-
tekezletet előkészítő tanácskozás; Eötvös is jelen van: itt álla-
podnak meg a Pesti Hírlap követendő új irányában. Csengery,
a Hírlap szerkesztője megígéri, hogy 1846 január 1-től kezdve
az ellenzéki programnak megfelelően vezeti lapját. Eötvös és
Trefort becsületszavukat adják, hogy a Hírlapba többet nem
írnak. Az 1846 februári értekezlet feloldja őket becsületszavuk
alól: az ellenzéki program szellemében írhatnak ugyan, de nem
centralista szellemben. Ami azt jelentette, hogy Eötvösnek föl-
kellett adnia a *Reformban* és *A falu jegyzőjében* hirdetett vár-
megyeellenes elveket. Fel kellett adnia a harcot, amit eddig a
szatíra fegyverével vívott mind Réty alispán, — mind pedig
Bántornyi James ellen. Eötvösnek közelednie kellett ahhoz a
nemesi liberális álláshoz, melytől pedig oly tisztán és gon-
dosan elkülönítette a magáét.

Eötvös' megmaradt mindvégig az ellenzéki politikánál, s
alávetette magát a helyzet követelményeinek. De, hogy ez utób-
bit nem tehette könnyű szívvel, az érthető. 1846 elején vissza-
vonul tehát a hírlapi munkásságtól. *Agricola levelei* címmel hat
cikket ír csupán 1846 folyamán. Ezek a cikkek nem érintik ugyan
a szőnyegen heverő politikai kérdéseket, de összefüggenek pro-
gramjának lényegével: a polgári osztállyal kapcsolatos pro-
blematika áll előterükben, — az ipari kiállítás, a honoratior-
kérdés, stb. Eletrajzírój «politikamentes» írásokat látnak ezek-
ben az *Agricola-levelekben*, — de láthattuk már, hogy mindezek
a témák csak ürügyként szolgálnak Eötvösnek, hogy az ország
átalakításával kapcsolatos kérdésekben állást foglaljon, s az
értelmiség, valamint az általa is «hasznosnak» tekintett ipari
burzsoázia öntudatát megerősítse. Nem véletlen, hogy ezekben a
cikkekben hangsúlyozza Eötvös az ipar fontosságát, s az értel-
miség, a honoratior réteg népetszolgálo hivatását. A Védegylet-
ben egyébként maga Eötvös, és a centralisták is részt vesznek.

Az 1846-os esztendőt Eötvös Békésben, felesége birtokán tölti. Itt éri a galíciai parasztlázadás híre, melyet a bécsi kormány a haladó lengyel nemesség ellen aknáz ki. És itt, ezen a birtokon, ilyen politikai légkörben fog neki a Magyarország 1514-ben megírásának.

Hangulatát, lelkiállapotát két költeménye is híven tükrözi. Az egyik az *En is szeretném...* (1846) harcos, politikai programmá kovácsolja azokat a költői elveket, melyeket a Hugotanulmányokban hirdetett, s melyeket újból kifejtett *A falu jegyzőjében* is. Látszatra a korábbi, filantróp elvek szellemében szólal meg Eötvös újabb ars poeticája, de valójában a szociális igazságtalanságok miatti fájdalom és felháborodás szüli. «Részvétet, könyörületet» emleget ugyan, de többet, lényegesebbet kíván nyújtani: «lázás állapotban, rohanva anyagi érdekeink kielégítése után, korunk részvét nélkül elfordul a szenvedésektől, melyeket socialis viszonyai által előidézett, vagy melyeket legalább, ha ápoló kezeit feljök terjeszti, enyhíthetne. Nagy írók érezték ezt, s midőn a társaság legundokabb sebeit merész kezekkel feltakarták, midőn emberi természetünk azon nemes részeire emlékeztetének, melyek a gonosztevő kebléből nem veszhetnek ki soha egészen... tettök nemes és tiszteletreméltó volt.» Ezt a lelkes, páthosszal teli programot fejezi ki új erővel, 1846-ban, *A falu jegyzőjét* ért támadásokra is dacos, önérzetes feleletet kívánván adni. «*En is szeretném nyájasabb dalokban Üdvözleni a szép természetet...*» — vagy «*kedvesem szemét*», «*ősz Tokajnak tűzborát*»: íme, a témák, melyeket *A falu jegyzőjében* visszautasított magától, s melyek ezentúl még idegenebbek maradnak számára. A «*kor jajkiáltása*» volt A karthausi is, — de *A falu jegyzője* után Eötvös az átalakulástól, a forradalomtól terhes évek lényeges kérdéseire még közelebb kíván férközni:

*De engem fölver nyájas képzetimből
Komoly valónak súlyos érzekara:
Fajom keserve hangzik énekimből
Dalom nehéz koromnak jajszava.*

*Mit ezrek némán, túrve érezének,
Eltölti égő kinnal lelkemet:
Mért bámulod, ha nem vidám az ének
S öröm helyett csak bút ébreszthetett?*

*Míg gyáva kor borul hazám fölébe,
En szebb emlékivel nem gúnyolom;
Míg égő könny ragyog ezrek szemébe,
Szelid örömről nem mesél dalom.*

Ezek a nagyszerű, tömör és erőteljes sorok már a Dózsa-regény probléma-körébe ívelnek át, — s Eötvös vállalni kész a legnehezebbet, a legtöbb felelősséggel járó: «ezrek kínjait» mondani ki egy olyan korszakban, mely az ő számára is súlyos próbák sorát készíti elő:

*Ha éji vész borítja látkörünket,
Villámokért sóhajt a tévedő;
Ha régi bánat kínozá szívünket,
Nem könnyeket kér-e a szenvedő?*

*S ilyen legyen dalom: egy villám fénye,
Egy könny, kimondva ezek kínjait:
Kit nem hevít korának érzeménye,
Szakítsa ketté lantja húrjait.*

Aligha sejthette Eötvös, hogy — neki magának is meg kell majd fogadnia valamikor e parancsot. Ugyanakkor, amidőn ennyi élszántsággal vág neki új feladatának: szívét már alattomos súlyok is nyomasztják. A galíciai parasztlázadás eseményei, s csalódása a centralista elvek fogadtatása miatt: a Dózsa-regénybe már ezek a tényezők is beléjátszanak. Versei közül csaknem kiűt az *Oh lennék felhő...* (1847), melynek elkeseredése, komor panasza kissé Petőfi *Felhők* című ciklusára emlékeztet. Az egyeztetendővel korábban született *En is szeretném...* feladatvállalása után meghökkentően hangzik ez a vallomás, melyet egyébként Eötvös csak gyűjteményes versei közt jelentett meg:

*Vagy lennék féreg, melynek látköre
Egy fának árnyán túl nem terjede,
Melynek, hogy éljen, csak egy nap jutott,
Csak egy korányt és alkonyt láthatott.
Lennék bármi — felhő vagy fergeg,
Féreg vagy tölgy — csak ember ne legyek!*

Mintha már a hatvanas évek, a *Napló*, a *Gondolatok* és egy-némelyik kései levél hangját hallanók. Eötvös életére, művére felhő kezd borulni, melynek eredetéhez a *Magyarország 1514-ben* vezet el, habár ennek lapjai még mindig a reformkori nagy várakozások, remények fényével világítanak. De ezek többé már nem a *Búcsú*, nem a harmincas esztendőök Eötvösének reményei.

A galíciai parasztlázadás idején, s a magyar forradalom előestjén fogamzik meg Eötvösben a *Magyarország 1514-ben* terve. Ez a regény is vádirat, akár *A falu jegyzője*. A «történelmi» osztállyal — a történelem vádját szegezi szembe. *A falu jegyzője* megmutatta, milyen a jobbágyság helyzete a feudalizmusban, a vármegyében. A Dózsa-regény megmutatja: *hogyan* vált ilyenné, — miféle események vezettek a jobbágyság ember-telen elnyomatásához, kizsákmányolásához.

A Dózsa-háború rajzával Eötvös a történelmi múlt távlatát állítja Viola mögé. Ebben a távlatban feltárul az egész osztály multbeli sorsa, mely megszabja Viola helyzetét, sorsát Taksony vármegyében. A Dózsa-háború monumentális változatban ismétli meg a Violával történeteket. Violát a vármegye kényszerítette zsványságba. Dózsa népét, 1514 jobbágyait pedig a Rétyk és Nyúzóok elődei, a Zápolyák, a Drághiak, a Báthoriak hajtják bele a kétségbeesett, kilátástalan forradalomba, — hisz «a parasztság egymagában, minden hősiessége ellenére sem volt képes felszabadulását kivíni.» A magányos Violának épp úgy el kell buknia, mint az igazi vezetés nélkül maradó parasztháborúnak. Eötvös együttérez mindkét lázadással, — együttérezésének korlátai azonban a Dózsa-regényben sokkalta tapinthatóbbak, mint *A falu jegyzőjében*. A Dózsa-témához forduló Eötvös még mindig Kölcsey jobbágybarát hagyományát, szemléletét követi, — Kölcseyét, akiről Révai József megállapítja: «Ő volt az első Magyarországon, aki ennek a jobbágybarátságának a szemszögéből vizsgálja felül a nemesi történelemfelfogást és a parasztforradalmakat többé nem a Werbőczy, hanem a haladó polgár szemével nézi. Nem áll oda teljesen Dózsa György mellé, elítéli a felázadt jobbágyok kegyetlenségeit, de menti és megérti Dózsát, míg Zápolya Jánost megveti és elítéli. (Ezt a polgári rokonszenvet Dózsa iránt, a Dózsa forradalmával való szolidaritás vállalása nélkül, láthatjuk később Eötvös József regényében is. Dózsával feltétel nélkül szolidáris csak Petőfi lesz.)»

Eötvös rokonszenve a Dózsa-háború iránt, félreérthetetlenül polgári rokonszenve, — annak ellenére, hogy magának a polgárságnak a parasztháborúban vállalt szerepével éppen nem rokonszenvezik. Szaleresi Ambrus alakjában a városi polgárság tehetetlenségét, sőt gerinctelenségét mutatja meg. De hol lehetők föl Eötvös rokonszenvének polgári határai? Hol kezdenek megmutatkozni azok az ellentmondások, melyek *A falu jegyzőjében*

még nem ütköztek elő, melyek azonban a Dózsa-regényben már Eötvös 48-as magatartása felé utalnak?

A Dózsa-regényben Eötvös kétféle feladatot végez el. Egyrészt mint említettük, a kortárs jobbágyság helyzetének előzményeit, okait kutatja, tárja föl, — másrészt, a maga korának, a forradalom küszöbére érkezett reformkornak problémáira, kérdéseire próbál válaszolni. A magyar történelmi regény pályafutásában páratlannak tekinthető alapossggal mélyed el Eötvös a 16. század Magyarországnak vizsgálatában, forrástanulmányai alaposak, kimerítőek; a történelmi valóságot biztosabb kézzel, művészibben sikerül megragadnia, mint valaha is akár Keménynek, akár Jókainak. De nem csupán a történelemből merít anyagot regényéhez, — hanem a maga korából is. Típusok, érzések, gondolatok bőséggel kerülnek a reformkor Magyarországból — Ulászló korának képébe. S ugyanakkor, az 1514-es Magyarország viszonyairól szólva, — a reformkorhoz is szól, s akár csak *A karthausi* francia társadalmának ábrázolásával: a Mohács előtti magyar társadalom elemzésével is a maga kortársai számára teremt tanulságokat.

Eötvös kiindulópontja: centralista kiindulópont. A *Reform*-mal és *A falu jegyzőjével* egybehangzón, *jogokat* követel a népek. A Dózsa-regény agitatív célzata a jogfosztott állapot szörnyiségének, embertelenségének megmutatásában domborodik ki. Eötvös ennek az állapotnak rajzával is a reformkor, közelebbről: a centralista csoport harcát kívánja igazolni, szolgálni. A jogfosztottság, a mértéktelen kizsákmányolás ellen egyaránt fölszóval Telegdi István, a népet szerető főúr, — és Lőrincz, a forradalmár. Az előbbinek szemléletében Eötvös — igen jellemző módon — egy olyan főúr gondolkodásmódját ábrázolja, akinek becsületes fölháborodása sokban az övével rokon: «De hol keressen védelmet, hol igazságot a szegény jobbágyság most? Nem szólok a földesurak zsarnokságáról, melyly annyira nőtt, hogy a jobbágyok sok helyen ősi helyeiktől elszökve, erdőkben keresnek menedéket, s ha erőszakosan vissza nem tartóztatnának, talán a földművelést egészen abbahagynák... De ne higgye senki, hogy mivel eddig hallgatott a nép, e helyzetet nem érzé, hogy keblében nem forral gyűlölséget azok ellen, kik őt e sorsra juttaták. Erőtlen most, mert nem egyesülhet, s mert nincsenek fegyverei: de ha a keresztes had kihirdetése által összecsődfittetik, ha kezében fegyvert érez s hatalmának titkával megismerkedett: mondd, valószínű-e, hogy ellenségeit a határon túl fogja keresni, midőn sokkal nagyobb s régibb ellenségei közelében laknak?» De sok-

kal világosabban, szenvedélyesen mondja ki a nép jogfosztottságának, elnyomottságának panaszát Lőrincz, akit Eötvös a forradalom voltaképeni vezérének mutat be: «A ház, melyet a jobbágy épít, nem az övé, ura elkergetheti lakából s ő földönfutóvá lesz: a mező, melyet homloka izzadságával felszántott s bevetett, nem neki termi gyümölcseit: gyermekei nem az ő örömeire nőnek fel: ha a kegyes ég leányainak szépséget ad, remegnie kell, nehogy buja földesura rimájának fogadja gyermekét; ha fiai bátrak s erősek, el fognak ragadtatni apai keblétől, hogy mint csatlósok s huszárok a büszke báró udvarának fényét neveljék s csatáiban vérezenek. Övé semmi a világon, számára nincs biztosság! Ha reményeit arra szorítaná, hogy faluja temetőjében majdan elődei közt fog pihenni: ő még erre sem számolhat: urának ellenségei eljönnek s őt családjával és szomszédaival elhajtják marhaként, hogy, mérföldekre ősi lakától, más úrnak földjét művelje... Tőle még a vallás vigasztalás is megtagadtatott: papjának, kinél azt kereshetné, a patrónus gyermekeket, tudatlanokat, erkölcstelenségök által közmegvetésben állókat nevez ki: sok helytt a lelki pásztorság a gazdasági tisztséggel köttetik össze, hogy a jobbágy még isten oltárához se tekinthesen föl a nélkül, hogy zsarnokával ne találkozzék szeme.» Még drámaibb kifejezést nyer Lőrincz osztályharcos indulata a rákosi jelenetben, amikor a jobbágytáborfőloszlantni érkezett Báthori György arcába vágja a nemesek és főurak bűneit: «Ha vizet akartatok, vagy fát, ha töltést vagy árkot kelle ásni, falat építeni: gyalog vagy marháival dolgozott, a mikor s ameddig parancsolátok: hisz a kalocsai érsek parasztjaival még a Dunának is új árkot ásattok, s a hazában nem áll úri lak, melyet nem jobbágykezek építettek volna: s ím, a nép mindamelltt nem zúgolódott: nem zúgolódott, habár a töltésen s hidakon, miket homloka izzadságában épített, vámot kelle fizetnie: habár minden türelme mellett töletek csak megvetést, csak sértéseket tapasztalt. Ti voltatok a törvényhozók, s kihez folyamodhattok az elnyomás ellen, miután törvényhozástok csak a nemes védelméről gondoskodott? Ha nemesember vámoló által sértetett, törvényt alkottatok: a nép zsarolásáról gondoskodni időtök nem maradt: sőt mivel közületek egyesek, jobbágyaik nyomorúságát állatva, rajtok könnyíteni akartak, törvényt alkottatok, hogy a dézsmát s kilenczedet jobbágyainak elengedni senki ne merészelje, s ha mégis elengedi, ezen lázadó s rebellis helyett a dézsma a főispány által szedessék be.»

Mi több, Lőrincz a nép *hazátlanságának* panaszát is ki-mondja («a szolgának nincsenek polgártársai s a haza, mellyről

szólsz, nem a mienk: eljött a nép, midőn hazát fogunk szerezni magunknak mi is»), amivel Eötvös ismét az érdekegyesítés eszméjét kívánja szolgálni, figyelmeztetvén a kiváltságos osztályt, miféle következményekkel járhat, ha a nép a hazát a magáénak nem érzi. Telegdi ugyanezeket a gondokat forgatja fejében, s a reformkor felé szóló érvénnyel hangzanak el az ő szavai is: «A főurak még nem képezik a nemzetet, ebben igazad van; de kérdezd a polgárt, s azt fogja mondani, hogy a nemesség sem képezi egymaga; kérdezd a parasztot, s ő talán nem válaszol, de bizonyosan ismét mást gondol magában: s hol van a kötelék, melly e szétszakadozó részeket, e nemzetrongyokat összetartaná?» A felelet az 1847-es ellenzéki programmban rejlik, melynek előkészítésében oly jelentős része volt Eötvös és a centralisták jogtudósi munkásságának, s melyet voltaképp ez a regény is előkészít.

A «nemzetrongyokat» a kiváltságok eltörlése, s a népnek széleskörűen megadott jog egyesítené. Eötvösnek a jogért folytatott harca tehát ilymódon képezi a regény eszmei súlypontját. A *Magyarország 1514-ben* a polgári jogokért harcol. «Nem mások elnyomására, hanem saját jogaink védelmére keltünk fel» — mondja Lőrincz, aki kevéssel a tragikus kifejtet előtt az emberszeretetre hivatkozva keresi tettei igazolását.

Dózsa népe azonban — forradalmi úton próbálta kivívni jogait. Hogyan látja, miként mutatja be e forradalmat Eötvös, — miben áll az a polgári rokonszenv, mellyel iránta viseltetik?

A regény elmélyült korrajzot nyújt, — a forradalom létrejöttének valóságos oknyomozó történetét. Az «általános újjítási szellem» rajzában Eötvös a reneszansz Magyarországáról nyújt képet, rámutatván, — például a jobbágyháború huszita vonásainak kihangsúlyozásával — a «vallásos köntösben jelentkező osztályharcok» mibenlétére is. Pontos és igaz az egyes osztályok súrlódásának, feszültségének ábrázolása, amire a bevezető nagy tömegjelenet nyújt alkalmat: Eötvös itt egyetlen körképben összegezi azt a történelmi-társadalmi helyzetet, melynek a háborúhoz kellett vezetnie. Fontos eleme ennek a körképnek a helyenként már meginduló eredeti tőkefelhalmozódás valóságának bemutatása, valamint a feudális anarchia, érzékeltetése is. Az oligarchia és a királyság közti küzdelem indulatai csapódnak le a téren várakozó tömeg párbeszédeiben, indulataiban, gesztusaiiban: a realista történelemábrázolás kitűnő példája ez a fejezet.

A regény, mely «virágkorában» ábrázolja az arisztokráciát, megmutatja azt is, miféle sorvasztó nyomással nehezedik a tőkét gyarapító kereskedő polgárságra a nagyfeudális önkény. «Má-

tyás királynak — panaszkodik Szaleresi Ambrus — mindég pénzre volt szüksége: de a pénz visszakerült s vele a kamat s még néha királyi ajándék: s ha az udvari urakon kellett segíteni, s ha ezek később nem fizettek, legalább volt kinek panaszkodni. Most a ki Budán pénzt ad kölcsön, akár a Dunába dobta volna, ha csak, mint a Thurzók vagy Fuggerek, zálogot nem tud magának szerezni.» Az oligarchia rablásai, vámszedései, az áruért nemfizető főurak miatt indokolt az első fejezetben megszólaló polgárok áhítozása az erős, nemzeti királyság után, melyet azonban Ulászlótól hasztalan várnak. Kiváló történeti érzéssel mutatja meg Eötvös, hogy a polgárság elégedetlensége miként szövődik össze a jobbgység elkeseredésével, s vezet a háború kirobbanásához. Szaleresi szerint: «nincs úr az országban, ki egy pesti bírónál többre becsülhetné magát: s minek alázzuk meg magunkat előttök?» De, ha a «jövő pillanatban valamely úrfi boltjába jött, a földkerekségen nem volt nála alázatosabb ember.» Azzal, ahogyan Szaleresi puhaságát, tehetetlenségét megmutatja, — azzal, ahogyan az eseményektől elsodródott embernek rajzolja meg őt a nyárilak ostromának jelenetében: Eötvös szemléletesen érzékelteti, hogy a polgárság bármiféle forradalom vezetésére mennyire alkalmatlan még.

A regény, mely a kritikai realisták módszerével, a típusokon, a jelenségeken keresztül mindenütt a kor lényegét fedi föl: Ulászló alakjában a királyság tehetetlenségét, hanyatlását, a Dózsával kötekedő főnemes úrfiak epizódjában pedig — mely a *Toldi Estéjének* apród-jelenetére annyira emlékeztet — az oligarchia cinikus léhaságát állítja elénk. Zápoly nőies, szadista jelleme a forradalomhoz szükségkép vezető osztályviszonyok mi voltát sommázza, míg Ártándi Pálban a középnemesség gátlástalan karrierizmusa, önzése, hiúsága vall egy hanyatló kor, egy válságba jutott társadalom valóságáról.

A parasztháború kirobbanását a 16. század-eleji Magyarország osztályviszonyaival, a reneszánsz nagy, «általános újítási» szellemével, a kezdődő árutermelésnek az emberek tudatában való jelentkezésével magyarázza Eötvös. Közvetlen okként pedig a forradalmi erők koncentrációját jelöli meg, mely a Rákos mezejének jobbgytáborában, magának a feudális államnak kezdeményezésére jön létre.

A parasztháború mozgásának bemutatásával olyan feladat küszöbére jut el Eötvös, melyben emberi, írói ellenmondásai szükségszerű élességgel előütöknöznek. A forradalom témája már *A karthausiban* vonzotta. Rokonszenve, mellyel 1514-et bemu-

tatja, elsősorban a felkelés indítékainak szól. A jobbágyság kétségbeesett megmozdulását jogosnak látja Eötvös. De milyennek látja magukat a forradalmárokat?

Magyarország történetében, melyet a szabadságharc után írt, Szalay László túlságosan is «mértéktartó», hűvös hangon méltatja a parasztháborút. Nem így Eötvös. Liberális szemléletéből voltakép az következnie, hogy a parasztháborúnak csupán az okait fogadja el, — s magát a forradalmi folyamatot visszautasítsa. Révai Józsefnek kétségtelenül igaza van abban, hogy Eötvös nem szolidáris Dózsa forradalmával. Mégis, meglepő, hogy Mészáros Lőrincz alakjában mennyire meg tudja közelíteni, át tudja élni a forradalmár nagyságot, önzetlenséget, — a jövőn munkálkodó erő felemelő hatalmát. Ez a megközelítés azonban meglehetősen bonyolult módon történik.

Azon, ahogyan Dózsa alakjához hozzányúl, eleve a polgári liberalizmus «objektív», idegenkedő magatartása érzik. Forradalmárait — mint azt már *A karthausi* félig-sikerült Armandjánál láthattuk — nagyratörő, helyzetükkel elégedetlen, nyugtalan lelkeknek, — amolyan Napoleon-típusú egyéniségeknek alkotja meg. Már ezzel is bizonyos tartózkodó attitűdöt fejez ki velük szemben. Ilyennek rajzolja Dózsát is: kezdetben valami történetírói, «részrehajlatlan» hangot próbál megütni jellemzésénél: «Sem annyira aljas s vérszomjúzó, mint azt nemes, vagy nemesek zsoldjában álló történetíróink velünk elhitetni szeretnék: sem ily nemes érzelmekkel eltelt, minőnek újabb korunkban, midőn a nép szenvedései több rokonszenvre találnak, a népmozgalom vezetőjét gondolni szoktuk. A keresztes had vezére, vitéz, de közönséges s csak helyzete által kitűnővé vált férfinál nem vala több.» Később önzőnek, nagyravágyónak mutatja, s valahányszor szerepelteti a cselekmény folyamán, kritikai hangsúlyt ad ábrázolásának. Bátor, de igazi vezető-tehetség nélküli katonáembernek látja, s kiemeli — igaz, a haladó szellemű Brutus forrásművére támaszkodva — a naív cicomát, mellyel magát a temesvári ütközet előtt díszíti. A vértanúságban azonban nagy-nak, «felmagasztosult, felsőbb lénynek» látjuk Dózsát, — s Eötvös itt ismét Brutusra hivatkozik jegyzetében (*Insignis cum temeritanis, atque audaciae, cum verae virtutis atque animi magnitudinis posteris proditorum exemplum*). «A népért emeltem fegyvert — borítja hőségét megérdemelt dicsfénybe az író — a népnek élőképe gyanánt fogok ülni izzó királyi székemen, mellyet számomra készítetett, de az égő koronát, mellyet fejemre tett, gyenge keze nem fogja levehetni homlokomról. A jövő ott találja azt s meg fog hajlani a féni előtt, ki azt panasz nélkül

el bírta viselni. Menjetelek.» Ez a Dózsa már nem az a «helyzete által kitűnővé vált férfi», aminőnek kezdetben látszott. Ez a Dózsa a magyar szabadságmozgalomnak első hőse immár, akinek népét Eötvös viszontlátja még a hajóhídon, Lamberg hintaja körül.

A kritikai hangsúly, melyet Eötvös Dózsa alakjánál érvényesít, a liberális politikus hangsúlya. Ez a hangsúly azt jelenti, hogy Eötvös indokoltnak tekinti a jobbagyforradalmat, — indokoltnak a nép szörnyű helyzete miatt: de vele magát szolidárisnak nem érzi.

Annál feltűnőbb azonban, hogy amikor Lőrincz alakját formálja meg, azét a Lőrinczét, akinek történelmi személyisége és szerepe talányos, — aki tehát több teret is nyújt az írói fantáziának és invenciónak — hangja mentessé válik mindenféle «objektív» kritikai hangsúlytól, s őszinte lelkesedéssel telik meg. Abban az emberi, forradalmári nagyságban, melyet egészen mártírháláláig megtagadott Dózsától, — Lőrinczét bőséggel részíti. Nem csupán e regénynek, de Eötvös valamennyi művének legnagyobb, legjelentősebb emberalakja: a forradalmár Lőrincz. Tiszta, büszke jellem, — komoly, gondolkodó fő, — szíve pedig csördültig, a forradalmár legfőbb erényével: kemény, harcos emberszeretettel. Örökölt valamit a nagy francia forradalom hőseitől: néha Saint-Just-re emlékeztet a rendíthetetlen, megronthatatlan tisztasága.

Lőrincz is jobbagy-származék, — s mint ilyet, Eötvös ugyan csak végigvezeti a nagyravágyásnak — helyesebben: a nyomorból kitörés vágyának kínjain: «Olly mértékben váltam nagyravágyóvá, mint csak azok a szerencsétlenek válhatnak, kiktől a sors minden szebb reményt elzárt.» Előbb hatalomra vágyik, majd a tudományra veti magát, s ha csalódik benne: csupán nemes, magas igényei miatt: «Mi haszna, hogy megtanultam miszerint az emberi-nem ezredek előtt szintúgy szenvedett, mint most? a gyógyszer, melly minden bajainak véget vehet, nem találtam feljegyezve a régiak irományaiban; mi haszna, hogy a múlt századok tévedéseit megismerém? a valóhoz nem érzem magamat közelébb ez által.» Lőrincz a békét, az örömet, — az igazi hivatást végülis: a nép szolgálatában találja meg: «isten az embert arra teremtette, hogy életével embertársainak hasznára legyen: s én megfeledeztem e parancsról, azért szenvedtem... A nép között születtem, neki szentelem munkásságomat. Kövesd e példát Orbán, s szíved fel fogja találni megelégedését, melly mindenikünknek csak azon pályán juthat, mellyre isten által állíttatott.»

Az írói alkotás öröme és szenvedélye akkor válik teljessé, ha az alkotó valamelyik hőisével azonosulni képes. Lőrincz alakján lehetetlen meg nem érezni, hogy az író mélyebben azonosult vele, mint bármelyik hőisével. Lőrincz alakját megalkotván, érzéseit, indulatait életrekelvtvén, Eötvös az írói munka sugallatában a forradalom nagyságából, hősiességéből is átélt valamit. Lőrincz alakján keresztül, — a maga liberális, centralista elveire is rácafolón — a forradalmi valóságának szubjektív megértéséig jutott el Eötvös. A Dózsa-regény Lőrinczében lobogó tűz: Eötvös szívéből is táplálkozik.

Mégis, magának a forradalomnak ábrázolásában, Eötvös kitarat annál a liberális felfogásánál, mely a nép megmozdulásában «vak, anyagi erőt» képes csak látni.

«Vak erőnek» mutatja a forradalmat a Telegdi-nyárilak kifosztásának képében, a mulatozó tábor leírásában, Orbán és Telegdi Fruzsina kényszerházasságának jelenetében, stb. «Ha valamely nép, mely elnyomói által századokon át állati aljasságban tartatott, midőn lánczait széttöri, mert nem neveltetett szabadságra, csak féktelenségben keresi hosszú szenvedéseinek pótlékát; ha emlékei erősebbek reményeinél, s ha az első szükség, mellynek kielégítését keresi, mult sértések véres megbosszulása: ott az igazságos történetíró, a bajnak okait látva, mentéseket talál; de hol az emberi természetnek állati része nemesebb érzelmein diadalmaskodott, hol az, mi nemünk méltóságát teszi, vad indulatok zajában elnémult: a művésznak nincs mit keresnie.» Ilymódon menti, és ítéli is el Eötvös a forradalom «vak indulatait.»

Magának a forradalomnak «vak» erőt lényegileg pesszimizmussal szemléli. Az emberi jószándék, az értelem, a józan-ság tehetetlen a forradalmi helyzetekben: a nyárilak ostromlói már megegyeztek Telegdi cselédségével, hogy vérontás nélkül átadják nekik a házat, amikor a részeg kapus meggondolatlan lövése felbőszíti a tömeget, s vérengzéssel végződik az ostrom. Megfellebbezhetetlen indulatokat állít szembe Eötvös minden csillapító, csillító kísérlettel: Ollósi könyörületet kér Fruzsina számára, — egy asszony felkiált a tömegeből, s elmondja életét, amint lett a földesúr prédájává, mint taszították alá züllésbe, nyomorba. Eötvös okoskodása szerint a forradalomban, a népi indulatok «örvényében» megszűnik a jog, az igazság, — jöllehet végső fokon jogos, indokolt maga a forradalmi indulat. Az egyén tehetetlen a történelemmel szemben: ártatlanul is lakol, vagy bűnösen is megmenekszik. Tragikusaknak, végzetszerűek-

nek látja a forradalom folyamatait; irányukat olyan logika szabja meg, mellyel vitába szállni lehetetlen.

Eötvösnek e pesszimista forradalom-szemlélete élesen megmutatkozik a Telegdivel kapcsolatos jelenetekben. Telegdi sorsa rávilágít Eötvös legtitkosabb gondolataira, melyek majd döntő szerepet játszanak 1848 szeptemberi elhatározásaiban is. Mert Eötvös itt csaknem *előre* megmutatja, milyen magatartást foglalna el, ha Magyarországon forradalomra kerülne sor. Telegdi sorsában a maga sorsát képzei el, forradalom esetén.

Lőrincz alakjában sikerült kifejeznie mindazt, amiben magát a forradalommal érzelmileg is közösnek érzi. Telegdi alakjában azonban pesszimista forradalom-szemlélete jut kifejezésre. E két regényalak jelenléte arról tanúskodik, hogy Eötvös forradalom-szemlélete éppen nem egyértelmű. Szívén együttérzés és pesszimizmus osztoznak.

Ezt a kettősséget a regény egyik merőben szubjektív megjegyzése is elárulja: «Rögös az út, mellyen az emberi nem s egyes nemzetek kifejlődésök felé haladnak. A mező, mielőtt új maggal vettetett be, éles ekével felszántva, egyideig kopáron áll: ezt látjuk a nemzeteknél is; e mezőkön, mellyek fölött isten fenséges eszméit elhinti, az, mit a lefolyt kor hozott, kiirtatik, hogy helyette új, üdvösb termés nőhessen: s a gondolkozó, ha századok távolából illy időszakokra visszatekint, sajnálkozás nélkül látja a pillanatnyi romokat és kopárságot, mert alattok az új termés csíráit látja. Az erdő szebben nő, ha a vész erős karja egyes haldokló törzsökeiket kidönté, a mély gyökereket felrázta, az ágakon függő magot messze helyekre vitte el, hogy ott iákká nőjenek: úgy a népek sem fejlődhetnek örökké derült napok között. De jaj, az egyes fának, jaj az egyes embernek, kít illy vész megragad: a fa, ha gyökerében sértetett, az ember, ha feldulatott a kis kör, mellyben boldogságát találta, nem üdülnek föl többé.»

Ez a vallomás, mely világosan mutatja meg Eötvösnek a forradalomhoz való viszonyát, — azt bizonyítja, hogy a forradalmat ő az új világ létrejöttéért fizetett, elengedhetetlen árnak tekintette, «pillanatnyi» romjaival, kopárságával együtt. A forradalom «éles ekéjének» munkáját helyesli Eötvös, s nem siratja a kidőlt, «haldokló törzseket», hisz a forradalom szélvésze messze viszi szerte, a haladó eszmék megérett magvait. «A népek sem fejlődhetnek örökké derült napok között»: ime, a határ, ameddig a liberális Eötvös elhatolni képes. Úgy érzi, a népeknek áldozatokat kell hozniok haladásukért. Ezekre az áldozatokra kész ömaga is. Nem *lelkesedik* ugyan a forradalomért, — de nem is

fordul vele szembe. A *Szegénység Irlandban* című tanulmány ugyanezt a felfogást tárja elénk, amikor Eötvös belátja, hogy «egy nép forradalmában is nagy lehet... hol mint a beteg, lázának egész dühével néha többet tesz, mint természetes erejétől várni lehet». Igaz, ellentmond ennek a felfogásnak a Szalay-émlékbeszéd ama részlete, melyben kifejti, hogy azt, ami a francia forradalomban «nagyszerű» nem érjük el, «ha Franciaországot forradalmában utánozzuk», — hanem, ha a forradalmi eszméket létrehozó férfiakat követjük munkásságukban. De Eötvös ezt a beszédet 1865-ben mondta el, amikor a forradalomról már egészen másként gondolkodott, mint 1848 előtt. Viszont még az *Uralkodó Eszmék*ben is, — melyeknek gondolatmenete azon alapul, hogy a polgári forradalom vezéreszméi: a szabadság és az egyenlőség kizárják egymást — Eötvös csaknem szószerint a fentebb idézett gondolatot fejleszti tovább: «... az emberiségnek épúgy, mint az egyesnek viharokra van szüksége, s hogy épen oly eszelősség mód nélkül panaszkodni hátramaradt részletes pusztítások, mint nyári vihar után a letört ágak és megtépett virágok felett: hisz a vihar által a levegő megtisztult, a föld termékenyült, s a feldöntött odvas fáért, az összetépett virágokért pótlékul ezer fa, millió virág magvai szórattak szét a földön. — Az egyes, akinek házába a villám lecsapott, vagy ki azon fa alatt, melyet a fergeteg kitört, árnyékot talált, panaszra fakadhat az esemény felett: hisz az arasznyi élet nem nyújt elégséges tért a reménynek, hogy veszteségét kipótolhassa: de aki szellemi szeméit a távol mult vizsgálásában meg-edzé, s így távolabb lát a jövőbe, az ily pusztításokban csak egy új, szebb fejlődés zálogát fogja találni és keble örömtől dagad, mint a hajósé, kit viharok zúgnak körül, de a ki meg van győződve arról, hogy hajója nem veszhet el.»

A forradalom szükségének ez az elfogadása, sőt a forradalommal való ily «polgári rokonszenv» ölt testet Lőrincz alakjában. S ebből ered a regényi érzelmi melege is, mellyel az író a nép harcának ábrázolását telíti. Mindez nem áll ellentétben a forradalom képének, folyamatainak lényegében pesszimista ábrázolásával. «Vak» erőnek mutatni be a forradalmat, — s rámutatni arra, hogy végső fokon hasznos ez az erő; megmutatni a romokat, — de megmutatni egyszersmind, hogy alattuk «új termés csírái» rejteznek: ebben áll Eötvös liberális attitűdje, a forradalommal szemben.

Az 1514-es parasztháború nem győzhetett, — s Eötvös meglepő pontossággal mutat rá, miért nem. A felgyújtott úriházak romjai alatt azonban a reneszánsz hozta új eszmék, — egy új

világ csírái rejteznek. Eötvös ezt érezteti is velünk, — s regénye ilymódon egyaránt propagálja a parasztforradalom megelőzésének szükségét, s egyszersmind az új eszmék igazságát is.

De van Eötvös vallomásának egy másik, fontos oldala is: «jaj az egyes fának, jaj az egyes embernek, kit illy vész megragad»... — s a *Magyarország 1514-ben* írója nem csupán a forradalom felé fordul liberális, polgári rokonszenvvel, — de filantróp együttérzéssel az «egyes ember» felé is, «akinek házába a villám lecsapott, vagy ki azon fa alatt, melyet a fergezeg kitört, árnyékot talált». Eötvös számol a sorssal, mely a forradalomban az egyes embert, — mely őt is, érheti. Az öreg Telegdi alakjában megrajzolja a jószándékú főurat, aki látja a nép szenvedéseit, s elismeri az elkeseredés jogosságát: «Eddig a nép hallgatott. Kinek panaszkodjék? ... de ne higye senki, hogy mivel eddig hallgatott a nép, e helyzetet nem érzi, hogy kebelében nem forral gyűlölséget azok ellen, kik őt e sorsra juttatták.»

Telegdi jogosnak érzi a parasztság felkelését, — de a kereszttestábor szétosztását követeli, mert a lázadástól a népet «éppúgy félti, mint az országot». Emiatt válik majd később Dózsa népének áldozatává. Eötvös félreérthetetlen rokonszenvvel rajzolja meg Telegdi alakját. Szaleresi segéde megkísérli, hogy védelmébe vegye Telegdőt, aki «a népet soha nem zsaroló», — de az egyik felkelő, akinek gyűjtő beszédeiben Eötvös a mozgalom huszita jellegét kívánta kidomborítani — a «vak» erők érvével felel: «De nem úr-e ő is, olyan, mint a többiek? Különbösen miért nem kelt volna fel a nép védelmére, midőn elnyomását látta?» És később majd Telegdi ártatlanul lakol a bűnösök helyett.

Csak erőszakoltan kereshetnők Telegdiben a reformkor valamelyik politikusának «visszavetített» mását. De vajjon, nem gondolhatott-e Eötvös a maga helyzetére, mely forradalom esetén a Telegdiéhez könnyen válhatott volna hasonlatossá? A «vak» indulatoknak útjába esett volna ő is, a nagybirtokos származék, — annak ellenére, hogy *A Jalu jegyzőjét* megírta. 1848 szeptemberében azt hihette, a Dózsa-forradalom ismétlődik meg, — s ebben ő a maga számára Telegdi sorsát várta.

Amikor Eötvös a forradalom tisztító viharától az «egyes ember» sorsát félti, — filantróp álcázásban, a maga osztályhelyzetének félelmeit szólaltatja meg. Kiderül ez 1850-ben, Csengerihez írott levelében is, melyben távozását próbálja mentesíteni: «Bármilyen nagy czélt lássak magam előtt, az egyesek szenvedéseiről megfeledkezni nem tudok.» Ennek a gondolatnak csíráját már a *Magyarország 1514-ben* lapjain is megtalálhatjuk.

Eötvös tehát minden együttérzése ellenére, bizonytalanul, tépelődőn áll szemben a forradalommal. Ez a tépelődés Lőrincz alakjának továbbfejlesztésében mutatkozik meg a legvilágosabban. Lőrincz szabadságért és egyenlőségért, — tehát a polgári forradalom eszméiért harcol. A rákosi táborban tartott beszéde, melynek nem egy gondolatát Brutusból meríti Eötvös, a népjogok nagy, forradalmi apotheózisa is. De később Lőrinczben is megszólal az a filantrópia, mely Eötvöst az «egyen szenvedései» miatt könyörületre készíti, — pedig *A falu jegyzőjéből* az ilyen szentimentális hangok hiányoztak már: «talán nincsen ember — mondja Lőrincz —, kinek a természettől érzéseknél szíve jutott volna, mint nekem. A szenvedés, melyet magam körül látok, kinnal tölti lelkemet, s az ég tanúm, hogy csak emberszeretet, csak az, mert ennyi szenvedésnek orvosságát nem láttam, adá kezembé a fegyvert. Lelkem fáj, de nem változott a küzdelmek ideje alatt». Lőrincz végül már kételkedik a vezette forradalomban, — fájdalmas csalódással áll tulajdon műve előtt: «Ha a téli vihar a havat, mely a földön fekszik, elseperte: a fagyos mező azért még nem virul; a földnek meleg kell, hogy termékennyé váljék; s ha minden lánczok széttörttek, minden teher lehányatott, mégis mindaddig, míg olly valamit nem találhatánk fel, mi valamennyi keblet melegen áthatva, önössége jégkérget felolvassza: az emberi nem nyomorult fog maradni. Nem elég, ha törvénykönyveinkből a százados igazságtalanságok nyomai eltöröltettek, s ha mindenik rendelése emberszerető szellemben készült: szükséges, hogy az emberek váljanak igazságosokká, máskülönben egyéb formák alatt mindég szenvedni fog a világ.» És szinte már A karthausiból ismert, tragikus fájdalommal hangzanak Lőrincz szavai: «Hogy szabadságért küzdjön, hittam fel a népet, az vadságában felülmúlta egykori zsarnokait. Egy jobb lét alapjait akarám lerakni, s csak ingoványt láték körülöttem, melyre építeni nem lehet.» Ide torkollik tehát a megértés, az együttérzés, melyet a korábbiakban világosan ki mondott. A forradalmat kétségbeejtő tragédiáknak tudja csak megmutatni a regény utolsó fejezeteiben, — önmagát fölemészítő erőnek, meddő anarchiának, a tehetetlen kétségbeesés tombolásának. Ennek a komor képnek elemeit nem csupán a történelemből meríti, hanem a galíciai parasztlázadás eseményeiből is. Leginkább azonban a maga kételyeiből, tépelődéseiből, félelmeiből. Eötvös *A falu jegyzőjében* Széchenyitől még távol állt. De a *Magyarország 1514-ben* már megközelíti azokat a rémképeket, melyek Kossuth «izgatása» miatt Széchenyiben támadnak, s melyeknek ebben az időben már gyakran ad kifejezést.

Eötvös ugyancsak Lőrincz szájába adja 1514 tanulságait, — melyeket ő is a magáénak tekint: «Az anyagi szabadság, melyért a nép fegyverhez fogott, mindaddig el nem érhetik, míg szellemi szabadsága ki nem vívatott, s talán századok múlnak, míg ez el nem éretik.» 1848-as népoktatási törvényjavaslatának indokolásában ehhez a gondolathoz visszatér még. A szabadsághoz vezető útnak Eötvös inkább a műveltség, — mint a forradalom útját tekinti. Még világosabban mondja ki e gondolatot a regény utolsó lapján, mielőtt Lőrincz eltűnne a történelem éjszakájában: «Az út, mellyen azt eddig tevém, nem vala az, melly célhoz vezethet. Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni. A nép szabaddá nem válhatik, míg azt lelki sötétség fogja körül.» Ezek a szavak — nem véletlenül — csaknem azonosak azokkal, melyeket Eötvös a magyar forradalommal való szakítás után, Csengeryhez intézett levelében mintegy másfél esztendővel később írt le: «...meggyőződésem szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, mellyen az emberi nem előre haladhat.» A *Magyarország 1514-ben* tehát Eötvös 1848-as magatartásának előzményeit rejti már magában.

Eötvös ábrázolásában, minden rokonszenve és megértése ellenére, fokozatosan olyan konfliktussá nő a forradalom, amelyet lehetetlen feloldani. Komor írás a *Magyarország 1514-ben* is. De a komorság, mely *A falu jegyzőjét* jellemezte, még egészen másféle színezetű volt. Ott a szatira, a vád, a felháborodott bírálóat járulékként sötétlett. Itt azonban a kiút-nélküli ember tragikus érzéseinek kifejezője. Eötvös megteremti ugyan a forradalmár Lőrincz alakját, s érzésben azonosul vele, — de épp ezért oltja is be végül a csalódás keserűségével. A történelem nagy távlatában gondolkodó, liberális Eötvös el tudja ismerni a forradalom objektív szükségszerűségét. Ugyanakkor azonban meg is rémül a lehetőségeitől. A dilemma, mely elé odakerül, némiképp hasonlít *A karthausiéra*. A reform-íjű, a feudalizmus ellen harcoló, felvilágosodott arisztokrata ott a kapitalizmus valóságába ütközött, s kényszerült a kettő közt választásra. Azt a dilemmát sikerült még Eötvösnek megoldania. De itt, a forradalom valósága előtt, tehetetlenné válik. Nem áll az Ulászlók, a Bakácsok, a Zápolyák oldalára, — nincs benne osztályfelfogultság. Mindez azonban nem csökkentheti félelmét, — hogy ő is, illetve azok, akikkel az életét megosztotta, a «vak» erők áldozatává válhatnak. Eötvös *fenyegetettnek* érzi magát, a forradalomtól. És ez az érzés, mely összevegyül a forradalom jogosságá-

nak tudatos, következetes elismerésével, — ez adja meg a regény tépelődő, komor, tragikus színezetét. Emiatt vonul át valami zavaró kettősség az egész regényen, — emiatt marad híján ez a mű *A falu jegyzője* fenntartás nélküli, tiszta, harcos egységének. Hatása, célzata: az elriasztás. Intés kíván lenni a *Magyarország 1514-ben*, mind az elnyomók, mind az elnyomottakhoz. Ha a Kelet Népe-vitában szembefordult Széchenyi «kegyelmi» politikájával, — itt a forradaloméval fordul szembe. A regény végtanulása is kettős színezetű: egyrészt tragikus zsákutcának mutatja a forradalmat, — másrészt, Lőrincz ajkán újból megszólaltatja a jövőbe vetett látnoki reménynek azokat a szavait, melyek *A karthausit*, a *Szegénység Irlandban* és *A falu jegyzője* végakkordját is képezték: «...meg vagyok győződve, hogy az emberi-nem, ha századok után is, el fog jutni oda; s dolgozni, hogy e pillanat mielőbb eljőjön, ez feladata életemnek.» Eötvös valóban, még csak 1847-ben végezte el javarészt annak a munkának, mellyel a «magas cél» megvalósítását készítette elő. De a reménynek, a feladatvállalásnak itteni hangja mintha veszített volna valamit korábbi tisztaságából. Mögötte ott érezzük a szívtépő kétely hangsúlyát is. Eötvös két kérdést állított regényének középpontjába: a forradalom — és a jobbágyság helyzetéért felelős osztályok kérdését. Az előbbire nem tudott *egyértelmű* feleletet adni.

Ezért marad is, a forradalom ábrázolásában, kétértelmű a *Magyarország 1514-ben*. Igazán elfogadni, — vagy igazán viszszaautasítani a forradalmat, egyaránt nem képes Eötvös. A dilemmát, mely elé a történelem állította, nem tudta megoldani.

Ugyan nem áll még Széchenyi oldalán, de máris sokkal közelebb, mint a Kelet Népe-vita idején.

A megoldatlan dilemmának, az elsimíthatatlan konfliktusnak tragikumát Orbán diák sorsa fejezi ki. Az ő alakjában Eötvös a Viola-típust fejleszti tovább. Ha Lőrinczcel együttérez, — legalább annyira Orbánnal is. Tisztaság, önzellenség, igaz jellem: ennyit örököl elődjétől. Jobbágyszármazék, akit Telegdi kiemelt osztályából, s ezáltal tett szerencsétlenné. Ő is feláldozza magát másokért, — akárcsak Viola — de az ő áldozatának nincs értelme. Viola legalább barátjának karjai közt halhat meg, — Orbánt azonban még halálában is meggyaláznak ellenségei. Áldozatáról senki sem tud, — s ez az áldozat voltaképp a kétségbeesés, a reménytelenség műve.

A dilemmát először Lőrincz állítja Orbán elé, amidőn Telegdi szolgálatából a jobbágytáborba hívja. És ugyanebben a jelenetben élezi ki Eötvös a forradalom kérdését is, — anélkül,

hogy rá feleletet adna. «Te a nép fia vagy — mondja Orbánnak Lőrincz. — Szerény kunyhóban születél... te a paloták közt, hol senkit szeretned nem szabad, ... te itt megelégedve nem érezheted magadat... Mi vagy? A tárnok írnoke; s mi van azon kincstárban, mellynek megtöltésére te s urad éltötök egész gondját fordítjátok? a nép véres verítékével szerzett fillérek, mellyeknek kizsárolására te, a nép fia, eszközül használtatod magadat; s te nem bocsátottad volna áruba meggyőződésedet?» Orbán azonban ezekre az érvekre a hála ellenvetéseivel felel, amellyel Telegdinek, aki «jobbágyainak atyja» volt, tartozik. Végül pedig vissza akarja tartani Lőrinczet a forradalom útján: «véghetlen szenvedések forrását nyitod meg, s még a nép is, melly most apostolának tisztel, átkozni fogja nevedet, átkozni az óráit, mellyben közöttte először megjelentél, hogy e békés országot a polgári háború határtalan szenvedéseivel áraszd el.»

Orbán ellenérveit nem tudjuk elég meggyőzőeknek érezni, nyilvánvaló, hogy Eötvös sem érzi át őket eléggé. Már ez a konfliktus is, Orbán és Lőrincz között, megoldatlan marad. Az író mindkét hősével egyaránt együttérez, — egyikük igazát sem tudja egészen elfogadni és visszautasítani. Orbán végül is a jobbágyok soraiban — de: Telegdi családjának védelmében esik el. A konfliktusnak ez a megoldása nem kielégítő, nem szünteti meg a két álláspont közti ellentétet, nem ad feleletet a kérdésre, hogy kettejük közül melyiküknek van igaza? Orbán tragikus sorsa ugyancsak fokozza a regény komorságát, elmélyíti sötét alaphangulatát, — mégpedig annál inkább, mivel Orbán egyik táborhoz sem tartozik igazán, egyiknek ügyét sem tudta teljesen magáévá tenni. Az ő alakjával Eötvös nem tud túlhaladni a centralista reformprogrammon: Orbán sorsa csak arról győzhet meg, hogy a népnek, s a belőle származó értelmiségnek közösen, a közös jogok útján kell elnyomott helyzetükből föl-emelkedniök.

A forradalmárok alakjának bemutatásánál megnyilatkozó bizonytalanság, tépelődés tüstént eltűnik Eötvös hangjából, mi-helyt az arisztokrácia leleplezésére, bírálatára kerül sor. A feudális Magyarország képe ugyanolyan éles ebben a regényben, mint *A falu jegyzőjében* is. A királyi hatalom gyengülése, a feudális anarchia elburjánzása, a főúri osztály önzése, hatalmi intrikái, megannyi téma, melyeknek szinte felszabadultan adja át magát az író.

(Az 1514-es történelmi valóság elemei közül az arisztokrácia képe a leggazdagabb. Akár a főúri ifjak nyegle kötődésének jelenetére gondolunk, a regény kezdetén, akár Zápolya kör-

nyezetének leírására, akár az országnagyok tanácskozására, a Dózsa-forradalom leveretése után: Eötvös ábrázoló erejének legjobb példái azokban a részletekben bukkannak elénk, melyekben a maga osztályát vádolja, ostorozza. Ha valahová, úgy ennek az osztálynak rajzába vegyít sok vonást a maga kortársainak arcából. Ártándi Pál önzése, gátlástalan feltörekvése, erkölcstelensége és hiúsága a 19. századi nemesség becsvágyó aranyifjainak jellemét tárja elénk, 16. századi körülmények között. S ugyancsak kortársi a levegője az Ártándi—Telegdi-menyegző lakomájának, melynek asztala körül dolgukvégzetten poharaznak a Dózsa-forradalom hőhérai. Ez a szűkszávú jelenet komoran sejteti a jövőt, egy egész ország jövőjét, — s a gyanútlan Fruzsinaét is, aki szerelmétől elteltén, mit sem sejt annak a férfinak valódi jelleméről, akinek sorsához most hozzáköti a magáét, s éppily kevéssé sejt, ki lett volna hozzá igazán méltó. Odalenn, a sötét utcán fölcsendül Klári búcsúdala, — az áldozatok is helyet kérnek maguknak a győztesek lakomájánál, még hozzá nem is a legszerencsétlenebbek! Az országra, s a karóba húzott, felnegyelt jobbágy-forradalmárok holtteteire éjszaka borul.

Eötvös a reformkor jobbágyfelszabadító törekvései mellett is hatásosan érvel regényével. A parasztháború elnyomásában, a bosszúálló nemesség hozta törvényekben a kortársi jobbágyviszonyok eredetét, okait mutatja meg. És e viszonyok létrejöttében a maga osztályának felelősségét világosan látja; a jobbágság helyzetét megpecsételő törvényről, Ulászló «hetedik decretumáról» szólva ismét feltámad hangjában az a felháborodás, mellyel valamikor a vármegye intézményeiről, jogtipró «statáriumáról», korrupstisztviselőiről szólott: «Ki e törvényt, melylyet bosszúvágy alkotott, s melynek rendeletei önzés által védelmezve századokig fennállottak, nem olvasta, — ki a túlzást, mellyre egy felbőszült aristocratia követeléseiben vetemedhetik, nem ismeri, s ki csak a fellázadt pór kegyetlenségétől undorodik el: vegye kezébe törvénykönyvünket s olvassa végig e decretumot. Mi csak valószínű dolgokat akaránk írni, s az, mi e cikkeken áll, a valószínűség, sőt a hihetőség körén kívül fekszik.» Megvetéssel szól Eötvös arról az arisztokráciáról, mely «örök szolgaságra kárhóztatja az ország minden jobbágyait, mintha magát csak úgy érezhetné biztosnak e hazában, ha maga mellett mindent megsemmisített.» A jobbágyrendszer gyűlöleten épül s e gyűlölet megbélyegzésében Eötvös heve mintegy kárpótlást keres mindazért a bizonytalansáért, této- vázásért, mely forradalom-ábrázolását kíséri.

A *Magyarország 1514-ben* a realista előadásmód egyszerű, tárgyilagos hangját szólaltatja meg. Történetírói hang ez, mely azonban az elbeszélő szándéknak is hasznára válik. Nem hiába idézik Tacitus példáját a regény méltatói. A bőbeszédűsége hajlamos Eötvös mintha meglegelte volna a gazdaságos technika, a tárgy igényéhez mért előadásmód titkát.

Eötvös a történelmet értelmezi, mégpedig annál több szerencsével, minél inkább regényíróként vállalkozik e feladatra. Regényírói feladatát pedig annál tökéletesebben oldja meg, minél inkább a történetíró módszerével közeledik hozzá. Az események egymásutánjának felépítésében, a konfliktusok kiélezésében, a szenvedélyek összecsapásainak nagy jeleneteiben pedig valóságos drámai művészetéről tesz tanúságot. A *falu jegyzője* is bőségesen élt már a realista regénytechnikának azzal a módszerével, mely a cselekményt, s a jellemeket nagy jelenetekben, széles képekben bontakoztatja ki. A *Magyarország 1514-ben* írása során Eötvös ehhez a módszerhez talán még gyakrabban folyamodik. A *falu jegyzőjének* népi alakjai helyett itt tömegekkel is dolgozik, — s ezeknek jellemét nagy jelenetekben formálja meg. A nép szenvedélyei, megtorpanásai, hirtelen kitörései Eötvös ábrázolásában mintegy a drámai kar patetikus, elemi erejű szolamát társítják a cselekményhez. Ezek a nagy tömegjelenetek avatják helyenként valóban monumentálissá a regényt. Eötvös a történelem valóságát nem csupán az egyes ember, de a tömegek tudatán keresztül is megmutatja: egyén és tömeg állandó kölcsönhatásából hozza létre magának a történelmi valóságnak képét. Megrajzolja a többnyire szűk körre korlátozódó politikai mérkőzések, intrikák, viszályok, becsvágatok továbbhatását, szertehullámzását a tömeg, a nép közegeiben. S ugyanígy a tömeg mozgásának, indulatainak visszahatását is, az egyéni sorsokra, elhatározásokra, — az egész társadalom sorsának alakulására. A történelmi egyén, és a történelmi tömeg egyforma súlyt és fontosságot nyernek Eötvös ábrázolásában.

A társadalom rajzában is a történetírói elemzést egyesíti a regényírói ábrázoló technikával. A nép nem holmi elvont fogalomként szerepel Eötvös regényeiben, hanem konkrét, gondosan megrajzolt, aprólékosan megfigyelt típusok révén válik élővé. A *falu jegyzőjének* Liptáknéja, Farkasnéja, Peti cigánya, Üveges Jancsija, stb. is ily típusok voltak: arcvonásaikból a népcarca, jellemükből a nép nagy jelleme bontakozott ki. A Dózsa-

forradalom népének bemutatását Eötvös a 16. századi társadalom összetételének történelmi elemzése által valósítja meg: felvonultatja előttünk a városi polgárokat, a kézműveseket és iparosokat, — a szappanfőzőt, a mészárosot, a kereskedőt — néhányonással életre kelti egy-egy jobbágyasszony sorsát, szenvedéseit, megszólaltatja a huszita parasztot, — s ezekből a történelmileg és egyénileg egyaránt hiteles típusokból szerkeszti meg azt a tömeget, melynek érzései, indulatai, cselekedetei 1514 valóságát, lényegét alkotják. Eötvösnél a történelem ábrázolása szétbonthatatlanul egybefonódik a realista valóság-ábrázolás technikájával.

Jellemző példája ennek a módszernek a regény kezdő-jelenete is, mely egyaránt aprólékos, gondos elemzéssel mutatja be a palota kapui előtt várakozó tömeget, — s azokat, akik egyelőre még döntenek a kapuk mögött e tömeg sorsáról. Történelmi személyiség és névtelen nép, — egyéni vágyak, irigységek, intrikák, és a tömeg tudatának lassú, de kérlelhetetlen mozgása, munkálása: e jelenetben mindez gazdag összhangba szövődik. Egy kor, s egy társadalom széles körképe tárul elénk a Szent György-piacon. S a jelenet mozdulatlan feszültségében, az egymással még tétlenül szembenálló felek várakozásában, az itt-ott felrebbenő megjegyzésekben, a hirtelen indulat-kitörésekben Eötvös mesterien érezteti velünk a forradalomra már megérett helyzet súlyát, az osztályviszonyok kiélezettségét, a feudalizmus súlyosbodó válságát, — a szavakban, mozdulatokban, az emberi tudatok mélyén már ott lappangó vihart.

A *falu jegyzőjével* ellentétben, ez a mű már világosan mutatja azokat az ellentmondásokat, melyek Eötvös pályáján nem-sokára valóságos körülmények közt ütköznek majd elő. A forradalom valósága előtt oly tragikus tépelődésekbe merül Eötvös, azonban itt még nem vesztette el azt a reményt, mely *A karthausit*, *A falu jegyzőjének* befejezését, sőt, a *Magyarország 1514-ben* zárójelenetét is átfűti. A «szellemi sötétségből» kívánná kiemelni a népet, hogy valóban élvezhesse majd a szabadság gyümölcseit, melyek az átalakítandó Magyarországon várának rá. A Dózsa-forradalom tanulságait ő majd az 1848-as népoktatási törvényjavaslat munkálatai során vonja le.

Telegdi sorsában elképzeli ugyan, mi várhat még a magafajta haladó arisztokratára is, a forradalom «vak erőinek» viharában. Negyvennyolc szeptemberében azonban mégsem *elsősorban* a forradalomtól való félelem dönti majd el tetteit. Hisz a *Magyarország 1514-ben* «polgári» rokonszenvezése a forradalommal, — Eötvös jelentős erőfeszítésével is párosul, hogy

megértse a forradalmár jellemét, megszeresse indulatait. És amikor Eötvös nagy mértékben azonosul Lőrincz érzelmeivel, — ugyanakkor ennek az azonosulásnak következménye lesz az is, hogy a regény Lőrinczet végül a forradalomból kiábrándultnak mutatja, — vagyis meghamisítja a történelmi Mészáros Lőrincz alakját.

Eötvös 48 szeptemberi viselkedésébe a forradalomtól való félelem, — a Telegdi sorsától való rettegés, kétségtelenül belejátszik. Mégis, e viselkedést döntően az határozza majd meg, hogy Eötvös a nemzeti önállóság kérdésében nem alakított ki oly tiszta és világos álláspontot, mint az átalakulás egyéb felteteleiben.

A Magyarország 1514-ben-nel Eötvös a realista történelmi regény első példáját teremtette meg a magyar irodalomban. És ennek a példának — Móricz történelmi regényeiig — nem akadt méltó folytatása.

A regényben érvényesülő történetírói módszerről már szoltunk, valamint arról a kétértelműségről is, mely a forradalom bemutatásában mutatkozik meg. Most, a regény felépítését véve szemügyre, Eötvös művészi, megformáló munkájának további sajátosságaira kell fölfigyelnünk.

A regénynek fontos eleme a konfliktus, — a cselekmény a konfliktusok sorozatában halad előre. És konfliktus képezi a mű eszmei alapját is, méghozzá páros konfliktus. Látjuk majd, hogy a főalakok sorsa, helyzete is páros konfliktusokban bontakozik ki. Eötvös az eszmei konfliktusok egy részét megoldatlan kénytelen hagyni. A mű alapját a szabadság-egyenlőség eszméinek konfliktusa képezi, a hűbéri világ, az elnyomatás erőivel. De ugyanezek az eszmék konfliktusban vannak igenlőjükkal: a néppel is, — mely, Eötvös szerint, még nem tud mit kezdeni velük. És konfliktus van maguk ez eszmék, — és megvalósításuk módja: a forradalom között. Élete második szakaszában, az Uralkodó Eszmékben, Eötvös ezt az eszmei konfliktust majd úgy próbálja feloldani, — hogy az egyenlőség-eszmét feláldozza a szabadság-eszméért, helyesebben a szabadverseny elvéért. Ennyiben tehát a Magyarország 1514-ben eszmeisége előkészíti az Uralkodó Eszmék problematikáját.

A regény alakjai közül a minél magasabbrendűeknél: minél bonyolultabb, — és kiélezettebb konfliktusokat láthatunk, míg az alacsonyabbrendű jellemek vagy konfliktus nélkül, vagy csak kevésbé kiélezett konfliktusokkal állnak előttünk. Így például Ulászlótól éppúgy idegen a konfliktus, — mint Dózsától. Ártándi Pál jellemének silánysága pedig abból derül ki, hogy csupa

konfliktusos helyzetben vezet át útja, — de egyáltalán nem éli át őket, önző szívét meg sem érintik az ellentétek, melyek például az Orbánét halálra sebeznek. A magasabbrendű jellemek viszont csaknem kivétel nélkül, egyszerre kerülnek két egymással ellentétes konfliktusba; ha az egyiket megoldanák is, összemorzsolódnak a másikonban. A konfliktus ilyen elrendezése tragikus alapszínezetet ad az egész műnek, és ilymódon annak a megoldatlan dilemmájának, annak az eszmei kettősségnek, következménye, mellyel már foglalkoztunk. Kétségtelen, hogy az ilyenfajta konfliktusok a regény belső, világnézeti gyengéiről tanúskodnak. Mint például az Orbán deáké, aki egyrészt saját osztályával, másrészt a Telegdi-házzal kerül ellentétbe. Vagy akár Lőrinczé is, aki harcol a hűbéri világgal, de a regény végén, szívében elfordul a forradalmi úttól. Bizonyos értelemben hasonló Telegdi helyzete is, akinek egyformán fáj a nép elnyomatása, — és a nép felkelése ez elnyomatás ellen. De Telegdiben filantróp magatartása miatt, ez az ellentét nem éleződik már ki, — ő maga nem nyer drámai helyet a cselekményben, és sorsa sem annyira drámai, mint inkább vak-végszetszerű módon teljesedik be. Annál drámaibbak azonban a Szaleresi Klári konfliktusai, aki egyrészt szerelmével, másrészt apjával kerül szembe és ez utóbbinak bukását is okozza. Mégpedig annál könnyebben, mivel maga Szaleresi Ambrus is meghasonlott helyzetben van: tulajdon, vezéri szerepével került ellentétbe.

Láthatjuk, a regény epikus menete a jellemek, a helyzetek és fordulatok merőben drámai elrendezésével párosodik.

A Magyarország 1514-ben összefoglalja mindazokat az írói erényeket, melyek A karthausit, vagy A falu jegyzőjét jellemzik, — s továbbmutat, Eötvös hanyatló korszakának műve, a Nővérek felé is. Az a komponáló tehetség, melynek előző regényeiben oly kitűnő példáit adta Eötvös: itt teljességében kivirágzik. A Magyarország 1514-ben, kétségtelenül, Eötvös legszilárdabban megszerkesztett, legművészibben fölépített műve. A regény tiszta, epikus kompozícióján belül azonban a jelenetek drámai elrendezésének, s a drámai feszültség létrehozásának ugyanazzal a technikájával találkozunk, mely A karthausit annyira jellemezte, s melyre A falu jegyzője is számos példával szolgált. A melankóliás, világfájdalmas elmélkedések helyébe, melyekben A karthausi bővelkedett, — és a polémikusan, politikailag értekező részletek helyébe, melyek A falu jegyzőjének cselekményét meg-megszakították, itt: sajátosan elemző jellegű részletek kerülnek, melyekben Eötvös egyrészt a történelmi ese-

ményeket, másrészt a szereplők jellemét, lelki folyamatait, szenvedélyeit, stb. boncolja. A portré-rajzolásnak ugyanazzal a művészetével, mely A falu jegyzője típusainak megelevenítésére szolgált, a Dózsa-regényben is találkozunk. Dózsa György, Mészáros Lőrincz, Ulászló, Bakács, Zápolya, a két Ártándi, Telegdi, stb. portréinak megalkotásában Eötvös a történelmi hitelességre és a jellem kidomborítására egyaránt törekedett. De ezeket a portrékat a cselekmény során, az egyes helyzetek, a drámai mozzanatok, a hősök szívében végbemenő folyamatok, válságok, stb. mélyreható elemzésével keltette élökké. És ez az elemzés Eötvös-nél a hősök történelmi szerepének, közéleti funkciójának, — és egyéni drámájának érzékeltetésére, egyaránt irányul. A Magyarország 1514-ben a következetesen végigvitt, lélektani elemzés első példáival szolgál a magyar irodalomban. Ez az elemző módszer azonban sohasem öncélú, — hanem a regényhősök történelmi és emberi valóságának érzékeltetését szolgálja. Majd csak A nővérekben szakadt el Eötvös analitikai munkája a társadalmi valóság talajáról, s válik az egyoldalú pszichologizálás eszközévé.

Sajátossága a regénynek, hogy Eötvös nem egy középponti hős köré csoportosítja a cselekményt, hanem számos szereplőt fűz össze a köz- és magánélet szálaival, — s ily módon, a közélet és a magánélet viszonyainak bonyolult sorozatából alakul ki a cselekmény. A középponti hősnek ez a hiánya — mely a Magyarország 1514-ben-t A karthausitól és A falu jegyzőjétől megkülönbözteti — elsősorban az író politikai szemléletében nyerheti magyarázatát. Eötvösnek ugyanis, ha művében hiánytalanul a forradalom oldalára áll, Mészáros Lőrinczet kellett volna a regény középpontjába állítania. Ha pedig hiánytalanul elutasította volna a forradalmat, — középponti hősnek leginkább Bakács alakja, a másik, történelmileg legjelentősebb egyénisége, kívánczolt. De éppen abból, hogy Eötvös elismerte ugyan a parasztháború jogosságát, — ám hatékonyságáról, s eredményeiről merőben pesszimistán gondolkodott, — következik az is, hogy sem a jobbágyság, sem az uralkodó osztály képviselőjél nem tehetette meg regénye középponti hősének. Látni fogjuk a későbbiekben, hogy valahányszor egy-egy kiélezett helyzetben, Dózsáék oldalán, vagy ellenükben kellene állást foglalnia, — valahányszor az ábrázolás során olyan rokonszenves, jellemes hősei kerülnek szembe egymással, akik a parasztháborúról elmentésen gondolkodnak: Eötvös kitér a választás elől, s valamilyen «tárgyilagos», «pártatlan» megoldáshoz folyamodik.

De középponti hőst Eötvös azért sem keresett, mivel nem találhatott olyat, akin keresztül 1514 egész társadalmát bemutathatta volna, akin keresztül éppúgy betekinthezt volna a királyi udvarba, mint Dózsa sátrába. A Magyarország 1514-ben, — mint a címe is mutatja — egy *egész kor* regénye, és Eötvös nem egy hős sorsát, — hanem egy egész népét kívánta ábrázolni. Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy a regény két *legjelentősebb* alakja: Lőrincz és Bakács, nem nyer egyforma fontosságot a cselekményben. Bakács személyisége többekévébbé megmarad a maga történelmiségében, s a regény gerincét képező drámától távolmarad, sőt, az első fejezetek után mindinkább háttérbe szorul. Pedig Bakács sorsa ugyancsak teli van drámai lehetőségekkel; nagyravágyása, szerepe a központi királyi hatalom oldalán, majd meghasonlása, összeomlása, — mindez hálás és hatásos drámai lehetőségekkel szolgál. Az, hogy Eötvös ábrázolásában Lőrincz alakja mindinkább fölébenő a Bakácsénak, sőt a regény többi szereplőjének is, — annak bizonyítéka, hogy Eötvös legmélyebb, írói rokonszenve mégis csak a parasztháború felé irányul.

A szerkesztés legnehezebb feladata: a regény közéleti és magánéleti anyagának egybekovácsolása volt. Eötvös éppúgy meg akarta mutatni 1514 politikai harcait, pártviszonyait, — mint az egyes emberek sorsát. A cselekményben az országos jelentőségű eseményeknek, az államférfiak tanácskozásainak, viaskodásainak, a jobbágy-vezérek viszonyainak, stb. éppoly fontos helyük van, mint a különféle szerelmi bonyodalmaknak, tragédiáknak és kalandoknak. A regény közéleti anyagának, a történelmi-politikai eseményeknek feldolgozásában azonban Eötvöst az a veszély is fenyegette, hogy párbeszédre bontott történelmi értekezéssé válnak egyes fejezetei. És ezt a veszélyt nem is sikerült mindig elkerülnie. A regényben meglehetősen elválík egymástól a közélet főszereplőinek — vagyis egyrészt az uralkodó osztály, másrészt a jobbágyság vezetőinek — és a közéletben csak mellékes, de a cselekményben mégis jelentős szereppel bíró alakoknak sorsa. Ulászló, Perényi, Bakács, Bornemissza stb., — illetve Dózsa György, Mészáros Lőrincz, stb. cselekvései csak közvetett módon kapcsolódnak össze az Ártándi Pál, Orbán, Fruzsina, Klári, stb. cselekvéseivel. E két csoport között az összekötő szerepét Telegdi István és Szaleresi Ambrus tölti be. Az előbbi az udvar, — az utóbbi a Dózsa-tábor eseményeihez köti hozzá a cselekmény középpontjában álló két szerelmespár sorsát. Később, a regény utolsó harmadában Ártándi

Pál lesz az, akinek révén a nem-közéleti szereplők sorsa a Zápolya-tábor eseményeivel összekapcsolódik.

A Magyarország 1514-ben nem szakad szét egy «közéleti» és egy «magánéleti» regényre. Mégpedig azért nem, mivel Eötvös a két szerelmespár konfliktusait a kor nagy, történelmi konfliktusaival hozza összhangba, — és sorsukon keresztül a történelmet, az egész 1514-es magyar társadalmat mozgató-feszítő erőket juttatja szóhoz.

A bonyodalmat mindig is mesterien szövő Eötvös különösen átgondolt módon teremt egységet a regény történelmi eseményei és magán-sorsai között, — mégpedig úgy, hogy Szaleresi Klárinak, az Artándi Pált szenvedélyesen szerető polgárleánynak sajátos szerepet biztosít a történelmi események alakulásában. Az Artándi Pál hűtlenségéről értesült Szaleresi Klári beszéli rá a kereszteseiket Telegdi nyárilakának megtámadására, ami bizonyos mértékben történelmi arányú eseményé növekszik, mivel a nyárilak felgyújtása után lehetetlenné válik a kibékülés a főnemesség és a Dózsa-tábor között. Természetesen, Eötvös óvakodik attól, hogy Klárinak valamiféle történelmi kezdeményezés szerepét juttassa, — hisz a Telegdi-lak ostroma csak egy, a többi nemesi lak ostromának, elpusztításának sorában. És Klári tettében nincs is semmi mesterkélt, vagy hihetetlen, — cselekedete arányban van a szenvedélyével, mely szenvedély, most, ebben a történelmi helyzetben, kicsap a magánélet keretei közül, s természetszerűen ölt egy történelmi eseményben testet. De ennek az eseménynek következtében Klári sorsa éppúgy, mint Fruzsinaé, a regény nagy történelmi eseményeibe közvetlenül kapcsolódik, — s az országos események és a szerelmi történet közt cselekmény-egység jön létre.

A szerelmi történet teszi lehetővé, hogy a parasztháború út-vonalát követhessük, s különböző szinterein jelen lehessünk. Klári kétségbeesett szerelme üzte ki az országutakra Fruzsinaét, — s nyomába is ugyanez a szerelem szegődik, hogy a dráma a székvárosból a parasztháború csataterére kerüljön át. Dózsa táborába éppúgy, mint Zápolyaéba, a szerelmesek vezetnek el bennünket. És Klári vak szerelme részes annak a hadihelyzetnek kialakulásában is, mely Dózsaék temesvári vereségét okozza, — a lány viszi ugyanis Báthorihoz Zápolya levelét, — Artándi Pál kedvéért. A regénynek ebben a részében Eötvös három döntő fontosságú fordulatot kapcsol szorosán egybe: megmutat egy főúri intrikát, (Drágfi, Perényi és Báthori megállapodását a magasabb hivatalok osztogatásáról), mely miatt Zápolya kész lenne

veszni hagyni a Temesvárba szorult nemesi csapatokat, — megmutatja Ártándi Pál karrierizmusának egész csúfságát, amikor az előbbi intrika kibonyolításához, és saját emelkedéséhez Klári szerelmét eszközül használja föl, — és végül a fentieket kapcsolatbáhozza a parasztháború sorsának alakulásával is. Eötvösnek tehát legtöbbször sikerül a közéleti és magánéleti cselekmény egybekovácsolása. Erről tanúskodik még, a regény végén, Klári mentőakciója, apja érdekében; ez a mozzanat vezet el ugyanis logikusan Dózsa börtönébe, és ez mutatja meg drámai módon a bosszút álló osztály minden cinizmusát, kegyetlenségét.

De Klárinál nem kevésbé szervesen kapcsolódik a nagy, történelmi eseményekbe Orbán alakja. Ő ugyan nem játszik annyira kezdeményező szerepet, mint a polgárlány, — de melá-bús egyéniségéhez, csendesesen szenvedő szerelméhez ez nem is illenek. Lőrinczel folytatott beszélgetései és szerelmi vívódásai azonban élesen domborítják ki osztályhelyzetét, mely a parasztháború következtében válik világossá. Orbán benső konfliktusait is a parasztháború ténye élezi ki. Az a körülmény, hogy Telegdi házánál szolgál Orbán, ugyancsak hozzájárul a cselekmény elemeinek, s egész drámaiságának sűrítéséhez. Eötvös tudatos gazdaságossággal dolgozik, s ezért keres is módot arra, hogy Orbánt a közéleti esemény-sor közelében helyezze el.

Klárinál is, Orbánnál is szervesebben kapcsolódik a regénynek mind közéleti, mind szerelmi bonyodalmaiban Ártándi Pál, aki a cselekmény legkülönbözőbb síkjait és színtereit köti össze: Telegdi házát és Szaleresiét, a Zápolya-tábort és a parasztokét, — s végülis, mennyegzőjének asztalánál, már Mohács Magyarországát képviseli.

Annak megmutatására, hogy Eötvös mily következetesen törekszik a történelmi helyzetnek egyéni mozzanatokon keresztül való érzékeltetésére, s mennyi ötlettel, finomsággal valósítja meg ezt a szándékát, — arra egy másik példát is említhetünk. Eötvös ki akarja emelni Ulászló korszakának hanyatló jellegét. És ezt nem csupán azzal érzékelteti, hogy a királyi palota züllését írja le, — hanem azzal is, hogy az idősebb nemzedék tagjai minduntalan fel-felelevenítik Mátyás uralkodását, úgy emlékezvén meg róla, mint valami aranykorról. A Szent György-téri tömegjelenetben is Mátyás idejét emlegetik sóhajtozón, de visz-szatér a nagy idők emléke Ártándi Tamás és Telegdi között, — majd mulatságos rögeszmeként: Bebek Katalin szószaporító történeteiben. Az Ulászló-korszak hanyatlása ily egyszerű, — de átgondolt megoldással nyer újabb és újabb nyomatékot.

A regény drámai jellege ugyancsak erőteljesen mutatkozik meg az egész mű felépítésében, s az egyes jelenetek elrendezésében. Az első fejezet, mint már említettük, a nyitány szerepét tölti be. Együtt látjuk itt, — a palota falain kívül, majd később belül is — mindazokat a személyeket, akik a továbbiakban lényeges szerepet játszanak majd. Eötvös módszeről, mellyel a tömegjeleneteket életrekelte, egyes szereplőkre bontja, — mellyel a tömeget mintegy egyéniesíti, már szólottunk. De az első fejezet, épp széles felépítettségében, a későbbi eseménysorok javarésznének exponálását is tartalmazza. Imre vitéz, a mészáros, Posztómetsző, stb., akik itt felbukkannak, később is többé-kevésbé fontos szerepet játszanak majd, s ezért nem egészen véletlenül, nem egészen esetlegesen kapcsolódnak a cselekménybe. Egyébként Eötvös szemmelláthatóan a véletlenek és a rekvizitumok kiküszöbölésére törekszik, de ez nem mindig sikerül neki. A kihallgatott beszélgetésnek — habár művészből készíti elő, mint A falu jegyzőjében — Szaleresi házában csaknem ugyanolyan hatása lesz a későbbi bonyodalomra, mint a Rétyében volt. Ártándi Pál levelének végzetes szerepe sokban emlékeztet a Tengelyi-okmányokéra. Az pedig, hogy a Fruzsínának szánt levél Klári kezébe kerül — ugyancsak rekvizitumként hat. És a véletlen találkozások sorában nem egészen szervesen jön létre az Ollósié Fruzsínáékkal, — illetve Klárral, valamint Klári két találkozása Orbánnal.

A regény első harmadában általában, a közéleti cselekmény uralkodik. Az I. fejezet, teljes egészében, a közélet kérdéseit dobja fölszínre, — nagy történelmi kérdéseket: az oligarchia túlkapásait, a feudális anarchia elburjánzását, vagyis az eredeti tőkefelhalmozódást, a polgárság munkáját, boldogulását gátló körülményeket, — és ez a fejezet a Szent György-térre szorult tömegben, — akár «vízcseppben a tengert» — az 1514-es Magyarország osztályozóit, s ezeknek egymás ellenébe fordulását is megmutatja. Az Imre vitézhez hasonló plebejusok oldalán ott láthatjuk a Szaleresi-típusú polgárokat, akiknek gerinctelenségét már ebben a fejezetben hangsúlyozni siet az író. A plebejusok és kispolgárok mellett a rangosabb, «nagy» polgárokat is ott láthatjuk a tömegben: Nagy Pétert, Szabó Benedeket, Posztómetszőt, stb. Finom társadalom-ábrázolási tudatossággal, Eötvös majd ezek közül választja ki a házigazdát, aki a nyárilakból menekülő Telegdi Fruzsínáéknak menedéket nyújt. Figyelemreméltó, hogy Eötvös megszólaltatja itt a nemzetiségi problémát is, a német és az olasz polgárok beszélgetéseiben, — de a későbbi cselekmény során teljesen elejti ezt a fonalat.

A tömeglélektan törvényeihez is hű marad az író, amikor a téren várakozók beszélgetéseit, elejtett szavait egyazon téma: az ország válságos állapota köré csoportosítja. Hisz Dózsa ki-tüntetése a határokon kívül fenyegető török veszedelemre, — s a határokon belül terjedő viszályokra figyelmeztet. Dózsa alak-jának már exponálásánál is, Eötvös csökkenteni igyekszik a szé-kely vitéz jelentőségét, — és ezt a törekvést, mint láthattuk, a regény folyamán mindvégig érvényesíti. A Dózsáról és az ország állapotáról folyó beszélgetéseket azonban Eötvös sajátos, logikai sorrendbe szerkeszti, olymódon, hogy azok egyazon, középponti tételnek külön-külön oldalakról történő megvilágítását, értelme-zését, kifejtését nyújtják. Ez a fejtegető, taglaló módszer a tanul-mányíró Eötvös sajátja, — s legtisztább, legkövetkezetesebb al-kalmazásával majd az Uralkodó Eszmékben találkozunk. De ugyanezzel a módszerrel élt már Eötvös A karthausiban is, ami-kor ugyanazt a tételt — például: a júliusi forradalom teremtette helyzetet — más-más oldalakról, — egyízben: az arisztokrata, másízben: a proletár — szemszögéből világította meg, fejtette ki. És ezt a fejtegető módszert a regény során még többízben viszontláthatjuk, — így: Artándi, Tamás és Telegdi István, vala-mint: Bakács és Lőrincz beszélgetésében, amikor is országos, nagy kérdések taglalását, mérlegelését végezteti el regényalak-jaival az író, tételek és ellentételek többé-kevésbé higgadt, illetve polémikus váltakozásában. Természetesen, ez a módszer néha odavezet, hogy a regény egy-egy fejezetét inkább a történetíró, mint a költő művének érezhetjük. Ez a sajátosság szökött Pé-terfy szemébe is, amikor a regény «szónokiasságát» hibáztatta, mondván: «Lőrincz, a ceglédi pap fényes retorikával fejtí föl Bakács, Orbán, Deák, Dózsa, illetőleg az olvasó előtt mindazon okokat, melyek őt a lázadásba sodorták: de szenvedélyére leg-föllebb következtethetünk; az szemléletünkbe nem esik.» Ennél az állításnál Péterfy — egyebek közt — azt sem vette észre, hogy Eötvös oly hatalmas történelmi anyagot foglalt bele regényébe, hogy azt mindvégig cselekménnyé olvasztva ábrázolnia: teljesen lehetetlen volt.

Egyes fejezetkezdéseinél Eötvös ragaszkodik a korábbi re-gényeiben alkalmazott, epikusan kényelmes reflexióhoz. Ezek a fejezetkezdései amolyan lélekzetvételeknek számítanak, hogy nyomukban szabadabban ömölhessen szava. Fejezeteiben, — akárcsak a regény egészében — az általános felől a konkrét felé halad Eötvös. A regény első harmadának általános, politikai, közéleti tételeit a későbbiekben felbontja, egyéníti, konkrét sor-

sokba, cselekménybe öltözteti. S ugyanígy, egy-egy fejezetének elején valamely általános megállapításból, magvas gondolatból indulva ki, mintegy bevezeti az olvasót az alakokká, cselekménnyé konkretizált tétel átélésébe. Ennek az eljárásnak jellemző példája a II. fejezet is. Bevezetőül itt az ország leromlott, hanyatló állapotáról elmélkedik Eötvös, — majd ennek a hanyatlásnak anyagi képét a szétzúlló királyi palotában mutatja meg, — s így vezet át a voltaképpeni cselekményhez: Ulászló készülődésének részleteihez. Az Oblomov-i vonásokkal megrajzolt király alakjában: megszemélyesítve áll előttünk mindaz, amire már a fejezetkezdés reflexióival és a királyi palota képével készített elő bennünket az író. A történetírói megállapításokból és általánosságokból ily módon konkrét valóság született. És ez a valóság a programszerű, realista művészet jegyeit viseli magán. Erett regényírói tudása Eötvösnek olyan sommásan jellemző és sokatmondó epizódokat sugall, s aminő például Ulászló húzódó-zása a szép, új ruhától, s görcsös ragaszzkodása a megszokott foltoshoz. Milyen sokat mond el ez az apró részlet egy emberről, s egy korszakról, melyet ennek az embernek a neve jegyez!

Az első két fejezet közéleti körképének lezártával, Eötvös — habár még mindig a közéleti cselekmény keretein belül — a korról mondottakat máris konkretizálni, egyéníteni törekszik, s ezért színrelépteti a Buda felé tartó két Artándit (III. fej.).

A rabló-epizód, e fejezet végén, elindítja azt a szerelmi cselekményt, melynek oly nagy szerepe lesz a regény bonyodalmanak kialakításában. A IV. fejezetben, a Telegdi-ház életének megmutatása során Eötvös már alkalmazza is azt a lélekelemző módszert, melyet a magyar regényirodalomban elsőnek ő kezdeményezett: Orbán szerelmét, vívódásait boncolja, — s a későbbiekben is behatóan elemzi majd, ily módon is életre keltvén regényének ezt az oly sok részvéttel és együttérzéssel megrajzolt alakját, akinek tragikus sorsába talán a legtöbb lírai mozzanatot is vegyíti.

A fejezetek fűzését, a regény első harmadában még inkább a történetírás, mint az elbeszélő művészet logikája szabja meg. Az V. fejezetben megismerjük Bakácsot, — s azt hihetjük, ennek a nagyvonalúan ábrázolt egyéniségnek tévedése, politikai vere-sege, meghíúsult nagyratörése széles, drámai ábrázolást nyer majd a regényben. Egyébként ez a fejezet nagyonis merev színpadszerűséget mutat, — még abban a különben mély ötletben is, hogy a nagyravágyó, a pápai hatalomra törő Bakács itt, az egykori nagyravágyásából végkép kigyógyult Mészáros Lőrincz-

cel áll szemközt. Regényben ugyancsak szokatlan — és naív módon: a fejezet kezdetén Bakács monológjába ütközünk, melyet vetélytársának, a pápának mellszobra előtt tart, s mely «betekintést» enged terveibe, indulataiba. Ebben a jelenetben Eötvös Dózsa vezérré neveztetését igyekszik motiválni, — s Bakács titkárának tanácsa által is, a Dózsa melletti közhangulatot szemlélteti. A Lőrinczcel folytatott beszélgetésről egyébként némi joggal jegyzi meg Péterfy, hogy Eötvös itt nem képes igazi harcot, igazi összecsapást létrehozni: «Mily ellentét! Mennyi alkalom a legkülönbözőbb szenvedélyek kifejezésére! Különösen, hogy most az igénytelen pap mögött a keresztések tábora áll: e pillanatban majdnem ő a hatalmasabb. S az egész jelenet mégis csak colloquium hatását teszi: a prímás az aggódva kérdező, Lőrincz a szónokias felelő.» De a jelenet végén Eötvösnek mégis sikerül Bakácsot egy történelmi méretű konfliktus küszöbére állítania, — amikor a főpap azon tűnődik, hogy a keresztések segítségével megsemmisíthetné az oligarchiát.

A VII. fejezet, mely Orbán és Lőrincz drámai feszültségű beszélgetését tartalmazza, nehéz feladat elé állítja a liberális Eötvöst. Orbánt a keresztések oldalára próbálja vonni Lőrincz, de a fiú elleneszegül, s a «véghetlen szenvedések kútforrására» figyelmezteti, melyet, szerinte, megnyitna a parasztháború. Eötvös szívéhez mind Lőrincz, mind Orbán alakja közel áll, — közelébb, mint bárkié a regény szereplői közül. Mégis, ebben a jelenetben egyikük igazsága mellett sem képes állástfoglalni, egyikük nézetével sem azonosul, — hanem megtart valamiféle írói «pártatlanságot», ami épp önála, aki oly szenvedélyesen foglalt állást A falu jegyzőjében: szokatlanul és megzavarón hat. A jelenet «pártatlan» jellegének az a magyarázata, hogy Eötvös a parasztháború tényét hiánytalanul elfogadni, — vagy hiánytalanul elutasítani, egyaránt képtelen. A parasztháború ábrázolásának már említett kétértelmősége ilymódon jelentkezik a regény cselekményében, az alakok, a jellemek rajzában, — és ez még a regény további egyenetlenségeihez, sőt, a befejezésben érezhető töréshez is vezet.

Ugyanez a jelenség ismétlődik meg a VIII. fejezetben, mely Dózsaék tanácskozását mutatja be. Az I. fejezetben már exponált személyek itt erősebb, jellegzetesebb körvonalakat nyernek. Az Orbánhoz hasonlóan, becsületesnek és rokonszenvesnek megrajzolt Dózsa Gergely nyíltan szembeszegül a parasztháború tervével, s ajkáról az Orbán érvei még szenvedélyesebben hangzanak el. Eötvös ebben a jelenetben is «pártatlan» marad. Mégsem

szabad felednünk, hogy Eötvös ilyen «pártatlanságával» csak Orbán és Dózsa Gergely ellenzése kapcsán találkozunk. A parasztháború főúri és nemesi ellenségeivel szemben Eötvös nyíltan kimondja megvetését — sőt, a becsületesnek ábrázolt főuraknál, mint pl. Telegdinél, a jobbágyság szenvedései iránti mély megértést tüntet föl. Abban, hogy a parasztháború helyessége ellen nem az elnyomó, uralkodó osztályt, hanem a népet engedi szóhoz: Eötvös demokratikus érzelmei nyilvánulnak meg. Eötvös a nép oldaláról próbálja «kétségbevonni» a parasztháború helyességét, — anélkül azonban, hogy Orbán és Gergely álláspontjával azonosulni tudna.

Dózsaék tanácskozásának jelenete után, a beszélgetést kihallgató Artándi Pál elhatározásával, — hogy a hallottakat Bornemisszának jelenteni fogja — valamint azzal, hogy Klárit elhagyni készül, Fruzsina kedvéért: kialakul a voltaképpeni bonyodalom, — mégpedig mind a közéleti, mind a magánéleti vonalon. Egészen a IX. fejezetig, Eötvös mesterien halmozta fel a konfliktusok kirobbantásához szükséges anyagot, s most elérkezett annak ideje, hogy e kirobbanások mozgásba hozzák a regény alakjait, új helyzeteket teremtsenek, s teljes gazdagságában kibontsák a cselekményt. Eötvös módszerét mindaddig inkább történetíróinak érezhettük, — ezentúl azonban elsősorban elbeszélő tehetségének kell megszólalnia, — s ez a tehetség meglepő tisztasággal bontakozik is ki a Magyarország 1514-ben lapjain.

A bonyodalom küszöbén, a X. fejezet még egyszer az országos távlatot tárja elénk, a közélet legmagasabb szintjén, a királyi udvarban dúló harcok, viták, készülődések képében. Artándi Pál «jóvóltából» a nagyurak még idejében hozzákezdhetnek a ki sem robbant parasztháború eltiprásához. Színpadias kontrasztkereséssel, Eötvös ezt a fejezetet Ulászló békés családi körében, a gyermekei közt játszó király idilljével indítja el, — hogy annál komorabban hassanak a hírek, melyek őt az országos ügyek tanácsába szólítják; egymás kezébe adják a kilincset a jobbágy-megmozdulások vész híreivel érkező főpapok és urak, — és az aulikus bürokrácia köreiben jártas Eötvös mintha csak a maga emlékei közül merítené azt a kis epizódot, amikor Bakács is székét hozat magának, mivel a köszvényes nádor előzőleg helyet foglalt. De a Dózsa-regény közéleti jelenetei az ilyen élénkítő elemek ellenére sem érnek föl. A falu jegyzőjének gazdag és tarka jeleneteivel, melyek a megyei közéletet oly szenvedélyes szatírával ostorozzák. Az országnagyok tanácskozása meglehe-

tösen egyhangú képet alkot, — annak ellenére, hogy Eötvös éles szóvitában állítja itt szembe egymással Bakácsot és ellenségeit. És Bakács, most utoljára, szinte egy drámai hős magasságába nő, amikor a főurak szemébe vágja, hogy — ők a voltaképpeni lázítók, — «akik e népet évek óta hallatlan módon zsarolják». De a tanácsban alulmaradt a primás, — és szerepe ettől kezdve a regényben másodlagossá válik. Eötvös még kudarcában, nagy tervének bukásában sem tudja többé jelentős egyéniségnek mutatni őt, — holott a Lőrinczcel folytatott beszélgetés után már ilyennek láttatta. Maga a jelenet az ájtatoskodásába menekülő Ulászló képével zárul, amint épp «Szent» Istvánra, «ez ország patronusára» készül ruházni gondjait, — s ez a kép is épp eleget árul el őróla, és az ország sorsáról, mely az ő kezei közé téte-
tett le.

A XI. fejezetben a Fruzsínának szóló levél Klári kezébe jut, s a lány szenvedélyes szívében már ki is tör a vihar, mely kicsinyben rokon a parasztháború készülő viharával. Telegdi nyárilakát e kettős vihar söpri el. Az ostrom tömegjelenetében Eötvös ismét az egyénítés már említett eszközéhez folyamodik. És ugyanezzel az egyénítéssel találkozunk a regény két másik, nagy tömegjelenetében, a kiátkozási jelenetben, és Fruzsina elítéltesének jelenetében is. Mindhárom jelenetben a tömeg indulatait, ingadozásait, — és főként: kiszámíthatatlanságát hangsúlyozza Eötvös. Mindhárom jelenetben egy-egy szembeszegülő próbál megbirkózni a tömeg akaratával, hogy a magáé alá hajtsa. Fontos körülmény, hogy a nyárilakot ostromló tömeg rajza (XIII. fejezet) nem torzul el Eötvös tolla alatt, — nem fúriákat, romboló szörnyetegeket látunk itt, aminőket a polgári liberális írók képzelete szokott teremteni, hasonló helyzetekben. Eötvös bizonyos együttérzéssel, sajnálással szól a népről, s csupán egy ízben hallatja, a történetekhez fűzött reflexiójában, a humanista kesernyés, csüggeteg bölcselkedését. Irtózat helyett inkább tehetetlen pesszimizmust árul el, amikor megszólaltatja a jobbágyot, aki húsz forint vérpénzt kapott fiaért. Eötvös mintegy meghajol ez érv előtt, melynek fájdalmas bosszúkövetelésével, valóban, alig is lehet vitába szállni. A jelenet drámaiságát még fokozza Szaleresi kétségbeesett kísérlete, mellyel fel akarja tartóztatni az ostromot. Vele szemben a huszita Gergely személyesíti meg a tömeg akaratát, — és ez az epizód-alak is arra jó Eötvösnek, hogy a parasztháború «eretnek», vallási könnyességét elénkterítse.

A XV. fejezet, mely a Rákoson táborozó kereszteshadat először mutatja meg, a kiátkozás jelenetében, a regény egyik leg-szélesebben, legerőteljesebben megalkotott része. Mégpedig nem csupán azért, mivel a nyárilak-jelenet után Eötvös benne még följebb fokozza regényének monumentális hatásosságát, hanem azért is, mivel Lőrincz itt nő, szemünk láttára, tömegeket mozgósító forradalmi vezetővé. A regény egyedülálló jelentőségét a hatalmas, szuggesztív tömegjelenetek adják meg, — melyeket a korabeli történelmi regényírók gyakorlatától eltérően, nem holmi dekoratív, «operai» képeknek fest meg Eötvös, — hanem a kor történelmi-társadalmi valóságának beható feltárására, érzékletes megmutatására szán. A fejezet erejét és hatását az adja meg, hogy elején a kételyei, tépelődései közé merült Lőrinczet láthatjuk, akiben már felmerül a kérdés: «ha egy nép áldása helyett csak ezrek átka lenne díja fáradozásaimnak: Lőrincz, Lőrincz, mit teendesz akkor?!» ... Ez az átmeneti megtorpanás egyrészt arra szólít Eötvösnek, hogy előkészítse vele azt a kiábrándultságot, melyben a regény végén mutatja majd Lőrinczet, — másrészt arra, hogy kissé a maga kedve szerint, a maga hasonmására alakítsa hőst, akiben mintha A karthausi-korszak valamely visszhangja csendülne most.

Lőrincz kétségei nagyon is válságos időpontban merülnek föl: a kereszties-tábor feloszlását már elhatározták az udvarnál, s nemsokára megjelenik a király hírnöke, hogy kihirdesse a végzést, s ellenkezés esetén megtörténik az egyházi kiátkozás is. Ez a válságos fordulat Lőrinczet a cselekvés terére ragadja, — s mindaz, ami ezután következik, a regénynek talán legmegrázóbb, legtöbb művészettel megalkotott része. Nagyszámú szereplőt mozgat és szólaltat meg benne, s a királyi hírnök, Dózsa, a dominikánus provinciális, valamint a tömeg indulatai, létvázásai, ellentétes elhatározásai, — a felszólalók érvei, szócsatái közül magasra emeli Lőrincz alakját, aki kétségbeesetten küzd a tömegért, forradalmi, harcos hevülettel védi az elnyomók ellen a nép érdekeit és igazát, majd végül, részben a feszület-trükk segítségével, győzedelmeskedik, — s a kiátkozás szükszavú tömörségében hatásos jelenete után elmondja hatalmas, forradalmi beszédét, parasztháborúra mozgósító, megrázó szózatát, melyben egész egyénisége kiteljesedik, s a magyar regényirodalom egyik legjelentősebb teremtményévé magasodik. Történelmi és emberi valóságának gazdagsága, eszmeiségének magas hőfoka, — de mindenekelőtt, Lőrincz egyéniségének magávalragadó forradalmisága miatt: ez a jelenet A falu jegyzőjének statáriális jelenete mellett, — Eötvös epikai művészetének csúcát jelöli.

Az Orbánék útjáról szóló fejezetek főként Eötvös elbeszélő művészetét mutatják meg, frissességében és élénkségében, — míg a Szaleresi megkegyelmeztetésére adott királyi szó (XIX. fejezet) drámai fordulattal készíti elő a végfejezetekben lezajló küzdelmeket, Klári harcát, apja életéért. Alig robbant ki a parasztháború, — a regény máris, a befejező katasztrófához visz közel bennünket, anélkül, hogy közben a részletesebb bemutatás hiányát éreznők, — mivel Eötvösnek a Rákos-mezei és a Temesvár alatti jelenetekben tömören, sűrítően sikerül e háború lényegét megragadnia és bemutatnia. Eötvös szerkesztő, elrendező művésze a regény második felében érvényesül leginkább. Finoman fűzött, s egymásba a drámai és epikai szükségszerűség logikájával kapcsolódó fejezetek vezetnek a döntő ütközet színterére, Zápolya táborába, a besnyői parasztok közé, — majd Orbán lélektanilag oly alaposan előkészített válságához, meghasonlásához, melynek következményeképp, az osztályából kiszakadt jobbágyfiú a jobbágyok táborába áll át, s elhatározásához büszke, szilárd öntudattal ragaszkodik. A XXVII. fejezet a XIII.-hoz és XV.-höz hasonlóan, hatalmas tömegjelenet, a fogságba csett Fruzsina és Katalin körül, — egyén és tömeg viaskodásának már említett ábrázolási módját mutató. Epika és dráma sajátos egybeszővődését nyújtják a regény végfejezetei, — ezek az epikai nyugalommal kiszélesített, s drámailag magasra feszített fejezetek, melyekben bekövetkezik a parasztháború veresége, lezárul Klári és Szaleresi sorsa, s megnyílik a «jövő» a Mohácsot készítő Ártándi Pálok előtt. Eötvös regényírói művésze ebben a fejezetekben a legérettebb. Ennek a művészetnek technikája, módszerei, eszközei úgyszólván alkotás közben alakultak ki, a regény első harmadában. A nyárilak ostromának jelente után, az epikus, elbeszélő ihlet menetét szabadjára engedő Eötvös, a közéleti és magán-cselekmény drámai egységében, a típusok valóságában, a folyamatok és események gazdagságában, sokatmondó jellegzetességében: valóban nagyot és jelentőset alkotott, — a magyar realista történelmi regényt alkotta meg; s olyan művet hagyott az utókorra, melyben az ő korának, a reformkornak demokratikus törekvései, a reformkori liberalizmus haladó elvei legtisztább irodalmi kifejezésüket nyerték el.

Ugyanezt az érettséget, a kifejezési eszközök fejlettségét, melyről általában a regény szerkezete és ábrázolásmódja tanúskodik, figyelhetjük meg a Magyarország 1514-ben stílusában is.

Eötvös stílusa, az első írások óta, sokat alakult, fejlődött, s a kifejezési tisztaságnak, gazdaságosságnak, élénkségnek azt a

mértékét, amit a Dózsa-regény mutat, később sem fogja már elérni. Eötvös korai írásainak stílusa, már A karthausi előtt is, a romantikus stílus jellemző jegyeit mutatta. Vajda Péter ritmosos, vers-szerű prózájával sokban rokon volt az övé: ugyanakkor, a gondolataiban, sőt vígjátékának párbeszédeiben is, bizonyos aforizmai kiélezettséget, a pointe keresését, a replikák szellemes fordulatosságát is megfigyelhettük. A körmondat egyeduralkodó volt már Eötvös korábbi műveiben is, — a Kazinczy—Kölcsey-stílus örökségeként. De korai stílusának romantikus olvadákonyságát később, Eötvös és Szalay külföldi útjai után, másféle előadásmód váltotta fel. Eötvös — éppúgy, mint Szalay — a jogi-politikai tevékenységben találták meg életük új feladatát, célját, és ez az ő stílusukban is kifejezésre jut.

Az az értekező stílus, melyre Eötvösnél már utaltunk, ettől a fordulattól kezdve válik általánossá még regényeiben is. Eötvös stílusának mintájául mintha a jogtudományi, jogfilozófiai művek stílusa szolgálna. A körülményesség és a szabatoságra törekvés egyaránt jellemzik A falu jegyzője stílusát. A jogi szárazság párosul Eötvösnél az ironia szárazságával is. De ez az ironia csaknem mindig körmondatos körülményességgel jut kifejezésre. Eötvös a zengzetes, melódikus körmondatról A falu jegyzőjében áttér a szabatos, a tényeket, körülményeket taglaló körmondatra. A falu jegyzője stílusának jellegzetessége, hogy a mozzanatokot pontosan meghatározó, a gondos definíciókra törekvő jogtudományi stílussal tart rokonságot. Ehhez a körülményes-aprólékos, de megfigyelésekben annyira gazdag előadásmódhoz társul helyenként az a szatirikus-polémikus stílus is, mellyel Eötvös a vármegye alakjait és viszonyait jellemzi, s melyet a Pesti Hírlapban vívott harcok kovácsoltak, élesítettek ki. A falu jegyzőjében Eötvös megfigyelő képessége bontakozik ki elsősorban. Megfigyelésekben A karthausi még igen szegény volt. A Dózsa-regény a megfigyelés élességéhez társítja az analízis aprólékos finomságait is, mint ugyancsak a megfigyelésből származó eredményeket. Ennek megfelelően, a Magyarország 1514-ben stílusa bizonyos leegyszerűsödést, s ugyanakkor gazdagabb árnyaltságot is mutat. A falu jegyzője stílusához képest.

De Eötvös stílusából általában hiányzik a közvetlenség, a könnyedség. Pontosságra törekvése csaknem mindig nehézséggel is párosul. Nem olyan stílus ez, mely éles, világos megfogalmazásban emeli ki a mondanivalót — hanem inkább: mellékesen öleli fel. Eötvös egy-egy mondatával annyi tény, részletet karol át, hogy az olvasó figyelme már-már eltéved köztük.

Pedig mondatainak felépítése hibátlan, képei sohasem zavarosak, — csak épp a közlendők mosódnak egymásba a mondatok bonyolult kigyózásában. E stílus bonyolultságát A falu jegyzőjében még növelték a csaknem felesleges hasonlatok, s a burkoltan írónikus célzások is, melyek közül egy-egy mondat alap gondolatát néha oly nehéz volt kihüvelyezni. Figyeljük meg A falu jegyzője egyik mondatán, hogy Eötvös hogyan használ ki egy természeti képet — a Tisza lassú folyását — a vármegyei ügyvitel jellemzésére, de ugyanakkor, különféle utalásokkal, hogyan homályosítja is el a szellemesen kiválasztott hasonlatot: «Ismert dolog, hogy kedélyünkre semmi sem hat inkább, mint azoknak jellege, kikkel társalkodunk, s így természetes, hogy a Tisza is eltáblabíró sodott jurátusként feledve vagy megbánva ifjúságának Máramarosban elkövetett kicsapongásait, végre azon tájnak jellemében — melyen tekervényes utakon tovább halad — részeseül s kivévén azon eseteket, hol mértéktelen sarkantyúzások miatt türelmét veszti vagy valamely biztosság által tulajdon ágyából igaztalanul kiszorított, még kiöntéseiben is megtartja azon mértéket s méltóságos lassúságot, melyet az iránta kiküldött választmány tanácskozásain s a folyó magyar iuris perekén kívül semmi mi széles é világon foly, megtartani nem tud; úgy, hogy ezen áradásokat is, melyeknek időszakát ismerjük s melyeknek kiterjedése földabroszainkon feljegyeztetett, ép oly kevésse nevezhetjük kicsapongásoknak, mint azt, ha hivatalviselt tekintélyes férfiak installatiók, tisztújítások, vagy lakodalmaknál minden becsülettel eláznak.» A Tisza lassú folyásának szemléltetése céljából ez a mondat utalt a jurátusokra, a folyószabályozó bizottságokra, a perek menetelére, az installációkra, a tisztújításokra, lakodalmakra, stb., de mindezt oly tekervényesen, körülmenyesen, hogy maga a kép, — a lassú folyású Tisza képe, inkább vesztett konkrétságából, inkább elhomályosult, semmint gazdagodott.

Gyökeresebb ellentétet e prózához alig is találhatnánk Petőfi és Jókai prózájánál. Eötvösnél általában hiányzik a népnyelv termékenyítő hatása, és amúgysem túlságosan gazdag szókincse híján van a nép sajátos fordulatainak, szólásainak, stb., — még amikor népi alakokat beszéltet is. Az úri osztályok beszédétől a népe csak annyiban különbözik, hogy valamivel egyszerűbb, kevésbé körmondatos.

A Dózsa-regény stílusa igen jelentős fejlődésről tanúskodik, — szinte azt mondhatnók, Eötvös stílusa újjáalakul ebben a regényében. Centralista társai közül csak Szalay értekező stílusa

volt még bonyolultabb az övénel, — Csengery, Trefort, Lukács Móric nála sokkal könnyedebben, tisztábban fogalmaztak. De a Magyarország 1514-ben lapjain Eötvös szakít a körmondattal, vagy legalábbis ritkán folyamodik hozzá. Egyszerű, tiszta, tényközlő mondatai azonban épp emiatt telnek meg helyenként olyan költőiséggel, sőt fenséggel, aminőre előző két regényében példát nem találhatunk. Eötvös levetkezte a bonyolultságot, és habár e népi tárgyú regény nyelve, előadásmódja továbbra is híján van a népiességnek: az 1848 előtti prózairodalomból ez a regény közelíti meg leginkább a próza tisztaságának, világosságának és egyszerűségének azt az eszményét, melyet legtökéletesebb formában Petőfi prózai írásai mutatnak fel.

Későbbi írásaiban, — így például A molnár leány című novellájában, — amikor Eötvös még jelentőset alkot: a Dózsa-regény stílusához talál vissza. Eötvös szűkszavúbbá vált, de ezáltal stílusa erőteljesebbé lett. Mondatai tagoltabbak, tisztább felépítésűek, — rövidebbek. Előszóval folytatódik az egyszerű, bővített tömondatokhoz, — lemondott arról az igényéről, hogy egyetlen mondat keretébe heterogén utalásokat, szójátékokat, ironikus sejtetésekét zsúfoljon együvé aprólékos megfigyelésekkel, adatokkal, képekkel, hasonlatokkal.

A Magyarország 1514-ben stílusa, nyelve is annak a fejlődésnek gyümölcse, mellyel Eötvös az ő elbeszélő művészetének delelőjére érkezett.

4

Eötvös realista történelmi regénye gyökeresen különbözik a kortársi történelmi regényektől, — Jósika és Kemény történelmi regényírásától.

E különbözősre maga Eötvös tudatosan törekszik, s a regény bevezetésében leszögezi, hogy a történelmi regényről alkotott nézetei «az e mezőn alkalmazni szokott nézetektől bizonyos tekintetben» eltérnek. Eötvös szerint a történelmi regényíró feladata: *«népszerűsíteni a történelmet»*, — amin ő a történelem tanulságainak a jelenben való felhasználását a jelen harcainál történő értékesítését értette. Eötvös-tanulmányában Szigeti József helyesen emeli ki, hogy Eötvös a multhoz a jelen harcai miatt nyúl. De a mult csak akkor szolgálhat tanulságokkal, útmutatásokkal, a jelen számára, ha a történelmi regényíró nem éri be a jelennek a multba való visszavetítésével. Eötvös e korban elsőnek mondja ki — és valósítja meg — az elvet, hogy «az író ne képzelőtehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykorú kútfőkből lelkiismeretes vizsgálódá-

sok által szerezhették.» Eötvös a történelmi személyiségek arcának pontos és hiteles megrajzolását is programjára tűzte, mivel «A hír, melyet történelmi személyiségek maguknak kivittak, a tulajdon legszentebb nemét képezi; s a dicsőség vagy gyalázat, mely a hajdan-korból ránk maradt, egyes neveket környez, egy nemzet jutalma vagy büntetése...» És Eötvös hangsúlyozza, hogy a történelmi regény írója számára «azon határokon kívül, melyeket a művészet minden regénynél a képzelőtehetség elébe szabott, még más határok is léteznek, melyeken szintén nem szabad túlhágni az írónak. E határokat a történelmi igazság jelöli ki.» A *történelmi igazság* elvének következetes érvényesítése jellemzi a Magyarország 1514-ben-t, s ennek az elvnek ily nyílt megfogalmazása pl. Arany epikai ars poeticájára sem maradhatott háttástan.

A «történelmi igazság» elve Eötvösnél a *realista történelmi* regény egyik legfontosabb eleme. «A regénynek egyik főkelléke a valószínűség» — hangsúlyozza a realista művészet alapelvét, amiből a történelmi regényre elsősorban az következik, hogy az írónak regénye személyeiről csak olyasmit szabad elmondania, ami összefér mindazzal, «mit azon korról és viszonyokról tudunk, melyekben e személyek állítólag éltek.»

Eötvösnek ez a szembefordulása a történelemnek úgynevezett «regényes modorban» való festésével, új ösvényt jelentett a magyar történelmi regény fejlődésében, — és szakítást a Jósika-féle romantikával, a realizmus érdekében. Eötvös oly módon igyekszik regényével a jelenhez szólni, — hogy hőseinek szájába *nem* a saját nézeteit adja. Ez persze, nem jelenti azt, hogy például Mészáros Lőrincz ajkán nem Eötvös elvei szólalnak meg, a regény befejezésében. De kétségtelen, hogy Eötvös a történelem bemutatásában bizonyos tárgyilagos hűségre törekszik — ami egyáltalán nem zárja ki a maga harcos állásfoglalását, például a jobbágyság sorsának megítélésénél.

Eötvös számára a Jósika keze alatt kiművelt magyar történelmi regény technikája megkönnyítette a maga művének megalkotását. De lényegileg Eötvös félrevetette a Jósika-féle történelmi regény-stílust és ábrázolásmódot. Jósikánál a történelem inkább csak dekoráció, dúsdíszű keret, — Eötvösnél azonban a hősök legmélyebb lelki konfliktusáig, szenvedélyeik tusáigig érvényesülő valóság. Jósika a romantikának néha valóban költői, gyengéd hatásaihoz folyamodik (pl. az Abafiban), — míg Eötvös néhol csaknem ridegen (ld. a regény közéleti jeleneteit) a történelem és a politika nagy problémáihoz ragaszkodik. Az Abafiban

a vékony politikai cselekmény maga is a romantikus bonyodalom egyik cselszövény-tartozéka csupán. Legjobb lapjain Jósikát Vörösmarty kisebb epikájával (pl. Szép Ilonka) érezhetjük rokonnak, — *míg Eötvös történelmisége az Aranyéval mutat közös vonásokat.*

Természetesen, a technikai megoldás terén a két történelmi regényíró sok párhuzamossággal is szolgál. Az Abafi kivégzés-jelenetének tömegképével azonos módszer szerint készült a Szent György-tér tömegjelenete is, — de amíg Jósika inkább csak «jelteni» szándékozik e képben a történelmi eseményeket, — addig Eötvös, mint láthattuk, a társadalmi viszonyok mélyére ás. Amíg Jósika beéri a tömegjelenet szereplőinek szájába adott politikai eszmecserékkel, addig Eötvös egy egész korszak történelmi valóságába igyekszik behatolni. Az, hogy Eötvös tudatosan kerül az olyan romantikus különbségeket, melyeket Jósika a regény legfőbb vonzóerejének szán (pl. Abafi jelleme, megtérése, stb.), valamint a melodramatikus, kalandori mozzanatokot (pl. Deli Markó és környezete stb.), melyeket még Jókai is bőséggel kamatoztat Jósika örökségéből: mindez realista törekvéseinek következetességét mutatja.

Még tanulságosabb azonban Eötvös történelmi regényíró művészetének a Kemény Zsigmondéval való összevetése. A Magyarország 1514-ben, — és a Gyulai Pál csaknem egyidőben jelennek meg. Eötvös regényéről a Pesti Hírlap 1847 július 5-i száma ad hírt, megemlítvén, hogy a Magyarország 1514-ben első füzeté épp kikerült a sajtó alól, s nemsokára kapható lesz. Ugyanakkor a Gyulai Pál III. kötete jelenik meg. Ferenczi szerint Eötvös regényének első füzeté július 25-én volt kapható, s az év végéig hat füzet jelent meg belőle, — míg a III. kötet 1848 január 2-ára lett teljes, amikor önállóan is megjelent, Deák Ferencnek szóló ajánlással. Az 1848 márciusi forradalom közbejötté miatt maradt el a regény kritikai visszhangja, amiről Erdélyi János is panaszkodik. A Gyulai Pál első kötete 1847 márciusában jelenik meg, — de Eötvös már korábban ismerheti Kemény művét. Ferenczi szerint Eötvös nagyrészt 1846 folyamán írta meg a Dózsa-regényt. Papp Ferenc említi, hogy Kemény 1846 január 13-án küldi el Eötvösnek a Gyulai Pál 2. és 3. füzetét, majd augusztusban a regény további részét, s 1847 márciusában a befejezését is. De Eötvös már 1845-ben olvasta Kemény művei közül az Élet és ábránd-ot kéziratban. Eötvös volt az, aki Keménynek tanáccsal s bírálattal szolgált, — mégpedig épp a Magyarország 1514-ben írása közben.

Eötvös és Kemény ars poeticája, a történelmi regény kérdésében sok hasonlatosságot mutat. Élet és irodalom (1853) című tanulmányában Kemény is hangsúlyozza, hogy a történelmi regényíró «elemei az emlékiratok és krónikák, melyekhez, ha könnyen nem juthat, s melyekbe ha tárgyilagosan bele nem éli magát, kár volt kezébe történelmi regényírásért ragadni tollat.» Kemény a történelem hétköznapjainak, az élet bensőségének ábrázolását tartja fontosnak, «déliabos ábrándvilág helyett, szokások, erkölcsök és házi élet» képét. De Kemény határozottan hangsúlyozza a történelmi hűség *határait* is, — «melyeken túl a művészet szabályai szegetnének meg». Kemény a történelmi hűséget csak addig a határig kívánja, amíg az elmúlt kor erkölcsi fogalmait az olvasó felfogni, érteni képes: «de ha e lehetőség megszűnt, ha az olvasó a történetileg igaz erkölcsi indokokat a belőlük folyó tettekre többé alkalmazni nem bírná, s ha e miáffé jellemeket okvetlenül félreértené: már akkor a regényíró a hűséget áldozza föl a művészetért, s az erkölcsi fogalmakat modernizálja ott, hol régi alakokban ferde hatást szülnének.» Kemény tehát, amikor a történelmi forrásokhoz való folyamodás szükségét hirdeti, — egyszersmind nagymértékű önkényességet is megenged az írónak, az anyag «modernizálásában». Nem értjük félre Kemény nézeteit: az ő felfogásában nem arról van szó, hogy az írónak formálnia *kell* a történelmi anyagot — hisz ezt Eötvös is megteszi —, hanem arról, hogy az író ezt az anyagot gyökeresen megváltoztathatja. S ebben már Kemény elmélete szöges ellentétbe kerül az Eötvösével.

De méginkább ellentétes a gyakorlatuk. Kemény történelmi regényeit — merőben indokolatlanul — az összes kortársak, s így Eötvös hasonló művei fölé helyezte a polgári irodalomtörténet. Holott Kemény történelmi regényírói igényei távolról sem oly tiszták és művésziek, mint az Eötvöséi. Megdöbbenő, mily mértékben kendőzte el Kemény súlyos hibáit a polgári kritika, — s mily mértékben hallgatta el a Magyarország 1514-ben erényeit.

Kemény Gyulai Pál-ja úgyszólván semmi hatással sem volt Eötvös regényére. Talán a lélekelemző módszer szélesebb alkalmazására nyújthatott biztatást, — holott ezt a módszert Eötvös aligha Keménytől sajátította el. Sokkalta inkább a francia regényirodalom, vagy még inkább Goethe Wilhelm Meister-je lebegett itt szeme előtt.

A Gyulai Pál és a Dózsa-regény közti különbségek nem utolsó sorban Kemény «modernizálási» törekvéseiből származnak. Gondoljunk csak Eötvös gyengéd pontosságára, a Szent György-

téri jelenet alakjainak, s ez alakok gondolkodásmódjának, indulatainak, stb. korhú megrajzolásában, — és gondoljunk pl. a komédiások életének bemutatására a Gyulai Pálban, mely, csaknem bosszantóan, az 1840-es évek színészi életének rajzává anakronizálódik. Tudjuk, hogy Kemény a komédiások szerepeltetésére Bethlen Historiájában talált támpontot, de a történelmi forrás az ő keze alatt csak a történelmi hűtlenség ürügyül szolgál. Az ilyen példákat szaporíthatnók még Kemény egyéb regényeiből is, — nem utolsó sorban egyik legsikerültebb művéből, a Zord idő-ből, melyben az öreg Deákék alakja szinte változtatás nélkül kerül át a kortársi középnemesség köréből a 16. századba, — valamint a Dóráé is, akinek életmódja, az ágya körül sürgő komornával, hálószobájának csipkéivel, stb. egy 19. századi erdélyi nemes kisasszony alakjának egyszerű «visszavetítésére» árulkodik.

De mindezekén túl, Kemény az ábrázolt kor politikai viszonyai közé is durvábban erőszakolja a maga korának politikai eszméit (ld. a Zord idő-ben Werbőczy, Martinuzzi, Frangepán alakját, fejtegetéseit, stb.) semmint azt Eötvös bármikor is megkísérelte volna.

Kettejük történelmi regényíró művészete között a legfőbb különbség azonban a konfliktusok megteremtésében valamint a jellem- és a lélekábrázolásban mutatkozik. Láthattuk, mennyi művészettel kapcsolja össze Eötvös regényének magán-konfliktusait a nagy, közéleti, történelmi konfliktusokkal. Kemény viszont a Gyulai Pál-ban csak egy merőben kiagyalt, ál-konfliktust képes teremteni, — a «hűség túlzásának» konfliktusát, Eleonóránál és Gyulai Pálnál. Eötvös még legpesszimiztább hangulatai közben sem veszti bizalmát az emberiség jobb jövőjében, a szabadság ügyének valamikor diadalában, — Kemény azonban az emberi sorsot a feloldhatatlan végzet pecsétjével lezártnak látja (Elemér és Barnabás viszonya, stb.). Eötvös lélekelemző módszere egy-egy történelmi-társadalmi típus élőbbé, plasztikusabbá fejlesztését szolgálja (Orbán), — Keményé azonban valamiféle mesterkéltséggel, morbid pszichopathológiába torkollik, amikor például Barnabás kísértetlátásairól szól, vagy arról, ahogyan Dóra ellopott selyemharisnyájából cerebrális gyönyörrel a lány «anatómiájára» következtet, stb.

Kemény realizmusának kibontakozását meggátolták művészetének beteges vonásai, — vonások, melyek már a Gyulai Pál-ban is föllelhetők. Az 1848 előtti Eötvöstől mindez gyökere-

sen idegen. Az ő művészetében a realizmus legtisztább törekvései diadalmaskodnak.

Eötvös történelmi ars poeticája a kortársi kritikában felszínre vetette a történelmi regény amúgyis igen időszerű problémáit. Amiként A falu jegyzője az «irányköltészet» elmélete körül kavart vitát, — úgy a Magyarország 1514-ben a történelmi hűség és az «írói szabadság» elve körül. Valójában Eötvösnek a történelmi regényre vonatkozó ars poeticája — az «irányköltészet» elméletét fejleszti tovább, egy bizonyos műfaj adottságai között.

A körülmények következtében rendkívül gyér kritikai visszhang első jelentkezése: polémikus volt, — Obernyik tollából (Pesti Divatlap, 1847. 38. sz. szept. 16. 1206. l.). Obernyik csak a regény frissiben megjelent, első két füzetével foglalkozik, s épp ezért főként az előszóval száll elvi vitába. Különösen Eötvös ama tétéle szúrja szemét, mely a történelmi ismeretek fontosságát hangsúlyozza. Obernyik a «költői képzelet» védelmére kel — melyet egyébként Eötvös nem is támadott — mert szerinte, «hogy a költő a kisebb dolgokban is a történet — sokszor épen a személyek és viszonyok helytelen felfogásával — megírt hagyományait kövesse, ez nem egyéb, mint a költészetet a történet és némely czélok livrées szolgájjá tenni.» Obernyiknek Eötvös gondolatait ugyancsak félreértő cikke mögött tehát ismét az «irányköltészet» vitája bukkan föl. «Nem; szabadságot, korlátlan, nyűg nélküli szárnyalást a költőnek, ha akarjátok, hogy szépet, nagyot, dicsőt teremtsen» — kapcsolódik érvelésébe a romantika igénye is. Obernyik szerint a költői valószínűség nem a történelmi igazságon múlik, hanem az alakok «következetes, s a psychologia szabályaira támaszkodó organicus fejlődésén», — ami arról tanúskodik, hogy a lélektani igény, melyet Eötvös oly bőszégesen elégitett ki, ebben a korban már általánossá vált. És az Eötvössel, — de még Keménnyel szemben is diadalmaskodó romantikus regény — Jókai későbbi történelmi regénye — ars poeticáját próbálja cikkében Obernyik a Dózsa-regény bevezetésével szembeállítani: «történelmi igazság és költői valószínűség két merőben különböző dolog, s a költőnek lehet, de sőt kell is, ha jót, élvezhetőt akar előállítani, czélja szerint a történetet elhagyva, képzelő erejére támaszkodni...» És végülis Obernyik szenvedélyesen utasítja el Eötvös realista történelmi regény-eszményét: «Isten őrizzen ily veszélyes és minden művészi szabadságot elfojtó tanoktól.»

A történelmi regény problémájának időszerúségéről leginkább a Szépirodalmi Szemle cikke tanúskodik (1847. okt. 17., 16. sz. és okt. 24. 17. sz.), mely felveti a kérdést, vajjon a történelmi regényben lehet-e bizonyos «korlátokat» alkalmazni, vagy teljesen szabadjára lehet-e engedni az írói képzetet? A cikk egyik megállapítása mintha a szerző hibáztatja, hogy az addigi történelmi regények írói «hőseik életének inkább magános viszonyait tüntették fel, azon bal nézettől vezéreltetve, mintha a költészetnek tárgya, anyaga csak a szerelem és ahhoz hasonló szenvedélyek, vagy kisebb társaságra szorított viszonyok lehetnének.» Eötvös regénye az egyetlen, hosszú időközön át, a magyar irodalomban, mely a történelmi regény e szélesebb, — s valóban történelmi igényének megfelel. A cikk Ranke műve kapcsán utal a történelemtudomány új virágzására, s azt várja, hogy a «történelemmel rokon» költészet nemei «is csak legújabbán és talán még lassabban kezdenek fejlődni.» Elképzelése szerint a történelmi regények írói az alakokat «még részletesebb s egyénibb móddal» foghatnák fel, s a jellemeket a források segítségével «még határozottabban» konstruálhatnák meg, mint a történelmírók. A történelmi kutatás segítené a költőt; kinek szabadsága «éppen nem szenvedne csorbát a történelmi kutatás alatt.» A Szépirodalmi Szemle történelmi regény-eszménye tehát úgyszólván azonos az Eötvösével, s szintén a «népszerűsített történelem» jegyében áll, — illetve, a történelem költői és tudományos ábrázolásának egyesítésére, összhangjára törekszik. A Szépirodalmi Szemle ezenkívül eleve elutasítja a «modernizálásnak» azt a hamisító eljárását, melyből Kemény majd később igyekszik elvet kovácsolni: «saját korunknak, vagy az életnek ismerete egészében inkább előkészítésként tekinthető, mint közvetlen segéd eszköz gyanánt.» Eötvös is, az «élet ismeretét» csak arra használja föl, hogy alakjait belőlről, — szenvedélyeik és érzéseik folyamatainak megmutatásával — ábrázolja, nem pedig arra, hogy kortársi lelkiállapotokat csempésszen történelmi anyagába. A Szépirodalmi Szemle nyíltan kifejezést ad annak az elégedetlenségnek, mellyel a fiatal magyar történelmi regény elfordul a Notre-Dame de Paris példájából: «Hugo Victor Notre-Dame-ja egymagában véve történelmileg nem igen érdekes történelmet tárgyal, hol XI. Lajos nagyon szegény szerepet játszik, és az is csak Scott Walter jobban festett XI. Lajosát utánozza; de, mint e regényből látszik, még a könnyelmű francia író is nevezetes történelmi tanulmányokkal igyekezett regényének súlyt szerezni.» XI. Lajos szerepének hiányolá-

sában a közéleti cselekmény fontosságának hangsúlyozása rejlik, — amire ismét csak Eötvös ad példát. A cikk megjelenése idején a Magyarország 1514-ben kiadása még nem zárult le, s a Szépirodalmi Szemle egyelőre csak Eötvös előszavának elveivel azonosítja magát. Nyilvánvaló, hogy a Magyarország 1514-ben történelmi regény-módszere ad indítékot a cikknek, s ez elsőként fogalmaz meg egy olyan történelmi regény-eszményt, melyet realistának nevezhetünk. De a magyar irodalomban ez az eszmény nem tud gyökeret verni, — helyette a romantikus történelmi regény (Jókai), illetve Kemény történelmi regény-hibridje diadalmaskodik.

Néhány esztendővel később, 1855-ben, Erdélyi János vitába száll ugyan a «történet népszerűsítésének» elvével, melyet nyilvánvalóan félreért, — de helyesli a «korlátokat», melyeket a történeti igazság normáiban maga az író állít képzelete elé: *«mert nincs szebb, mint a szép, ha egyszer határos az igazsággal; mert a szép az igazban leli határát; innen oly nagy becse a történeti művészetnek minden időben.»* Erdélyi az, aki észreveszi a Magyarország 1514-ben irányregény voltát, és hozzáteszi: «én az iránynak rég óta ellene dolgozom, mindamellett sok ilyen irányregényt óhajtok a magyar irodalomnak.» Eies szemmel állapítja meg, hogy az idő, «melyben e regény íratott, képmása volt netalán egy hasonló mozgalmú s hullámszerűségű régebbi időnek,» — és épp abban látja Eötvös érdemét, hogy ennek ellenére sem egyszerűsítette «regényes történetét», történelmi regényét. Jól látja a regény helyét Eötvös fejlődésében is, mely Akarthausi «alanyinak» nevezett világnézetétől a Magyarország 1514-ben «tárgyilagossá» körébe vezetett. «Költőink közül senki sem tette úgy magát magának ellenébe, mint Eötvös, midőn e két művében oly egymástól messzi eső mezőkre lép.»

Erdélyi e néhány megjegyzésében még a történelmi regény körüli vita visszhangját leljük föl. Szükszavú észrevételei azonban pontosabban állapítják meg e regény helyét a magyar irodalom fejlődésében, mint Gyulai Pál emlékezésének (1872) meglehetősen színtelen, általánosságokban maradó megállapításai.

Eötvös regényének mostoha sors jut osztályrészül: a Gyulai utáni kritikuskor következetesen Kemény Zsigmond regényei mögé állítják, — így elsősorban Péterfy Jenő, aki elégedetlen a kiátkozási jelenet «racionalizmusával», s igen jellemzően, Dózsa György alakját tartja a legsikerültebbnek, — bizonyára a torzítások miatt, melyeket Eötvös végrehajtott rajta. Péterfy mit sem

lát meg Eötvös történelmi regényének realizmusából, s azt állítja, hogy Eötvös «képzelme jellemrajzoló erő nélkül szűkölködik». Ugyanebben a szellemben Papp Ferenc is a *Gyulai Pál* «történelmi felfogását» mélyebbnek látja, mint Eötvösét, — aki, szerinte, «regényével saját politikai és társadalmi eszméi mellett izgat.»

A Magyarország 1514-ben helyes, marxista-leninista értékelésére csak Szigeti József említett tanulmányával került sor (1952), mely a regény eszmeiségét Eötvös felvilágosult, humanista szemléletéből származtatta, s rámutatott a mű realista jellegére.

5

A Magyarország 1514-ben korszakot zárt le Eötvös pályáján. Korszakot, mely A karthausi világfájdalma alatt lappangó, nagy, világnézeti kérdésektől, — a népért, a feudalizmus felszámolásáért vívott következetes írói és politikusi harcokon át, — a jobbhagykérés forradalmi oldalának ábrázolásához vezetett. 1847 — a regény megjelenésének éve — a nagy sommázások alkalmát nyújtja Eötvösnek: így például politikai programjának végső, legtisztább kifejtését, a Teendőink című cikksorozatban, melyre még visszatérünk. De ugyanebben az évben kezdődik az a nagy változása is, mely majd 1848 szeptemberi magatartását megérleli. Ez a változás nem véletlenül esik egybe Széchenyihez való közeledésével. 1847, mintha a centralista politika határköve is lenne: eddig az időpontig terjed Eötvösök körének harcos szerepe, — s most, miután a polgári átalakulás programját, intézményeit, kidolgozták, — mind értetlenebbül állnak majd szemben a harccal, melynek irányát, ütemét, taktikáját Kossuth egyre határozottabban diktálja.

A Dózsa-regény — igaz, csak közvetett, burkolt módon, s a cselekmény színei, változásai közé ágyazottan, — de már megszólaltatja a felvilágosodás két alapeszméje: a szabadság és az egyenlőség eszméje körüli kételyeket, — melyek majd Eötvös pályájának második felét betöltik, hogy e kételyek közül az Uralkodó Eszmékben próbáljon utat törni valamiféle új meggyőződés felé. A polgári liberalizmus válsága, mely 1848 folyamán mélyül csak el igazán Eötvösben, már 1847-ben megkezdődik, a Pesti Hírlap környékén. A Magyarország 1514-ben a polgári liberális Eötvös utolsó, nagy kísérlete, hogy megértse a forradalom erőit és indokait, — és átélje azt a szenvedélyt, mely a forradalmárok szívét, igazságuk tudatában átjárja. A Dózsa-regénnyel jut legmesszebb Eötvös a maga polgári liberális következetességé-

ben, — ezzel a regénnyel próbálja áttörni a falat, mely őt, még legjobb szándékaiiban is, a néptől mégiscsak elválasztja. És ebben a regényben teszi is meg az első, hátráló lépéseket, — melyek majd a megfutamodás lépteivé gyorsulnak 1848 szeptemberében.

Mint a magasra feldobott kő, melynek irama már lassul, — de a pálya csúcspontján pillanatokig csalókan időzik: Eötvös is egyideig még hitének, meggyőzésének teljében mutatkozik meg előttünk, 1847-ben. Erről a teljességről tanúskodik Petőfi-bírálata, melyet legrokonszenvesebb írásai közé sorolhatunk (Pesti Hírlap, 1847 május 14. sz.), helyes megállapításai miatt, amikkel a Petőfit ért támadásokért az «egészen idegen szempontból» ítélő kritikát hibáztatja, — s főkép a szeretet miatt, mellyel Petőfi művéhez, egyéniségéhez fordul.

Különös, csaknem jelképes jelentőségű, hogy épp ebben az esztendőben jelenik meg Végrendelet című verse, mely egy egész pálya záróhangja is lehetne. És záróhangja is, mindannak, ami Eötvösben legjobb, s az igazi nagyság záloga volt.

Búcsú-hangulata van a Végrendeletnek, — s elmondhatjuk, hogy Eötvös nagy korszaka: két búcsú-vers közé esik.

De ebben a búcsú-hangulatban a fájdalom valamely árnyéka, — a «göröngyös útját» megjárt ember rezignációja is benn rejlik. Hisz 1846—47 fordulója a kényszerű visszavonulás időszakára volt a centralista Eötvös számára.

Ez az igénytelen, s mégis maradandó hatású költemény egyszerű hangjában, formájában is összefoglalóan emel ki három vonást, melyek Eötvös addigi pályáját jellemezték. Az egyik: «eszméi győzedelme», melynek írói pályáját is szolgálatába állította, s melyért a politikai életben oly következetesen vívta harcát. E győzelem hite, reménye épp most kell sokat jelenteni számára, midőn az ellenzék soraiban, — az ellenzék nyomására szenvedett vereséget:

*Ha majdan átfutottam
Göröngyös utamat,
S hová fáradtan érek,
A sír nyugalmat ad:*

*Márványszobor helyébe,
Ha fennmarad nevem,
Eszméim győzedelme
Legyen emlékjelem.*

Es magába foglalja e költemény azt a patriotizmust is, mely a Búcsú reform-hazafisága óta immár magába szívtott va-

lamit a Petőfi patriotizmusából, — Petőfiéből, akinek hangja a negyedik strófának oly sajátos zengést kölcsönöz:

*Magyar dalt, lelkesítő,
Melyél a szív dobog,
Tán halva is megértem,
S keblem hevülni fog.*

De felbukkan ismét az érzelmes filantrópia is, mely a Dózsa-regénytől sem volt egészen idegen, s mely Eötvös pályájának második felét még nagyobb mértékben szövi majd át:

*Es sirjatok egy könnyet
Barátotok felett:
Dalt érdemelt, mert költő,
Könnyet, mert szeretett.*

Ez a filantróp érzelmesség talán részes is abban, hogy Eötvös meg-megtorpan a döntő helyzetekben, — részes abban, hogy eltávolodik Kossuthtól, és közeledik ahhoz a Széchenyihez, akitől eddig akkora személyi és elvi távolságok választották el.

Eötvös műve és magatartása 1847 táján, túlhaladottá válik Petőfi műve által, melyben az ő reformköltészetének tartalmait: forradalmi tartalmak váltják fel. Petőfi és Eötvös művében nem egy párhuzamosságot figyelhetünk meg, — mégpedig nem csupán abban a rokonszenvező fel fogásban, mely Eötvös 1847-es kritikájában tükröződik, s nem is csupán abban, hogy Eötvös itt Petőfit a Pulszky-féle, Szépirodalmi Szemle-beli bírálat értékelésével szemben védelmébe veszi.

Már 1842-ben, székesfehérvári színészkedése idején, Petőfi A karthausit olvasta fel Szuperéknek. Zsengéi közül is néhány (Örök bú, Vendég, stb.) mintha A karthausi hatására fakadna. A falu jegyzője bizonyára megkönnyítette annak a szatirának megszületését, mellyel Petőfi a magyar nemeseket, a Pató Pálokot ostorozza. Eötvös az, akinek közbenjárására Hartleben Adolf kiadó megveszi Petőfi regényét, A hóhér kötelét. Horváth János Az apostolban is A falu jegyzője hatását véli fölismerni, — s ha ez ilyen formában nem is hihető, kétségtelen, hogy Szilveszter falusi jegyzősködése és Tengelyi népbarátsága közt van bizonyos párhuzamosság.

De ilyen párhuzam még világosabban mutatkozik meg Petőfi két versében: a Palota és kunyhó-ban, valamint a XIX. század költőiben, — melyek Eötvösnek a Vár és a kunyhó, valamint az Én is szeretném... című költeményeivel rokon ihletből

születtek. De épp e rokonság engedi is meg, hogy lemérhessük, mily mértékben haladta túl Petőfi költészete mindazt, amit az Eötvös-képviselt. A Vár és a kunyhó érzelmesen, a gróf-fiú és a jobbágyleány boldogtalan szerelmének drámájával érvel a népnek juttatandó jogok mellett. Tíz esztendővel később, Petőfi Palota és kunyhó-ja már a «végtelen jövőt» ígéri a «szegény jó emberek»-nek, és forradalmi hangon vádolja a palotát «korzott kincsei» miatt. A két költemény közé nem csupán az évtizednyi idő von távolságot, — hanem a népért felülről lehajló liberális költő, és a népből jött, a nép igazát alulról követelő költő magatartásának gyökeres különbözőése is. Petőfi ebben az időben nyilvánvalóan az utópista szocializmus eszméitől eltelten fordul a jövő felé, — melyet Eötvös korábban, de később sem mer ennyire a nép jövőjének látni. Petőfi a nép forradalmáról, a világszabadság véres napjairól álmodik már, amikor az Eötvös megénekelte témához újból, — és újfajta módon hozzányúl.

Még világosabb a különbség az Én is szeretném... és a XIX. század költői között, melyeket pedig csak egy év választ el egymástól. (Érdekes, hogy Petőfi mindkét, az Eötvösével rokon témáját 1847 januárjában dolgozza föl.) Eötvös gondolatára («Kit nem hevít korának érzeménye, Szakítsa ketté lantja húrjait.»), világos párhuzammal felel a Petőfié:

*„Ha nem tudsz mást, mint eldalolni
Saját fájdalomad s örömed:
Nincs rád szüksége a világnak,
S azért a szent fát félretedd.“*

De amíg Eötvös a költő feladatát inkább az iránymutatásban, a szenvedésekkel való együttérzésben jelöli meg («S ilyen legyen dalom: egy villám fénye, Egy könny, kimondva ezrek kínjait»...) — addig Petőfi világosan és félreérthetetlenül: forradalmi feladatot tűz a költők elé, vagyis annak a világnak kiharcolását, melyben a «bőség kosarából Mindenki egyaránt vehet».

Eötvös verse: becsületes, őszinte vallomás. Petőfié azonban: mozgósító szózat, s a magyar költészetben a forradalmi hivatásérzet egyik legtisztább kifejezése.

Eötvös regényének megjelenése előtt, Petőfi már 1847 márciusában megírja A nép nevében-t, melynek Dózsa-képe ugyan csak különbözik az Eötvösétől. A verset a költő 1847 március 17-én az Ellenzéki körben szavalta el, vagyis körülbelül abban az időpontban, amikor Eötvös a regény utolsó fejezetein, a Dózsa hősi példáját is elismerően, dolgozhatott. Nem tudjuk,

hatottak-é rá Petőfi forradalmi szavai, melyekkel Dózsa mellett hitet tett. A regény is, a költemény is fenyegető tanulságként állítja Dózsa alakját a feudális Magyarország elé. De mennyivel más Petőfi szenvedélyes azonosulása Dózsával, és mennyire másféle Eötvös «polgári rokonszenve»!

A falu jegyzője megjelenésekor még úgy érezhettük, Eötvös az, aki a legtöbb következetességgel harcol a rendi Magyarország ellen. De két esztendővel később az ő politikai álláspontja máris túlhaladottá válik.

Talán ennek felismerése is hozzájárul meghátrálásához.

Ötödik rész

EÖTVÖS A FORRADALOMBAN

I

A Magyarország 1514-ben írása közben Eötvös még nem heverte ki a sebeket, melyeket a centralista politika harcosaival együtt, az 1846—47-es években elszenvedett. Az ellenzéki egység érdekében fel kellett hagynia a megye-rendszer ellen folytatott küzdelemmel. Becsületszavát kellett adnia, hogy nem ír hírlapi cikkeket. Eötvös éppúgy szembenáll a kormánnyal, mint ahogyan az ellenzéknek Kossuth mögé sorakozó, *nemesi liberális szárnyával* is. És szembenáll még 1847 első felében Széchenyivel, — azzal a Széchenyivel, aki még nem bocsájtotta meg neki, hogy ellenében Kossuthot védelmébe vette. Helyzetét súlyosbítja a makacs következetesség, mellyel elvei — az átalakulás tisztán polgári céljai — mellett kitart. Ahhoz, hogy az 1847-es, rendkívül bonyolult politikai viszonyokat megérthessük, figyelembe kell vennünk, hogy Metternich kezdeményezésére a kormány ezidőben próbálja «kifogni a szeleket a vitorlákból», s a reformokat egymaga, az ellenzék mellőzésével valósítaná meg. Széchenyihez 1847 végén és 1848 elején írott bizalmas levelei azt mutatják, hogy Eötvös a kormány ál-reformpolitikájával a legélesebben szembeszegült, és Apponyi kancellár működését keserű ellenkezéssel, sőt megvetéssel figyelte. Aggodalmait azonban növelhette az is, hogy az ellenzéki reformprogramm java-részét a kormány — valóban — a magáévá tehette volna, hisz az semmi *radikálisat* nem tartalmazott. Tisztára a kamarilla-politika elaggottságán, rövidlátásán múltott, hogy erre jókorán nem került sor.

Eötvös, és a Kossuth oldalára sorakozó ellenzék közé áthághatatlan szakadékot von az «örökös tartományokhoz» való viszony kérdése. Eötvös 1846—48-as magatartását csak úgy érthetjük meg, ha világosan látjuk, hogy ő, aki szembenállt a bécsi kormánnyal, — miért óvakodott mégis a «birodalommal» való

«közjogi» viszonyokat megbolygatni. A sorsdöntő 1847—48-as esztendőekben Eötvös elérkezett azokhoz a határokhoz, melyeken túlhatolni többé nem tudott. De mik is voltak ezek a határok? És hogyan függ össze Eötvös 1848-as magatartása a korábbiakban vívott reform-harcaival?

Ezekre a kérdésekre csak akkor felelhetünk, ha Eötvösnek Széchenyihez és Kossuthhoz való viszonyát a kritikus 1847—48-as esztendőekben gondosan megvizsgáljuk.

Kétségtelen, Eötvös ugyancsak nem tudott volna együtt-haladni azzal a «socialis» forradalommal, melytől Magyarországon Metternich tartott. De 1848-as magatartását nem lehet *kizárólag*, — nem lehet elsősorban a forradalomról vallott fel-fogásából magyaráznunk.

A másik körülmény, melyre az 1847—48-as Eötvös meg-értése végett ügyelnünk kell: nem szabad őt maradéktalanul azonosítanunk a centralistáknak, s különösen nem Kemény Zsigmondnak Kossuth iránti ellenséges érzelmeivel, — még akkor sem, ha, mint látni fogjuk, 1847 végén és 1848 elején, a centralisták és Eötvös közösen lépnek fel Kossuth ellen a vukovár—fiumei vasútkérdés ürügyén.

Forradalom után című írásában, melynek adatait érthető okokból, többnyire fenntartással kell fogadnunk, Kemény képet rajzol Eötvös lelkiállapotáról, az 1846-os ellenzéki értekezlet után, — s ez a kép hitelesnek látszik: «Eötvöst az ellenzék többi vezérei a hírlapirodalomtói visszavonulásra akarták erkölcsileg kényszeríteni, s ő elkésérrítette, örökre búcsút szándékozott venni minden politikai munkásságtól. A meggyűlésekből kimaradt. Az ellenzéki tanácskozmányokat kerülte. Barátait is ritkán látogató meg s egészen házi körének élt.» A konfliktus, az ellenzék és a centralisták között, a Pesti Hírlap miatt éleződött ki, mely kizárólag Eötvösök kezében volt. Batthyány és Kossuth egyetértettek abban, hogy mivel az ellenzéknek hírlapja nincs, a Pesti Hírlap «nem emelhet külön lobogót» az ellenzék táborában. Eötvös hírlapi működése 1846-ban emiatt az *Agricola-levelek* megírásában merült ki.

Hogy mennyire becsületes ellenfél volt Eötvös, azt még 1848 február 2-án Széchenyihez írt levele is bizonyítja, melyben azt kívánja, hogy Kossuthnak hírlap álljon rendelkezésére: «Kossuthnak lapja nem lévén, eszméink helyessége discussio útján csak a kormány irányában bizonyulhatott be, s K s pártja ellen — kinek organuma nem volt — menagemental tartoztunk, ne hogy avval vádoltassunk, hogy fegyvertelen elleneket támadtunk meg.» Eötvös gondolkodásmódjára igen jellemző ez az

érvelés: a centralista elveket, az ellenzéki egység érdekében, nem tudják Kossuthal szemben is tisztázni, hisz ez utóbbinak nincs tere, ahol megvédhetné magát. Tudnunk kell, hogy ebben az időben Eötvös, a városi kérdés miatt, mint a továbbiakban látni fogjuk, ingerülten áll szemben Kossuthal. «En azt, hogy Kossuthnak lapja nem volt, mindég bajnak tartám, s úgy hiszem, most is, hogy ez által csak Landerer erszénye nyert, s nem eszméink, mellyek ellenkező esetben lassabban, de sokkal tisztábban terjedtek volna.» Ilyenfajta érvelést Kemény Zsigmond levelezésében hasztalan keresnénk. «... Kossuth vagy pártja jelenleg lapért folyamodik, azt tőle megtagadni sem nem illő, sem nem tanácsos, s főkép reánk p. Hírlap embereire nézve olly valami, mi által helyzetünk csaknem feltarthatatlanná válik.» Egyébként arra az esetre, ha Kossuth hírlapot szerezhetne, a centralisták megszüntetnék kapcsolatukat Landererrel, a Pesti Hírlap kiadójával, aki «a lapot tiszta speculationak tekintve nem csak a szerkesztésre szükséges költségekben, hanem még a helyben is annyira megszorít, hogy sokszor . . . ha valamely tárgyra nézve cikkelyre lenne szükségünk, azt megírhatjuk, de kiadni nem tudjuk, minthogy a lap háziura a hasábokat jövedelmezőbb jelentésekkel akarja betölteni.» Ilyen körülmények közt Kossuth esetleges lapjával szemben biztos lenne a bukásuk, s «inkább mintsem magunkat a biztos legyőzetés szégyenének kitegyük, a Hírlappal felhagyunk.»

Kétségtelen, 1845—46-ban a Pesti Hírlap megye-ellenes agitációja megbontotta az ellenzék egységét, — de rejtett célzatosságot keresni ebben súlyos tévedés lenne, hisz nyilvánvaló, hogy Eötvös, aki 1848 februárjában visszatekintett ezekre az időkre, elsősorban a centralisták szempontjából érezte hátrányosnak a helyzetet: «ha az ellenzék azon részének, mellyet K. képvisel, organuma nincs, kénytelenek vagyunk neki megnyitni hasábjainkat, kénytelenek vagyunk — bár mennyire különböznek nézeteink — külsőleg velek összetartani, kénytelenek vagyunk sok kérdésben engedni, vagy legalább elhallgatni eltérő nézeteinket, mi a kérdések tisztába hozására vezetni nem fog.» Mik ezek az eltérő nézetek? A vármegye kérdése, a városi polgárságnak juttatandó szavazati jog, s a választói census kiterjesztése a nemességre. Ezekben a kérdésekben Eötvösök, kétségtelenül, polgáribb álláspontot képviseltek Kossuthnál.

Az 1847-es évben, amikor a centralisták tevékenysége újból megélénkül, Eötvösök tagadhatatlan «tapintattal» kezelik a fenti, vitás kérdéseket, s midőn az ellenzéki programot tisztázni igye-

keznek, elkerülik a kényes pontokat, melyekben nem teljes az egyetértés Kossuthal. Az utolsó rendi országgyűlés előtt, a reform-célok végső, nagy tisztázásának korszaka ez. És igen jellemző, hogy e tisztázásra Eötvös — egy Széchenyivel folytatott polémia kapcsán vállalkozik.

1847 februárjában jelenik meg Széchenyi «legszenvedélyesebb» műve, a *Politikai programtörédek*, melyekben Kossuthot és az ellenzéki politikát elkeseredetten támadja. «... hazánkban minden kidől sarkaiból, ha az ellenzék most többségre vergődhetnék, mi mostani körülményeink között egyenesen hazagyilkolásnak tekinthető»: ime Széchenyi írásának lényegileg reakciós alap gondolata. Durva sértéseket, rágalmakat szór Kossuthra, — aki az ő szemében «a kormányzati legmerészebb ujjhúzásnak, szóval a már csak hajszálon függő revolutionnak sokak által egekbe emelt, sőt bajtársai által istenített hőse.» Széchenyi dühének oka érthető: látja, hogy Kossuth előbb-utóbb élére állítja majd az osztrák birodalomhoz való viszony kérdését, — az ú. n. *közjogi* kérdést, pedig ezt Széchenyi olyan «szirtnek» tekinti, melyen az «alkotmányos» Magyarország hajója összetörhet. Széchenyi azonban kijelenti, hogy «a conservatív táborba jelen körülmények között lépni... nincs hajlamom», — s ugyanakkor félreérthetetlenül a centralisták felé is kacsint: «... igen fáj lelkemnek az ellenzék számos tagjával, kit igen becsülök, kezét fogva és karöltve nem járhatni egy úton honunk javára.» Tiltakozik ugyan egy «harmadik párt» felállítása ellen, mégis, ez az 1848-ban visszakísértő gondolat már ebben az írásában megfogalmazást nyer ilymódon: «ha volna egy párt... s ugyan miért ne lehetne a conservatív azzá, mely soraiban mustrát tartva, bár meghagyná is zászlóján a conservatív czímert, ha tetszik, de e fölibe sokkal kiáltóbb betűkkel még ezeket is tetetné: „Reform, progressio nemzeti és alkotmányos vágásokban, engesztelődés minden hazafiak iránt s mindenek fölött erkölcsi és társadalmi tisztaság”... én valóban azt hiszem, sok becsületes ember állna sorba alája, midőn nem tudom, magam is nem csapnék-e még fel közvitézül!» Széchenyinek fáj, hogy a kormányra «csupa rosszat» mond a közvélemény, hogy mindent, ami a kormánytól jó «haszonvehetőnek, sőt kárhozónak» lát az ország. Márpedig szerinte *progressio* és *oppositio* «haladási siker-lehetőséggel egy zászlón nem állhat», — vagyis, a reformot ő a kormánytól várja.

Igen nagy fontosságot kell tulajdonítanunk annak, hogy Eötvös ezzel az ál-progresszív felfogással nyíltan szembeszegül s *Teendőink* című cikksorozatában (Pesti Hírlap, 19 cikk, 1847

május 13-tól november 25-ig) nem csupán visszautasítja Széchenyi elméletét, de tisztán, világosan összefoglalja az egész ellenzék reformcéljait is. Eötvösnek ez az írása, az 1848-as forradalmak küszöbén, a várható átalakulástól feszülő légkörben: még a *Reform*nál is fontosabb, agitatívabb erejű, élesebb körvonalú meghatározása a feudális viszonyok elleni harc céljainak.

Széchenyi nem kezdeményező, hanem csak amolyan «ellenőrző» szerepet szánna az ellenzéknek, — Eötvös azonban nyíltan kimondja, hogy «teljes meggyőződésünk szerint, mely legalább épp oly őszinte s természetes, mint az ellenkező, melyet gróf Széchenyi kimondott, a haza érdeke azt kívánja, hogy a jövő országgyűlésnél az ellenzék legyen többségben.» Mert: «nemzetiség, alkotmányos szabadság, s törvényes függetlenségünk fenntartása és kifejlesztése: ezek voltak századon át az ellenzék céljai.»

Ahhoz, hogy Eötvös 1847—48-as magatartását helyesen láthassuk, nem szabad figyelmen kívül hagynunk félreérthetetlen kormány-ellenességét, mely különösen 1847 utolsó, s 1848 első hónapjaiban nyer leveleiben erőteljes kifejezést, — mely azonban már a *Teendők*ben is világosan megmutatkozik: «a kormányzással megbízottak a nemzet egy részének bizalmát nem bírják.» Ugyanakkor azonban — s itt már az 1848-as «középpárti» gondolat csíráira ismerhetünk — Széchenyi elgondolását arról a párt-ról, mely «reform, progressio nemzeti és alkotmányos vágásokban» elveit hirdetné: Eötvös bizonyos rokonszenvvel üdvözli («láttán elenyészni érezne keblében minden bizodalmatlanságot»).

Eötvös, amikor így szembefordul Széchenyivel, — a vármegyék kérdésében egyszersmind félreérthetetlenül *aláveti* a maga centralista álláspontját az *egységes* ellenzék, tehát Kossuth álláspontjának. A vármegyéket a ház «oszlopaihoz» hasonlítja, — «s mint zöld babér a rom oszlopait, úgy tűzik körüli ezeket reményünk ágai.» Megállapítható, hogy Eötvös nagymértékben háttérbeszorítja a centralista álláspontot, s közeledik a Kossuthéhoz — pusztán loyális okokból, az ellenzéki egység érdekében: «Következik-e — mondja a vármegye-rendszerről — hogy mivel magának e rendszernek hiányait magunk előtt el nem titkolhatjuk, azért e rendszerről lemondani, vagy azt bárminő anyagi jobblétért felcserélni, érdekünkben feküdhetnék?» Mi több: «... bármik legyenek azon véleményárnyalatok, mellyek sorainkban találtak, az észbeli aberrationak ezen nemét nem fogják képviselve találni» az ellenség soraiban, a kormányon ülők. Így kell tehát értelmeznünk a fentebb idézett mondatot,

melyben Eötvös 1848 februárjában arról panaszkodik Széchenynek, hogy «kénytelenek vagyunk sok kérdésben engedni, vagy legalább elhallgatni eltérő nézeteinket, mi a kérdések tisztába hozására vezetni nem fog.» Tagadhatatlan, hogy Eötvös jószándékúan félre is tette ezeket az «eltérő nézeteket», amikor a kormány elleni harcról és Széchenyi elméletének megcáfolásáról volt szó.

A *Teendők* kitart a gyökeres reform mellett, — szemben Széchenyivel, és mindazokkal, akik «Angliára hivatkozva», «fokenkénti» reformot akarnak. Hisz Anglia és minden alkotmányos nemzet a «gyökeres reform stádiumán keresztülment» (vagyis: a forradalmon), és «pillanat jött, melyben azt legnagyobb kárunk nélkül továbbra nem halaszthatjuk.» A polgári átalakulást teljes következetességgel kívánja Eötvös: «vannak a népek életében pillanatok, midőn a részletes reformálgatás a helyzetnek fel nem fogására mutat.» És kimondja a feudalizmussal szemben akkor elképzelhető legradikálisabb, polgári álláspontot: «házánkban csak a gyökeres reform nem kivihetetlen.»

Eötvös a *Teendők*ben nyíltan és világosan a polgári, a kapitalista átalakulás alapján áll, — a polgárság erőinek érvényesüléséért küzd — s ezt a célt 1848 küszöbén nála határozottabban senki sem mondja ki: «Ha számtalan érdek támadott, mely jelen alkotmányos formáink által szorongatva érzi magát, ha viszonyokat idéztünk elő, melyekre nézve jelen alkotmányos garantiáink biztosságot nem nyújthatnak, ha ipar és kereskedés által oda jutánk, hogy a nemzet valóságos ereje az alkotmány sánczain kívül áll, mit várhatunk akkor?» A népképviselő, a parlamenti rendszer is az országban már megindult kapitalizálódás, a polgári osztály fontosságának megnövekedése miatt elengedhetetlen: «Nemes földbirtokosokból, megyei tisztviselőkből s ritkább esetben ügyvédekéből áll törvényhozásunk. Remélhető-e, hogy illy elemekből alapított testület a nemzet kereskedelmi, ipari és tudományos érdekeit kellőleg kormányozni képes legyen.» A *Reform*-ban Eötvös még nem érvelt ily következetesen a születő magyar kapitalizmus érdekeivel. De hisz a Pesti Hírlapnak hasábjain, melyeken a *Teendők* cikkei megjelennek, már sűrűn találkozhatunk a kapitalista vállalkozások, a vasútépítés, a gőzhajózás, a gyáralapítások, különféle társaságok stb. híreivel és hirdetéseivel. A városi kérdés, — melyben majd Eötvös és a centralisták, az utolsó rendi országgyűlés derekán ismét szembeállják magukat Kossuthal — szintén a kapitalizmus érdekei

miatt fontos: «valószínű, hogy a királyi városok követői, legalább egy részben, azok sorából választatnának, kik országgyűlésünket mindazon kereskedelmi és iparos ismeretekkel gazdagíthatnák, melyek annál jelenleg majdnem egészen hiányzanak.» Es Eötvös számol már a parasztság gazdagodó, kapitalizálódó rétegével is: «Az örökváltság iránt hozott megengedő törvényünk nem maradt minden hatás nélkül, s főképp nagyobb helységeinkben egy kisebb földbirtokos osztály támadt, mellynek politcái jogai ellen a földesúri kötelékek fel nem hozathatnak többé.» Meg kell említenünk azt is, hogy Eötvös, ugyancsak az ellenzéki egység érdekében, ezúttal nem hozza szóba a választójogi census kérdését, melyet annyira kihangsúlyozott a Reformban, s mely miatt Kossuthal, akí a nemességet census nélkül kívánta a népképviselőbe bebozsátani, nem értett egyet.

A *Teendők* részletesen foglalkozik az ősiség eltörlésének, az örökváltságnak és a közteherviselésnek kérdéseivel. «Jog- és teheregyenlőség, ez minden alkotmányos életnek talpköve» — jelenti ki Eötvös, aki annakidején Széchenyi «két garasos» adótervével nem értett egyet, mivel abban a feudális rend toldását-földását látta. («Széchenyi nékem annyit beszél a két garasról, hogy inkább 4-et fizetek csak ne untasson» — jegyzi naplójába sértődötten Széchenyi, Eötvös kijelentését, ahogyan őhozzá visszajutott.) A *falu jegyzőjének* írója itt is hű marad a jobbágyság érdekeihez: a magyar nemzet fenntartásában a nemességnél nagyobb a *köz nép* érdeme — hangsúlyozza Eötvös — hisz «sokan közülünk a nép ajkáról tanultuk meg őseink nyelvét» is. Az örökváltság kérdésében Eötvös nem éri be a «megengedő» törvénnyel, hanem «parancsolót» (általánosan kötelezőt) kíván. Pulszkyval ellentétben, aki azt javasolja, hogy az úrbéri terheket földdel is megválthassák a jobbágyok, Eötvös ily megoldás esetén «tetteleges ellenszegüléstől» tart, — s azt kívánja, hogy a megváltási összegnek egy része az ország által vállaltassék el.

Amennyire világos és határozott a *Teendők* a polgári átalakulás céljainak, az ősiség eltörlésének, az örökváltságnak, a közös teherviselésnek, a népképviselőnek stb. kérdéseiben, — annyira bizonytalan, általánosságokban mozgó, amikor az ú. n. «közjogi viszony», Magyarországnak az «örökös tartományokkal», vagyis a «birodalommal» való viszonya kerül szóba. Marxista-leninista történetírásunk joggal mutat rá, hogy ebben a kérdésben a megyei ellenzék a radikálisabb, mely programjának élére tűzte a harcot a nemzeti önállóságért, az 1791. X. t. c. alapján, — s a vámkérdéssel kapcsolatos sérelmekben. A Pesti Hírlap is ipari védvámokat kíván ugyan, — de Eötvös

a *Teendők*ben erre a kérdésre nem tér ki, hanem általában, «kölcsonös megértést» hirdet: «Ne felejtse egyik rész, hogy a viszony, mely hazánk s a tartományok között létezik, felbont-hatatlan, ne ignorálja a másik, hogy hazánk alkotmányos ország, melyet tökéletesen önálló s független közigazgatás illet, s minden nehézség el leend hárítva.» Vagy: «valamint a kapocs, mely, míg uralkodó házunk él, e hazát az örökös tartományokkal egybe-fűzi, feloldhatatlan, úgy e nemzet belső dolgaiban teljes füg-getlensége ugyanazon törvények ortalma alatt áll.» S az Eötvös gondolkodásmódjára leginkább jellemző megfogalmazás: «Ha körültekintve jövőnkre gondolunk, az örökös tartományok s ha-zánknak minden lakosa egyaránt meggyőződik, miként bizton-sága leginkább e kötelék fenntartásától s megerősödésétől függ.»

Mit értett Eötvös ezen a «biztonságon»? Miért ragaszkodott annyira elképzeléséhez, hogy az ország átalakulásának a Habs-burg-monarchia keretei közt kell végbemennie?

Ezekre a kérdésekre a továbbiakban magának Eötvösnek fejtegetéseivel válaszolhatunk. De nem szabad felednünk, hogy akkoriban még a megyei nemesség körében sem találhatnánk az «Eötvös kívánságán (tökéletesen független és önálló közigazga-tás) lényegesen túlmenő, valóban *függetlenségi* törekvést.» Marxista-leninista történetírásunk figyelmeztet, hogy ilyesmit csak olyanoknál fedezhetünk föl, akik, mint Táncsics és Petőfi, a köznemesi ellenzék, s így a törvényhozásban résztvevők során *kívül* állottak.

Horváth Mihály mégis joggal vetette a centralisták sze-mére, hogy nem körvonalazták világosan azoknak a «közös» ügyeknek jövődő intézését, melyek a «rendi államban a király jogkörébe tartoztak», s melyekre (külügy, hadügy, pénzügy) Bécs tartott továbbra is igényt. A *jalu jegyzőjének* egyik utalása már bizonyította, hogy ezeket Eötvös a független, alkotmányos magyar állam ügyeként képzelte el. A *Forradalom után* lapjain Kemény Zsigmond a centralista álláspontra visszatekintve, így fogalmazza meg azt: «Legyen az örökös tartományokból az egyik, a magyar korona birtokaiból a másik állam, mindkettőnél a par-lamentáris felelősség tegye a szabadság alapköveit és mindket-tőt a *pragmatica sanctio* természetéből folyó szövetség vonja néhány fő teendőkre nézve egy organismussá össze.» Ugyanő bevallja, hogy a legfőbb *gyakorlati* kérdést, vagyis, hogy «az osztrák birodalmi viszonyok közé» hogyan lehet majd beillesz-teni Magyarország polgári reformjait, s magát a polgári forra-dalmi célok értelmében átalakított Magyarországot, — a centra-

listák egyáltalán nem gondolták végig. «Mert — mint képzelék — erre még elég idő van, s a jelen viszonyok hamar nem élik túl magukat. A gondviselés könyvében másként vala írva.»

1848 márciusa a centralistákat váratlanul érte. Programjukat az a Kossuth valósította meg, aki a centralista célokat valamikor «szobatudós gondolatoknak» nevezte. Eötvös még az 1847-es év végén úgy vélte, az országgyűlés legfeljebb a közlekedési kérdésben, s részben a városi ügyekben ér el majd eredményt. 48 márciusa után a centralistáknak lélekben készületlenül kellett a gyakorlat mezejére lépniök. Bizonyára ezért is érezték talpuk alatt annyira ingatagnak e mezőt.

A *Teendők* tehát Eötvöst kétségbevonhatatlanul az ellenzék politikusaként állítja elének. Olyan politikusként, aki nem hajlandó Széchenyi útján haladni. S ezt Eötvös nem csupán azzal mutatja meg, hogy a *Politikai programtörvényekkel* polemizál, de azzal is, hogy Széchenyi «felülről» jövő, a feudalizmust toldozó-foldozó reformját a leghatározottabban visszautasítja. A Kelet Népe kapcsán írt röpiratának gondolatához visszatérve, — s a bécsi kormánypolitikára is célozva — ál-reformnak tekinti azt az «alkotmányosságot» (felelős kormányt, képviselői rendszert, stb.), melyet az abszolút uralkodó oly módon ad meg az országnak, hogy «a birtokviszonyokra nézve a régi, középkori állapotokat» tartja fenn, — vagyis a kiváltságos osztály jogait érintetlenül hagyja: «Az anyag, melyből a szabad alkotmányok épülnek, nem egy kiváltságos osztály, hanem csak egy nemzet lehet. Mint a nemesített gyümölcság csak rokon törzsekbe oltatik, úgy az újabb kor politicus institutioi természetlenül száradnak el oly országban, hol a polgárok egymásközi viszonyai, hol a társaságnak egész szerkezete ezen institutiókkal ellentétben áll.» Vagyis: Eötvös szerint a reformot a Bécs szolgálatában álló kormány nem valósíthatja meg.

Az elmondottakból következik, hogy Eötvös, amikor a reformot az egész nemzet közreműködésével, s a bécsi kormány ellenére kívánta megvalósítani: *Kossuthal kellett együtt haladjon*, aki a kormány elleni harc legkövetkezetesebb bajnoka volt. És Eötvös, valamint a centralisták az utolsó rendi országgyűlésig együtt is haladtak Kossuthal, annak ellenére, hogy az átalakulás lényeges kérdéseiben eltértek véleményeik.

Az országgyűlés folyamán azonban ez a helyzet megváltozott.

Eötvös ugyanis a reformot, az ország átalakítását mindvégig az osztrák monarchiával összhangban képzelte el. A monar-

chiához való ragaszkodásának okait egy vallomásszerű levelében fedi föl, melyet 1848 február 28-án, tehát a márciusi események előestéjén írt Széchenyinek. Eötvös 1848 szeptemberi magatartása sokak számára érthetetlennek látszik. Ez a levél azonban megérteti velünk e magatartás okait, — mintegy előre megmagyarázza a történéndőket. Eötvös egész 1848-as tevékenységének, viselkedésének kulcsát rejti ez a levél.

Az osztrák monarchiához azért ragaszkodik Eötvös, mivel előre látja a nemzetiségek megmozdulásait, melyek a Béctől elszakadó Magyarország pusztulását idéznék szerinte elő: *«saját helyzetünk s a szétfoslási hajlam, melly külön nemzetiségeinkben rejlik, engem meggyőztek, hogy a monarchiának fennállása nem létünk feltétele ugyan, de olly valami, mit nyugott kifejlődésünk érdeke igényel, hogy az egész, mellynek részét tesszük, épségben megtartassék.»* És Eötvös azért esik kétségbe, mivel a Bécsét szolgáló kormány, Apponyi kormánya, melynek magaviseletét «nyomorultnak» bélyegzi: lehetetlenné teszi a monarchiával «összhangban» maradó, polgári átalakulást. Keserűen teszi szóvá, hogy a főhercegek az «absolutizmus mascarájának» használják a magyar alkotmányt, — ahelyett, hogy «magok kezét fognának arra, hogy alkotmányunk európai szellemben módosíttassék». Apponyi kormányának «más, mint fizetett majoritása ez országban nem lehet.» S miért? Mert *«a kormány nem nemzeti, s nem alkotmányos, s éppen azért a nemzet legrespectabilisebb classisai által nem pártolható.»* Felfogását rövidesen így foglalja össze: *«Ha az uralkodóház Magyarország alkotmányos királyságával megelégszik, semmi könnyebb, mint hogy ezen országban állását olly szilárdá s hatalmassá tegyük, mint más alkotmányos királyé nem volt. Ha folytatni akarják eddigi útjokat, én csak szomorú jövőt látok magam előtt, mellyben a monarchiára a legnagyobb veszélyek, reánk mondhatatlan szenvedések várnak.»*

Amikor Eötvös a Bécsét szolgáló kormány ellenére, — tehát nem a Széchenyivel, hanem a Kossuthtal közös úton — kívánja végrehajtani az ország gyökeres átalakítását, — és ugyanakkor a monarchia fennállását sem meri veszélyeztetni: egy feloldhatatlan ellentmondás ágai közé kerül, melyből nem tud már szabadulni. Kossuth ugyanis, hogy az ország átalakítását gyökereken — tehát az Eötvös kívánta módon — végrehajthassa: elszakadni kényszerül az osztrák monarchiától. Az osztrák monarchia pedig, hogy Magyarországot a maga államszervezetében megtarthassa, nem engedheti, hogy az országban gyökeres reform

valósuljon meg. *Eötvös hasztalan várja, hogy Kossuth a monarchia egységét tiszteletben tartsa. És hasztalan várja Bécs-től a gyökeres reformot. Kossuth az egyik oldalon — a monarchia a másikon: két malomkő, melyek közt Eötvösnek föl kell ör-lődnie.*

Az Eötvös és Széchenyi közt 1847 végén és 1848 elején váltott levelezés érdekesen bizonyítja, hogy Eötvös már akkor számol a monarchia esetleges szétbomlásával, — s Kossuth már akkoriban kezd elszakadási tervekkel foglalkozni.

Eötvösnek 1848 február 28-án kelt levele szinte előre jelzi, miként viselkedik majd írója, ugyanazon év szeptemberében: *«Lehet-e e viszonyokon segíteni? az egészen attól függ, követni akarja-e az uralkodó ház eddigi irányát? Ha igen, akkor hozzám hasonló emberek legfeljebb visszavonulhatnak, s a dolgok vezetése K s társai kezében marad.»*

Mindez pontosan így is történt. És az idézett mondat bizonyítja azt is, hogy Eötvös nem elsősorban, s nem kizárólag a forradalomtól féltében futamodott meg. Március után ő Kossuth-ban már a gyökeres átalakulás végrehajtóját láthatta. S egyszerűs mind azt a politikust, aki kész ugyan szembefordulni Bécs-csel, de a végsőkéig nyitva is hagyja a megegyezés ajtaját. 48 nyarán, a reakció helyzetének megerősödése után azonban Eötvösnek be kellett látnia, hogy az uralkodó ház, igenis *«követni akarja eddigi irányát»*, — sőt, még a korábbinál is szélsőségesebb módon. Ugyanakkor pedig Kossuth is kenyértörésre viszi a dolgot. *Eötvös ábrándját, a monarchiával összhangban maradó, gyökeres reformról: a Lambergen végrehajtott népitélet oszlatta el végkép.* *«... akkor a hozzám hasonló emberek legfeljebb visszavonulhatnak»*: a februárban megsejtett lehetőség, szeptemberben, íme, valóra vált. Végzetes lépésére, Eötvöst a forradalmi pesti utcán és a reakciós bécsi udvarban lejátszódó események egyaránt készítették. Tettét ez semmiképp sem mentheti. Legfeljebb szánalmat ébreszthet bennünk egy velejében jószándékú, becsületes ember iránt, — aki azonban makacsul és tehetetlenül ragaszkodott egy ábrándhoz, melyért egész írói pályájával, addigi életművének haladó példájával kellett megfizetnie. *A falu jegyzője, a Magyarország 1514-ben: folytatás nélkül marad.* Eötvös haladó pályájának utolsó állomása: a *Teendőkink.* Annyi vergődés után sem sikerül majd a forradalom után, a fiatalkori művek erejéhez, gazdag eszmeiségéhez, való-ságához visszatárlnia.

Hogyan öröklődött föl Eötvös a két malomkő közt? Tehetségének, realista ábrázolóerejének megbénulásához miféle folyama-tok vezettek?

Eötvös pályájának 1847-es és 1848-as eseményei arra tanítanak, hogy a nagy átalakulások, forradalmak emberi válságai, dilemmái közül csak a nép szavát meghallók és megértők találhatnak a helyes útra. Ezt a szót pedig Eötvös 48 nagy napjában — két költő, két szerette és becsülte költő: Petőfi és Arany ajkáról is megérthette, meghallhatta volna.

2

A centralisták sorában Eötvös volt az egyetlen, aki a nép élete, gondjai, jövője iránt közvetlen módon is érdeklődött. A döntő, 1847—48-as időkben pihenteti irodalmi terveit, teljesen a politikának szenteli magát. A követválasztási, utasítási és országgyűlési harcok során, s a Kisfaludy-Társaság szervező munkálatai közben Eötvös talán nem is függeszti szemét oly odaadó figyelemmel a népre, hogy annak érzéseiből, magatartásából cselekedetei számára erőt, irányító sugallatot meríthetne. Az a lázas élet, mely az ország politikai köreiből a követválasztásokkal megindul, Eötvös minden szenvedélyét és erejét leköti.

Kossuthhoz és Széchenyihez való viszonyában nagy változásokat hoz ez a korszak, melynek valódi arcát, a politikai harcok mögött rejlő indulatokat, irigységeket és féltékenységeket, — valamint a reakció tevékenységét is: egy ördögi számítással font intrika fedi föl előttünk. Ez az intrika Kossuth ellen irányult, — s részint a maga helyzetének fokozódó bizonytalansága, részint környezetének, s főként Kemény Zsigmondnak káros befolyása következtében: Eötvösnek is része volt benne.

Ezt az intrikát, melyet a vukovár—fiumei vasútügy neve alatt tart számon a reformkor története, főként azért érdemes tanulmányoznunk, mivel a két malomkő között őrlődő Eötvös sorsát mutatja meg, — s rávilágít 1848 szeptemberi magatartásának előzményeire is.

1847 nyarán Eötvös a pestmegyei és a békési követi utasítások előkészítésében vett részt. Az előbbi a haladó vármegyék számára szolgált mintaként, s Kossuth keznyomát éppúgy magán viseli, mint Eötvösét. Kossuthtól származik az önállóság, a vámkérdés, az adminisztrátori rendszer hangsúlyozása, Eötvöstől pedig a büntetőtörvénykönyv, a közös teherviselés, az ősiség, örökváltság stb. — vagyis a Teendőinkben felsorolt célok. Októberben Eötvös a békésmegyei utasítások előkészítésében vesz részt, s ezekbe belefoglalja a városi kérdést is, — mely miatt később majd ellentétei támadnak Kossuthal.

Az ellenzék szervezkedéséről szóló titkos jelentések beszámolnak Eötvös tevékenységéről a zártkörű pártkonferenciákon, melyeken élesen támadja a konzervatív pártot, s kifogad amiatt, hogy az országot Bécsből, az udvari kancellária útján kormányozzák.

Pest megyében Eötvös is részt vesz Kossuth és Szentkirályi Móricz követté választatásának harcaiban. Kossuth ellen a bécsi kormány minden hatalmát, befolyását latba vetette. Batthyány anyagi támogatása és az ellenzék egységes fellépése nélkül a reakció talán el is üthette volna a követi helytől Kossuthtot. Batthyányék támogatása azonban nem jelenti azt, hogy Kossuth politikájával hiánytalanul egyetértettek. Akárcsak Eötvös, Batthyány is szembenállt az Apponyi-féle kormánnyal, s Kossuthra azért volt szüksége, mivel a kormány elleni harcot ő tudta a legtöbb eréllyel és következetességgel végigvinni. Később, a 48-as események során, ellentétek előtűntek. Batthyány sem gondolt elszakadásra Ausztriától, s az első felelős minisztérium munkáját a monarchia érdekeivel összhangban képzelte el. Ellenzéki-ségeinek határai csaknem azonosak az Eötvösével.

Eötvöst az ellenzék követnek kívánta volna Békés megyében, s vezető szerepet szánt neki az esetre, ha Deák beválasztatása nem sikerül. Békés azonban reakciós, konzervatív megye volt: *A falu jegyzője* íróját bukás fenyegette, — föl sem lépett. Belétörődött — «reám nézve a legkedvezőbb lehetőség» írta Széchenyinek —, de szíve teli keserűséggel. Neki, aki a reformokért oly következetesen, oly önzetlenül harcolt: az új országgyűlésen, mely pedig az eddigieknél is fontosabbnak ígérkezett, még hely sem jutott.

Eötvösnek éreznie kellett, hogy magában áll: a centralista munkaközösség csak most, a politikai arcvonalak teljes kibontakoztával bizonyulhatott valóban szűknek. A centralisták előtt nyilvánvalóvá lett, hogy nem sikerült komoly bázist nyerniök, — hiába volt hírlapjuk, hiába forgatták a tollat szorgalmasan. Eötvös érezhette, hogy az ellenzék csak Kossuthra hallgat, s őt, a megye ostorozóját, bizalmatlanul figyeli. Az értelmiség, pedig, melyre számított, annyi támogatásra szorul még. Hiszen csak most teszik meg ők, a centralisták, az első, bizonytalan lépéseket a városi polgárság szavazati joga érdekében. A nép viszont, Viola népe, messze, kívül rekesztve az alkotmány, a politika sáncain: szemében csak «urak dolga» a megyei élet, az országgyűlés. Eötvös írt ugyan a népről, de még sohasem próbált közvetlenül a *néphez* szólni, — hangja, kifejezés módja nem is tenné őt erre alkalmassá. Majd csak Kossuth emeli föl szavát 48 nya-

rán, az alföldi városok piacterein: ő az igazi «néptribun», ő aratja majd le az első hálát és lelkesedést azoktól, akik eddig sohasem léphették át a megyei üléstermek küszöbét. Kossuth lesz az, aki a piacteret az egész nép üléstermévé avatja.

Idegenül a megyei ellenzék sora közt, a maga polgári liberalizmusával, idegenül a nemesi liberalizmus lobogója alatt, — de a konzervatívok, a kormánykörök szemében is ellenséggént: íme, Eötvös helyzete, az utolsó országgyűlés előtt. Kortársai följegyzik, hogy *A falu jegyzőjét* ért támadások «tartós fulánkot» hagytak szívében. Konzervatív, kormányhű bírálók öntötték gerényére mérgüket.

Az országgyűlésre bevásáztatta magát Széchenyi is. Sopronban megbukik, de Moson elfogadja követnek. Széchenyi a *Politikai programmtöredékek* szellemében, harcolni kíván Kossuth ellen. De az ő helyzete is, a konzervatívok sorában, hasonlít az Eötvösére. Jól tudja, hogy Bécsben nem tekintik komoly «tényezőnek», — Metternich környezete «Steffenliádáknak» nevezi a javaslatait. Évek óta visel már kormányhivatalt — a helytartótanács közlekedési osztályát vezette, s legutóbb a Tisza-szabályozásába kezdett bele. Gőgös és hiú: mellőztetéseiért, megaláztatásaiért kárpótlásul talán már most álmodozik a teljhatalomról, s a Szent István-rend nagykeresztjéről. Nem gyűlöli ugyan Apponyit, mint Kossuth, Eötvös, vagy Batthyány — csak megveti: az ő szemében nem ördög a kormány, «hanem ökor, melyet vezetni lehet.» Széchenyinek azonban, hogy a maga harcát Kossuth ellen megvívhassa, — s valamikor talán pártot alapíthasson — szövetségesekre, társakra van szüksége. Széchenyi annak ellenére, hogy szíve mélyén megvet mindenkit, — érti a módját az emberek megnyerésének. «Utilisieren» — «hasznosítani» — vagy felakasztani: ezt a politikát próbálta ki, de eredménytelenül, Kossuthnál is. «És e kígyót embernek híjják!!!» — jegyezte föl róla Kossuth. Vannak azonban, akiket sikerült megbűvölnie. A centralisták közül például Kemény Zsigmond testestül-lelkestül az ő embere. Az országgyűlés kezdetétől Eötvöst kezdi «megbűvölni» Széchenyi, — azt az Eötvöst, aki az ő könyve ellen még legutóbb is polemizált. Viszont a *Teendők*ben Eötvösnek már egyetlen védő szava sem akadt Kossuth mellett. Széchenyinek fülébe jutott, hogyan nyilatkozott Eötvös egyik leglényegesebb gondolatáról, a felelős kormányról Kossuth. «És jelen valék egy magántanácskozmányban — írja Kemény —, melyben Kossuthnál a program első vázlatá főbb eszméiben felhozaték. Valamelyik a vidékről érkezettek közül a 'felelős kormány' megemléztetését czélszerűtlennek találta. Kos-

suth azzal csillapítá le a csak alig érintett más véleményt, hogy Eötvösnek a parlamentarizmus kormány vesszőparipája lévén, érette kell a programba a felelősség eszméjét beszőni, mi egyéb-iránt *sem nem használ, sem nem árt*, miután csak egy theoreticus nézet, mely mostanság amúgy sem jön alkalmazás alá.» Széchenyi jól tudta, miként fogadhatja az ilyen túszúrásokat Eötvös. Rászánta hát magát az ő «hasznosítására» is. Tudta, hogy környezetéből Kemény és Trefort — akik ugyancsak eszközökké váltak kezében — egykönnyen befolyásolhatják a «költő-politikus» Eötvöst.

Széchenyi Eötvöst sohasem kedvelte. Utópiás ábrándoknak tartotta eszméit, műveit fanyalogva fogadta, — és még 1848-ban sem bocsátotta meg neki, hogy a gyűlölt Kossuth «védelmére *ellenem* kelt ki.» Kapcsolatuk úgyszólván az első találkozástól kezdve szerencsétlenül alakult. A tizennyolc éves Eötvös mentegedőzni kényszerül valamilyen társasági ügyetlenség miatt, amit a huszonkét évvel idősebb Széchenyivel szemben követett el: «Mély fájdalommal értettem, hogy némelly emberek Grof urat ellenem nem tudom mi okból felingerelni kívánván, előbbeni Piqueniquen történt véletlen lábrahágásomat, Grof úrnak feltettnek és mint egy megvetés jelét magyarázták.» Ilyen «lábrahágások» jegyében alakul későbbi viszonyuk is. Széchenyi naplói híven mutatják e viszony alakulását, — és később, 1847-ben, ket-tejük közeledésének jeleit is, habár Eötvössel szembeni gyanak-vását Széchenyi még 1848-ban sem vetkezi le végkép.

1844 február 6-án Széchenyi elégedetten jegyzi föl, hogy két arisztokrata, Wenckheim és Teleky, szidják Eötvöst. Február 20-án Eötvös felkeresi őt, — Széchenyi zárkózott és hideg («reservirt und kalt»), s magának a látogatásnak tényét a napló-ban kettős felkiáltójel (!!) kíséri. Március 8-ról, ugyancsak gú-nyos bejegyzés: «Pepuska» (t. i. Eötvös) huszonhét ízben szólal fel egy ülésen, — ő viszont egyszer sem! Nem minden káröröm nélkül figyelő Széchenyi Eötvös elszigetelődését. November 17-én felkeresi őt Eötvös, — de ismét hidegen fogadja («Ich bin kalt mit ihm — Er findet sich isolirt . . . jetzt möchte er sich anhalten»). Az Eljen az egyenlőség-ről Széchenyi egyetlen szóban összegezi véleményét: «unalmas» («Langweilig», 1844, novem-ber 28.), — és egy félsornyi szöveget kivág naplójából. Decem-ber 10-én «csalódásról» (Disappointment) ad számot, mivel egy Scribe-darab helyett a színházban ismét Eötvös darabját kell végignéznie. 1845 augusztus 28-án is rosszalón állapítja meg, hogy Kossuth és Eötvös a főispáni kérdésben a kormány ellen foglaltak állást. Batthyány és Eötvös túlságos barátsága sem

tetszik neki («à la Fleur d'Orange», — október 16.); 1846 január 8-án azonban fölfigyel Eötvös egy kifakadására: «Tíz éve vagyok az Ellenzékbe, még most sem tudom, mit akarnak». Talán már ekkor felmerül benne Eötvös megnyerésének terve, — de épp ezért, továbbra is tartózkodó vele, mivel tudja, a gyengébb idegzetűt így biztosabban hálójába kerítheti. December 8-án Eötvös fölkeresi, s úgy látszik, elhalmozza dícséretekkal, melyekre Széchenyi csak ennyi megjegyzést tesz naplójában: «Hm, hm». 1847 április 23-án együtt utaznak a gőzhajón: Széchenyi még mindig félvállról veszi Eötvöst. («Ich behandelte ihn gar nicht.»)

Mindezek után, ugyanez év november 11-én így ír, az egykor «misericianus fraternek» gúnyolt Eötvöshöz: «Sírni tudnék, hogy nem vagy követ és nem vagy itt...» Befejezésül pedig, egészen «misericianus» hangnemben: «Isten áldjon, szemeim nem győzik... kiég a lámpa... de irántadi barátságom, bizalmam lángol, növekedik és... elszenderedni csak a 6 deszka közt fog!»

Széchenyi tudta, annál inkább megnyerheti magának Eötvöst, minél kevésbé igyekszik őt megnyerni Kossuth. Láthattuk, Eötvös nem sokat várt az 1847—48-as országgyűléstől, de makacsul ragaszkodott hozzá, hogy az egyik centralista cél, a népképviselő eszménye felé, a városi szavazatok ügyében néhány lépést tehesen. Az országgyűlésen ez a kérdés napirendre is került. A korábbi országgyűléseken a városi polgárság városonként egy-egy szavazattal bírt csupán. A városi kérdés rendezése során a centralisták az ú. n. «királyi» városok polgársága számára szavazati jogot követeltek. Kossuthék ezt hajlandók is voltak kiharcolni, de mivel a városokban egyelőre a bécsi befolyás alatt álló tanácsok voltak hatalmon: a szavazati kérdést összekapcsolták — «koordinálták» — a városok belső szervezetének reformjával. Ez a helyes elgondolás azonban a városi polgárok szavazati jogának elhalasztását is jelentette. Eötvösök nem számítottak az 1848-as márciusi fordulatra, s ezért, hogy a népképviselő feltételeihez közelebb juthassanak, már az országgyűlés ideje alatt szerették volna elérni a városi szavazati jogot. Ezért azt követelték, hogy ezt adják meg, már a városok belső szervezetének reformja előtt. Kossuth vonakodott, — s különben is, kevésbé fontos kérdésnek tekintette a városi ügy rendezését. Eötvös leveléből, melyet ebben az ügyben 1847 december 2-án ír Kossuthnak, kiérződik az ingerültség: «a haladás azon irányban mellyben Te s én haladni akarunk, igen precarius sőt csaknem valószínűtlen fog maradni mind addig, míg törvényhozá-

sunk kizárólag a nemesség képviselőiből áll. Népképviselő — ez alphaja minden haladásnak, s minthogy ennek kivívására a jelen törvényhozás alatt nagy reményünk nem lehet, a városi kérdés felfogásom szerint az, melly minden való reformernek figyelmét leginkább magára vonja. Csak nyíljanak meg egyszer a törvényhozás ajtai nem nemesek előtt, s a válaszfal melly osztályukat a nemzettől elkülönözi hamar le fog rontatni ez új törvényhozái munkások előtt. A mesteremberek jobban értenek illy munkához, mint maga a kortes erős kezével. — Már én őszintén megvalómlom, hogy a moddal mellyel a városi kérdést felvetettétek tellyeséggel megelégedve nem vagyok». És Eötvös személyes propagandát fejt ki Pesten, Budán, Fehérvárott, s egyéb városok polgárságának körében, petíciót írat velük, szavazati joguk érdekében, stb. Közben azonban látja, hogy Kossuthot nem tudja meggyőzni, s emiatt panaszkodik is Széchenyinek: «az országgyűlési többség, amint látszik, jelenleg, máskép vélekedik s én főfontosságúnak tartom, hogy őt bármí módon a tévútról melylyen halad célhoz vezetőbbre szorítsuk.» Minél inkább növekszik a feszültség Kossuth és Eötvös között, Széchenyi annál sikeresebben folytathatja «megnyerő» politikáját.

1848 első napjaiban már így ír hozzá Eötvös: «ne felejtöd, Téged a jelen kormányhoz nem számítalak; valamint becslésem Thermometruma alig állhatna aljasabb fokon mint azok irányában áll, kiket kormányunk alatt érteni szoktunk, úgy minden lehető emberek között senkinek kezében nem látnám a hatalmat, mint a tiédben, adja az ég, hogy e kívánat mentül elébb teljesüljön.» Ekkoriban már Széchenyi a «középpárt» létrehozásán fáradozik. Eötvös magatartása Kossuthtal szemben még mindig korrekt: február első napjaiban írja azt a levelét, melyben kifejti felfogását a Kossuthnak adandó hírlapi engedélyről. S még február 9-én is panaszkodik: «Az ellenzék császári királyi szabadalmazott képviselőivé tétetünk, egyedáruságra kényszerítetünk, melylyet nem kerestünk soha, s mellynek természetes következtetése, hogy saját pártunknál bizodalomra jozanul nem is számolhatunk.» S mindez azért, mivel *csak* nekik van híriap a kezükben.

Amíg azonban Eötvös ezt a levelet megírta, történt valami, ami még inkább eltávolította őt Kossuthtól. Az ellenzék tárgyalásokba bocsátkozott a kormánnyal, s Kossuth háta mögött meg egyezni próbált: a kormány megad az országnak bizonyos reformokat, — az ellenzék viszont az adminisztrátorok ellen követelt sérelmi tiltakozás kérdésében *leszavazza* Kossuthot. Kossuth ilyen megbuktatásának terve csúfosan meghiúsult: a mozgalom egyik szervezője, Kossuth féltékeny követtársa, Szentkirályi Mó-

ricz megfutott Pozsonyból, s mielőtt falura vonult volna, néhány napig Pesten tartózkodott, s ott Eötvössel is beszélt. Kossuthot igyekezett a centralisták előtt «befeketíteni». Bizodalmas közléseiről Kovács Lajos számol be, Széchenyihez február 14-én intézett levelében: «Társ (t. i. Kossuth) ... kívül a követség folyamata alatt sokat conferentiazott, kimondotta neki, hogy miután a monarchia viszonyai napról napra bonyolultabbak, most van a legkedvezőbb perc, miből a perplexitások s zavarok növekedésével felbomlás következik.» Szentkirályi «leleplezései» azt bizonyítják, hogy Kossuth — nem utolsó sorban a Sziciliában kitört januári forradalom és a milanoi zavargások miatt — a monarchia felbomlásával számolt, — és kész volt, a maga részéről, ezt a folyamatot siettetni. Láthattuk már, milyen szorosán kötötte Eötvös a maga reformjait a monarchia fennállásához, — mennyire félt a monarchia felbomlása esetén a magyarországi nemzetiségek felkelésétől, a pánszláv mozgalom megerősödésétől, melyek, szerinte, Magyarország pusztulását vonták volna magukkal. Szentkirályi közlései nemcsak, hogy megrémítették Eötvöst, hanem őt végkép a Kossuth-ellenes táborba is vonták. Szentkirályi hatására végkép a Széchenyi kezében válik eszközzé Eötvös.

Széchenyi pedig a megghiúsult adminisztrátori intrika után újabb, veszedelmesebb lépésre készül Kossuth ellen. Emez megnyerte a megyéket a vukovár—fiumei vasútvonal ügyének, amiben magának is anyagi érdekeltisége van, hisz egyedül a vukovár—fiumei vasúttársaságtól kapott fizetéséből él. Széchenyi, helyesebben Kovács Lajos, Kossuth elképzelése ellen, egy másik kétségtelenül nagyarányú vasúti hálózat tervét dolgozta ki, Budapest központtal, mely ezáltal «félszázad alatt világvárossá emelkednék». Széchenyi az alkalmas pillanatot várta, hogy Kossuth vukovár—fiumei vasútja ellen felléphessen, s a tervvel együtt megbuktassa alkotóját is. Gondosan «előkészítette» az akciót; Kovács Lajos és Kemény Zsigmond segítségével igyekezett megnyerni a megyei közvéleményt. *Jelentést* adott ki tervéről, s mappákat sokszorosított. A tervnek, s a vele kapcsolatos akciónak megnyerte Eötvöst is. Szentkirályi «bizodalmas közlései» után ez nem is lehetett nehéz. De Eötvöst már korábban is megragadta Széchenyi tervének vitathatatlan nagyvonalúsága; szívvel-lélekkel a Széchenyi-féle terv propagálójának szegődött. A reformkori Magyarország kapitalizálódó viszonyaira jellemző, hogy egy nagy, politikai cselszövés — mely Kossuthra veszélyessé is válhatott volna — két vasútvállalkozás ürügyén merőben kapitalista formák között jelentkezik.

Eötvös akkor már végkép meghasonlott: egyaránt szemben áll a kormánnyal és Kossuthal, — ami azt is jelenti, hogy leköti magát Széchenyi mellett. Vallomásai megdöbbenőek, — de szükségszerűen következnek abból a helyzetből, melyet a két malomkő közti őrlődésnek nevezünk. És ezek a vallomások már 1848 februárjában megmutatják, hogyan fog szeptemberben viselkedni. «*Apponyihoz, s a most létező kormány rendszerhez egy batkával sem értek több sympathiát* — írja Széchenyinek február 9-én —, *mint Khoz s tanaihoz, vagy jobban mondva frasisseihez: a kettő bár mi távol álljon egymástól, reám nézve csaknem egyenlő alakban tűnik fel; az egyik éjszaki, a másik a déli pol, a magyar municipium s az austriai absolutismusnak emberei egyiránt természetlen vidékeken ütötték tanyájokat.*» E sorokat olvasva nem szabad felednünk, hogy Eötvös akkor Kossuthban — épp a városi ügy kezelése miatt — kizárólag a vármegye politikusát látja. Eppen ezért: «míg a dolgok úgy állnak, hogy az első ellen nem léphetek fel anélkül, hogy a másik pártolójának tartassam, inkább hallgatok, s kétségen kívül úgy teendének barátaim is. A két rossz közül én inkább eltűrom azt: hogy felöllem elmondhassák, hogy K ellen nem mertem szólni, mint ha felöllem azt mondhatnák, hogy a pártolójának szegődtem.» Láthatjuk, Kossuth-ellenessége még éppen nem jelentett Eötvösnél kormánypártiságot. De az is bizonyos, hogy ekkor már eltávolodóban van az ellenzéki politikától, melytől a centralista célok megvalósítását — egyelőre legalább is úgy tetszik — hiába várja. Helyesli tehát Széchenyi vasútrinikáját, — személyesen agitál, («Eötvös b. rendkívüli tevékenységet fejt ki a rendszer körüli agitatioiban — írja Kovács Lajos 1848 február 23-án Széchenyinek. — Sorban járja, capacitálja az embereket, ír töméntelen leveleket, s írat másokkal mindenfelé.»), Szalayt kéri föl, hogy a törvényjavaslatot megszerkessze Széchenyi számára, hírlapi propagandát szervez. Közben azonban méltányos is kíván maradni, s nem akarná, hogy Széchenyi támadása «személyes» térre terelődjék: «Meg fogjuk mutatni terved felsőbbségét — írja neki Eötvös — polemisálni, agitálni mellette, de kerülve mindent, mi a kérdést a személyesség terére vezetné, s ha, mint reménylem, őszinte véleményem kimondását rossz néven nem veszed, kövess el kérélek mindent, hogy Te is méltán támadó ingerültségedet legyőzd, s minden subjectív expectoratiokat mellőzzél. Légy valóságos Goethe e kérdésre nézve, tisztán az objectivitás embere, csak ez biztosíthatja győzedelmedet.» Miközben Eötvös, nem minden jóhiszeműség nélkül, ilyen «goethei», objektív magatartást taná-

csol Széchenyinek, — ez utóbbinak környezete magában egészen másként gondolkodik e tanácsról. Kovács Lajos még panaszkodik is Eötvösre: «Mit b. Eötvös a rendszer tárgyalása körül az objectivitásról szól, az mind igen szép dolog, s elismerem helyességét Excdra, s állására nézve, mint közlekedési elnök követ, választmányi tag, s elnök, s ellenfél. De tagadom annak practicuságát ránk, különösen a journalokra nézve; ez kicsi félnökség és gyávaság volna részünkről.»

És Kovács Lajos leveléből nyilvánvaló az is, kik befolyásolják Eötvöst: «Trefort és Kemény csak azt várják, hogy a Hetilap első támadó cikkét megírja, azonnal belefognak erélyesen a harcba.» A Kossuth ellen szótt összeesküvés biztatóan alakul; lelkendezve jelenti Kovács Lajos: «Sok embere van Excdnak, bár mind ismerné őket!»

A legfontosabb személyek megnyerését maga Széchenyi veszi kézbe. A hangsúlyozottan *politikai* jellegű tervről például így ír Szemerének: «Ha ön velem szövetségre akar lépni, most volna legjobb ideje — és Istenért ne csinyáljunk Vasutak és csatornákból is párt kérdést. Reméllem, hogy ezen őszinte kebelből fakadó sorok rokon érzésre találандnak.» Valóban kígyóhoz méltó símaság, kísértés, képmutatás! Kemény Zsigmond bezeg mentes mindenfajta «objektív» hajlandóságtól — ő éppoly tömören és világosan fogalmazza meg Kossuth-ellenes összeesküvésük céljait, mint Széchenyi: «úgy hiszem... három dolog iránt tisztában vagyok. Egyik, hogy K... korlátlan hatalmát a közlekedési javaslaton kívül semmi kérdés nem ingathatja meg; másik, hogy K... a mostani kormány ellen mindig határozottabban fog föllépni; a harmadik meggyőződésem pedig, hogy a kormány szünetlen fog azon megyékből, mellyek jelenleg pártolják, egyet-egyet veszíteni.» Most még ideje volna egy független pártot teremteni a diétán. A «Javaslat» jelszó lehet erre. Február 29-én írja ezt a levelet Kemény; mire Széchenyi feltöri pecsétjét, a februári párizsi forradalom híre már elérkezett Pozsonyba is. Kemény azonban nem tud még róla, s a Pesti Hírlap március 3-i számában, tehát épp aznap, amikor Kossuth történelmi nevezetességű beszédét Pozsonyban elmondja, burkoltan megtámadja a városi kérdésben, azzal a szándékkal, hogy később majd nyíltan is fellép ellene. Ez is mutatja, mily kevésbé osztották barátai Eötvös korrekt felfogását a hírlapi kérdésben. Igaz, négy nappal március 15-e után, Wesselényi előtt — aki megdöbbenéssel olvassa a cikket zsidói magányában — Kemény már akként mentegetődzik, hogy nem is Kos-

suthot — hanem Szentkirályit akarta megtámadni. Akkor már ugyanis — ez utóbbi volt a vesztes.

A februári párizsi forradalom hírére Apponyi március 1-én közli Széchenyivel; kéri, csak azoknak adja tudtukra, akiknek «lojalitására számítani lehet.» És február 28-án Eötvös még egy levelet ír Széchenyinek; ebben fejti ki nézeteit a monarchia viszonyairól, s visszatér Kossuthra, aki körül a vukovár—fiumei vasútügyben a bekerítés csaknem teljessé vált. Öröklődésére, tépelődéseire, bizonytalanságaira mi sem jellemzőbb, mint hogy az utolsó pillanatban visszaretten, s közvetítő megoldásra, Kossuth kímélésére szeretné rábeszélni Széchenyit. Ugyanilyen tétovázónak, bizonytalannak látjuk majd őt 1848 szeptemberében is. Apponyi és Kossuth közül mégiscsak az utóbbit választja: *«Hogy K-t megtámadni nem kell, hogy irányában a legkiesztetlebb politika a legjobb, hogy minden személyes sértést kerülni szükség, — ebben tökéletesen egy véleménybe vagyok veled, s pedig annyival inkább, minthogy kormányunk nyomorult magaviseletét tekintve éppen nem érzem biztosnak magamat, nem leszek-e kéntelen ezen emberrel együtt járni.»* És Eötvös jószándékúan hajol meg a tények előtt, ismeri el Kossuth jelentőségét, — mind ama keserűségek ellenére, amiket neki a városi kérdés alakulása okoz: *«K kitűnő ember — soha erről inkább, mint a jelen pillanatban meggyőződve nem voltam — K a jelen országgyűlés alatt felsőbbségének tagadhatatlan bizonyítványait adta.»* Nem hajlandó ugyan «státusférfiúnak» elismerni Kossuthot, «Dankadresse»-t sem kíván megszavaztatni számára a megyénél, de okosan látja: «mindenesetre olly ember, ki céljainak kiviteléhez jól meg tudja választani eszközeit, s illy ember sokszor megbecsülhetetlen.» És ez az elismerés néha talán megdöbbentő, — de kétségtelenül őszinte — szavakban nyer kifejezést. *«Nincs bizodalmad K eszéhez, én e tekintetben az országgyűlés kezdete óta megváltoztattam nézetemet, s őt sokkal nagyobb capacitásnak tartom, mint annak előtte.»*

Kemény Zsigmond és Kovács Lajos talán jobban is bíztak az intrika sikerében, mint maga Széchenyi, — aki február 21-én ezt írja levelében: «De valljon most, miután őt olly erősre neveltétek és engem sárbahagytatok — hogy lehet letörni a szarvát? Én azt hiszem most lehetetlen!... Kicsi, mellékes Agressziók csak nevelik hatalmát...»

A vasút-intrika kirobbantására nem is került sor. A párizsi forradalom hírére Kossuth elmondta március 3-i beszédét, — kivívta egycsapásra mindazt, aminek megvalósítását a centra-

listák csak a messizi jövőben merték remélni. Ez a fordulat átmenetileg Kossuth oldalára állította ellenfeleit, — oldalára állította a centralistákat, sőt Széchenyit is. Kemény ezeket írja Wesselényinek, március 19-i levelében: «Én mélyen érzem, hogy sokkal tartozom a gondviselésnek, s a gondviselés után legtöbbször Kossuthnak, ki a Pesti Hírlap tanainak apostola lőn.»

Ilyen előzmények után vesz részt Eötvös, Széchenyivel együtt a Batthyány-kormányban, melynek kebelében azonban, a márciusi mámor és bizakodás elröppentével, még veszesebben élelődnek ki az utolsó reform-országgyűlés ellentétei.

3

Elveihez híven, melyek szerint az átalakulás az osztrák monarchia egységének fenntartásával kívánta megvalósítani: Eötvös a Batthyány-kormányban mindvégig a királlyal való megegyezés híve, — s megfutamodásának is főoka az, hogy a megegyezés útját végkép elrekesztettnek láthatja. Ennyiben Eötvös hiánytalanul Széchenyi politikájának eszközévé, szövetségesevé válik. A monarchiához való ragaszkodást azonban Eötvös-nél nem szabad a feudalizmushoz való ragaszkodásnak látnunk. Eötvös abban reménykedik, hogy az osztrák polgárosulás megteremtette az örökös tartományokban is az állam polgári átalakításának feltételeit. A polgárivá átalakult Magyarországot tehát az ugyancsak polgárivá átalakult Ausztriával kívánja szoros kapcsolatban látni. S ettől az Ausztriától várja a «védelmet» a nemzetiségi mozgalmak, valamint a cári feudalizmus ellen. Szeptemberben Eötvös azért jut el a meghasonlásig, mivel be kell látnia, hogy 1. a monarchia éppen nem kívánja elősegíteni Magyarország polgárivá átalakulását, 2. éppen nem «védelmezi» meg az országot a nemzetiségi mozgalmak ellenében, hanem a maga reakciós terveinek eszközeivé teszi meg ezeket és 3. nem hogy távoltartaná a cári feudalizmust a fiatal, polgári Magyarországtól, de kész segítségül hívni, eltiprására.

Mint Révai József mondja: «a Batthyányak, Deák Ferencek nem álltak Windischgrätz tanácsadói és sereghajtói, a Jósikák, Desewffyék, Szögyények, Majláthok közé...» Eötvös sem állt közbük. Szeptemberi megfutamodása következtében azonban elszakad azoktól a demokratikus eszméktől, melyekhez 1847-ig még oly közel állott. Eötvös 48 utáni liberalizmusa nem a falu jegyzőjében megmutatkozó liberalizmus immár. A népi élet valóságának realista bemutatása helyett kései parasztnovelláiban Eötvös az Auerbach-i «Donfgeschichten» mintájára többnyire csak

idilli képeket rajzol a népről, s ismét visszaesik korábbi esztendeinek érzelmességébe.

Míg Kossuth a dunai népek konföderációjáról álmodik a száműzetésben, addig a 48 utáni Eötvös a cári feudalizmus elől — a születő német hatalom «védelmébe» próbál majd menekülni.

1848 márciusától Eötvös pályája a bizonytalanság, az ingadozás jegyében alakul. Kossuth március 3-i beszédének hírére, — és Széchenyi hívására — Pozsonyba siet, majd Széchenyivel és Kovács Lajossal Bécsbe mennek (március 6-án), ahol Apponyival, majd István nádorral tanácskoznak. Széchenyi naplói tanúsítják, hogy Eötvös támogatta az ő teljhatalmú királyi biztosságát. Egy március 11-i naplójegyzet szerint Széchenyi Eötvöst és Keményt Kossuth-ellenes magatartásra igyekszik hangolni.

Március 17-én Eötvös miniszterjelölt Batthyány kormányában, — 30-án pedig Deák és Széchenyi társaságában Bécsben tárgyal — állítólag igen mérsékelt hangon, — a pénzügyi és hadügyi tárcákról. Eötvös mintha már a márciusvégi napokban is hiánytalanul megosztaná Széchenyi növekvő pánikját; március 28-án — a napló tanulsága szerint — egy tanácskozás alkalmával, amikor Kossuth, úgylátszik, szabadjára engedi indulatait: Széchenyi észreveszi Eötvös meghökkenő tekintetét. Egy nappal később pedig feljegyzi, hogy Pázmándy és Eötvös már látják a szakadék mélységét, «melybe alá kell zuhannunk» («ermessen die Tiefe des Abgrundes in welchen wir stürzen müssen»). Némi iróniával emlékezik meg Széchenyi a «kis» Eötvös egyik bizakodó hangulatáról (április 21), amikor azt reméli, hogy «a bán bizonyosan engedni fog, sőt eljön Budára.»

Április 29-én Eötvösnek sürgősen («eilends») Bécsbe kell mennie. Május 15-én kitör a második bécsi forradalom, — melynek, mint később látni fogjuk, igen nagy jelentőséget tulajdonított Eötvös az események, — és saját magatartása alakulásában. Széchenyi e dátum előtt még «ingadozónak» tekintette Eötvöst, — a maga szempontjából. Május 6-án is bizalmatlanul jegyzi meg róla, a Vasvári-ügy alkalmával: «Vasvárit a diákok professzorrá választották. Eötvös nem akar engedni, ... de *fog!*» (Vasváry wurde von den Studenten zum Professor erwählt, Eötvös *will nicht nachgeben... wird aber!*) Széchenyi aggodalma felesleges volt: Eötvös nem erősítette meg Vasvári Pál egyetemi tanárságát!

A második bécsi forradalom után Eötvös is résztvett abban a küldöttségben, mely István főherceg vezetésével, a királyt Budára akarta hívni, hogy engedelmességre kényszerítse Jellacicot. Pulszky emlékirataiból tudjuk, hogy Eötvös «nagy megelégedéssel» beszélt erről a küldetéséről. Június 2-án érkezett meg Innsbruckból, — de 22-én már Salzburgban van ismét, Széchenyi és Eszterházy társaságában, hogy az udvar megbékítésén fáradozzék. Június 23-án Innsbruckban «egyet és földet megmozgatnak» — Széchenyi szavai szerint —, hogy a császárt Budára hozzák, tárgyalnak Zsófiával és Ferencz Károllyal is. Két nappal később ismét a császárnál vannak. Ezen a napon, június 25-én, Eötvös egy érdekes mondását jegyzi naplójába Széchenyi: «Du bist glücklich: wenn das ganze für Ungarn gut ausfällt... ist's dein Verdienst... es wird Dir zugeschrieben, denn du hast angefangen; — geht es schlecht — so kommt es auf Kossuth!» Eötvös tehát Széchenyit látja a *kezdeményezőnek*, — aki siker esetén a babérokat learathatná, — míg kudarc esetén a felelősség Kossuthra hárulna. Eötvösök gőzhajóval térnek vissza Pestre, s június 29-én érkeznek meg; még aznap résztvesznek a minisztertanácsban, ahol nagy izgalmat keltett Kossuth lemondása.

Széchenyi ezen a nyáron már rémlátomások közé merül: alagutat akar ásatni lakásából a Dunához, hogy a forradalom elől családjával együtt megmenekülhessen. «Amint mi bánunk jobbagyainkkal, úgy bának velünk. Nem kellene tovább istent kísértetünk» — írja ugyanő, a Stádiumban. Eötvös pedig, Pulszky szerint, «félíg komolyan, félíg tréfálva reactióról szolt és vérpadról.» Amikor azonban Kemény Zsigmond az Ullmann-házban tartott értekezleteken miniszteri középpártot sürget, Deák vezetésével, — Eötvös állítólag indokolatlanoknak találja Kossuth miatti aggodalmaikat.

Mégis július 13-án Széchenyi följegyzi, hogy a minisztertanácsban Batthyány, Eötvös, Klauzál, Deák és ő, felajánlották lemondásukat. Július 27-én megszületik fia, Lóránd. 1868-ban, fia huszadik születésnapján így emlékszik vissza erre a napra: «A nap, melyen születél, éltem egyik legkínosabb napja volt. Anyád a szülés következtében életveszélyben forgott...» A levél hangneme, 1868-ban is jellemzően utal Eötvös 1848-as gondolkodására, és arra, ahogyan ő az akkori eseményekkel szembenállt: «Benn a városban a felséges nép lázongott, s míg feleségem betegágyánál ülve remény és kétségbeesés között számoltam érütéseit, a Pest s budai tornyokról a vészharang hangjai

tölték be az éjet, s egy üzenet jött a másik után, mely minisztertanácshoz hítt.» Eötvös visszaemlékezését némiképp problematikus színben tünteti föl, hogy Széchenyi naplója a július 26-ról, 27-re virradó éjszakáról csak ennyit említ: «Ich lege mich zur Ruhe. Mit Tierney Thee getrunken!» 27-én beszámol a reggel 8 órai minisztertanácsról, és szokott kifakadásait jegyzi fel Kossuth ellen, — egyébként az épülő híd láncái kötik le figyelmét, a negyediknek kifeszítését várja türelmetlenül, — majd arról panaszkodik, hogy igen nehezen sikerült a Dunát átúsznia . . . Lehetséges, hogy Eötvös képzelete festette oly «kínosakká» annak a napnak közéleti eseményeit?

A centralista csoport magatartását, a 48-as fejleményekkel kapcsolatban, — s nem utolsó sorban az Eötvösét is, jellemzően világítják meg Szalay Lászlónak feleségével váltott levelei. E levelekből ugyanis az derül ki, hogy Szalay már 1848 júliusában végrehajtotta családja «nyugatra költöztetésének» előkészületeit, — s ezekről az előkészületekről Eötvös és Trefort is tudtak. Szalay László leveleit Szalay Gábor adta ki, de az ő kiadása éppen az 1848-as időknél hiányos. Hiányait azonban kiegészítik a Nemzeti Múzeum kéziratárában, a Levelestár anyaga közt található levelek, melyek teljesen fényt derítenek Szalay előkészületeire. Hogy ezekben az előkészületekben része lehetett-e a párizsi júniusnak, az kétséges. Sokkalta inkább arra kell gondolnunk, hogy Szalay, külföldi értesülései alapján, «vesztett ügynek» tekintette már a magyar 48-at, s ezért «idejében» gondoskodott hozzátartozói «biztonságáról».

A kiadatlan Szalay-levelek egyike, Frankfurtból, dátum nélkül (N. M. Kézirattár, Szalay László levelei feleségéhez, 4. sz. Levelestár) arról értesíti feleségét, hogy hamarosan Párizsba készül («in zwei drei Tagen»), rövid tartózkodásra, majd hozzászéli: «Du musst diese Nachricht nicht publique machen (dass die von Eötvös, Trefort, etc. kein Geheimnis zu bleiben hat, ja vielleicht auch nicht mehr ist, versteht sich von selbst)». Eötvösök tehát be voltak avatva Szalay egyelőre titkos párizsi útjába. A kiadatlan levelek sorában egy párizsi, június 24-i keltezésű (u. o. 6. sz.) arról számol be, hogy előző napon reggel 8 órakor érkezett, s néhány órával később kitört a munkás-felkelés. Ő a Meurice-szállóban lakik, a Rivoli utcában, ahol teljes nyugalom van. A Szalay Gábor-féle kiadás 51. számú levele Eötvös Józsefhez szól, június 26-ról, Párizsból. Szalay itt beszámol sikertelen kísérleteiről, hogy a «lázaság» közepett a külügyminiszterrel, vagy Victor Hugo-val találkozzék, s felvegye

a francia kormánnyal a diplomáciai kapcsolatokat. Az 52. számú, feleségéhez írt levelében, június 27-ről a már ismét «nyugodt» Párizsról ír, s arról, hogyan vásárol felesége számára női divatcikkeket, keztyűket, s miként beszéli meg bevásárlásait a «*dame du comptoir*»-ral. Ugyane levélben azonban egy célzás arra utal, hogy reméli: *igen hamarosan* Frankfurtban fognak találkozni, mivel ő úgy rendezi el a körülményeket («*Ich hoffe, die Angelegenheiten so arrangieren zu können, dass wir bald, sehr bald in Frankfurt zusammentreffen*»). Szalay Gábor csak töredékesen közli a legfontosabb, a július 4-én, Frankfurtban kelt, feleségéhez szóló Szalay-levelet (53. sz.). A kiadatlan levelek közt megvan ez a levél is, (N. M. u. o. 8. sz.), és ebből ki tudjuk egészíteni a Szalay Gábor által kihagyott «kényes» sorokat. A kiadott levélben érintetlenül olvashatjuk azt a részletet, melyben Szalay beszámol tervéről, hogy feleségét Boroszlón keresztül kihozatja, Frankfurtba. Szalay azt is megírja, hogy Trefortra bízta a lebonyolítást. Az útleveleket Trefort és Szemere Pál szerzik meg Pesten, a vízumról pedig Bécsben Szalay Ágoston gondoskodik. («*Unter heutigen schreibe ich auch an Trefort. Er wird alsogleich, nachdem er meinen Brief bekommen Dich aufsuchen, und mit Dir den Tag bestimmen, wann Du in Breslau ankommen wirst. Diesen Tag müsst Ihr mir jetzt alsogleich melden, diess ist von höchster Wichtigkeit, damit ich die geeigneten Massregeln treffen könne... Die Pässe wird Dir in Pesth Trefort und Szemere besorgen, in Wien das visiren Guszti.*») A Nemzeti Múzeumban található, teljes szövegű levélfogalmazványban elolvashatjuk a Szalay Gábor-féle kiadásból kihagyott sorokat is. Ezekből kiderül, hogy Szalay a Párizsban vásárolt ajándékokat nem is küldi Pestre, hisz felesége úgysis Frankfurtban lesz néhány nap múlva. Kéri feleségét, ne tétovázzék, s ürügyként fürdők használatát sugalmazza, hisz Wiesbaden és Homburg a közelben vannak. Rábeszélését azzal is megtoldja, hogy a gyermekek (Árpád és Zsófi) igen jól érzik majd ott magukat, s a bécsi hajón az asszony már amúgyis csaknem otthon érezheti magát. («*Was ich dir in Paris gekauft habe, schicke ich dir jetzt nicht, du wirst ja ohnehin in wenigen Tagen hier sein. Nur kein Zaudern, liebe Fanny, Bäder kannst du hier brauchen, Wiesbaden und Homburg sind eine Stunde von hier, Árpád und Zsófi werden sich hier äusserst wohl fühlen*» stb.)

Szalay magatartása, Trefort segédkezése, a «családmentés» végrehajtásánál, stb.: mindezek a körülmények bizonyosan hatottak Eötvösre, végzetes elhatározásának megszületésénél. Mi több, az

augusztusi hónapot ugyancsak megnehezítették számára, az elemi iskolákról szóló törvényjavaslat elleni támadások. Augusztus 4-én Széchenyi naplója arról az egyébként ismert tényről számol be, hogy Eötvös le akar mondani Madarász képviselőházi támadása miatt. «Ma kiszolgáltam... lemondok, stb.» («heute hab' ich ausgedient... danke ab etc.») — jegyzi fel szavait Széchenyi, s közli is őket Batthyányval. «Majd újból megszelídítjük...» — feleli emez («Wir werden ihn schon wieder besänftigen...») Augusztus folyamán Eötvös újból Bécsben jár, s 20-án tesz jelentést a minisztertanácsnak. A 25-i minisztertanácsban elhatározzák, hogy Eötvösnek újból Bécsbe kell mennie, a «Landtag»-hoz. Augusztus 27-én Széchenyi naplója leír egy viharos tanácskozást a főhercegnél, melyen Batthyány újból le akar mondani, Deák pedig «betű szerint ledorongolja» a főherceget. Eötvösről csak annyit jegyez föl Széchenyi: «rettentően megrémülve» («fürchterlich erschrocken»). Augusztus 30-án arról emlékezik meg a napló, hogy Eötvös sok «igaz kifogást» tett Széchenyi előtt, Kossuth ellen. («...Eötvös der gegen Kossuth viel Wahres anführt.»)

Mindezek után méltán kérdezhetjük: szükségyszerű volt-e, hogy A fau jegyzőjének írója ennyire Kossuth ellen fordult? Semmikép sem! Eötvös lassan, fokozatosan sodródott Széchenyi hatása alá, — s ez a hatás elsősorban volt részes abban, hogy a szeptemberi napokban csúfosan megfutamodott. Hisz 1841-ben még Kossuth pártját fogja, Széchenyivel szemben, s ez utóbbival, viszonya 1844-ben is feszült. A centralisták kezébe kerülő Pesti Hírlap miatt kezdődik távolodása Kossuthtól s e távolodás még-
főnképp fokozódik, amikor Eötvös következetesen végigviszi a vármegye elleni harcot. 1846—47-ben, amikor az ellenzéki egység érdekében be kell szüntetnie hírlapi cikkeit: teljes mértékben látnia kell elszigeteltségét. Így kerül Széchenyi oldalára, — s a kormány kebelén belül végkép az ő fegyvertársává válik. Legjobb barátjának, Szalay Lászlónak 1848-as viselkedését, már láthattuk, — másik barátja, illetve sógora, Trefort pedig még nála is határozottabban vonzódik Széchenyihez. S ne feledkezünk meg Kemény Zsigmondról, aki már 1847-ben Széchenyi embere, a centralisták csoportjában. Az évek óta elszigetelt helyzetű Eötvös a politikai életben két valóban erős egyéniség: Kossuth és Széchenyi között kényszerült választani. Hogy miként választotta az utóbbit, azt már láthattuk. És ebből a választásából szükségszerűen következett is szeptemberi cselekedete.

Eötvös ezidőtájt bizonyára felidézte magában Telegdi sorsát. Meglepő, hogy a főrendeknél tartott korábbi beszédeihez képest mennyivel gyérebbek és haloványabbak a 48-as képviselőházban tartott felszólalásai, a közoktatási törvényjavaslat kivételével. Az olasz kérdés hirhedt válaszfeliratánál helyesli az Ausztriának nyújtandó segílyt, — azzal az érveléssel, hogy a szabadság elnyomását nem hajlandó tűrni Olaszországban, de azt nem, hogy «egy külső hatalom a birodalmat megtámadja, s azért, mert zászlóján a szabadság neve áll, benne a szabadság pártolóját» lássa. Eötvös tehát az olasz kérdésben is a «birodalmi érdekelt» helyezi előtérbe.

Ferenczi Zoltán szerint Eötvös már szeptember első napjaiban foglalkozott a gondolattal, hogy családotól elhagyja az országot. Pulszky feljegyzi, amikor Batthyány és Deák augusztus 8-tól szeptember 9-ig Bécsben időztek, hogy a hadügyi és pénzügyi törvényeket megerősíttessék a királlyal, — álnéven Eötvös is Bécsben tartózkodott. Találkozásuk gyakran idézett jelenetét így meséli el: «... alig ismertem rá, annyira el volt változtatva arczkifejezése, és szárazon megkért, adjak neki útlevelet Svájcba, Lantosy névre, ő kivándorol s nem jön vissza többé soha. Megkérdeztem, beadta-e lemondását? — Nem. — Akkor nem adhatok útlevelet, nem nyújthatok segédkezet magyar miniszter megszökésében. Miért is hagytad el Pestet? — Anarchia állt be, Ivánka Imre bejött honvédekkel, igazi rablóbanda, s elfoglalta erővel az új épületet, Buda s Pest ezek hatalmában van, kirabolják, felgyújtják a várost, Kossuth hozatta őket, Szemere velök tart, Széchenyi megbolondult. — Csak lassan-lassan tudtam megnyugtatni, csaknem magán kívül volt, megmondtam neki, beszéljen Deákkal, ki itt van s Batthyánnyal, s ne veszítse el fejét és bátorságát. Végre csakugyan hidegben nézte a dolgokat s fölkereste collégáit, megígérte, hogy visszamegy velök Pestre, de mégis megkért, állítsam ki számára és családjáéra az útlevelet, ha most nincs is szükség rá, megjöhet az idő, mikor hasznát vehetik, s nekem talán nem lesz többé alkalmam azt kiállítani. Megírtam az útleveleket.» Eötvösnek ez a bécsi útja — egybeesik Széchenyi szeptember 5-i megörülésével, s Döblingbe távoztával, melyet viszont Ferdinánd királynak a «kedves báró Jellachich»-hoz intézett kézirata előzött meg. Ebben «atyai szívének különös megnyugvásával» szolgál elégtételt a lázadónak. Széchenyi és Eötvös lépése tehát a szeptemberi első válságnak is következménye. Ekkor azonban a helyzet még nem éleződik végsőkig, s Batthyány bécsi sugallatra

megkísérli, hogy új minisztériumot hozzon létre, — Kossuth nélkül. Ebben a minisztériumban a régeből csak két név szerepel, s az egyik: Eötvös. Annak, hogy Eötvös Bécsből visszatér, bizonyára elsősorban e körülmény az oka.

Erre az időre esik a képviselőház száztagú küldöttségének látogatása Bécsben (szeptember 6—9.), amikor Pázmány Dénes Schönbrunnban a király előtt elmondja beszédét, melyben Jellasics ellen kér védelmet az országnak. A képviselők, akik bérkocsikon érkeztek a kastélyhoz, egyszerű, fekete attilát viselnek, — egyetlen éljen sem hangzik soraikból a királyhoz: a beszéd végeztével «maga meghajtása után némán és feszesen megfordulnak s eltávoznak a teremből». A képviselők ezután a Práternél várakozó gőzhajójukhoz hajtottak, miután a Jägerzeil-ben megálltak előbb, s veres tollat tűztek kucsmáikra, amivel a bécsiek meghatott ünneplését érdemelték ki. Batthyány még Bécsben maradt, hogy újabb egyeztetést kíséreljen meg. Kossuth akkor már odahaza a baloldal segítségével harcol a bécsi reakció ellen, melynek kevéssel később majd az egyezkedni próbáló Batthyány is áldozatává válik.

Eötvös nem a képviselőházi küldöttséggel tér haza, s nem is Battyhányval, illetve Deákkal, ahogyan Ferenczi Zoltán állítja. Sógorának és politikai elvbarátjának, Trefort Ágostonnak levele bizonyítja ezt, melyet szeptember 13-án Bécsben tartózkodó feleségének írt: «Sage Pepi und Agnes dass sie die Idee das Expatriirens aufgeben sollen.» (Mondd meg Pepinek és Agnesnek, hogy adják föl a kivándorlás gondolatát.) Szeptember 15-ről írja csak Trefort: «Ich war wie aus den Wolken gefallen als Pepi heute früh bei mir eintrat; ich hoffe er wird nicht auswandern müssen.» (Mintha a felhők közül pottyantam volna alá, amikor ma reggel Pepi beállított hozzám; remélem, nem kényszerül majd kivándorolni.)

Eötvösnek e korszakból való levelei mindmáig nem kerültek elő, — ezért Trefortnak, feleségével való levelezéséből kell leiki-állapotára következtetünk. Ezek a levelek 1848 szeptember 13-tól 29-ig (Eötvös és Trefort elutazásának valószínű napjáig) csaknem naponként, naplószerűen tükrözik Eötvös közvetlen környezetének gondolkodásmódját, — tehát órá is jellemzőek. Trefort leveleiben állandóan visszatér a kereskedelmi minisztériumban viselt államtitkári állásról való lemondás gondolata. Jellasicstól éppúgy fél, mint a forradalom további balrafejlődésétől. Tétovázás, ingadozás, — teljes bizonytalanság jellemzi ezeket a leveleket. Trefort egyszerre kívánna harcolni

Jellasics ellen, — és egyezkedni is Béccsel: «Ich weiss mich jetzt nicht recht zu orientieren. Ich glaube nicht dass es uns am Wege des Vergleiches gelingen wird — uns aus diesem verderblichen Wirren zu retten — wir müssten uns rüsten — stark rüsten — und unsern Feinde auf's Haupt schlagen, — eines Teiles rüsten — anders Teils besonnen sein; schlagen und unterhandeln — in diesem sollte nun unsere Politik bestehen.» (Nem tudok helyesen tájékozódni. Nem hiszem, hogy sikerül majd ez egyezkedés útján előrejutnunk, hogy megmenekülhessünk ebből a káros zűrzavarból, — fegyverkeznünk kellene — erősen fegyverkeznünk, — és ellenségünket jól fejbevágni, — egyrészt fegyverkezni, — másrészt józannak lenni; ütni és tárgyalni — ebben kellene álljon politikánk.) Feleségét hol Bécsben kívánná marasztalni, hol visszahívni, Pestre. Néha teljes letargiába süllyed: «mein jetziges Leben ist wie eine wahre Agonie — Was geschehen wird? Hirüber weiss ich in diesem Augenblick gar nicht zu orientieren. — Ich bin aber überzeugt dass die Dinge in kurzem entschiedene Wendung nehmen werden und wir uns bald sehen». (Mostani életem valóságos halódás. — Mi történik majd? Erről pillanatnyilag egyáltalán nem tudok tájékozódni. — De meg vagyok győződve, hogy a dolgok rövidesen döntő fordulatot vesznek, s mi csakhamar viszontlátjuk egymást.) De tüstént hozzá is teszi: «Ich kann nicht lesen, nicht arbeiten — ich kann wahrlich Stunden lang sitzen ohne zu ein Wort zu reden.» (Nem tudok olvasni, nem tudok dolgozni, — órák hosszat egyhelyben ülhetek, anélkül, hogy egy szót is szólnék.) Jellasics előrenyomulását eddig még semmi sem tudja megállítani. Szeptember 24-én már egészen komoran látja a jövőt: «wir sind der Gefahr der Jellasics'schen Invasion ausgesetzt — wenn wir nicht genug stark sind ihn bevor er gegen Ofen vorrückt zu schlagen — Gott gäbe es sonst sind wir schmachlich verloren — nicht wir Individuen aber der Staat — Ich bin froh dass Pepi hier sei.» (Ki vagyunk téve a Jellachich-megrohanás veszélyének — ha nem vagyunk elég erősek, hogy megverjük őt, mielőtt Buda ellen vonulna. — Adja Isten, különben csúfosan elvesztünk — nem mi, egyénck, hanem az állam. — Örülök, hogy Pepi itt van.) De még aznap egy másik levelet is küld: hallotta, hogy Bécsben felülkerekedett a reakció, s a város bombázására is sor kerülhet; kéri feleségét, utazzon gyermekükkel Badenbe.

Pesten a tehetős lakosság már csomagol, készül elhagyni a várost. Ilyen szándék nyomát azonban egyelőre nem mutatják

Trefort levelei. Akkor még bizonyára nem tartják lehetetlennek a Béccsel való megegyezést — jóllehet a nádor már elhagyta az országot. Eötvös közben ismételten megfordult Bécsben, azzal a küldöttséggel, melyet az országgyűlés küldött a birodalmi gyűléshez.

Szeptember 25-én mondja el Eötvös utolsó beszédét az országgyűlésen; az úrbéri törvény tárgyalásának halasztását indítványozza, az ellenzékkel ellentétben, de Kossuthal e kérdésben egyetértőn. Ez a beszéd még mit sem sejtet a három nap múlva bekövetkezendőkből. Eötvös mintha újból megtalálná azt a hangját, melyről valamikor ismertük: «csak most, mióta Magyarország megtámadt, csak most, mióta Magyarország legjobb vérével oltalmazza szabadságát, csak most lesz szabadsága állandó». De meg nem állhatja, hogy hozzá ne tegye ezt a mondatot: «A szabadságot vérrel kell áztatni, de nem utczákon, hanem a csatamezőn ontott vérrel.» Mintha felébredt volna benne a Búcsú Eötvöse: «Egyébiránt oly pillanatban élünk, hol minden magyarnak keblében csak egy gondolat élhet, s ez: a hazának megmentése; minden magyarnak csak egy érdeke lehet: a szabadság; hol minden magyarnak csak egy tulajdona van: a haza... Mellőzzünk tehát most minden kérdést. A magyar nemzet fenn akarja tartani szabadságát és fenn is fogja tartani, arra esküszöm!»

Ugyanezen a napon Trefort így ír feleségének: «Der Meinige (t. i.: Plan) ist nie mehr ins Amt zu treten, noch viel weniger ins Parlament — und sollt'es hier zu Land noch einmal ganz ruhig werden uns irgendwo auf dem Land zu etablieren; ich meine mit Pepi und Agnes.» (Az én tervem, hogy soha többé ne vállaljak hivatalt, még kevésbé képviselőiséget — s ha egyszer itt egészen nyugodt lesz falun, valahol falun letelepedjem; úgy értem, Pepivel és Agnessel.) Mégis, Eötvös beszédét őszintének kell éreznünk; a kivándorlást ugyanis akkor még sem ő, sem Trefort nem érezték közelinek. Szeptember 28-án váratlanul érkezik meg Budára Lamberg; Trefort épp aznap ír különösképp bizakodón feleségének, *Törvénytelennek* («gesetzwidrig») mondja Lamberg kineveztetését, reméli, hogy megnyerik a Jellasics elleni harcot, s Battyhány, valamint pártjuk fölülmaradnak («dass Battyhány und unsere Partei die Oberhand behalten werde»). Közben Trefort e sorokat írja, a város lakossága a köztereken, a Fehérvári-úton, a Gellérthegyen csoportosul: Batthyányt várják vissza a táborból. A képviselőházban Pázmándy vonakodik az ülést megnyitni: mintha mindenki valami

döntő, nagy eseményre várna. Pálffy János — ahogyan emlékezéseiben elbeszéli — Eötvössel együtt otthagyja az üléstermet, ebédelni mennek, a kaszinó felső éttermébe. Mikor éppen a «másik ételt» akarják megrendelni, nagy zajt hallanak a híd felől, — s nemsokára értesülnek róla, hogy a nép végrehajtott a Lambergen ítéletét. Pálffy elbeszélése szerint e híre Eötvös rendkívül feldúltnak látszott, s kijelentette, hogy elmegy az országból. «Én sokkal keményebb idegzettel bírok, mint Eötvös — írja Pálffy —, de azon borzasztó esemény oly hirtelen, úgy nem is sejtve, mint villám csapva le közénkbe, ... rám is nagy hatással volt. Mennyivel megfoghatóbb, s menthetőbb, hogy Eötvösre határozó befolyást gyakorolt. Az ő már izgatott, mondhatni beteg szerve egyszerre, mint test a kórválság alatt, meghajolt ezen külesemény előtt.» Pálffy János leírja a hídon tolongó tömeget, a «puskával, karddal, bottal, vasvillával fegyverzett, nyers, rongyos, meztelen nyakú és karú vad alakokat» — s kissé az erdélyi nemesúr borsódzásával, idegenkedésével emlékezik rájuk. Eötvös valóban, a tömegtől is megrettenhetett, s mintha csak a Telegdi nyárilakjának felgyújtására készülődő Dózsa-tábort pillantotta volna meg a Dunaparton. De hisz az elmúlt hónapok alatt nem egy utcai tüntetést láthatott és mégsem gondolt megfutamodásra.

Eötvösök megfutamodásának történetét az életrajzírók (Ferenczi, Vojnovich) vázlatosan beszélnek csak el, Csengery pedig csupa mentegetődzéssel említi, holott ennek, az egész életére kiható, döntő mozzanathnak lefolyása nagyon is tanulságos, — mert azt mutatja meg, hogy a legszebb elvek, a legbecsületesebb szándék is értéküket veszítik, ha a magatartás következetessége nem társul melléjük.

A szeptember 28—29-i eseményekről Trefortnak már említett, önéletrajzi naplója ad számot. Feljegyzései az ötvenes évek végén (valószínűleg 1859-ben) kerültek papírra; az események időpontját emlékezete tévesen őrizte meg: a Lambergen végrehajtott népítéletet 29-re teszi, holott az 28-án történt, — Eötvös elutazásának időpontja a népítélet másnapja, — vagyis, valójában szeptember 29 (Ferenczi is így említi), Trefortnál azonban, az időpont-tévedés következtében: 30-a.

A márciusi eseményekre visszatekintő Trefort megjegyzi, hogy a tüntetések nem voltak ingyére, s távoltartotta magát tőlük. Annál inkább örült a reformoknak, — de szerinte «túlságosan nagy» engedményeket tett Bécs, és nem jóhiszeműen. Trefort szerint elsőnek Eötvös küldte külföldre a családját (bizo-

nyára Szalay példája nyomán), majd ő is jobbnak látja, hogy felesége és gyermeke Bécsben várják be a további eseményeket. A szeptembervégi eseményeket Trefort a Kossuth vezette «csőcselék» műveként tartja számon. Az éjszakák annyira nyugtalanok voltak — különösen a népítélet előtti —, hogy azt Trefort és Eötvös a Svábhegyen töltötték. Trefort leírja a népítéletet, körülbelül ugyanúgy, mint Pálffy. Ugyanannak a napnak délutánjára Kossuth kérte őket Nyáryhoz, de közben Ceglédre utazott, s Treforték többé már nem is találkoztak vele. Trefort szerint Eötvös még aznap délután el akart utazni, — ő maga azonban még nem szánta rá magát, s azt mondta sógorának: ne várjon rá, — habár lehetséges, hogy csatlakozik hozzá. Másnap (a napló szerint 30-án, az időponttévedés miatt azonban, hihetőség: 29-én) Trefort délután 3 órakor Pázmándyval találkozott, s együtt keresték föl Nyáry Pált. Egyedül találták lakásán, s Nyáry «rettenetesen szidta» Kossuthot és a Honvédelmi Bizottmányt. Trefort és Pázmándy együtt távoztak. Útközben arról beszélt Trefort, hogy félti Batthyányt, akit egykönnyen Lamberg sorsa érhet el, akkora ellene a felzúdulás. Ekkor a «ravasz» Pázmándy bizalmasan közölte vele, hogy Batthyány a Jellasics-féle táboron át Bécsbe utazott, s többé nem tér vissza. Trefort úgy vélte, ezzel megszűnt az országban a «törvényes állapot». Tüstént kocsiba szállt, lakására sietett, melyet akkor látott utoljára, pénzt és téli ruhát vett magához, majd a Vízvárosba hajtatott, Bucsnyszkyhoz s Eötvöst ott találta. (Bucsnyszky József papköltőről Eötvös a Napló 1864. december 2-i és 4-i bejegyzéseiben szól, halálos betegsége kapcsán, mint olyasvalakiről, aki «Telekynén kívül az egyetlen ember, kit már mint gyermek szerettem s most ő is elmegy»). A várost «nehéz szívvel» hagyták el mindketten, bizonyára az esti órákban, — a Trefort-napló szerint szeptember 30-án, valójában azonban alighanem 29-én. A következő nap delén Bécsben voltak. A «Frankfurt Városához» címzett szállóban látták utoljára Batthyányt; csak a poggyászukat várták be, hogy továbbutazzassanak. Október 6-án következett be a Latour-on végrehajtott népítélet, s kitört az újabb bécsi forradalom, mire Eötvösök sietve továbbutaztak. Csak a Linz felé haladó hajón éreztek «megkönnyebbülést». Október 9-én érkezett meg Passauba, s onnét bérkocsissal, «omnibuszon», három napi utazás után Münchenbe érkeztek. Ennek az évnek két utolsó hónapját igen «keservesen» töltötték el, — s Trefort — a «nyugodt lelkiismeretével» vizsgasztalja magát, mivel úgy véli, «helyesen cselekedett».

E cselekedet «helyességét» mi ugyancsak másképpen ítéljük meg!

Az idézett adatokból nyilvánvaló, hogy Eötvös Lamberg után, azért utazik el, mivel tudja, hogy a cél, melyhez oly ma-kacsul ragaszkodott: a magyar «átalakulás» összehangolása a monarchiával — végkép lehetetlenné vált. Eötvös kétségtele-nül, nem csupán Kossuth és a balfelé fejlődő magyar forradalom elől menekül, — hanem: a bécsi reakció elől is.

4

Eötvös e korszakának maradandó alkotásait minisztériumá-nak munkájában, s főként az elemi iskolai oktatásról szóló javas-latban találhatjuk meg.

A Magyarország 1514-ben befejezésében Lőrincz már ki-mondotta a szavakat, melyek Eötvös miniszteri tevékenységének mottójául is szolgálhatnak: «A nép szabaddá nem válhatik, míg lelki sötétség fogja körül.» Eötvös ezt a «lelki sötétséget» nagy-arányú nevelési programjával kívánja eloszlatni, mely ily-módon mintegy kiegészíti a 48-as törvényeket, s hozzájárul ahhoz, hogy a kivívott jogokkal valóban élni is tudjon a nép.

Hajdu János, az Eötvös első miniszterségéről szóló mono-gráfiájában behatóan ismerteti a minisztérium közoktatás- és vallásügyi intézkedéseit. Az ügyiratforgalom egyedül 1848-ban, megközelíti a 7000-et. Az ügyosztályok közül a közoktatásinak vezetői állását nem töltik be; az ügyosztály közvetlenül Eötvös, illetve Szász Károly irányításával dolgozik. A minisztérium lét-száma, a miniszteren és az államtitkáron kívül 52 fő, — ebből 33 a «fogalmazási» karban, 19 pedig az irodában. A tisztviselők közül aránylag sokan álltak a helytartótanács szolgálatában: a «fogalmazásiak» közül 14, az irodaszemélyzetből pedig 8.

A minisztérium számára komoly feladatot jelentett az egye-temről szóló 1848. évi XIX. számú törvénycikk végrehajtása; a javaslat vitája még a rendi országgyűlésen folyt, s a felsőházi vitában Eötvös is részt vett. Nagyobb jelentőségű volt azonban az 1848. XXX. sz. tc., mely a vallás tárgyában intézkedett, s a felekezetek «teljes egyenlőségét és viszonyosságát» mondta ki. A törvény állami tehernek nyilvánította az egyházi és iskolai költségeket, és a «bevett vallásfelekezetek» iskoláinak látogatá-sát «valláskülömbőség nélkül mindenkinek kölcsönösen» meg-engedte. Andics Erzsébet rámutat azokra az elgáncsolási törek-vésekre, melyekkel a katolikus főpapság ennek a törvénynek útját megakadályozni igyekezett; s ugyanő mutat rá a 48-as kormány «nagyértékű engedékenységére», a klérussal szem-

ben. Eötvös terve a törvénnyel kapcsolatban az volt, hogy részletes javaslatot dolgoz ki az egyházi és iskolai kiadások rendezésére, de nem tudta megvalósítani, mivel a minisztérium nem kapott elegendő kimutatásokat a lelkészi és tanítói jövedelmekről. A törvény végrehajtásával, az iskolai és egyházi kiadások fedezésével, valamint a készülő elemi iskolai törvénnyel kapcsolatos kérdések megbeszélésére Eötvös 1848 június 1-re tanácskozásra hívta a püspöki kart. Az értekezlet után Eötvös felhívást intézett a püspökökhöz és arra kérte őket, hogy az elintézetlenül maradt vallási kérdések megoldása végett, még az országgyűlés megnyitása előtt közöljék vele nézeteiket ez ügyekről. A kormány egy katolikus nemzeti zsinat összehívását is tervezte, 1849 augusztusában, de erre már nem került sor. De Eötvös 1848 augusztusára a protestáns felekezetet is értekezletre hívta össze, s azon 11 egyházkerület követői jelentek meg. A délszláv nemzetiségek elszakadási törekvései, s a bécsi reakciós körök intrikái mutatkoztak meg azokban a bonyodalmakban, melyek a «görög-nemegyesült-kongresszus» összehívásával jártak. Mint Hajdu János írja, Eötvös már április folyamán felszólította a karlóczai püspököt, hogy az «ónaptár» szerinti május 15-re hívja össze a kongresszust. Ez azonban a nagykikindai véres események miatt június 15-re marad, Karlócza helyett: Temesvár székhellyel. A Bécs zsoldjában álló Rajacsics érsek, a görögkeleti klerikális reakció vezetője a kongresszus előtt patriárkává kiáltatja ki magát, — és megerősítését közvetlenül a császártól kéri. Eötvös erőlesen tiltakozott e lépés ellen, a választást érvénytelenné nyilvánította, a papságot eltiltotta a törvénytelen patriárkának való engedelmességtől, s intézkedett, hogy Rajacsics leváltassék, ami augusztus 2-án meg is történt.

Mind Andics Erzsébet, mind Hajdu János kiemelik azokat a nehézségeket, melyekkel Eötvösnek a katolikus főpapság miatt meg kellett küzdenie. A *Religió és Nevelés* című katolikus folyóirat «főelleneink székhelyének» nevezi a «kultuszminiszteri osztályt», s a nép «rendszeres dekatholizáltatása» miatt panaszkodik. Andics Erzsébet hivatkozik arra, hogy a kormány messzeemenően igyekezett eleget tenni a klérus kívánságainak, amit a megüresedett, öt főpapi szék sürgős betöltése is bizonyít, s leginkább Hám Jánosnak a bécsi udvar kreatúrájának hercegprímási kineveztetése. Eötvös engedékenységre és túlzott jóhiszeműségére példának Haulik zágrábi püspök esetét említi Andics, akit Eötvös formálisan védelmébe vett, holott a lapok már megírták, hogy az ő szerepe Rajacsicséhoz hasonló.

Eötvöst és minisztériumát a klérus állandóan támadta, s a miniszternek még az első papság ügyében, a püspöki karhoz intézett kérése is eredménytelen maradt. De a klérus reakciós aknamunkája igazában csak az elemi- és középiskolai oktatás rendezése ellen mutatkozott meg.

A klérussal folytatott harcok és feszültségek közepett Eötvösnek enyhülést, feloldódást az ifjúsággal való közvetlen kapcsolatok jelenthettek. Az egyetemi ifjúság a körében megjelenő Eötvöst, mint az «új rendszer megváltóját» fogadta; Eötvös valóban, hozzájárult a naponkénti misehallgatás kötelezettségének eltörléséhez, engedélyezte a szórakozóhelyek látogatását, s megengedte, megkönnyítette a diákok számára a nemzetőrségbe való belépést is. Hajdu János adataiból tudjuk, hogy Eötvös a pesti evangélikus iskolát is felkereste, s ott, a padokban ülve hallgatta a tanítást, — mégpedig az 5—7 éves lányoknál a «hangoztató olvasási módot, mely különösen látszott őt érdekelni». Az oktatást sehol sem szakította félbe, «minden tanító azt a tárgyat folytatta, amely éppen soron volt».

Eötvösnek figyelemreméltó közoktatási reformtervei voltak. Hajdu szerint: «Eötvös a népoktatás kérdését, igen helyesen, annál a pontnál ragadta meg, amely minden tanügyi reformnak gyökere, s melyen nagyrészt múlik minden javítási kísérlet sikere is: *a tanerők képzésének problémájánál.*» Eötvös főként a német tanítóképzők példájára gondolva igyekezett a magyar tanítóképzést megoldani, s a meglévő, elhanyagolt tanítóképző intézetek reformjára törekedett. Ebben a törekvésében is a klerikális reakció gáncsvetéseivel kellett találkoznia, — mint általában, minden olyan tervében, mely a nép műveltségi színvonalának emelésére irányult. Eötvös ugyanis 12 ifjút szándékozott német tanítóképzőkbe kiküldeni, két esztendei tanulmányi időre, hogy visszatértük után, tanítóképzőintézeti tanárként működjenek. Andics Erzsébet tanulmánya rávilágít arra a rágalom- és hazugsághadjáratra, amit a klérus e terv kapcsán a minisztérium és annak vezetői ellen elindított: «Ugy igyekeztek a dolgot feltüntetni, mintha a kultuszszókegyházi kormányzat katolikus ifjakat a katolikus alapítványok pénzén református tanítóképzőkbe akarna küldeni.» E vádaskodás és heccelődés ellen végül is Szász Károlynak a Honvédelmi Bizottmánytól kellett védelmet kérnie.

A tanítók pedagógiai színvonalát akarta emelni Eötvös azzal is, hogy tanügyi folyóirat megindítását tervezte. Hajdu

szerint ebben ő Guizot példáját követte. Elhatározta ezenkívül állami gazdasági tanintézetek létesítését.

Igen fontosak voltak Eötvös tervei és intézkedései a közép-fokú oktatás terén. A gimnáziumokban az elavult osztálytanítási rendszerről a szaktanításra akart áttérni, s általában a humanioráknak a reáliákkal való egyensúlyára törekedett. A valóságoktatást a reform a rendes iskolai oktatás programján kívül helyezte, kötelezővé tette a tankönyvet, s a templombajárást csak ünnepen vagy vasárnap ismerte el kötelezőnek. Andics Erzsébet rámutat, hogy «A katolikus egyház vezetői az egyházra nézve sérelmesnek nyilvánították a szaktanításra való áttérést és a legélesebben tiltakoztak ellene». A minisztérium, óvatosan, csak két iskolában, a piaristák pesti és budai gimnáziumában tért át a szaktanításra amiért, Andics szerint a minisztériumot «az alaptalan vádak egész tömege érte. Ugyanezek a körök a pesti piaristákat ugyancsak alaposan meghurcolták a katolikus közvélemény előtt azért, hogy ezek a miniszter fenti rendeleteit, ha tiltakozások közepette és húzódozva is, de *részben* végrehajtották».

Eötvösnek és minisztériumának 1848-as működését számbavevé, meglepő, hogy annyi külföldi megbízatás és út mellett, hány helyes reformtervre maradt még ideje, — miközben pedig súlyos harcokat kellett vívnia a klerikális reakcióval, — illetve, az elemi iskolai törvényjavaslat miatt, a helyes elveket oly harcosan képviselő ellenzékkel is. Eötvös intézkedései közül, e korszakból meg kell még említenünk az egyetemi alapszabályok kidolgozását, melyek szövegét Hajdu János közli első ízben, a selmeci bányászati és erdészeti iskola ügyének rendezését, melyről minisztersége utolsó napjaiban rendelkezik Eötvös, a bécsi Theresianummal kapcsolatos intézkedéseket, valamint a műzeumi és könyvtári reformokra vonatkozó «javallatokat».

A köznek *hasznos* cselekvésre, mely után Gusztáv kevéssel a halála előtt oly forrón vágyik, Eötvösnek most ugyancsak bőven nyílik alkalmá. Ez a tevékenység összhangban van Eötvösnek a Magyarországon 1514-ben utolsó lapjain kifejtett politikai elveivel is. Kevés tárca munkája nyomán támad is oly lelkes visszhang, mint épp az Eötvösé nyomán. Ez a visszhang igazolhatja, bátoríthatja őt, a klerikális reakció ellen vívott harcában. Hajdu János valóságos «pedagógiai újítási lázról» ad hírt, s az 1790. évihez hasonló tanügyi fellendülés jeleit tartja számon. Ugyanő idézi a soproni evangélikus főiskolai tanárok levelét, mely szerint a «legüdvösb reformokról» ama férfi neye kezeske-

dik számukra, «ki a nevelési ügy élén áll, s kinek eddigi írásai mindmegannyi nagyszerű bizonyosságai a nép szellemi emelése melletti buzgalmának». És Hajdu hozzáfűzi: «Egyszerű tanítóemberek hasonló erős hitükről tesznek bizonyosságot nagynevű vezérük személye mellett.» E jelenségek láttán sajnálattal kérdezhetjük, ugyan miért nem tudott megmaradni Eötvös a tárcájával kapcsolatos harcok és feladatok mezején, — tettvágya miért is csábította a politika olyan területeire, melyeken a nála erősebb egyéniségek, Kossuth és Széchenyi szava volt döntő? Ha már nem tudott Kossuth mellé állni, — miért nem maradt meg a «szakminiszteri» területen, ahol írói művéhez méltó emléket állíthatott volna magának? Sajnos, a későbbiekben is látni fogjuk, Eötvöst mindvégig kínozza majd a «nagypolitikai» becsvágy, s mindvégig mardossa az elégedetlenség, amiért e téren csak a «második személy», s legjobb esetben a sugalló, a tanácsadó szerepéhez juthat.

Pedig örömet lelhetné már abban is, hogy minisztériumához az egész országból halmazával érkeznek a különböző reformjavaslatok, melyek «az ovódától és abc tanulástól az egyetemig az iskolaügy minden fokozatára» kiterjeszkeudnek. 1848 pedagógusainak haladó szelleme nyilatkozik meg e javaslatokban, valamint azokban az elvekben is, melyeket Tavasi Lajos, a pesti evangélikus gimnázium tanára fejt ki: «Felekezeti lehet a hitvallás, de a tudomány sohasem lehet az» ... vagy: «A múlt századokban a pap választta el minket, a jelen és jövőben a tanító fog egyesíteni.» Egy nagy korszak eszméitől áthatott pedagógus-nemzedék meggyőződése, bizakodása lángol Eötvös körül, s könnyítené meg munkáját, ha a kabinet-viszálykodásokban, a Kossuth elleni intrikákban vállalt szerep helyett inkább egy nép nevelőjének szerepét választaná. Milyen kár, hogy jellegzetesen jogi műveltsége kevésbé kedvezett Eötvösben, a pedagógiai szenvedély fellobbanásának!

1848 legjelentősebb pedagógiai eseménye, az első magyar egyetemes tanügyi kongresszus is, a haladó eszmék jegyében ül össze 257 taggal, július 20-tól, 24-ig. A kongresszuson részt vevők névsorában ott találjuk Táncsics Mihályt is; a program-pontok radikális és demokratikus volta mutatkozik meg abban, hogy a kongresszus előkészítői az egyház és az oktatásügy teljes elkülönítésének alapján állnak, s a közoktatási minisztériumnak a vallásügyitől való elkülönítését követelik, továbbá, a tanulmányi és fegyelmi terveket az egész tanítóóság által kívánják kidolgoztatni, stb. A bizottság előtt, mely a kongresszusi

határozatokat a miniszter elé terjesztette, Eötvös egy önéletrajzilag érdekes kijelentést tett, s ezt Hajdu János is idézi. Eötvös arra hivatkozik, hogy ifjúkori álma volt már, hogy ereje és tehetsége szerint a nevelés, s főleg a népoktatás terén szolgálhasson hazájának, mert itt tapasztalta a legnagyobb hiányokat, és itt látta a legsürgősebb segítség szükségét. Ez a vallomás összhangban áll Eötvös egyéniségével és életművével, s csupán az a meglepő, hogy A falu jegyzője néhány részletén kívül (Tengelyi iskolás évei) nem adott neki kifejezést írásaiban, sőt, hogy e fontos kérdés a centralista csoport programjából teljesen hiányzik.

Eötvös 1848-as korszakának kétségtelenül legfontosabb, s legtöbb vihart megért műve: törvényjavaslata az elemi oktatásról. E javaslat demokratikus jellege elsősorban az oktatás ingyenességében (5. §), a vallásoktatás elkülönítésében (12. §), magának a tantervnek széleskörű voltában (9. §) és az oktatás állami irányításában mutatkozik meg.

Hajdu János rámutat arra, hogy Eötvös javaslata sokkal inkább rokon az 1789-es francia forradalom eszméivel, mint például a Guizot-féle oktatási törvény, s demokratikus jellegét illetően miben sem marad Carnot 1848-as elemi iskolai terveze mögött. Eötvös nevelési alapelve a Talleyrand-éval, a Condorcet-ével azonos, akik a forradalom idején készült tervezeteikben a népnevelést a politikai jogok gyakorlásának előfeltételként tekintik. Ugyane meggondolások alapján tiltakozik Eötvös is, amikor a képviselőház halasztani kívánná az augusztus 3-án benyújtott javaslat tárgyalását: «Elhalasztani a nevelési intézkedéseket nem más, mint azon időpontot elhalasztani, melyben a nép azon jogot, melyet az állam adott, valósággal élvezheti...» — jelenti ki Eötvös, és ebben az érvelésben nem a «doktrinér» szólal meg, hanem a felvilágosodás eszméinek örököse: «Kérem a Háztól akar-e mindent elkövetni, hogy e pár szó: szabadság és egyenlőség valóvá váljék? Nevelés nélkül az egyenlőség semmi; nem egyéb, mint pusztá szó...» Eötvös nevelési reformjai igazában, a népet érintik: «... a nevelés az, mi által az első néposztálybeliek az állam által nekik adott jogok élvezetére képesekké tétetnek.»

A javaslat, melyet Eötvös véd, a közös iskolák ügyében megannyi kényszerű egyezkedést, megalkuvást tartalmaz. A 13. §. szerint ugyanis «amely községben több hitfelekezet van, minden hitfelekezet számára külön elemi iskola nyittatik, ha egy-egy felekezet iskolába járó gyermekeinek száma 50-re megyen».

Ez a megoldás a felekezeti iskolák fennmaradását segíti elő, — tehát, ahogyan Andics Erzsébet megállapítja, a klérus reakciós befolyásáról tanúskodik. A javaslat képviselőházi tárgyalása alkalmával a küldöttek hevesen tiltakoztak a felekezeti iskolák rendszere ellen, s Hajdu adatai szerint Palóczy László, aki még járt a II. József-korabeli közös iskolába, «személyes tapasztalatai és emlékei alapján melegen» ajánlotta azt. Andics szerint Eötvös «nem csinált titkot abból, hogy saját elvi álláspontjának másféle javaslat felett volna meg. S itt megint találkozunk a katolikus egyháznak tudatosan tett engedmények már ismert politikájával.»

A törvényjavaslat hét ülésen át tartó szenvedélyes vitát váltott ki; közel másfélszáz felszólaló foglalkozott vele, majd végül a képviselőház 181 szavazattal, 86 ellenében elvetette a javaslatot. Eötvös, mint láthattuk, le akart mondani. Az eredeti javaslat megmentése érdekében Pázmándy Dénes augusztus 9-én «közvetítő» javaslatot tesz: az állami iskola elvének fenntartása mellett, a felekezeteknek «szabadságában álland, magok erejéből természetesen, külön iskolákat felállíttatni, ha nekik tesszik». Deák Ferenc, miközben a katolikus alapítványok állami jellegét hangsúlyozta, — maga is a felekezeti iskolák megengedése mellett szólalt fel, s hír szerint, több miniszter, köztük Kossuth, Pázmándy indítványának elfogadásától tette függővé tárcáját.

A kormány tehát messzemenően engedékeny volt a klérussal szemben, a klérus viszont, — ahogyan Andics Erzsébet rámutat: «... valóságos pergőtűzet indított a kultuszminiszter és azon keresztül a kormány ellen azért, hogy az elemi oktatásra vonatkozó törvényjavaslatot nem tárgyalta meg előbb az egyház képviselőivel. Amikor pedig a felsőház elé került a kérdés, ahol a katolikus főpapok a katolikus főurakkal együtt döntő befolyással bírtak, ez az elemi iskolák reformjáról szóló oly égetően sürgős törvényjavaslatot levette a napirendről.»

A közös iskolák ügyében történt megalkuvások ellenére, a törvényjavaslat alapelvei haladóak és tiszták, s a fiatal miniszter méltán idézheti őket az országgyűlés emlékezetébe: «az utolsó hongyűlés a szabadságot és egyenlőséget kimondotta, s azt hiszem, a jelen hongyűlés most ez elvtől elállni nem akar...» A javaslat védelme során pedig, amikor az ellenzék támadásaira helyenként nagyon is bágyadt érvekkel és magyarázkodásokkal felel, egy ízben megtalálja az igazi szavakat, melyek méltók a falu jegyzőjének írójához: «Volt idő, midőn a polgári társaság-

nak, úgy látszik, csaknem egy fő feladata volt, fenntartani az osztály közti különbséget; hogy akkor az állam a nép nevelésre nézve nem tett semmit, az igen célszerű volt, mert osztálykülönbségek fenntartásának nagyobb s hatalmasabb eszköze nem lehet, mint azon negatív eszköz, hogy a nép nem neveltetik.»

A közös iskolák kérdésében Eötvös félreérthetetlenül leszögezte a maga álláspontját, amikor «kívánatosnak» tartotta, hogy «minél előbb» elkövetkezzék az idő, «mikor a népnevelésben, mint a felső nevelésben is, a vallások szerinti elkülönözés nem leend szükséges», — majd «részemről kimondom nyíltan, hogy én magam is az oskolák közösségét sokkal jobbnak, sokkal célszerűbbnek tartom», — vagy: «én a közös iskolát nem csak károsnak nem tartom, sőt tartom oly célnek, mely felé törekednünk kell» Eötvös, aki a centralista program, a cenzus, a börtönügy, a zsidó emancipáció nem kevésbé kényes kérdéseiben annyira nem ismert megalkuvást, — Eötvös, aki A karthausiban a «féligazságok» ellen szolt: most ellentétbe kerül önmagával, s a gyakorlati politika terére lépve, máris megalkudni kényeszerül.

De, 1848 szeptemberében, még súlyosabb megalkuvást hajtott végre. Es e megalkuvásban tulajdon magával, — tulajdon, eddigi műveivel került ellentétbe. Ennek a megalkuvásnak következményei látszanak meg az ötvenes évek során kifejtett tevékenységében is.

Hatodik rész

EÖTVÖS A FORRADALOM UTÁN

Ferenci szerint 1850 december 4-ig — a Trefort-napló szerint november végéig marad Eötvös külföldön. Az 1848-as évet Münchenben tölti, s a királyi könyvtárból 30—40 kötetével szállítja lakására a jog- és állambölcséleti irodalmat. A Napló 1864 október 29-i bejegyzése emlékezik csak vissza erre a korszakra. Eötvös 1864-ben ismét Münchenben járt, ahol Júlia nénye férjének, Vieregg Károly lovassági ezredesnek halála után, családi ügyeket kellett rendeznie. Magányos sétáin felkereste azokat a házakat, melyekben 1848—49-ben, családjával lakott: «Az egyiknek ablakain gyermekek néztek ki, körülbelől oly korúak, minők akkor az enyimék voltak. Lelkemben száz emlék támadt fel. Életem egyik legnehezebb korszakát töltöttem e városban s alig van valami, mire visszatekinteni jól esnék. Mi egészen másképp alakult életem, mint akkor gondolám. De épen ezért nincs hely a világon, hol magamat kellemetlenebbül érzem, örülni fogok, ha ismét tovább állhatok.»

Trefort szerint nem voltak nélkülözéseik, de szűkösen éltek. 1849 nyarát Salzburgban töltötték. Kirándulásaikat «keserű melékízzel» töltötték meg a hazulról érkező hírek. Salzburgban tudta meg Trefort, hogy könyvtárával együtt lakása is, mely az István főherceg-szálloda szomszédságában volt, a bombázások következtében tönkrement. 1849 szeptemberében Trefort Pestre, majd Bécsbe utazott, hogy «tájékozódjék» a körülményekről, s a jövő kilátásairól; de nem tetszett neki a «levegő», s úgy gondolta, ha már a forradalomban nem vett részt, a reakció rémtetteinek sem kíván tanúja lenni. Visszatért tehát Salzburgba, s magával vitte Rosty Pált is. Batthyány kivégeztetésének hírére hitetlenkedő borzadással hallották odakünn. 1849—50 telén javultak lakásviszonyaik; Eötvösék 1850 áprilisától Tutzingban telepedtek le, — Treforték azonban már szeptemberben Pesten voltak, s a Zrínyi-utcai Karczag-házban béreltek lakást. Eötvösék csak november végén érkeztek meg, Trefort szerint és a telet

Velenczén töltötték. 1851-ben pedig beköltöztek az újonnan épült svábhegyi házba.

Eötvös emigrációs töprengéseinek gyümölcse: *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra* című műve (továbbiakban: *Uralkodó Eszmék*). Ezt a művet még a haladó közvélemény egy része is jóhiszeműen sokra becsülte, mint olyat, melyben Eötvös liberális «megértést» tanúsít a szocializmus, sőt a kommunizmus eszméi iránt. Az *Uralkodó Eszméket* általában, mint a magyar bölcséleti irodalom egyik kimagasló teljesítményét, — sőt, mint Eötvös életművének koronáját volt szokás számontartani.

Kétségtelen, hogy az *Uralkodó Eszmékben* kifejtett elvek Eötvös egész, 1848 utáni működését átszövik, s felbukkannak, nem csupán a *Gondolatokban*, valamint naplójában, hanem három német nyelvű röpirata, és a *Nemzetiségi kérdésről* írt tanulmánya is rajtuk épül. Az *Uralkodó Eszmék* kulcsot szolgáltatnak az egész, 1848 utáni Eötvös megértéséhez s egy hosszú időn át, tagadhatatlan következetességgel végigvitt gondolkodás, töprengés szüleményei. Az *Uralkodó Eszmék* felépítése, szerkezetének logikus tisztasága, tagadhatatlanul, példa nélküli, Eötvös egész életművében.

Mégis, az *Uralkodó Eszmékben* Eötvös életművének — nem koronáját, — hanem: megtagadását kell látnunk. Az *Uralkodó Eszmék* nem továbblépést, fejlődést jelent ebben az életműben, — hanem: megállást, sőt, igen nagy hanyatlást. Az *Uralkodó Eszmék* visszafordulást jelent azon az úton, melyen Eötvös *A karthausival* elindult, s melynek állomásait *A falu jegyzője*, és a *Magyarország 1514-ben* jelzik.

Az *Uralkodó Eszmék*: visszavonulás, — és egy haladó mult legjavának megtagadása.

Az *Uralkodó Eszmék*: látszatra elvont, s a liberális állam-eszmét konkrét vonatkozások nélkül taglaló műnek tetszik. Lét-rejöttére nézve értékes és hitelesnek látszó útbaigazítással szolgálnak Csengery Antal sorai, melyek szerint Eötvös «történelmi irányú és bölcselő lelke keresni kezdte az 1848-i események kapcsolatát a nagy francia forradalom eszméivel. Ijűkora óta sokat foglalkozott annak történetével; most újra elővette Thiers nagy munkáját s egyes memoireokat». Csengery szerint tehát az *Uralkodó Eszmék* az 1848-as eseményekhez kapcsolódnak, — és a továbbiakban látni fogjuk, ez a megállapítás mindenkép helyes.

A mű létrejöttéről még Trefort közöl ugyancsak hitelesnek bizonyuló adatokat. Trefort szerint Eötvös már 1837-es külföldi útja előtt is foglalkozott a tervvel, hogy megírja a «keresztény» civilizáció történetét; «élete főművének szánta ezt; e cél szabta meg olvasmányainak irányát, rég gyűjtötte hozzá az anyagot, jegyezte gondolatait.» Később, amikor «egészsége, ereje s egyéb viszonyok miatt» kételkedni kezdett benne, vajjon e nagy művei megírhatja-e, az összegyűjtött anyag nagy részét az Uralkodó Eszmékben használta fel. Trefort állítása szerint tehát az Uralkodó Eszmék anyagának egy része már összegyűlt, amikor Eötvös Münchenbe megérkezett.

Csengery és Trefort adataiból két tényt kell kiemelnünk: egyrészt azt, hogy az Uralkodó Eszmék az 1848-as események gyümölcsei, — másrészt azt, hogy a bennük feldolgozott anyag egy része 1848-nál korábbi keletű. Trefort megállapításához hozzátehetjük: nem bizonyos, hogy Eötvös 1848 előtti gondolkodásában az összegyűjtött anyag ugyanolyan végkövetkeztetésekkel és tanulságokkal szolgált volna, mint aminőkkel az Uralkodó Eszmékben találkozunk. Hisz az Uralkodó Eszmékben kifejtett elveket is más-más módon alkalmazza Eötvös, a három német nyelvű röpirat közül az első kettőben, a harmadikban, és másként a nemzetiségi kérdéstről szóló írásában is.

Nem kétséges, hogy Eötvös elsősorban a szabadság és egyenlőség, és talán a nemzetiség eszméjére vonatkozóan gyűjtött anyagot, már 1848 előtt, — főként a felvilágosodás filozófusainak műveiből, és a francia forradalomról szóló munkákból, de ókori szerzőkből, sőt, az utópista szocializmus gondolkodói-ból is. Külföldi kutatásai során ezt az anyagot még bőségesen kiegészítette, főként friss, az 1848-as eseményekkel foglalkozó művekkel, s ezek sorában első helyen állnak a liberális gondolkodók (főként Guizot) munkái, melyek ugyancsak magukon viselik az 1848-as júniusi események miatti burzsoá megrettenés bélyegét.

A szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméiből Eötvös különféle, a politikai események következtében változó — módosuló tanulságokat vont le 1850 és 1865 között írt műveiben. Minden jel arra mutat, hogy az Uralkodó Eszmék című könyve a fenti eszmékből vont okfejtéseknek, következtetéseknek *egyik* változata csupán, — *nem pedig: első és alapvető* megfogalmazásuk.

Elvont és általános jellege ellenére, kézenfekvő, hogy az Uralkodó Eszmék nagyonis konkrét, s a 48-as eseményekhez

kapcsolódó cézzattal születt meg. Etes szemmel észrevette már ezt Halász Imre, aki figyelmeztet bennünket, hogy amikor az Uralkodó Esmék az államról szól: az osztrák öszbirodalomra kell gondolnunk, — az állam és társadalom «ellentéteinek» elemzésénél pedig: Ausztria és a magyar nép sajátos viszonyára.

De Halász Imre véleményén túlhaladón, kijelenthetjük: az Uralkodó Esmék mélyén Eötvösnek az a szándéka rejlik, — hogy alapot teremtsen politikai cselekvése, sőt, világnézete számára. Az Uralkodó Esmék nem csupán tartalmában, gondolatmenetében, következtetéseiben és tanulságaiban, — de még *létrejöttében* is összefügg Eötvös megfutamodásával.

Ennek bizonyítására Eötvösnek egy kéziratos vázlatát kell tanulmányoznunk, mely nem egyenesen az Uralkodó Esmékhez készült, — s melyet 1848 végén, Münchenben vetett papírra (Nemz. Múz. Kézirattár, 1509, Fol. Hung.). Ezt a vázlatot egy olyan mű terveként készítette el, melyben az 1848-as eseményeket készült elemezni, — s megmutatni a «kiutat», a forradalom létrehozta «válságból». A vázlat *egy részét* olyan fejezetek terve foglalja el, melyeket később az Uralkodó Esmékbe olvasztott be. Magának a vázlatnak egyes gondolatait pedig részletesebben kidolgozta röpirataiban. A vázlat első felét a 48-as események elemzése foglalja el, — második fele pedig: az Uralkodó Esmék soimmás tervének tekinthető, tervnek, melyet Eötvös később elmélyített, részletekbe mélyedőn kidolgozott. A vázlat első és második fele logikailag összefügg egymással. Ami filológiailag is bizonyítja, hogy az Uralkodó Esmék már létrejöttében is, a magyar 48-as események gyümölcse, — és ezt a művet eredetileg a «kivezető út» megmutatásának szánta Eötvös, — mégpedig sokkal konkrétan, mint ahogyan azt műve bevezetőjében bevallja, aholis a magyar 48-ról nem tesz említést.

A vázlat első felét, vagyis a 48-as magyar forradalom és a bécsi májusi forradalom elemzését Eötvös nem dolgozta ki. Az 1849-es és a későbbi események ettől a szándékától eltávolították. S így csak a vázlat második feléből születt mű, — de a konkrét, magyar helyzet, az Eötvös átélte magyar 1848 elemzése nélkül. Ezt a helyzetet, valamint későbbi következményeit, az Uralkodó Esmék csak lappangó háttérként rejti magában.

A vázlat első pontja már megfogalmazza a kérdést, mely előtt megtorpant Eötvös 1848-ban, s melyre szeptemberi meg-

futamodásával adott feleletet: «Micsoda viszonyban állt Magyarország tisztán a törvényes szempontot tartva szemünk előtt a birodalom többi részeihez a Márcziusi napok előtt?» A továbbiakban Eötvös a 48-as magyar események félreérthetetlen igazolására törekszik, — ami egyébként azért is indokolt, mivel ő maga részese volt ez eseményeknek. Fejtegetéseinek egyrészt *Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs* című röpiratának (1859) I. fejezetében használta fel. Mindenekelőtt leszegelte az ország fejlődése, és feudális törvényei közti ellenmondást, — márpedig «hol a dolgok helyzete a törvénynek csak részben felel meg, ott később elébb vagy a törvénynek, vagy a dolgok helyzetének változni kell.» A továbbiakban a magyar pártokat jellemzi, s azt állítja, hogy az országnak sem igazán konzervatív, — sem igazán haladó pártja nem volt. Fejtegetéseinek ennél a részénél Eötvös már tudatosan szembehelyezkedik Kossuthtal, — de ugyanakkor az udvari reakcióval is. Ebből a kétirányú szembehelyezkedésből származott szeptemberi megfutamodása is. Haladó és konzervatív párt helyett, szerinte «két ellenkező értelemben működő forradalmi párttal találkozunk, melyeknek egyike a törvénnyel, másik a dolgok állásával tette magát ellentétbe.» Eötvös egy minden forradalmiságtól távol álló «haladó» pártot kívánt volna szembeállítani egy ellenforradalmiságtól ment konzervatív párttal. Ugyanez a gondolat nyer kifejezést abban a Macaulay-idézetben is, melyet már 1850-ben. *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich* című röpiratának jelmondatául választott. És ez a felfogás az Uralkodó Eszmék liberalizmusára is rányomja bélyegét.

A vázlat ezután a két párt helyzetét vizsgálja, II. József uralkodásától kezdve, s megállapítja, hogy azok egyforma erővel álltak egymással szemben: egyiknek fegyvere a királyi *veto* volt — másiké a *vis inertiae*, s emiatt — «sem az absolutismus felé, sem Magyarország önállása felé nagy lépések nem történtek.» Eötvös igen szellemesen elemzi a két párt programjában mutatkozó ellentmondásokat, — de az elemzés merőben formális marad, s a való helyzetnek, a magyar ellenzék történelmi helyzetének teljes meg nem értése jellemzi. Az ellenzék programjában mutatkozó ellenmondások megállapításánál oly mértékű centralista elfogultság jellemzi, aminővel írásaiban még nem találkoztunk: «Az úgynevezett haladó párt ámbár a jelen helyzet rossz következményeit olly élénken festé, a megyei rendszer tagadhatatlan visszaéléseit orvosolni nem engedé, s meleg részvétellel a nép szenvedésej iránt, az mi nélkül a népet bizto-

sítani nem lehet egy erős kormányt lehetetlenné teszi.» Eötvös a továbbiakban elemzi az ellenzéki programmot (vallásszabadság, úrbéri viszonyok megszüntetése, városok képvisellete, közös teherviselés), mely «egyáltalában a középkorból elmaradt törvénykezési és egyéb visszaélések» megszüntetésére törekszik, — s rámutat arra, hogy a kormánypárt programjában (a katolicizmus védelme, nemesi kiváltságok fenntartása, jobb közigazgatás, stb.) csupán a nemzetiségi kérdés jelent olyan «tért, melyben a magyar nemzetiség állítólagos zsarnokságát hozva fel, magát az alkotmányos pártnál kedvezőbb helyzetbe látja.» Forradalminak, «nyugtalanítónak» azért látja Eötvös a 48-hoz vezető fejlődést, mivel, a pártok harca egyiknek győzelmét sem hozza el, hanem ehelyett «... a közhatalom és igazgatásnak minden ágai a nép előtt vagy gyűlöletessé tettek, — vagy az életnek minden egyéb viszonyai, ... vallás, birtok, jog, stb. kérdésbe vétettek.» Eötvös itt a forradalmi viszonyok miatt panaszkodik, s akárcsak Széchenyi, magát is «felelősnek» érzi miattuk, habár ezt nem írja le. De az kétségtelen, hogy ő ekkor, ebben a korszakában, — voltaképp A falu jegyzőjének bátor szatiróját, haladó kritikáját bánja meg. Hisz abban, hogy «a közhatalom és igazgatásnak minden ágai» méltán tettek gyűlöletessé a nép előtt: neki is része van.

Eötvös a vázlat 6. pontjában a bécsi forradalmat értékeli, s annak jelentőségét kicsinyíteni, sőt meghamisítani igyekszik: «A nép feltámadt a régi rendszer ellen, több szabadságért, azonban ha kérded, mit akar, alig nyerhetsz más választ, mint hogy az uralkodó dinastiának híve akar maradni, s alkotmányt ohajt.» Hasonló módon igyekszik majd a «népre» hivatkozni Eötvös, az Uralkodó Eszmékben is, — igazi véleményével ellentétet adván szájába. Általában, elemzései során Eötvös mind gyakrabban folyamosodik már formális megoldásokhoz, s ítélt külső, megtévesztő jegyek alapján, — az Uralkodó Eszmékben is. Egy-egy helyzet, vagy fejlemény téves megítélésével is mind gyakrabban találkozunk írásaiban. A bécsi forradalom «rezultátumainak» megítélésében például, a «sajtószabadság, népfelfegyverzés, és egy alkotmánynak ígérete» mögött nem ismeri fel a polgári forradalom sokkalta fontosabb vívmányát; az abszolutizmus megdöntését, valamint azt, amit Engels úgy fejez ki, hogy 1848 márciusa «legalábbis elméletben, a burzsoáziát azonnal uralkodó osztállyá tette az államban», — nem ismeri föl, hogy «a kormánytól kicsikart engedelmények olyan természetűek voltak, hogy azokat egyszer a gyakorlatba áttéve és egy ideig fenntartva, a közép-

osztály uralmát okvetlenül biztosították volna» (Engels). Eötvös szándékosan «bagatellizálja» a bécsi forradalmat, s az abszolútizmus megdőlésében csak annyit lát, hogy «a hatalmas herczeg, ki évtizedeken át kénye szerént kormányzá a monarchiát elűzött, vele együtt egy igen közepszerű rendőr minister, ki a márcziusi napokban történtek után magát erre a régi abszolút kormány előtt is érdemessé tette volna, és néhány annyira közepszerű egyén, hogy neveikről is megfeledkeztünk.» Ennyit lát meg Eötvös a márcziusi bécsi forradalomból, — illetve: csak ennyit akar meglátni. Szeme előtt ugyanis az osztrák összbirodalom képe lebeg, — melyet csak a Habsburg-ház tudna megvalósítani. Eötvös «fejér-lapnak» nevezi a bécsi forradalmat, «melyre még akár mit írhatni», — s abban, hogy a forradalom «szilárd kormányzatot» nem hozott létre, legfőbb akadályát látja a két ország közti ügyek rendezésének. «Ily viszonyok miatt — ismeri el — a magyar törvényhozás nem teheti mást, mint kivini Magyarország függetlenségét.»

De Eötvös e függetlenség helyett az összbirodalom épségben tartására törekszik, s ezért az idejétmúlta *pragmatica sanctio* helyébe «új, hasonló eredményekre vezető» szerződést akar léptetni, mely «az alkotmányosság alapjaira állítatik.» Célja: «a felforgó viszonyok békés kiegyenlítése», — vagyis: a kiegyezés, — már ekkor, 1848 végén, Münchenben. És legfőbb célja ezenül ez is marad már. E cél jegyében kezdi vizsgálni a vázlat 8. pontjában: «miként történt, hogy a kiegyenlítésre a magyar ministerium részéről semmi lépés nem történt, sőt a ministerium eljárása még tágabbá tevő a szakadást, mely Magyarország és a birodalom többi része között létezett?» Eötvös három okot jelöl meg, de ezeket már nem fejti ki: 1. a német egység, 2. a májusi forradalom, 3. a nemzetiségi mozgalom, jelesen a horvát kérdés. Hasonlókép a 9. pontban csak címszó-szerűen jelzi a magyar helyzet legfontosabb elemeit: «Országgyűlés, — az országnak helyzete — a pártok állása — Thronbeszéd, — Kossuth állása — Olasz kérdés — Két párt a ministeriumban — Kossuth túlnyomó befolyásának okai». És a 10. pont is vázlatos marad, ilyenképen: «Lamberg halála, forradalom, a forradalom eredményei». De ez a vázlat is tanúsítja, hogy a tervezett írás ugyanolyan szerepet töltött volna be Eötvös életművében, — mint Keményében a Forradalom után. És az Uralkodó Eszmék sok tekintetben párhuzamos is a Forradalom után-nal, habár Eötvös mindvégig megmarad a liberális állam-eszme elvont kifejtésénél, s a magyar helyzetre csak burkoltan utal, — míg Kemény programmszerűen a konkrét magyar helyzettel foglalkozik.

A 11. pontban Eötvös olyan álláspontot szögez le, amelyet később, ily nyíltan nem mer már kifejezni, — mely azonban egész 1848 utáni pályájára, gondolkodásmódjára, s az Uralkodó Eszmékre is jellemző: a forradalom teljes, feltétlen visszautasítását, — visszautasítást, melyben már a demokráciától végkép leszakadt liberalizmus új iránya mutatkozik meg: «Valamint az anabaptisták fellépése, azokat kik a reformatiot terjeszték nem tartá fel működéseikben, úgy a republique rouge kicsapongásai a szabadság bajnokait nem fogják elijeszteni. A republique rouge a közállomány ellené, midőn ez ellen lépünk fel, kezet fogunk mindenkivel, de a győzelem után nem felejtkezünk meg feladásunkról.» Ezeket a szavakat a párizsi június diktálja; ezek már nem a népet szolgálni kívánó, — hanem a néptől megrettent, s a burzsoá liberalizmus bástyái mögé visszavonuló Eötvös szavai. Ez az Eötvös még csak arra sem lesz képes, hogy «polgári rokonszenvvel» forduljon a jelenkor Mészáros Lőrinczei felé, — ez az Eötvös, ha a népről ír, csak az Auerbach idilljének hangján mer majd megszólalni. A republique rouge, a jelenben új életre kelő 1514 rémképei láttán Eötvösnek egy reménye marad: a polgári, alkotmányos összbirodalom! És ő, aki a «rőf és mérőserpenyő» osztályának ellenében valamikor még az értelmiség vezetésével képzelte el az új társadalmat, — mostani reményeinek beteljesülését már csak az osztrák burzsoáziától várhatja.

Eötvös legsúlyosabb, leghuzamosabb válságáról tanúskodik a müncheni vázlat, — válságról, mely a hatvanas évekig terjed nála, s melynek bélyegét egész későbbi életműve magán viseli. Miközben hazája szabadságharcra fegyverkezik, hogy függetlenségét megtarthassa, Eötvös mintha nem is magyar, — de «birodalmi» patriotaként gondolkodnék: «Az Austriai birodalom új státus, melyben 806 oltá nem történt semmi, *hogy* az eddig csak mechanikus együttlét — organicus egységgé váljék. — A birodalmi patriotizmusnak még támadnia kell.» Tragikus, vagy még inkább: szégyenletes irány-tévesztésről tanúskodnak ezek a szavak. Odahaza, Kossuth a hazáért, — Eötvös azonban a birodalomért hív föl áldozatokra: «Forradalom után, ha az alkotmányt helyreállítani nem sikerül, csak két lehetőség van, Anarchia, vagy Despotismus. Olly helyen állunk, hol a régi Absolutismus lehetetlenné vált, — ha valaha, itt a pillanat, hogy abstrahálva ellenszenveinktől, a királytól az utolsóig mindenki szükséges, áldozatokat hozzon. — A birodalomnak alakítása a feltétel, melytől minden egyesnek jövője függ.»

Ennél a gondolatnál olvad át a müncheni vázlat az Uralkodó Eszmék voltaképpeni anyagába. Eötvös ugyanis, az alábbiakban, azokat az eszméket vizsgálja, melyeknek alkalmazásával: a birodalmat újjá, erőssé, életképessé lehet alakítani. A további részek lényegükben az Uralkodó Eszmék nyers vázlatát tartalmazzák.

A müncheni vázlat tehát azt bizonyítja, hogy nagy, állam-bölcseleti művét, a XIX. század uralkodóeszméinek befolyása az álladalomra című munkáját Eötvös — az alkotmányos osztrák összbirodalom tervének szánta. A liberális állam-eszményt, melyet ebben a művében kifejt; az osztrák monarchiában kívánta volna megtestesíteni.

Az Uralkodó Eszmék vizsgálásában a müncheni vázlat a francia forradalom elemzéséből indul ki. Ez a forradalom, Eötvös szerint, nem érte el célját, «s épp ebben fekszik... a nem szűnő nyugtalanságoknak oka». A francia forradalom lényegét cinikus egyszerűsítéssel az «*ôte toi que je m'y mette*» elvben foglalja össze. Kitér a három «uralkodó eszme», a szabadság, egyenlőség és nemzetiség «összeférhetetlenségére», mely az Uralkodó Eszmék alaptételéül is szolgál. Utal az «egy helyen egyesített» hatalom veszélyére, mely a forradalmak sikerét segíti elő. Ez a gondolat is bőséges kifejtést nyer majd az Uralkodó Eszmékben. Hangsúlyozza az erős státusok fennállásának «szükségét», — ami majd könyvének is minduntalan visszatérő gondolatát képezi. Hasonlókép vissza-visszatérő formula az Uralkodó Eszmékben: a «népsouverainitás», — mint az «uralkodói souverainitás» örököse.

Természetesen, hiányzanak az Uralkodó Eszmékből az Ausztriával való kapcsolatra vonatkozó fejtegetések, melyek a müncheni vázlat 13., 14. és 15. pontját alkotják. Eötvös e helyeken újból hangsúlyozza, hogy «egész Európa érdekében» szükséges a birodalom erős, «külső állása». És a birodalom «erős-ségének» indokolására a vázlat csak két címszót jelöl meg: «Keleti kérdés» — és «Oroszország». Jól tudjuk, mi következett volna e címek után. Lukács Móricz cikkei óta, Eötvösnek Széchenyihez intézett levelé óta, — a centralisták álláspontja mit sem változott abban hogy az osztrák monarchiát «oltalomnak» kívánták a cári reakció ellen. Eötvös élete végéig kitart ennél a gondolatnál, — visszatér még rá röpirataiban, a döblingi Széchenyihez, valamint Montalemberthez intézett leveleiben is, — sőt, a 67-es kormányban, Andrassy külpolitikai sugallójaként, a német hatalomhoz való közeledést emiatt is tartja fontosnak. Eöt-

vös azonban ezt a védekezést, mind a 60-as évekig, hazája függetlenségének teljes feláldozása árán is kívánta. Nem vitatható, hogy Eötvös elméletével, a Gleichberechtigung és a Garantien javasolataival szemben, a helyes utat: Kossuth dunai terve jelentette.

«Szükséges, hogy a monarchia erős legyen» — szögezi le alapelvét újból és újból Eötvös. És ennek érdekében közös ügynek tekinti: a hadügyet, a pénzügyet, a külügyet, a «kereskedési viszonyokat», sőt még a közlekedést is! Eötvös tehát az erősen központosított monarchia eszménye felé hajlik, habár, óvatosságból, s bizonytalansággal egy újabb 1848 elkerülése végett, hozzáteszi: «Minden, hol a concentratio a birodalom fennállására nem elkerülhetetlen szükséges, itt az ne kísértessék meg, — *semmi sem hasznos és czélszerű, mi felgerjedést okozhatna.*» (kiemelés tőlem, S. I.)

És itt a müncheni vázlat ismét belekapcsolódik az Uralkodó Eszmék gondolatmenetébe, — gondolatmenetbe, melyet könyvében oly részletes-aprólékos alaposággal dolgoz ki Eötvös. Ez utóbbi helyen, természetesen a kérdést más oldalról közelíti meg. Egyrészt szükségesnek tartja az «erős államok» létét (fentebb láthattuk, mi miatt), — másrészt azonban az «egyéni szabadság» liberális elvét is érvényesíteni kívánja, — s ezért valamiféle «egyensúlyt» kíván létrehozni az állam és az egyén, — a központosítás és az önkormányzat, stb. között. Az Uralkodó Eszmékben ez a formula merőben elvontnak látszik, — holott, a müncheni vázlat tanúsága szerint egy, az osztrák összbirodalomnak és tartományainak viszonyát rendezni kívánó javaslat rejlik mögötte. Eötvös arra törekszik, hogy elkerülje a birodalom «túlságos» központosítását, — s bizonyos kérdésekben, melyek nem a «közállományt» érintik, «szabad mozgást», önkormányzatot engedjen meg a tartományoknak, — a «provinciáknak és municipiumoknak». De, hogy ez az «önkormányzat» mennyit érhet, azt megítélhetjük a fentebb «közöseknek» kívánt ügyek felsorolásából.

Eötvös fejében annyira kész az Uralkodó Eszmék egyes fejezeteinek terve, hogy a müncheni vázlatban már a «szabad egyház», a «társulatok», stb. tervét is megtaláljuk, melyekre azért van szükség, hogy «felgerjedett korunkban az emberi aktivitásnak szabad tér engedessék.»

De ez a vázlat arra is alkalmat ad, hogy lemérhessük Eötvös végletes ingadozásait, épp az «Uralkodó Eszmék» értékelésében. Igen jellemzően, a «nemzetiségi eszméről» a müncheni

vázlatban a következőket találjuk: «Meggyőződésem, hogy ezen eszmére nem nagy jövő vár. Az, hogy a mellette való buzgokodás növekszik, engem inkább azon kínos vonaglásokra emlékeztet, melyet minden eszme utolsó stadiumában tapasztalunk. — A dolgok természetes kifejlődése a nemzetiségek ellen fordult. Mind azon okok, melyeken a nemzetiségi individualizmus alapszik, vagy gyengülnek, vagy eltűnnek.» Az Uralkodó Eszmékben és nemzetiségi tanulmányában Eötvös épp ellenkezőleg, a nemzetiségi eszme építő, lelkesítő fontosságát emeli majd ki. De most, az összbírodalom eszméje érdekében, a nemzetiségét szándékosan háttérbe szorítja, lekicsinyli.

És végül, megtaláljuk a müncheni vázlatban az Uralkodó Eszmék legfontosabb tételét, alapvető kérdését is, — vagyis: a szabadság és egyenlőség eszméinek «régie értelmükben» való «fenntarthatatlanságát» és egymással való «összeférhetetlenségét», amiből Eötvös az Uralkodó Eszmék egész gondolatsorát levezeti, — s amiben a demokratizmust félrevető liberális fel fogás teljes leleplezetlenségében mutatkozik meg. Eötvös a vázlatban a kor minden szerencsétlenségét — vagyis: a forradalmakat — a szabadság és egyenlőség eszméinek addigi alkalmazásából származtatja: «Korunkban sok szerencsétlenségnek vagyunk tanúi. Általános nyugtalanság, — egyes osztályok megrontása, anélkül, hogy mások aránylag vagy csak észrevehetőleg nyernének. — A nem csak közállományi, de a morális eszmék zavara, mely által a jó s rosszrui fogalmak homályba jönnek. — A tudományok s industria körül tapasztalt hátramaradás. — S ha mindennek okát vagy jobban mondva alkalmát tekintjük, és azt tagadhatatlanul a szabadság és egyenlőség körüli eszmék létesítésére tett törekvésekben találjuk, az emberbarátnak a szívét aggodalom tölti el, s úgy látjuk, mintha ezen eszméknek nem kelene realizáltatniok soha e világon, s mintha az idő nem lehetne távol, melyben az emberek hamarosan le fognak mondani e fényes ideálokról, melyek őket csak szerencsétlenséghez vezették. — Csalódás.» Vagyis, Eötvös, nyíltan kimondja, hogy a szabadság és egyenlőség eszméit nem lehet többé oly módon érvényesíteni, ahogyan azt a forradalmak megkísérelték. Az Uralkodó Eszmék természetesen, igen óvatos formában fejezi ki a szabadság és egyenlőség eszméinek «módosítását». A müncheni vázlat világosabb. Eötvös nyíltan megfogalmazza azt a kompromisszumot, melynek jegyében az eszmék új «érvényesülését», — vagyis, összeférésüket a birtokos osztályok érdekeivel, elképzeli. Ezeknek az eszméknek «... tranzigálniok kell a társadalmi élet szük-

ségleteivel, tranzigálniok kell a családdal és birtokjoggal, melyek műveltségünk alapját képezik. S legyünk meggyőződve, hogy tranzigálni fognak, mert ha az elme sokszor oly czélokot tűz ki, melyek elérhetetlenek, az élet a lehetőség körén túl terjeszkedni nem engedi azokat.»

És mindezek után nem okozhat nekünk meglepetést a végtanulság, melybe a müncheni vázlat torkollik: «Garantirozni kell minden birodalmat a forradalom ellen, mi csak úgy történhetik, ha a hatalom nem organisáltatik úgy, hogy azt l csapásra elfoglalni lehessen.»

Sajnos, ugyanezzel a forradalomellenes, forradalmaktól «óvó», forradalmakat «megelőző» célzattal, végtanulsággal szolgál az Uralkodó Eszmék is.

2

A műnek már előszavában is, ez a célzat szólal meg: «Az emberek többségének, hogy magukat jól érezzék, mindenekelőtt nyugalomra van szüksége» fejezi ki Eötvös első mondata a forradalmaktól visszaretent ember «nyugalomvágyát». Mennyire másként hangzik ez a mondat, mint a Reform bevezetője: «Házánk nem maradhat jelen helyzetében!» Az Uralkodó Eszmék előszava Eötvös személyes válságát szólaltatja meg, — elcsüggedését, meghasonlását, mely szeptemberi elpártolásában nyilatkozott meg: «Honnan van, hogy épen azokat, kik személyes érdekeiket a közjónak, vagy legalább a dicsőségnek örömet feldozzák, most talán még nagyobb elcsüggedés szállotta meg, mint magát a népet?» Nem is titkolja, hogy megtorpanásának oka: a további forradalomtól, a szociális forradalmaktól való rettegés; magának a polgári társadalomnak fennállását félti, s panaszkodik, hogy «ki a tömegnek tetszeni kíván, kénytelen lesz a család iránti szeretetet a testvériségen elkövetett árulásnak, — a birtokot lopásnak nyilvánítani». A forradalmat csak holmi «kisebbség» művének tekinti, s győzelmének «egyetlen oka»: hogy «senki sem mert a fennállóak védelmére kelni». A Guizot kifejezte «kételyekre» és «csalódásokra» hivatkozva, Eötvös A karthausi kételyeihez és csalódásaihoz tér vissza az Uralkodó Eszmében, — csakhogy többé nem az előre, — hanem a visszafelé vezető utat keresye. Az Uralkodó Eszmék nyílt célja, mint már a müncheni vázlatból is láthattuk: olyan állam-eszmény megszerkesztése, mely egyrészt megakadályozhatja, — másrészt «feleslegessé» tehetné a nép, a munkásosztály forradalmait. Eötvös itt többé már nem a nép-érdekei képviselőjének, hanem a burzsoá társadalmi

rend oltalmazójának színében áll előttünk: «En is életrevalóbbnak tartom polgárisodásunkat, mintsem higyeim, hogy azon vad csoportok által buktathatnék meg, melyek a külvárosokból a törvényhozás palotája felé nyomulva, veres zászlók alatt fenyegetik a társadalmat». Ez az Eötvös nem A falu jegyzőjének Eötvöse már, — de mégcsak nem is A karthausié!

Az *Uralkodó Eszmék* azon a lényegében reakciós meggyőződésen alapul, hogy a forradalmak korszaka «végetért», s a fennmaradt «romokon» a polgári társadalomnak szilárdan és «tartósan» kell berendezkednie. Ezért is fejezi ki már a mű első mondata a «nyugalom» vágyát, mintegy visszakanyarodva a *Szegénység Irlandban* gondolatmenetéhez, melynek lényege: «bizonyos mértékig» indokolt és helyes lehet a forradalom, — de a «kellő időpontban» azt *nyugalomnak* kell fölváltania. «Az emberek azért küzdenek, hogy a jövő ne legyen még rosszabb a jelennél» — mondja Eötvös, de: ebben a jövőben ő már csak az uralkodó osztályok sorsára fordít gondot.

Eötvös műve két merőben önkényes feltételezésből indul ki, s válik tanulságaiban is önkényessé. Az egyik: a szabadság és az egyenlőség eszméje «kizárja» egymást, — a másik: állam és egyén «örökké» szembeállnak egymással. Amikor ezt a két elentétet Eötvös «feloldani» igyekszik, mindvégig a burzsoá liberalizmus talaján marad meg. Eötvös okoskodása szerint az «uralkodó eszmék» körüli ellentétek, forradalmak, stb. onnan származnak, hogy ezeket az eszméket másként értelmezi az egyén, — és másként viszi át gyakorlatba az állam. Egyén és állam szembenállását Eötvös egy teljesen idealista, reakciós formula segítségével próbálja kifejezni: ő úgy látja, hogy a modern történelemben az ókori, pogány állam, — és a «keresztény» polgárosodás eszméi mérkőznek egymással. Eötvös szerint az állam: az ókori, pogány civilizáció szülötte, — az egyén pedig a «keresztény» polgárosulásé. Az állam, szerinte, abszolutizmusra tör — a nép viszont az egyéni szabadság elvét kívánja megvalósítani. Eötvös azt a meghökkentő tételt hirdeti, — hogy a szabadság, egyenlőség, valamint a «nemzetiség» (mely a 19. század harmadik «uralkodó eszméje»): a kereszténység eszmeiköréből sarjadnak(!). Ez tulajdonképpen azt jelentené, hogy a francia forradalom — keresztény, vallási megmozdulás volt, s ugyanígy 1848 is! Ez az abszurd formula mutatja talán legvilágosabban, mily messzire távolodott már Eötvös a feudalizmus ellen folytatott harcától, — hisz a polgári társadalom alapjait megteremtő eszméket: a feudalizmusból származtatja.

Miben áll az a «megoldás», melyet Eötvös a polgári társadalmat irányító eszmék ellentmondásainak «feloldására» javasol?

Eötvös gondolatmenete abból a tételből indul ki, hogy a sorozatos forradalmak után a társadalom (helyesebben: az *osztálytársadalom*) léte «veszélyeztetve» van. A nagy francia forradalom «trónjukra ültette» ugyan a kor «uralkodó eszméit», de ezek egyelőre nem képesek betölteni rendeltetésüket, — nem képesek a polgárosuláshoz szükséges «nyugalmat és megszilárdulást» biztosítani. Felmerülhet tehát a kérdés: új eszmékre van-e szükség — vagy a régiéik «helyes» alkalmazására? Eötvös azzal érvel, hogy a polgári társadalomban a «teljes» szabadság (vagyis: a szabadverseny) csak az egyenlőség rovására alakulhat ki — az egyenlőség pedig az egyéni «szabadság» megsemmisítése árán; a nemzetiség eszméje pedig ugyancsak összeférhetetlen az előbbi kettővel. Eötvös kifejti, hogy a teljes politikai egyenlőség csak a birtok egyenlőségében valósítható meg, — s igen jellemzően, *emiat*t veti is el a politikai egyenlőség gondolatát.

A polgári társadalomnak választania kell a szabadság és az egyenlőség eszméje között. Eötvös szerint az emberek «többsége» (helyesebben: az uralkodó osztály) az előbbit tekinti fontosabbnak, az utóbbi rovására: «polgárosodásunk egész folyamata alatt mindig az egyéni szabadság volt az, a minek valószínűsítésére az emberek törekedtek, míg az egyenlőség elve mindig csak eszközül tekintetett, hogy a szabadság mindenkinek biztosíttassék». Eötvös tehát az individualista «szabadság», a burzsoázia értelmezte «szabadság» (és: szabadverseny) gondolatából próbálja felépíteni a polgári állam szerkezetét. Fölállítja a kérdést: «adhatni-e nagyobb mértékű egyéni szabadságot az egyeseknek, mint a mellyel most bírnak az államban, a nélkül, hogy az által veszélyezzük, vagy lehetlenné tegyük nagyobb államok főállását?» Eötvös szerint, ha a szabadság és egyenlőség eszméit visszavezetnők «keresztény polgárosulási» értelműkhöz (vagyis: az uralkodó osztály számára kedvező értelműkhöz) megszüntethetnők(?) a feszültséget, mely a 19. század forradalmait létrehozta. Eötvös valami olyan arányt keres — az «uralkodó eszmék» alkalmazásának olyan egyensúlyát —, mely tiszteletben tartja az «egyéni szabadságot», anélkül, hogy az állam létét veszélyeztetné. Nyilvánvaló, hogy ilyen «megoldást» Eötvös csak a burzsoá állam szervezetében találhat, mely elveti az egyenlőséget (tehát biztosítja a dolgozó osztályok elnyomását), az «egyéni szabadságot» (vagyis: embernek ember általi, korlátlan kizsákmányolását) pedig biztosítja.

Azt, hogy Eötvös mennyire visszakozik 1848 előtti álláspontjától, sokatmondón mutatják azok az érvei is, melyekkel a nemességet immár védelmébe veszi (Első rész, III. fej.) vagy amelyekkel a törvényhozás «biztonságát» követeli, akár bástyák és ágyúk védelmében is (u. o. IV. fej.). Eötvöst leginkább a párizsi februári forradalom «gyors» győzelme döböntette meg, — azért, mivel egy proletárforradalom is ugyanilyen módon győzhetne. Eötvös szerint az állammindenhatóság, — illetve: az erősen központosított állam — a forradalom gyors győzelmét könnyíti meg, s éppen ezért törekszik olyan állameszmény kialakítására, mely az egyén jólétét, érvényesülését szolgálhatná, — anélkül, hogy maga ettől gyengébbé válnék. A forradalom létrejöttét azonban nem csapán az államszervezet erejével kívánja megakadályozni. Célja egy olyan társadalom, melyben az egyéni szabadság érvényesülése, vagyis a «korlátlan verseny» nyitja «az emberi képességek természetes különféleségének a legtágasabb mezőt». Jól tudja, hogy további forradalmak a «népfelség» elvét juttatnák diadalra, vagyis, az egyenlőség eszméjén alapuló «korlátlan államot». Eötvös *ettől* az államtól retteg leginkább, — s emiatt igyekszik is az elképzelt állameszményből az egyenlőség elvét teljesen kirekeszteni. Szerinte a «népfelség» elve: az ókori állam szüleménye, márpedig a «keresztény pogáriásodás» eszméivel ez a fajta állam össze nem fér.

Eötvös fejtegetéseiben a felvilágosodás eszméihez való ragaszkodás szándéka sajátosan szövődik össze a demokráciát megtagadó burzsoá liberalizmussal. Ugyanakkor, amidőn a «népfelség» állama ellen védekezik, a feudális, abszolút állammal is szembeszáll. Valamilyen «tisztán» liberális, polgári alkotmányos, és az egyéni szabadságot biztosító utat keres, — vagyis «stabilizálni» igyekszik a polgári társadalom helyzetét, melyet a feudális rendszertől és a szocialista forradalomtól egyaránt félt. Mind a feudális, mind a szocialista elveken alapuló állam fogalmának jelölésére az «ókori állam» kifejezést használja, mint a «caesarizmus» megtestesítőjét, szerinte ugyanis a «népfelség» elve az egyén korlátlan hatalmához vezet. Eötvös merőben formalista logikával próbálja bizonyítani, hogy a korlátlan egyéni hatalom, — az egyenlőség elvéből következik s ezért veti el az elvvel együtt, mind az abszolutizmus, mind a «népfelség» államát. Az egyenlőség elvén alapuló állammal szemben, a «szabadság» elvén alapuló, burzsoá államhoz ragaszkodik, mint a «keresztény pogáriásodás» államához. A «szabadság» azonban Eötvösnéi ekkor már csak a «korlátlan verseny» világát jelenti, — ehhez a «sza-

badsághoz» a népnek immár semmi köze. Ismerve Eötvös művének valódi hátterét, felismerhetjük érvelésének célzatát is: a polgári monarchiát, melynek formáiban a Habsburg-birodalmat látni szeretné.

De ezt a «szabadságon» alapuló, s a korlátlan egyéni hatalmat kiküszöbölő államot: erősnek is szeretné látni, — erősnek az osztrák monarchiát, a cári reakció hatalmi törekvései ellenében, — s ezért olyan formulát keres, melynek segítségével az «egyéni szabadságot» az «erős állammal» össze lehessen egyeztetni. Vagyis, Eötvös, anélkül, hogy ezt nyíltan kimondaná, a Habsburg-monarchiának liberális, burzsoá állammá fejlesztését kívánja, — de oly módon, hogy az «összbirodalom» mit se veszítsen erejéből, sőt megnövelhesse azt.

Az Uralkodó Eszmékben ezenkívül Eötvös «felülvizsgálja» a maga felvilágosodott elveit is, — elveket, melyeken egész eddigi működése alapult, s kirekesztvén közülük az egyenlőség eszméjét, a burzsoá egyéni szabadság eszméjén próbálja a maga «forradalom utáni» világnézetét felépíteni. Az Uralkodó Eszmékben Eötvös 1848 előtti álláspontjának «revíziója» és nagy részben feladása megy végbe. Az Uralkodó Eszmék épp ezért: alapjában reakciós alkotás, — még akkor is, ha szerzőjük a felvilágosodás talaján próbál megmaradni. Az eddigiekből is láthatjuk már, hogy ez a próbálkozása lehetetlen és eredménytelen.

Mit sem változtat ezen, hogy Eötvös elutasítja Guizot javaslatát, mellyel az uralkodó osztályok (az arisztokrácia és a burzsoázia) szövetkezését kívánja az «anarchia» ellen. Világosan látja, hogy «Franciaországban a középosztály közt és azok közt tört ki a harc, akiknek segítségével a középosztály uralomra jutott». Eötvös nem hiszi, hogy a Guizot ajánlotta szövetkezés távollathatja Franciaországtól az újabb forradalmakat, — mivel a veszély elmúltával az arisztokrácia és a polgárság harca előlről kezdődhetnek, «mely közben mindenik párt ismét azoknál keresendő szövetségeseit, akik ellen imént fegyverben állott.» Vagyis: a népnél, melynek kisémmizettségét, a júliusi forradalom után, épp Eötvös, A karthausiban mutatta meg.

Guizot-val szemben, Eötvös az «egyéni szabadság» elvén alapuló állam intézményeivel próbál az újabb forradalom ellen «védekezni», s az Uralkodó Eszmékben ezeket az intézményeket részletesen elemzi is. A történelem megmutatta, hogy a burzsoá társadalom a munkásosztály forradalma ellen a Guizot felismerte módon, vagyis a nagybirtoknak és a tőkének érdekszövetése által védekezett. Eötvös nem vette észre, hogy az általa ja-

vasolt burzsoá-állameszmény nagyon is megfér ezzel az érdekszövetséggel. És nem döbönt rá, hogy az ő ragaszkodása, a felvilágosodás eszméihez: merő önáltatás, — hisz ő ezekhez már műve kiindulópontjában hűtlenné vált. Bármennyire ellenkezik is Guizot-val Eötvös, — valójában azonos az alapjuk. Mert Eötvös is attól fél, hogy az «alsóbb osztályok» tovább folytatják majd az osztályharcot, melyet eddig a polgárság vívott az arisztokrácia ellen. Az Uralkodó Eszmék (Első könyv, VIII. fejezet) ezt a félelmet nyíltan meg is szólaltatja.

Mégis, fontosnak kell éreznünk Eötvös ama törekvését, hogy a pusztá érdekszövetkezés helyett — a «polgári törvénykönyv» alapján próbálja a «nyugodt» társadalmat, s ennek keretét: a liberális államot létrehozni.

A felvilágosodás eszméit «felülvizsgáló» Eötvösben minduntalan felmerülnek a kétségek, vajjon ezek az eszmék képesek-e még irányítani az emberiség útját? De ezeket a kétségeket nem a nép, — hanem a birtokos osztályok sorsa miatti aggodás kelti fel Eötvösben, aki immár a magántulajdon elvét félti a megtámadtatástól. Az osztrák összbirodalom jövőjét biztosítani kívánó Eötvös tehát egyszersmind az egész burzsoá társadalom jövőjét is biztosítani szeretné. És vizsgálódásai épp azért irányultak az állam problémájára, mert mind az abszolutizmus államában, mind a «népfélség» elvén alapuló államban: a burzsoázia «szabadságának» korlátozását látja. De, természetesen a «demokrata alapokra épített állam korlátlan hatalmától» tartván inkább, az «abszolút egyenlőség elve» elleni védekezésül a «szabadság elvének» érvényesítését kívánja, «mely társadalmi rendünknek alapjául szolgált, s mely, mióta a szabadság helyébe a népfélség eivétetetett, egy újabb állami szervezésnél sem vétetett figyelembe». Eötvös amiatt is fél a hűberiség államabszolutizmusától, mivel ez, erősen központosított jellege miatt, lehetővé teszi egy forradalom gyors sikerét. És habár példaként itt csak az 1848-as februári párizsi forradalomra utal, — valójában a bécsi 48-ra is gondolhat. S bizonyos, a pestire is. Eötvös e forradalmak arcát még meg is hamisítja, — azt állítván, hogy azok egy számszerű kisebbség merész tettei voltak, s velük a többség nem értett egyet. Lamartine-ra hivatkozva fejtegeti, hogy a «februári esemény» előtt «a nemzet roppant többsége a Lajos Fülöp alatti alkotmányos monarchiát óhajtá».

Mindezekre a ferdítésekre Eötvösnek szüksége van ahhoz, hogy államelméletét felépíthesse. És ferdítéseisehez a későbbiekben még különféle téves helyzetértékelések is járulnak, melyek együt-

tesen igen zavarosakká teszik az egyébként logikusan felépített mű egyes fejezeteit. Eötvös önkényes, idealista jellegű fogalomalkotásai — különösen az «ókori állam-elv» és a «keresztény polgárisodás» fogalmai — mögött nagyon is nyilvánvaló meg gondolás rejtezik: megakadályozni a forradalmat, mely a nép államát, az egyenlőség elvén alapuló államot hozná létre, — és éppen e célból megváltoztatni, átszervezni a központosított, abszolút hatalmú államot, melynek gépezetét a forradalom könnyen a maga kezében kerítheti. A későbbiekben, láthatjuk majd, Eötvös a túlzott központosítás ellen foglal állást, — nem utolsó sorban azért, mivel az önkormányzattal bíró területek az állam egy részében kitört forradalomnak így könnyebben ellenállhatnak. Mintha csak Kossuth érvét hallanók, a vármegye mellett, — de ellenkező értelemmel!

Eötvös fejtegetései láttán arról sem szabad megfeledkez nünk, hogy ezek nemcsak általában a burzsoá állam jövőjét, — hanem, konkrétan, az osztrák összbirodalom jövőjét kívánják biztosítani. Eötvös javaslatai határozott célzattal bírnak, — ő ezeket a javaslatokat az osztrák összbirodalom intézményeiben kívánja megtestesíttetni.

Mi módon kívánja felépíteni Eötvös az «egyéni szabadság» elvén alapuló államot? Miféle biztosítékokkal kívánja érvényesíteni ezt az «egyéni szabadságot», — anélkül, hogy egy «erős állam» fennállását veszélyeztetné?

Eötvös gondolatmenete ennél a kérdésnél visszatér ahhoz az alaptételhez, mely szerint a szabadság, az egyenlőség és a «nemzetiség» eszméi nem férnek meg egymással, — tehát közülük valamelyiket fel kell «áldozni» azért, hogy a szilárd, a «nyugalmat» biztosító állam felépülhessen.

Művének második részében Eötvös az «uralkodó eszmék» — «valódi» értelmét keresi, hogy általa az állam rendezésének helyes elvét felállíthassa. És nem véletlen, hogy épp e «valódi» értelem keresése közben, művének épp ebben a részében találkozunk a legtöbb ál-okoskodással. Célja: «bebonyítani», hogy az állam s általában, a társadalom felépítésénél az egyenlőség eszméjét mellőzni kell, a szabadságéval szemben. Érvei, a szabadság-eszme mellett, s az egyenlőség-eszme ellen: merőbben állógikái jellegűek. Az előbbieket elsőbbségét például azzal bizonyítja, hogy a kommunisták, — vagyis; a hangsúlyozott egyenlőség hívei is — a «leggyöngédebb kímélettel viseltetnek a szabadság elve iránt, s azt nemcsak nem támadják meg, sőt tanaik egyik fő ágazatának, sőt céljának mondják...» — amiben igaza

is van! De a kommunista ideológia szabadság-tiszteletével érvelni a burzsoá-individualista «szabadság» mellett: ugyancsak merész logikai bukfencl! És Eötvös további érvei sorában a közvéleménynek a rendőrségről való vélekedése, sőt, a romantikának a középkori tárgyak iránti előszeretete (ezekben állítólag az «egyéni szabadság magasfokú nyilatkozata» ragadja meg a polgári képzeletet!) szerepelnek. De Eötvös legdöntőbb érve az, hogy az egyenlőség elvének «csak» a proletárok tulajdonítanak fontosságot, akik pedig «majd minden városban kivétel nélkül kevesebbségben vannak.» Ahhoz tehát, hogy állam-elméletének alapelvehez («nem az általános egyenlőség, hanem az egyéni szabadság élvezete korunkban a törekvés tárgya») eljuthasson Eötvös, — a népet, melyért, s melyről valamikor költészetében szólni kívánt, — kell semmibevennie!

Eötvös művének legszomorúbb lapjai azok, melyeken a szabadság és egyenlőség eszméinek kettéválasztását végrehajtja. Ezeken a lapokon voltaképp a liberalizmus és a demokratizmus egymástól elválásának ideológiai alátámasztását kísérli meg. De mennyire gyatrán sikerül ez a kísérlete! És mi mindent vet el még, amikor az egyenlőség elvét elveti! Az egyenlőség csupán «eszköz» a szabadsághoz, — mondja Eötvös, és ezt az «eszközt» csaknem úgy tagadja meg, mint már korábban is a forradalmat, mint a polgári átalakulás szükségszerű «eszközét». Ő, aki valamikor az utópista szocializmus eszméinek is köszönhetett egyet-mást, most élesen elválasztja álláspontját a szocialistákétól, s a kommunistákétól, kiknek tanításáról egészen reakciós módon gondolkodik: «E tan, mely az élvezetet tekinti az emberi lét egyedüli céljának, s azt csupán állati szükségletek kielégítésében hiszi föltalálni; mely tan, hogy az egyéniséget leküzdje a családot akarja megsemmisíteni, hogy a családi szeretet helyett, mely most az embereket elválasztja a társadalomtól, a legdurvább önzést emelje trónra; mely tan elvégre az emberi természet ellentéteit az által akarja megszüntetni, hogy a lelket a testnek teljesen alárendeli..., stb.» Nem, Eötvöstől nem kívánhatná senki, hogy a szocializmus és a kommunizmus tanaival egyetértessen. De igen is, kívánhatnók, hogy kitartson ama demokratikus elvek mellett, melyeket valaha oly lelkesen hirdetett.

Az Uralkodó Eszmék bővelkedik a fejtelőre állított, vagy formálisan logikai okoskodásokban, melyek különösképp a politikai események értékelésénél viszik tévutakra Eötvös fejtegetéseit. Az 1848-as eseményekről például azt állapítja meg, hogy a reakció győzelme azért vált lehetségessé, mivel «a nép eszméiben történt

visszahatás, s mert elvesztette lelkesedését azon eredmények iránt, melyeket oly nagy örömmel üdvözölt.» Eötvös észreveszi, hogy 1848-ban a «nép, melynek nevében diadalmaskodtak, mégsem érezte magát győzőnek», és «továbbra is szabadság után eped», — de ebből a megállapításából nem a munkásosztály harcának igazságához jut el, hanem a szabadverseny elvéhez. Azt igyekszik bizonyítani, hogy «a nép a szabadság alatt más valamit értett és ért, mint a mit nevében kivívtak vezérei.» Eötvös a továbbiakban a «nép szabadság-vágyából» a birtokszerzés, a gyarapodás «szabadságán» épülő, liberális, kapitalista állam eszményét vezeti le. Akárcsak Kemény, a Forradalom után-ban, Eötvös is önkényesen a magakívánta nézeteket adja a nép szájára, s az egyenlőség elvének hirdetői ellen ilymódon érvel: «épen a nép soraiban is egyfelől erős ragaszkodást látunk a tulajdonhoz, másfelől határtalan vágyat, hasonló birtokot szerezni; s a földműves szintűgy kész minden áldozatra, hogy a kevés rögt, melyet mível, megtarthassa, mint a gyári munkás, a proletár, kinek nevében lehangosabban követelik a földbirtok eltörlését, nem irtózik semmi fáradságtól és lemondástól, hogy ilyesmire szert tegyen.» Eötvös ily «érveit» legfeljebb a munkásmozgalom céljainak, törekvéseinek nem ismerése mentheti. De maga ez a nem ismerés csak abból érthető, hogy Eötvös többé már nem a nép, nem az «alsóbb osztályok» felől nézi a kor kérdéseit, mint ahogyan valamikor becsületesen megkísérelte. Ugyanezért tesz gúnyos megjegyzéseket arra is, hogyan fogadnák a munkások a «munkarendezés» gondolatát. Általában, az Uralkodó Eszmékben alig leljük már nyomát Eötvös korábbi, filantróp-demokratikus törekvéseinek.

A fentiekhez hasonló, mesterségesen konstruált, kiagyalt érvek és következtetések segítségével állíthatja csak fel Eötvös azokat a tételeket, melyekkel majd egész liberális állam-eszményét megindokolja: «A népfölség elve nem cél a nép előtt, hanem csupán eszköz, az egyéni szabadság kivívására.» Tehát olyan államot kell létesíteni, mely ezt a «szabadságot» biztosítja, vagyis, amelyik «nagyobb mértékű egyéni szabadságot» ad az egyeseknek, «mint a melylyel most bírnak az államban, a nélkül, hogy az által veszélyezzük vagy lehetetlenné tegyük nagyobb államok fönnállását.»

Ezek után rátér Eötvös a liberális állam-eszme kifejtésére. Oly államot képzel el, melynek feladata nem abban áll, hogy «polgárainak hitét, érzelmeit és meggyőződéseit alakítsa,» — hanem, «inkább abban, hogy azokat minden sérelem ellen óvja.»

Olyan államot, mely «nem czél önmagában», — hanem «eszköz, mely által az egyesek anyagi és szellemi javaik élvezetét igyeksenek biztosítani». Államot, melyben az «egyes jólétét», a közjónak, a «salus publicá»-nak nem szabad feláldozni. Az állam feladata: biztosítani «az egyéni szabadságot, mi nélkül lehetetlen azon javak megszerzése, melyektől az egyes boldogsága függ.» De ezt az államot Eötvös már nem a nép, hanem a burzsoázia számára rendezi be, azzal a céllal, hogy minél nagyobb legyen a szabadság, «mellyel tőkésüket és erejüket használhatják.» Eötvös az Uralkodó Eszmék második kötetében még nem gondolja át eléggé elméletének következményeit. Később, a Gondolatokban majd maga is visszaretten a szabadverseny valóságától. Egyelőre azonban még az általános jólétben és fellendülésben reménykedik, melyet az «egyéni szabadság» elhoz majd az embereknek. Nem látja még, hogy ez az «egyéni szabadság», — a kizsákmányolás szabadságát jelenti. Nem látja, hogy az «egyes jólétét» az ő állama csak a birtokos osztály számára biztosítja. Nem látja, — de nem is láthatja, mivel egész szemlélete a munkásság osztályharcától megrettent burzsoá liberalizmus jegyében áll, 1848 után.

Eötvös állam-elképzelésének lényegét az az egyensúly képezi, melyet ő az «egyéni szabadságra» törekvő társadalom, és a központosításra törekvő állam között akar létrehozni. A müncheni vázlatban már kifejtett nézetet érvényesíti ebben a kérdésben is: központosítást, állami hatalmat csak olyan területen kíván, ahol «az egyéni biztosságot csupán az állam fönttartása és tevékenysége által óvhatni meg.» Eötvös, a központosítás egykori harcosa, ugyancsak megváltoztatta álláspontját a központosításról. Erre a nézetváltoztatásra elsősorban a 48-as forradalmak tanulságai bírták. Eötvös fontosnak tartja az «erős államok» fennállását, s épp ezért a központosítást is szükségesnek tekinti. De: csak «bizonyos mértékű» központosítást, melyet megfelelő önkormányzati rendszer ellensúlyoz. A francia állam központosítási rendszerétől az riasztja vissza, hogy gyors és könnyű sikert biztosít a forradalomnak: «ha az állam Franciaország mintájára van rendezve: semmi egyéb nem kell a forradalom sikerére, mint hogy a fönnálló kormányt a központból kiszorítsa, s kézrekerítse azon pontot, hol az állam kormányzásának szálai mind összefolynak.» Eötvöst tehát elsősorban a forradalomtól való rettegés távolítja el kedves eszméjétől, a központosítástól, melynek rendszerében «egy órányi szilaj erély egy részről, s egy órai gyöngeség és bomlottság más-

felől teljesen fölforgat minden helyzetet. Maroknyi fölkelő csapat az állam kormányára emelkedik, s a legitim kormány lázadó csoporttá lesz...»

A müncheni vázlat azonban azt is megmutatja, hogy a központosítás és önkormányzat közt «egyensúlyt» kereső Eötvös: valójában a központosított, alkotmányos öszszbirodalom és tartományai — köztük Magyarország — viszonyát próbálja megállapítani. Érthető okokból húzódozik az abszolutizmus központosításától. Művének további fejezeteiben tehát, anélkül, hogy nyíltan bevallaná, azt vizsgálja: miként férhetnek meg a «bizonyos mértékű» önállósággal és önkormányzattal rendelkező tartományok, az «észszerű mértékben» központosított, tehát erős öszszbirodalmi rendszerrel.

Meddig kell kiterjeszteni az állam hatalmát? — ez Eötvös további fejtegetéseinek alapvető kérdése. A müncheni vázlat már megemlíti, feleletként, a szabad községek, szabad egyházak, stb. rendszerét. És a továbbiakban Eötvös feleleveníti az önkormányzatnak azt a programját, melyet a centralisták a Pesti Hírlapban 1848 előtt kifejtettek. Feleleveníti Csengery elképzelését a «szabad községekről», Lukács Móricz fejtegetéseit az «egyesületi jogról», — vagyis: műve második felében voltaképp a 48 előtti, centralista programot alkalmazza az új helyzetre. S ezt csak azért teheti meg, mivel ez a program nem csupán a centralizálást tartalmazta, — hanem annak «ellensúlyát»: az önkormányzatok *polgári* rendszerét is. A centralista program: liberális program volt, mégpedig terjedelmes, és beható.

De mekkora a különbség e program 48 előtti, — és a forradalom utáni értéke, értelme, alkalmazása között! Az a liberális program, melyet a Pesti Hírlapban a centralisták az önkormányzat területén is kifejtettek: a feudalizmus elleni harcot szolgálta. De az Uralkodó Eszmékben *ugyanaz* a program már a forradalom megakadályozását, a burzsoá osztály biztonságát — és az osztrák öszszbirodalom erejét, jövőjét kívánja szolgálni. Eötvös a vármegyei önkormányzat ellen azért harcolt, mivel benne a feudalizmus legerősebb bástyáját látta. Most pedig azért igyekszik korlátozni az állam központosítását, — mivel az «ilyes állam a monda hőiséhez hasonló, ki csak egy ponton sebesíthető meg, de ezen mindig halálosan; azon egy különbséggel, hogy e sebezhető helyet mindenki ismeri, s azt hogy ez, biztonság tekintetében, lényeges különbség.» Eötvöst nem lehet «következetlenséggel» vádolni, amiért megváltoztatta a központosításról vallott, korábbi elveit. 1848 előtt:

liberális meggyőződése miatt harcolt a központosításért. 1848 után pedig: ugyancsak liberális meggyőződése miatt védekezik a forradalom ellen — a központosítás enyhítésével. A Pesti Hírlap csoportját nem a centralizálás elve egyesíti, — hanem a liberalizmus. A központosítás az ő számukra csupán egy harci feladat volt, a sok közül. Kétségtelenül, a legsürgetőbb. De ugyanez a harci feladat elvesztette jelentőségét 1848 után. Most inkább: az önkormányzat kérdése válik harci feladattá. De olyan önkormányzaté, — melyet egy «észszerűen központosított», állam ellensúlyoz.

Eötvös leplezetlenül ki is mondja, hogy az önkormányzati rendszerben amolyan «csatornarendszert» lát, «melyben a demokratia fenyegető árja csöndesen eloszlik, míg épen a szilárd alapon rendezett községekben elég töltésre is találunk, melylyen lassankint meg kell törni a demokratia hatalmának, még mikor az egész államot kormányozza is.» A «demokratia fenyegető árja» elleni védekezésül szolgál tehát 1848 után, — a reformkorban még demokratikus célzattal elgondolt szabad községi rendszer is. Eötvös az önkormányzati rendszerhez még azért is ragaszkodik, mivel védekezési lehetőséget lát benne, az ország valamely területén kitört forradalom ellen. Az önkormányzat, mint a forradalom elleni védekezés egyik módja nyer helyet Eötvös állam-elképzelésében: «Miként az államhatalom korlátlan uralma ellen — az önkormányzás elvében található egyedül biztos védszert: úgy — és pedig éppen azért — az elv alkalmazása a legjobb, sőt egyedüli biztosíték nagyobb államokban a forradalom ellen.»

Eötvös a központosítás és önkormányzat köztí egyensúly biztosítása céljából, valóságos egyensúly-rendszert épít ki. Az állammal szemben áll a községi önkormányzat, a községi önkormányzattal pedig az egyesületek, a «szabad egyházak», stb. Eötvös az egyházakat is «ellensúlyként» akarja érvényesíteni, az államhatalom ellenében. «Az egyház és a községek szabadsága kölcsönösen támogatják egymást, mert mindkettő ugyanazon elven alapszik, miszerint tudnillik az állam hatalma csak bizonyos körön belül lehet korlátlan és nem mindenütt.» Eötvös természetesen ellene van annak, hogy az állam az egyházat támogatassa. Később, második minisztersége idején az egyházba vetett, liberális illúzióik késztetik arra, hogy a katolikus autonómia érdekében mozgalmat indítson el, — ez azonban a klerikális reakció kezében, Eötvös eredeti tervének visszájára fordul, és Eötvös akarata ellenére, a klérus hatalmi törekvéseinek nyit utat.

Az Eötvös elképzelte egyensúly-rendszer az «egyéni szabadság» biztosítását szolgálja. Az egyén elszigeteltségét az államban, a községi önkormányzat ellensúlyozza, — elszigeteltségét a községben, pedig, a «célszerűleg szervezett egyletek». Az egyesületi szabadság elvének kifejtésében Eötvös a Lukács Móricz elindította gondolatmenetet folytatja tovább. Élesen elhatárolja azonban a szabad egyesületek rendszerét, a «politikai clubokétól», melyekben a forradalom fészkeit látja. A «clubokat nem lehet a közvélemény eszközeiül tekinteni» — folya-
modik ismét az ál-érvek fegyveréhez, s a politikai clubok helyett, melyek az 1848-as forradalmak létrejöttében is oly hatékonyan működtek közre, veszélytelen egyesületeket tervez, vagyis ugyanolyan «csatornarendszert», mint aminőt a szabad községektől vár, — a forradalmi indulatok, «az államra nézve veszélyes hajlamok» levezetésére. «Némely ambitionak, mely, ha a ki-
tüntetés minden pályáját elzárnák előtte, az államhatalom birtokára törekednék, csak egy közelebbi célra van szükség, hogy kielégítve érezze magát» ... — teszi meg a forradalom elkerülésének egyik eszközévé a szabad egyesületek rendszerét is. «... azon hajlamok, melyek egy Caesar vagy Brutus állására készthetnék törekedni az egyént, megszűnnek veszélyesek lenni az államra, ha kilátása nyílnék valamely község polgármesterévé emelkedhetni, vagy a várost mostani előljárói nyomásából megszabadítani.» Eötvös «egyéni szabadságra» épített liberális állama tehát nem egyéb, mint gondosan kiszámított gátak és töltések sorozata, — tapintatosan elrendezett töltéseké és gátaké, melyek a tömegek forradalmiságát, szabadságvágyát hivatottak fékentarítani, semlegesíteni, hogy a burzsoázia zavartalanul, «nyugodtan» gyarapíthassa tőkéjét, s szerezhesse meg a jólétéhez szükségeseket. És Eötvösnél vajmi ritkán, de az Uralkodó Eszmékben nem egyszer, az osztály-cinizmus hangjait is megtalálhatjuk, amidőn például kijelenti, hogy «a nyárspolgári zughazafiság soha sem lehet oly veszélyes a hazára nézve, mint a pártszellem», — s ezzel szélesre tárja a kaput a jellemet, akaraterőt rothasztó, emberi nagyságot megfojtó nyárspolgáriság előtt. Ugyanazon nyárspolgáriság előtt, mely ellen Eötvös orosz író-kortársai, vagy Gottfried Keller oly szenvedélyesen harcoltak, s melyet egy másik kortárs, Gustave Flaubert annyi gyűlölettel és kétségbeeséssel ostromozott.

«Korunk tagadhatatlan jellemvonása az individualizmus» — hirdeti Eötvös a burzsoá társadalom alapelvét, — s ezt az elvet erőszakolja keresztül egész művén, — melyben tehát hol

kifejlett, hol még csak csíra-állapotban, de megjelennek mindazok a káros, ártalmas, pusztító elvek és intézmények, melyek a magyar társadalomra oly súlyosan nehezedtek a Felszabadulásig. Az Eötvös elképzelte állam hol nyílt, hol «tapintatos» formában, a kizsákmányolás szerve, az uralkodó osztályok kezében, — s ugyanennek az államnak rothadását élhettük át a fasizmus évei alatt. Az 1848 után, a jövőt «tervező» Eötvös nézőpontjáról immár az imperializmus, a fasizmus korszakáig láthatni. E korszak vonásai már benne rejlenek Eötvös tervében, — még ha Eötvös tudta nélkül, s akarata ellenére is. Eötvös, aki a burzsoázia felől mérte föl 1848 következményeit, minden bizakodásával és reménykedésével is azt az utat rajzolta meg, melynek a kapitalista rend válságaiba kellett torkolnia.

Az «egyéni szabadság» elvének érvényesítése, az azt inkarnáló intézmények részletezése után Eötvös rátér feladata nehezebbik felére: összhangba kívánja hozni a nemzeti elvet az individualista szabadsággal. A *nemzeti* és *nemzetiségi* elv megjelöléseit általában, következtetlenül használja. Az Uralkodó Eszmék megírása idején, az osztrák összbirodalmi szerkezetéhez viszonyítva mindkettő egyet is jelentett: Bécs számára a magyar nemzet problémái is nemzetiségi problémák formájában jelentkeztek. Később, A nemzetiségi kérdésről 1865-ben megjelent röpirata már csak a magyarságnak és a vele együtt élő nemzetiségeknek kérdésével foglalkozik, — ez a kérdés a 48-as magyar forradalom nemzetiségi következményei miatt érdeklí elsősorban.

Eötvös a nemzetiségeknek is tért és önkormányzatot szándékozik adni, mivel a nemzeti eszmében: konzervatív eszmét lát, mely elválaszthatatlanul összenőtt a történeti joggal. A liberális burzsoá államnak azért van szüksége a nemzeti eszmére, mivel korunk «fönntartó elemei a rohanó elemekhez képest, igen gyöngék», — s a nemzeti eszmében érvényesülő történeti jog gátat vet «a nyugtalan előretöréskvésnek», ami azért üdvös, mivel a haladás csak azoknál lehetséges, akik «egyik lábbal szilárdul állnak, míg a másikat előbbre viszik». Ugyanezért kívánja fenntartani az «örökösödési aristokrátiát» is, s folyamodik az angol «példához»: «Az angolhoz hasonló aristokrácia fönnállása, mely birtokánál fogva a jelen érdekeivel, s története által az állam múltjával áll összeköttetésben, kétségkívül legjobb biztosítéka a polgári szabadságnak.» És A falu jegyzőjének Eötvösétől oly messzire eltávolodott gondolkodó kifejti, hogy: «Részemről az oly aristokrácia keletkezését minden békés fejlődés szükséges eredményének tartom» ... Mi több, a nemzeti eszmében Eötvös a

forradalmak elleni védekezés egy újabb eszközét is látja, — mégpedig, talán ismét 1848 tanulságaira gondolva: «ha... az államot mesterségesen úgy rendezték, miszerint a főváros köznépe rendelkezhetik bármely nagy nemzet kormányformája fölött: a nemzetiség elve föléledésében csak az isteni gondviselés csodás intézkedését kell elismernünk, mely, súlyos tévedések után, épen ezen elv által vezérelt vissza azon ösvényre, melyen a haladás és békés kifejlődés megint lehetővé lett.» Vagyis: a főváros forradalmát — közömbösíteni lehet a nemzetiségi vidékek ellenforradalmi megmozdulásaival. Méltán, és keserűséggel kérdezhetjük: miderre vajjon Jellasics példája vezette-e rá Eötvöst?... És a jövő forradalmi, a munkásforradalmak ellen, — a jövő Jellasicsaiban látja-e az «isteni gondviselés intézkedését»?

A forradalom elleni védekezés gondolata átszövi az Uralkodó Eszmék egész anyagát. Az «ókori állam-elv» fogalma alá Eötvös egyrészt a feudális önkényuralom, — másrészt az ú. n. «népfölség» elvén alapuló caesarizmus fogalmait foglalja, vagyis a cári Oroszországot éppúgy, mint III. Napoleon Franciaországát. Eötvös az Uralkodó Eszmék első kötetét 1850-ben írja meg, — a második és harmadikat azonban már az 1851 december 2-i, franciaországi események hatása alatt. Ezt nyilvánvalóan félreérti, s III. Napoleont a «népfölség» megvalósítójaként tekint, — vagyis a forradalom következményének, «továbbfolytatásának» látja az államcsínyt, és a «kis Napoleon» zsarnokságát. Ez a félreértés mélyen belejátszik Eötvös fikciójába, az «ókori állam-eszméről», melyben a «plebs találkozik az imperatorral», s melyet ő az önkormányzat fegyvereivel kíván visszaszorítani. De forradalomnak látni III. Napoleon «18 Brumaire»-jét, s meghozzá a nép forradalmának: olyan súlyos tévedés, melyet épp Eötvösnek nem könnyű megbocsátani. Az Uralkodó Eszmékben tehát a forradalomnak még a *fogalma* is eltorzul, — s éppen ezért, a bástyák is, melyekkel a liberális-burzsoá államot ilyen «veszélyek» ellen oltalmazni próbálja: már eleve hatástalanok.

Eötvös elmélete végső kísérlet a polgári társadalom berendezésére, biztosítására. S e kísérlet során a szocialista elméletekbe is minduntalan beleütközik. Igen jellemző, hogy bár idealista szemlélete miatt ezeknek visszaját képes csupán felfogni, mégsem tudja megkerülni lényegüket, igazságukat. Figyelmezteti kortársait, hogy a «vádak között, melyeket a szocializmus ellen emelnek, egy sincs, melyet egykor a kereszténység ellen ne használtak volna». Elismeri azt is, hogy a kommunista és szocialista «felekezetek» csak «ézszerűbb és erkölcsiesb» céllal ha-

ladtak tovább az ösvényen, amelyet korábban az «államjólét» apostolai törtek. Ennek ellenére azonban nyilvánvaló, hogy ekkoriban Eötvös a Marx és Engels előtti, idézte szocialisták, illetve kommunisták (Cabet, Proudhon, Saint-Simon, Buonarotti, Louis Blanc, Babeuf, stb.) szemléletétől távolabb áll, semmint A karthausi és a Szegénység Írlandban idején állott. A szocialista tanokat — merész logikai bukfencsel, — többnyire csak a maga liberális elveinek bizonyítására, alátámasztására használja fel Eötvös.

Annak ellenére, hogy művének kétségtelenül nagyarányú spekulatív rendszerében látszólag minden kérdést megoldott Eötvös, — az Uralkodó Eszmék zárszava mégis kételyeket sejtet, s híján a korábbi művek nagy, látnoki, reménykedő végakordjainak. Már-már azt is kimondja, hogy a «modern polgárosodás» a felbomlás küszöbéhez jutott el, már-már a helyzet teljes reménytelenségét is hajlandó beismerni. Ez a mű is tükrözi azt a csüggedést, azt a meghasonlást, mely a 48-as forradalmak bukása következtében a harmincas-negyvenes évek nemzedékeiben a korábbi bizakodást, hitet és harcosságot Európaszerte fölváltotta: «Talán az utóbbi idők minden szenvedésére, minden fájdalom kiábrándulására volt szükségünk, hogy azon meggyőződésre jussunk, miszerint hibás az ösvény, melyet a tudomány és a politika századokon át követett...» — nyer megfogalmazást az utolsó lapokon egy olyan kiábrándulás, melynek A karthausi kifejezte kételyekhez és bizakodásokhoz már semmi köze. Eötvös súlyos harcokat lát a jövőben: a caesarizmus, a «számszerinti többségek kényúri hatalma», a «fővárosok pór uralma» fenyegeti a burzsoá-liberális állam nyugalmát, biztonságát, — illetve mindazt, aminek, szerinte, «jog az alapja», nem pedig «anyagi erő». Milyen szűk ez a távlat, melyet műve befejezésében nyújt, — s mennyire más ez a hang, mint amelyet 48 előtt hallottunk műveiből! Ez az Eötvös nem bízik már a népben, — fél a fővárosok «pór uralmától», s megtagadja, amiben hitt eddig. Rettegés, kétség, tapogatózó egyensúlykeresés: ez az Uralkodó Eszmék lényege. Eötvös 48 előtt sem azonosította ugyan magát a forradalommal, de «polgári rokonszenvet» tanúsított legalább iránta. Ennek a rokonszenvnek most már nyomát sem látjuk. Eötvös elvesztette valamikori szenvedélyességét, — lelkesedés nélkül húzza egymás fölé gondolatainak emeleit.

Eötvösben meghalt a költő.

1848 előtt és után írott művei közt éles határvonalat kell húznunk. 1848 szeptembere előtti alkotásainak javát: haladó

hagyományaink közt tarthatjuk számon. De nincs még egy írónk, akinél a 48 okozta törést oly élesen kimutathatjuk, mint épp őnála.

Eötvös 48-as megtörésének mértékét legkiáltóbban az Uralkodó Eszmék tárja elének. Épp emiatt ezt a művet le kell emelnünk arról a polcra, melyre az eddigi értékelés helyezte. Az Uralkodó Eszmék, A falu jegyzője, vagy a Magyarország 1514-ben oldalán nem foglalhat helyet.

Miként jutott el Eötvös az Uralkodó Eszmékig?

Révai József mutat rá, hogy A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben «a nemesi lelkifurdalásnak a jegyében születtek meg», — éppúgy, mint Kölcsey «nagyszerű munkája», a szatmári adózó nép állapotáról. Ez a «nemesi lelkifurdalás» vitte el Eötvöst a Pesti Hírlap polgári liberális, következetes programjához, — ez teremtette meg «irányköltészetének» ars poeticáját, — ez készítette harcra a feudalizmus ellen, s a nép helyzetének megjavításáért. Ez a «nemesi lelkifurdalás» — akárcsak az orosz irodalomban Gogolnál, Goncsárovnál, Turgenyevnél — Eötvös művének erkölcsileg, művészileg is legtisztább alkotásait ihlette. Eötvös helyzete épp e «nemesi lelkifurdalás» kifejezése miatt már A falu jegyzőjének megjelenése idején elszigeteltté vált, s elszigetelődése 1847-ben csak méginkább fokozódott. Félelme a cári reakció terjeszkedésétől, s emiatti ragaszkodása az osztrák ősbirodalomhoz, az elszigetelődött Eötvöst mindinkább Széchenyihez közelítik. 1848-ban már teljesen az ő oldalán áll. E körülmények miatt nem is képes Kossuth oldalán venni részt a forradalomban. Szeptemberi megfutamodása olyan helyzetet teremt, melynek válságából Eötvös nem tud már visszatérni 1848-hoz. Csak 1859-től kezdve helyezkedik ismét a 48-as vívmányok alapjára. És szükségszerűen veti bele magát a 67-es kiegészés előkészületeibe.

Láthattuk, Eötvösnél liberalizmusa marad csak töretlen, 48 előtt, és 48 után is. De ez a liberalizmus a forradalom után már mást jelent, mint előtte jelentett. Hogy mennyire mást, azt az Uralkodó Eszmék mutatja meg.

Eötvösre, élete végén, majd egy újabb válság vár. A maga viszonylag tiszta burzsoá-liberalizmusával sem tud beleilleszkedni a 67-es Magyarország viszonyaiba. Minduntalan összeütözik velük, mert a kiegészés Magyarországa még egy tisztán burzsoá-liberális program végrehajtására sem nyújt lehetőséget.

Az Uralkodó Eszméknek a fentínél behatóbb elemzése; nem az irodalomtörténész feladata. De feladata lehet megmutatni a fejlődésnek azt a vonalát, mely A falu jegyzője állásfoglalásától az Uralkodó Eszmék állásfoglalásához vezet. És feladata megmutatni magát a két állásfoglalást is.

Mert Eötvös állásfoglalása, az Uralkodó Eszmékben, hosszú időn át rányomja bélyegét egész tevékenységére. Majd csak a hatvanas évek derekán, s főként, a kiegyezés után változik ismét a szemlélete.

3

Az a válság, melyet Eötvös pályáján az Uralkodó Eszmék jelez, csaknem általános a centralista csoport tagjainál, — illetve, a liberális szemlélet letéteményeseinél, akik 1848 nagy átalakulását, sőt, forradalmát is előkészítették. Ebből azonban még nem következik, hogy ezek a liberálisok egyformán oldják meg válságukat, — hogy ennek nyomán egyforma magatartást alakítsanak ki. A liberálisok előtt kérdésessé váltak a szabadság és az egyenlőség eszméi — saját eszméik — és kérdésessé vált a forradalom, a haladás, a nép szerepe, stb. Ezekre a kérdésekre az Uralkodó Eszmék csupán a felelet *egyik* módját próbálja megfogalmazni. Ebben a művében Eötvös éppúgy a «mit tegyünk?» kérdését veti föl újból és újból, — mint Madách is, az Ember Tragédiájában, ahogyan erre irodalomtörténetírásunk újabban rámutatott. És az állásfoglalások sokféleségének szemléltetésére tanulságos lehet az Eötvös felelet-keresését összevetni a Madáchéval, — hisz mindkettő ugyanabból az igényből és szükségből, ugyanannak a válságnak átéléséből fakad.

Az Uralkodó Eszmék és az Ember Tragédiája bizonyos párhuzamaira a kutatás már régóta felhívta a figyelmet, és Madáchnak Eötvös iránti tiszteletére, rokonszenvére is az életrajzok már rámutattak. De az Ember Tragédiája és az Uralkodó Eszmék párhuzamát leginkább az alapeszmék közösségéből érthetjük meg.

Eötvös és Madách egyaránt a szabadság és az egyenlőség eszméjéből indulnak ki. Eötvös műve e két eszme mérlegelésére vállalkozik, — az Ember Tragédiája pedig ugyancsak e két eszme drámai fejlődésének jegyében állítja elének az emberiség történetének bizonyos fejezeteit. Mi több, az Eötvös felfogása szerint harmadiknak tekinthető «uralkodó eszme», a *nemzetiség* is drámai sugallattal jelentkezik Madáchnál, a Civilizátorban.

Eötvös és Madách műve azonos világnézeti alapon épül föl, — csak hogy ez alap megingásával szemben más-másféle módon viselkednek. Az Uralkodó Eszmék és az Ember Tragédiája — a

liberalizmus válságának, s a 48-at átélt liberális nemzedék «mit tegyünk?»-jének kifejezői. De amíg Eötvös az Uralkodó Eszmékben csak kompromisszumos megoldáshoz jut el, s ezt a kompromisszumot a kiegyezésért vívott harcában juttatja politikai kifejezésre, — addig Madách a Mózesben a nemzeti függetlenség eszméjét emeli magasra, s emiatt oly közel jut Kossuth álláspontjához, mint senki a centralisták közül, akár 48 előtt, akár 48 után.

Madách, aki Timon álnév alatt a Pesti Hírlap Törvényhatósági dolgok című rovatát oly szorgalmasan tájékoztatja Nógrád megye gyűléseiről, eseményeiről, — Madách, akinek 48 előtti elvei a centralisták tanításának következetes érvényesüléséről tanúskodnak, — Madách, aki a 48-as politikai életben és a szabadságharcban még nem is vesz részt, — most, a liberalizmus nagy válsága idején nem, hogy visszavonulna, de még következetesebben vallja a felvilágosodás eszméit, s 1861-es politikai hitvallásában a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszava mellett tesz hitet. Madách költeményei épp 1849 után tesznek tanúságot a forradalom nagy igazsága mellett. (Nép szava, A szabadságháború, Költő és szabadság, Síri dal, A halál költészete, stb.). Madách gondolkodásmódja épp 1849 után tér el gyökeresen a Keményétől, de az Eötvösétől is. Válságai és kételyei, melyek liberalizmusából fakadnak, s melyeket épp liberalizmusa miatt nem tud végkép feloldani az Ember Tragédiájában, ugyan közel hozzák őt az Uralkodó Eszmék Eötvöséhez, — de a Tragédia mégis egy olyan költő alkotása, aki a párizsi kép kételyei ellenére, a hitét szeretné visszaszerezni, s a bizakodását, melyet a forradalmi eszmékbe vetett.

Nem szabad felednünk, hogy Madách az Ember Tragédiáját két olyan mű (a Civilizátor és a Mózes) között írja meg, melyekben tiszta és világos módon szegezi le kitarását a nemzeti függetlenség gondolata mellett. Igaz viszont, hogy akkorra már Eötvös is szakít az «összbirodalmi» gondolattal, — de a nemzeti függetlenség kérdésének mégsem szentel olyan igényű műveket, mint Madách. Madách a nemzetiségi kérdést sokkal inkább Mocsáryval, mint Eötvössel rokon módon látja; ő is az összbirodalmi gondolattal kapcsolatban fogalmazza meg a nemzetiségi kérdést, és ez utóbbinak helyes megoldásában látja az összbirodalmi törekvések megsemmisítésének legbiztosabb útját.

Madáchnak 1859-től, tehát az osztrák birodalom válságának megmutakozásától, haláláig írott művei ugyanannak a probléma-komplexumnak jelentkezései, mint az Uralkodó Eszmék, és

Eötvös különféle röpiratai, tanulmányai is. Madách e korszakának termését csak egymással szoros összefüggésben szabad vizsgálni, — az Ember Tragédiája problematikáját nem lehet elválasztanunk a Civilizátor és a Mózes problematikájától. A Tragédiában felvetett, és elégtelenül megválaszolt kérdéseket kiegészítik a Mózes kérdései, a nemzeti függetlenség kérdései, melyekre tiszta, világos választ is ad Madách.

Egyébként kétségtelen, hogy Madách forradalom-szemléletébe, — legalább is a Tragédia párizsi képében — belejátszik az Uralkodó Eszmék hatása is. Miként lehetséges, hogy Madách, aki feltehetően közvetlenül 1849 után írott verseiben a «nép szava» diadalát, és a forradalom «véres hajnalát» várja még, a Tragédiában bizonyos csalódottsággal szól a forradalomról? Madáchnak a forradalomról alkotott, és a Tragédiában megmutakozó kiábrándult véleményét csak Bonaparte Lajos Napoleon államcsínyjének félreértésével lehet megmagyarázni. És ez a félreértés, mint láthattuk, az Uralkodó Eszmék forradalom-szemléletét is alaposan befolyásolja. Madách szemelláthatóan osztozik abban az eötvösi felfogásban, hogy a «népfenség» elve szükség-szerűen torkollik a «caesarizmusba». Madách a népfélséget és a caesarizmust ugyanannyira egynek látja, mint az Uralkodó Eszmékben Eötvös is. Ebből következik az is, hogy Madáchnak a «nép szava» diadalát, és a «véres hajnalát» váró költeményei csak a párizsi államcsíny előtt keletkezettek.

Az Eötvös művével közös eszmei alap magyarázhatja meg azt is, miféle szándék vezette Madáchot az egyes történelmi színek kiválasztásánál. A korábbi Madách-kutatásnak nyilván nem volt igaza abban a feltevésben, hogy Madách az emberiség történelmének valamiféle megmutatására törekedett. Madách nem az emberiség történelmét akarta megmutatni, hanem a maga korának nagy kérdéseire kívánt felelni, — a maga kora «uralkodó eszméinek» drámai színrevitelével. A Tragédia, mint mondtuk, a liberális ideológia két legfőbb, de leginkább problematikussá vált eszméjének, — a szabadságnak és az egyenlőségnek drámai, konfliktusos ábrázolását valósítja meg, történelmi szereplőkkel, történelmi korviszonyok között. Az alapkonfliktus, mely valamenynyí színen végigvonul, — vagyis: a liberális eszmék, és a megvalósulásuk közti ellentét: a Madách korára, és a Madách felvilágosult-liberális világnézetére jellemző. Ugyanez a konfliktus áll az Uralkodó Eszmék hátterében is.

De a Tragédia történelmi színei e konfliktust sokkal gazdagabban, világosabban állítják elénk. Az eszmék és létrejöttük,

megvalósulásuk közti ellentét egyébként a Magyarország 1514-ben cselekményében is kimutatható.

A Magyarország 1514-ben elemzése kapcsán már rámutattunk arra, hogy a mű alapját a szabadság-egyenlőség eszméinek konfliktusai képezik, melyek egyrészt a régi, a hűbéri világ erőivel támadnak, — másrészt azonban a néppel is, mely még nem alkalmas ez eszmék megőrzésére. Arra is rámutattunk, hogy Eötvös konfliktust teremt az eszmék, — és megvalósulásuk módja, vagyis a forradalom között. Ennyiben, a Magyarország 1514-ben eszméisége mintegy előkészítette az Uralkodó Eszmék problémáit.

A Tragédia konfliktusai abból származnak, hogy a szabadság és egyenlőség eszméi tragikus, szükségszerű ellentétekbe kerülnek megvalósulásukkal. Az osztálytársadalom szükségkép eltorzítja mind a szabadság, mind az egyenlőség eszméjét. Madách művében az «uralkodó eszmék» mindig konfliktusos módon jönnek létre, és konfliktusos módon is semmisülnek meg. A Tragédia történelmi színei egyrészt a szabadság, másrészt az egyenlőség eszméi köré csoportosulnak. Egy-egy eszme Ádám tudatában, szívében mindig a korral való konfliktusból születik meg. A szabadság eszméje például az egyiptomi társadalom valóságával támadó konfliktusból, — az egyenlőség eszméje pedig a bizánci társadalommal támadóból. A Tragédiában továbbá egy-egy eszme megvalósulása mindig konfliktusban van az eszmét eredetileg megteremtő, a maga tudatában, szívében kialakító Ádámmal. Vagyis: az egyiptomi színben megszületett szabadságeszmét hordozó Ádám konfliktusba kerül a szabadságeszmét megvalósító és egyben el is torzító athéni társadalommal; az egyenlőség-eszmét képviselő Ádám a bizánci színben konfliktusba kerül az eszmét hirdető, de egyben el is torzító középkori osztálytársadalommal.

A Tragédiában tehát a szabadság, illetve az egyenlőség eszméjének megszületését és megvalósulását, de a megvalósulásban egyszersmind eltorzulását tárja elénk Madách. A történelmi színek közül egy-egy szín az eszmékbe vetett hitet, — egy-egy szín pedig az eszmékből való kiábrándulást mutatja meg. Egy-egy szín a hit, a bizakodás, — egy-egy szín pedig a kétely, a kiábrándulás jegyében áll.

A történelmi színekben Madách egy-egy «uralkodó eszme» drámai fejlődését jeleníti meg. Ezek az eszmék azonban nem Egyiptom, Athén, Róma, vagy Bizánc, — hanem: a maga korá-

nak, a 19. századnak «uralkodó eszméi». Madách kiindulópontja ennyiben azonos az Eötvösével.

Az «uralkodó eszmék» szerepének figyelembevételével érthetjük meg a történelmi színek szerkezeti felépítését is. Ezeket a színeket az alábbi módon csoportosíthatjuk:

I. Szabadság-eszme

1. A szabadság-eszme megszületése: egyiptomi szín.

2. Az egyenlőség-eszme megszületése és egyben eltorzulása: bizánci szín.

3. Visszahatás a szabadság-eszmére: a kiábrándult Ádám hátatfordít korábbi hitének és a szélső individualista hedonizmusba veti magát: római szín.

II. Egyenlőség-eszme

1. Az egyenlőség-eszme megszületése: római szín.

2. Az egyenlőség-eszme megszületése és egyben eltorzulása: bizánci szín.

3. Az egyenlőség-eszméből kiábrándult Ádám ismét hátatfordít korábbi hitének és egy ugyancsak individualista, de immár nem hedonikus, — hanem askzétikus kiút, a tudomány kiútja felé fordul: prágai szín.

A szabadság és egyenlőség «uralkodó eszméi» tehát az alábbi drámai folyamatokat hozzák létre a Tragédiában: 1. Az eszme megszületése (Egyiptom, illetve Róma), — 2. Az eszme megvalósulása és egyben eltorzulása (Athén, illetve Bizánc), — és 3. Visszahatás a korábbi színekben vallott eszmével szemben (Róma, illetve Prága).

Ebben a sorozatban külön hely illeti meg a párizsi és a második prágai színt. A párizsi színben a szabadság és egyenlőség eszméi *együttesen* jelentkeznek, — hisz a francia forradalom is együttesen tűzte őket zászlajára. A második prágai színben pedig Madách szakít a fentebb jellemzett drámai folyamattal, s nem a kiábrándulás, hanem a hit, a bizakodás hangsúlyait fejezi ki benne. Jelentősége van annak is, hogy újabb pesszimizmust Madách csak a jelent és a jövőt végig gondoló, spekulatívabb jellegű színekben juttat kifejezésre, — vagyis, a londoni színtől kezdve.

Madách történetiszemlélete is szoros rokonságot mutat Eötvös állambölcseleti művével. Az, ahogyan Madách a szabadság és az egyenlőség «uralkodó eszméit» a történelmi korokból kiolvassa, Eötvös művének történetfelfogására utal. Hisz Eötvös

fejtí ki azt a gondolatot, hogy a szabadság-eszmét az ókor teremttette meg, az egyenlőség-eszmét pedig a kereszténység.

Madách osztozik abban a válságban, melynek Eötvös-nél az Uralkodó Eszmék a gyümölcse. De ugyanakkor a válságból másféle kivezető utat talál meg, mint Eötvös. A Mózes jelölte út ez, vagyis a nemzeti függetlenség útja, melynek hőse egygé válik a néppel. A Mózes dráma mintha A karthausi végfejezeteinek megragadó képét öltöztetné drámába: az «ígért földre» induló Józsué fegyvereit megáldó Mózes titáni alakját.

Az Eötvös—Madách-párhuzam a centralista csoport 48 utáni sorsát is példázza. E csoport legnagyobb egyéniségei magukra maradnak, magányos úton járnak ezentúl, Követőik nincsenek, iskolát nem tudnak alakítani maguk körül. A 48 utáni Eötvös útja éppoly társtalan, mint Madáché.

4

Eötvös 1850 december 4-ikén érkezik vissza Pestre, és 1851 július 1-én megjelenik Bécsben az Uralkodó Eszmék I. kötete, majd Pesten, 1854-ben a II. kötet. Ferenczi szerint ez utóbbit 1853 végén, vagy 1854 januárjának első felében fejezi be.

De már korábban, 1850-ben, megjelenik Pesten, Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich című röpirata, mely, a müncheni vázlat szellemében, erős, egységes Ausztriát kíván, «ésszerű központosítással», s «megfelelő mértékű» önkormányzattal, tartományi rendszerrel, az 1849 március 4-i «alkotmány» szellemében. Az Uralkodó Eszmék egyensúlykérdése jut érvényre itt is: a birodalmi egység feltételeit a tartományok történelmi jogaival próbálja egyeztetni Eötvös, — a nemzetiségek külön igényeit pedig az egyes tartományok történelmi jogával, valamint a birodalmi egység elvével.

Fenn akarja tartani az összbirodalmi Reichstag-ot, de a tartományoknak — így Magyarországnak is — külön országgyűléseket szán, külön «tartományi beligazgatást», stb., vagyis a központosítás és az önkormányzat egyensúlyát akarja megvalósítani, hogy Oroszország és Törökország közt Ausztria erős maradjon. E röpirat tanúsága szerint Eötvöst nem hazájának, — hanem Ausztriának gondja nyomasztja. Magyarországot el-mossa a többi osztrák tartomány sorsában, a 48-as vívmányok kérdését föl sem veti. Véglegesnek hiszi az 1849-es osztrák birodalmi alkotmányt, s ahogyan Halász Imre megjegyzi, nem is gondol arra, hogy azt 1851-ben egyszerűen meg fogják szün-

tetni. A Gleichberechtigung: a magyar szabadságharc leverésével előállt helyzet tiltakozás nélküli, megadó elfogadása.

A kortársak érthető hidegséggel és megdöbbenéssel olvasták a röpiratot, — s annak a bizalmatlanságnak, mely Eötvös irányában Deák és társai részéről később majd megnyilvánul, már erre az időre nyúlnak vissza gyökerei. De Eötvös tovább haladt a Gleichberechtigung tévutain, s 1859-ben megírta a Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs című röpiratát, mely az előbbinek érvelését fejleszti tovább, egy erős, egységes, és a szomszédságában fenyegető hatalmaknak ellenszegülni képes Ausztria érdekében. Eötvös e javaslatában sem leljük még nyomát a dualizmus gondolatának, — ebben is a többivel egyenrangú tartományként szerepel Magyarország, s az önkormányzattal rendelkező tartományok közös ügyeiként központi minisztériumokat nyernek a kül-, had-, pénzügyek és a kereskedelem, — csaknem ugyanúgy, ahogyan azt a müncheni vázlatban már láthattuk. S ismét csak a 48-as magyar törvények mellőzésével javasolja Eötvös az 1849-es birodalmi alkotmányt, az egész centralizált és autonomizált osztrák összbirodalom alapjául.

A röpirat első fejezete, mely Magyarországnak az összbirodalomhoz való, 1848 előtti viszonyát ismerteti: *a müncheni vázlat felhasználásával készült*. Eötvös az alkotmányos, polgári összbirodalom gondolatát fejt ki, s újból, tapintatosan utal azokra a mozzanatokra, melyek a nemzetiség eszméjével szemben, semlegesítőn kezdenek érvényesülni, s melyeket a müncheni vázlat méginkább kihangsúlyozott. (A közlekedés könnyűsége, a különböző népek könnyebb érintkezése, a szabad kereskedelem stb.). Ugyanakkor hátrózkodottan szembefordul a kozmopolitizmussal és a politikai közönnyel. 1848-at azonban ez a röpirat még nyíltabban tagadja meg, mint az Uralkodó Eszmék. Eötvös itt világosan kimondja, hogy kívánatosnak tartja az arisztokrácia befolyását a tömegre, — s a «kisebb autonóm» közületek létesítését az arisztokrácia érdekében követeli. De megdöbbenő, hogy Ausztria fennmaradását, az 1848-as események közepett, a «nemzetiségi különbségek» tudatának, s a tartományi autonómiának tulajdonítja. Vagyis, annak, ami a magyar szabadságharc leverését lehetővé tette. Mindezeknek a körülményeknek pozitív érvekként való felhasználása különösen visszatetsző egy 48-as miniszter tollából. Mintha csak ezt mondaná: «tartsátok fönn a tartományi autonómiát, hisz hazámat is emiatt sikerült levernetek!»...

Egyébként érdekessége a röpiratnak, hogy Eötvös a XI. fejezet D. pontjában megvédi a magyar meyerendszert az autonó-

miaellenesek érvelésével szemben, s az ország elmaradottságát többé nem a megyei viszonyokkal, hanem harcok múltjával indokolja. Bízunk abban, hogy a megyerendszer minden hátrányát el lehet kerülni, anélkül, hogy előnyeiről lemondanánk.

Eötvös második röpiratának fogadtatásáról Ferenczi közöl egy jellemző epizódot, Kónyi Manó nyomán. Andrassy Gyula a röpirat miatt szemrehányásokat tett Eötvösnek, aki azzal védekezett, hogy a kefelevonatot elküldte Deáknak, s tőle megjegyzés nélkül kapta vissza. Deáktól ez ügyben azt a felvilágosítást kapta Andrassy, hogy «az ő politikája homlokegyenest ellenkezik Eötvösével; de a haza mai válságos helyzetében nem érez jogot rá, hogy az övétől eltérő vélemény nyilvánítását megakadályozza». Ferenczi ennek a Deák-nyilatkozatnak nyomán lát fordulatot Eötvös politikai magatartásában, mely szerint különben is ingadozást mutat, hisz Eötvös az 1857 május 9-i memorandumot aláírta. Mikó Imréhez, 1859 december 9-ikén intézett levelében Eötvös már 48 alapján áll, s kijelenti: «a 48. előtti állapotok a jelen pillanatban csak éppen úgy mondhatnák törvényesnek, mint ha valaki a Hunyadiak alatti viszonyokat akarná életbe léptetni, az utóbbi nézet mellett csak néhány ó conservatív nyilatkozott...»

Valószínű, hogy Eötvös magatartásában a fordulatot Solferino és következményei okozták. Erre mutat, hogy az ötvenes években vallott elveivel szakító harmadik, németnyelvű röpiratát (*Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands*, 1860) az 1860 április 19-i királyi kézirat után írta meg. De bizonyítja ezt Naplójának 1866 július 18-i bejegyzése is, melyben azt fejti ki, hogy a Garantien javasolta összbirodalmi megoldással voltaképp az alkotmányosságot kívánta biztosítani Magyarország számára («Meg voltam győződve, most is azt hiszem helyesen, hogy a magyar nemzetiséget csak az alkotmányosság tarthatja fel, s mert azt egy tisztán Magyarországra szorítkozó mozgalom által előidézni nem lehetett, Garantium által arra törekedtem, hogy az alkotmányosságnak minden barátjainál a birodalomban egy közös célt mutassak fel, mely után törekedniök kell.» — (Kiemelés tőlem. S. I.) Eötvösnek ez a megjegyzése szubjektív jóhiszeműségét tanúsítja, — bár kétségtelen, hogy kettejük álláspontja közül *viszonylag* a Deáké volt a helyesebb. Ugyanebben a naplójegyzetben Eötvös világosan megmondja, hogy a Garantien-ben kifejtett elképzelés a solferinói osztrák vereség következtében vált időszerűtlenné: «Az olasz haddal megváltozott egész helyzetünk. Az eszmék, melye-

ket Garanciámban felállítottam, s melyeket egy évvel elébb mindenki elfogadott volna kivihetetlené váltak.» Ez az új helyzet adja meg a lökést Eötvösnek a Sonderstellung megírására, s ez vezeti őt vissza az 1848-as törvények talajára, — sőt; még ezen túlmenően, a dualizmus elvetéséhez is, aminek gondolatát ugyanitt jegyzi le, abból az alkalomból, hogy Ausztria kiszorult Németországból: «*Valjon oly nagy következtelenséget követek-e el, ha most a dualismus helyett a Magyar birodalomnak eszméjét állítom fel s miután a beolvasztásnak veszélye, mely előbb fenyegetett, megszűnt, s Magyarország nem csak önálást, de hatalmi állást víhat ki, ennek biztosítását tűzöm ki célomul.*» De a dualizmus elvetése mulékony ötlet csupán. Eötvös csakhamar újult hévvel veti bele magát a dualizmus és a kiegyezés előkészítő munkáiba.

A Garantien körül támadt jeges hangulatról, s a tanulmány politikai háttéréről érdekesen vall Eötvösnek Széchenyihez, Döblingbe intézett levele (1859, április 7.). Eötvös itt tanulmányának fogadtatásáról panaszskodik («de mégis a rosszakarat ezen mennyisége s a szenvedélyesség, melyek ezen alkalommal mutatkoztak, megleptek, s mondhatom, fájdalmasan leptek meg...»), — s újból kifejti a gondolatot, mellyel az ugyancsak Széchenyihez, 1848 február 28-án írott levélben már találkoztunk, vagyis, hogy az osztrák monarchiához egyrészt a nemzetiségek, másrészt a cári Oroszország miatt ragaszkodik: «Ha az ausztriai birodalom helyébe a nemzetiségek ethnographicus határai szerint több névszerint független országok állítanak fel (mint ezt a keleti háború óta Oroszországban sokan bírodalmunk érdekében jelenleg legczélszerűbbnek tartják), akkor Magyarország nemcsak területének vezetés részét s historiai jogainak minden következéseit veszi el, hanem ezekért oly függetlenséget cserél, melynek mértéke s fennmaradása Oroszország kegyelmétől s érdekeitől függ.» És Eötvös elkeseredését csaknem könnyesen panaszos szavakkal tárja föl a befejező mondat: «Miért írom Neked mindezt, tulajdonkép magam sem tudom. Miután azonban könyvemről a lapokban írni nem szabad s így minden féle rágalom és gyanúsítás súlya alatt elleneimmel nyilván szembe nem állhatok, szükségét érzem egyszer expectorálni magamat és Hozzád intézнем igazolásomat, ki hazánk ügyeit mindig legtisztábban fogtad fel s a fájdalmat s indignatiót, mely szívemet pillanatokra eltölti, másoknál jobban érteni tudod.» Eötvös 1859. évi fordulatát, s közeledését Deák politikájához a megérdemelt elszigeteltségnek ez a nyomasztó érzése is bizonyára siettetette.

Eötvös elszigetelt helyzetéről — az is képet nyújt, hogy a Garantien megjelenése után, Kecskeméthy Aurél, aki a kormánylapban (Sürgöny) védelmére kelt az «inconsequentianak», melyet a központosítás kérdésében tanúsított Eötvös: csaknem megrovásban részesül, amiért «coquettirozott» a 48-asokkal.

De nemcsak röpiratai miatt támadt iránta bizalmatlanság, hanem az Uralkodó Eszmék nemzetiségi fejtegetései miatt is. Már Brassai Sámuel bírálata (Szilágyi Ferenc Magyar Hírlapjában, 1851) arra a megállapításra jut, hogy Eötvös a nemzetiség, «e szent eszme iránt elfogultságot mutat». Behatóan és élesen bírálta Eötvös nemzetiségi elveit Mocsáry Lajos, Nemzetisége (Pest, 1858) visszautasítva az Uralkodó Eszméknek azt az állítását, mintha «a nemzetiség és szabadság két ellenkező elv» lenne, — s «miután a szabadság a legfőbb jó, nem kell nemzetiség». Annak ellenére, hogy Mocsáry sok mindenben megegyezik Eötvössel (félelmük a kommunizmustól, a cári reakciótól, a francia forradalom «képtelen túlságainak» elítélése, stb.), — annak ellenére, hogy nyíltan helyesli Eötvös elfordulását a központosítástól: találóan mutat rá a patriotizmus eszméjének hiányára, mely annyira szembeszökő az Uralkodó Eszmék gondolat-rendszerében. «Haza és hazafiúság helyett a nemzetiség hallatszik mindenfelé» — panaszolja, s megrója Eötvöst «azon hideg, majdnem gunyoros hang, azon szeretetlenség» miatt, mellyel ő a nemzetiségről szól. A müncheni fogalmazványban Eötvös világosan megmondta, hogy elavultnak tartja a nemzetiség eszméjét, — ezt azonban művében nem merte leírni. Mocsáry helyes érzékéről tanúskodik, hogy az Uralkodó Eszmék óvatossági fogalmazásmódja mögött is fölismeri Eötvös valódi gondolatát. A patrióta Mocsáry joggal is veti szemére Eötvösnek, hogy hangja, melyben műve «tartva van lehangolja azon buzgalmat, melyet érzünk nemzetiségünk mellett; azon okoskodások pedig, melyeket körülötte és ellene felhoz, igen képesek arra, hogy skeptist költsenek fel bennünk a nemzetiség tárgyában. Mindkettőt feletle károsnak tartom legalább ránk magyarokra nézve...» Eötvös tételei közül pedig azt utasítja vissza a legtöbb szenvedélyességgel, amelyik szerint «Valamennyi nemzeti törekvés alapja a magasabb hivatás érzete; célja: uralkodás.» Mocsáry teljes következetességgel állapítja meg az Uralkodó Eszmék legsúlyosabb hiányosságát, — mely a mű alapjául szolgáló összbirodalmi gondolatból szükségszerűen következik. «Eötvös József tagadván a tiszta és őszinte nemzetiségi érzelmeket, oda jut, hogy tagadni kénytelen a hazafiúság érzelmét is, — miután

a kettőt más formában azonosnak mondja.» Mocsáry és Eötvös nemzetiségi elképzelései közt a legfőbb különbség abban van, hogy míg az utóbbi az osztrák öszsbirodalom szempontjából javasol megoldást, — az előbbi számára ez a kérdés csak Magyarország szempontjából bír jelentőséggel.

Ugyancsak a nemzetiségi eszme értelmezése miatt támadta meg az Uralkodó Eszméket, A nemzetek fejlődéséről szóló művében (1850) Kemény Gábor, aki a «megsemmisülés elméletét látta ékes szavakkal, az ész, a tudomány, és jóindulat minden kellékeivel támogatva irányunkban érvényre emelkedni». Eötvös egyik támadásra sem felelt, — de Kazinczy-émlékbeszédében (1859) újból kitért a nemzetiségi eszmére, s gyökeresen megváltoztatta korábban vallott elveit. Ez a beszéd amiatt is fontos állomás Eötvös fejlődésében, mivel itt már egészen világosan hangot ad elfordulásának a felvilágosodás eszméitől, s csaknem hiánytalanul helyesli azoknak nézetét, akik «e században csak azon fényes, de az emberiségre gyászos korszaknak ismétlését látják, melyben az ó világ vallása szinte gúny tárgyává vált, régi intézményei szinte felforgattak, s a régi erkölcsök helyébe csak anyagi élvezetek után sóvárgó kozmopolitizmus lépett, — hogy miután a kiváltságok romjain a szabadságnak s egyenlőségnek diadala egy pillanatra kikiáltatott, a felvilágosodásra büszke ivadék, a nagy Caesar bámulatos tettei és a művészet s felvilágosodást pártoló békés utódának még bámulatosabb ügyessége által egy ezredévi szolgaságra, s mihez a szolgaság mindig vezet, egy ezredévi barbárságra készítették elő.» A felvilágosodás eszméinek ez a kiábrándult értékelése sokban emlékeztet A karthausi pesszimizmusára, — de mennyivel csüggedtebb, reménytelenebb annál! Eötvös csak egy eredményét látja a 18. század bölcséletének: a nemzetiségi eszme népszerűsítését. S támadóinak is felelni kíván, amikor leszögezi: «az összes emberiség haladása mindig arányban állt azon öntudattal, mellyel az egyes népek saját nemzetiségökhöz ragaszkodtak...» A Kazinczy-ünnepségek az abszolutizmus elleni hazafias tüntetések alkalmául is szolgáltak, s ezért Eötvös hitvallásának a nemzetiségi eszme mellett, különös jelentőséget kell tulajdonítanunk.

A Kazinczy-émlékbeszéd fölelevenítette a nemzetiségi vilát. Kemény Gábor Néhány szó Eötvös Józsefhez című röpiratában (1860) újból vitába szállt vele, — amire Eötvös Felelet Kemény Gábor néhány szavára című röpiratával válaszolt, mely azonban inkább csak az Uralkodó Eszmékben elmondottak újbóli összefoglalását, s a Kazinczy-émlékbeszéd elveihez hangolását nyújtja.

A vita fonalát újból felvette Mocsáry Lajos is (Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában, Pest, 1860), panaszkodván, amiért két év előtti ellenvetéseit Eötvös feleletre sem méltatta, — s hallgatásában a hírlapok is osztoztak. Mocsáry valóságos elégtételként fogadja a Kazinczy-émlékbeszédet, hisz ez a nemzetiséget azon helyre állítja, «melyre érdemes», — ugyanakkor azonban nem tudja megállani, hogy «némi gonoszkodással» célzást ne tegyen a beszéd és az Uralkodó Eszmék közötti ellentmondásra.

Eötvös ugyan nem tér ki a szláv kérdésre, mely Mocsáry fejtegetéseinek tengelyében áll, — de maga is helyesli, hogy a megyéken belül a nemzetiségek a maguk nyelvét használják, s csupán a törvényhozás és a központi kormány nyelvét kívánja magyarnak. Hasonló a Mocsáry álláspontja is. És ugyancsak Mocsáry örömmel üdvözli a Keménynek felelő Eötvös tervét, a helyhatósági rendszer fenntartásáról, ami majd 1865-ben is alapját képezi az Eötvös javasolta nemzetiségi megoldásnak. Megegyezik Mocsáry Eötvössel a «történelmi jogon» alapuló felsőház konzervatív szerepében is, a magyar nemzetiség támogatásánál.

Eötvös helyzetében lényeges változást a Sonderstellung hozott, mely Magyarország önállásának szükségét Németország szempontjából hangoztatta. Ezt a munkáját a méltatók (Toldy István, Ferenczi Zoltán, Vojnovich Géza) magasan az előbbi két németnyelvű röpirat fölé emelik. Eötvös most már a dualizmus szükségét hirdeti, s a német egységért lelkesedik, melynek a cári reakció ellen kell védelmül szolgálnia. Eötvös szerint Ausztriának is be kell lépnie német tartományaival az egységes Németországba. Egész területével ugyanis nem léphetne be, mivel ez világháborút idézne elő. A német egységen kívülmaradó országok Ausztriával csak az uralkodó személye révén függnének össze. «Ha volt valaha oly történelmi jog — mondja immár Eötvös —, mely félre nem magyarázható törvényekre alapítva több mint háromszáz évnyi időszak alatt minden, a trón s a nép közt fennálló viszonyok alapjául tekintett, úgy ez az, melynek folytán Magyarország Ausztriától különállását igényli.»

Eötvös, aki a forradalom után egyideig ugyanúgy elkülönül a nemesi liberálisok politikájától, mint annakidején, a centralizálás hirdetése miatt: a Sonderstellunggal megszünteti különállását. Mostantól nincs többé elvi ellentét közte és Deák között. Személyi és taktikai ellentétek azonban megmaradnak. A Pesti Hírlap köre felbomlott: Eötvös eltávolodott Csengerytől, s még-

inkább Keménytől, aki teljesen Deák mellé áll. Naplójegyzeteiben nem egy keserű kifakadást olvashatunk majd Kemény ellen. Az ő oldalán csak Szalay és Trefort maradtak meg.

Eötvös a Deák-féle politikához, — az összbirodalmi politika felől közeledik. Az ő fejlődésében az jelenti a «haladást», hogy a kiegyezés hívévé képes válni. Az Uralkodó Eszmék elégségesen megmutathatták, hogy nincs, nem is lehet köze az ötvenes évek függetlenségi megmozdulásaihoz, és a nép, a növekvő magyar munkásosztály, és a mindinkább differenciálódó parasztság hangját nem hallja, nem szólaltatja meg. Íróból már egyoldalú liberális «politikussá» lett, aki csak mellékesen szakít időt az írói alkotáshoz. És nem is képes jelentőset alkotni.

Politikai gondolkodásán a forradalomtól és a cári Oroszországtól való félelem uralkodik. Széchenyihez írott, 1859-es levelében, tehát oly időpontban, amikor új alkalom nyílnék az ország függetlenségének kivívására, Eötvös panaszodik, amiért «a lelkes ifjúság ismét Kossuth ajkairól várja a megmentő szót». Eötvös a Németországhoz való közeledés első hirdetője, aki ilyen irányban befolyásolja a 67-es kormányban Andrásyot is. A Sonderstellung-ban kifejti, hogy Németország az «egyensúly» megteremtője Kelet és Nyugat között. És ugyanott fejti ki azt is, hogy a debreceni trónfosztás egy «kisebbség», — nem pedig az «egész nép» műve.

Az Uralkodó Eszmékből fakadó politikai írások sorát A nemzetiségi kérdés című tanulmány zárja le (1865). Ebben a művében Eötvös továbbfejleszti az Uralkodó Eszmék nemzetiségi fejezeteinek gondolatait. Eötvös nemzetiségi elképzelésének bírálata sem az irodalomtörténész feladata, — s az alábbiakban csak azokat a vonásokat próbáljuk megjelölni, melyek Eötvös gondolkodásában az Uralkodó Eszmék óta jellegzetesen módosultak. Hevesen ellenzi a nemzetiségek elnyomását, de ugyanakkor csak helyi önkormányzati megoldást tud számukra elképzelni. Az adminisztratív központosítással szemben újfajta érveket vonultat fel: a «szükséges tisztviselői személyzet hiányát», — hiszen «bizonyos, hogy e rendszernek minden előnyei a tisztviselők minőségétől függnek, s hogy nemzedékek kellene, mielőtt azon személyzetre számolhatunk, mely egy nagy ország központosított adminisztrációjára szükséges». Eötvös most már nyíltan meghajol «múltunk» s a centralizálást ellenző «műveltebb osztályaink» szava előtt, — és az «állam egységének érdekében elkerülhetetlenül szükséges» centralizálás mellett olyan közigazgatási rendszert követel, melyben «a helyhatósági szer-

kezetnek tág kör engedtetik». A nemzetiségi kérdés megoldását a 48-as törvények alapján, — s a megerendszer fenntartásában képzelel el: «én nem látom által, miként akadályoztassuk meg, hogy az egyes nemzetiségek azon jogokat, melyekkel a helyhatóságok s községek körében szabadon élnek, saját nyelvek terjesztésére s nemzetiségek kifejlesztésére ne használják fel.»

Meg kell említenünk, hogy Eötvös nemzetiségi nézeteinek 1860 után általában kedvező a visszhangjuk, — a nemzetiségek körében is, ahogyan erről Kemény G. Gábor legújabb kutatásai tanúskodnak. 1860 november 22-ikén Eötvös vezércikkét ír a Pesti Naplóba, a nemzetiségi kérdés «testvéri» rendezéséért. A vezércikk visszhangját a Sokol (Sólyom) című szlovák irodalmi szemlében is megtalálhatjuk, ahol L'udevít Kubáňi, szlovák író és publicista versben üdvözli Eötvöst, — a Priatel Školy a Literatury (Az iskola és az irodalom barátja) című szaklapban pedig Jan Palárik, pesti terézvárosi káplán, a magyarbarát szlovák demokrata író és irodalmi szervező értékeli melegen Eötvös kiállítását a nemzetiségi kérdésben (1860, 48. sz.). Eötvös egyébként később, második minisztersége idején is odaadással foglalkozik a nemzetiségek iskolaügyeivel. A szlovák nemzetiség Eötvös iránti bizalmát tanúsítja a pesti «Új szlovák iskola» elnevezésű politikai-irodalmi csoport értekezletén (1872. október 23.) Bobula Jánosnak, a Pesten megjelenő szlovák hírlap szerkesztőjének bejelentése arról az emlékiratról, melyet 1868-ban, hatvan-ezer aláírással egy szlovák küldöttség nyújtott át Eötvösnek. Miniszterségének nemzetiségi jellegű intézkedései sorában meg kell emlékeznünk Eötvös fáradozásairól is, a pesti szerb és román iskolai alapokat terhelő kincstári követelések törlése érdekében, — melyek ugyancsak azt bizonyítják, hogy Eötvös gyakorlatba is átvitte a nemzetiségi kérdésben kifejtett elveit.

Kétségtelen, hogy a nemzetiségi kérdés nagy haladást jelent Eötvösnél, a müncheni vázlathoz képest. Ott még a «birodalmi patriotizmust» hiányolta, — itt már gúnyosan jegyzi meg, hogy «osztrák patriotizmust» főként azoknál találhatni, akik «állampapírokat bírnak», és nem hiszi, hogy ez az érzés egyhamar kiterjed a szélesebb osztályokra. Általában, azt mondhatjuk, hogy 1865-től kezdve Eötvös középúton áll saját, az 50-es években vallott — és 47—48-ban vallott elvei között. Mert 48-hoz nem tud már annyira visszatérni, hogy a «történelmi jog» jelentőségét újból alá ne húzza, hangsúlyozván, hogy a birodalom egységét csak ez képes biztosítani. S éppen ezért ragaszkodik is az arisztokrácia «intézményéhez».

Eötvös szerint az 1848-as censusos választási rendszer, egybekapcsolva a helyi önkormányzat elvével: a nemzetiségi kérdés gyökeres megoldását nyújtja. És műve befejezésében Eötvös még egyszer visszatekint 48-ra s a reformkorra, melynek harcaiból az ő szemét már csak a nemesi irányítású és érdekű mozgalmak, a «forradalmat megelőző» ország-átalakítás jelenségei kapják meg. 48-at ő már csak Széchenyi művének tekinti, s jelentőségét abban látja, hogy a liberális mozgalomnak sikerült a régi osztály-ellentéteket eltüntetnie, és ezáltal fékeznie a forradalom erejét: «ha a kor irányainak ellentállva, alkotmányunkat az újabb kor igényei szerint nem alakítjuk át; ha Széchenyi törekvései, melyek által e halhatatlan férfiú nemzetünket a haladás ösvényére vezette, nem sikerülnek, s az 1848-i események hazánkat régi állapotjában, a nemzet különböző osztályait a régi ellentétben találják: a nagy mozgalom, mely egész Európára kiterjedt, s melyet mi sem kerülhettünk volna ki, hazánkat elsodorta volna.»

Eötvös tehát továbbra is 1848 törvényeinek, vívmányainak talaján áll, — de az ő 48-a, és társaié is: a nemesség megvalósította, polgári alkotmány, vagyis 48 áprilisának gyümölcse, melyet féltve óvnak a forradalomtól, s melyben oltalmat is keresnek a forradalom ellen. Eötvös pályájának első felében nem egy lehetőséget láthattunk arra, hogy *túljusson* azon, amit 1848 áprilisa megteremtett. Most azonban, éppen csak annyi erejét láthatjuk, hogy *újból* eljusson oda.

Eötvös pályájának első fele a felvilágosodás eszméinek tiszta és harcos kibontakozását mutatta. Ezek az eszmék összetörnek benne, 1848 szeptembere után. Az Uralkodó Eszmékben a felvilágosodás eszméinek liberális kompromisszumát hozza létre. Kétségtelen, hogy a Pesti Hírlap hasábjain, és Kölcsey művének folytatójaként, Eötvös következetesen képviselt egy polgári liberalizmust, — mely éppen a magyar függetlenség kérdésében feladta ugyan a következetességet, — de ugyanakkor nem egy demokratikus vonással is bírt. Kortársai sorában Eötvös igen elől járt a polgári demokráciáért vívott harcok mezején.

De az ötvenes-hatvanas évek Eötvösében a demokratikus liberalizmus visszatorvadását kellett látnunk, burzsoá liberalizmussá. Ennek a burzsoá liberalizmusnak jegyében áll előttünk egész forradalom utáni írói és politikusi munkássága. *Még* ezzel is kimagaslík kortársai közül, akiknek liberalizmusa üres és hazug szólamná silányul. Eötvös még kompromisszumaival is kimagaslík a liberális korszak alakjai közül. Emiatt kerül már

második minisztersége idején is politikus társaival annyi össze-
ütközésbe.

Eötvös pályája a magyar liberalizmus kibontakozásának és hanyatlásának jelenségeivel, tanulságaival szolgál. Benne kezd sorvadni az a világnézet, mely a reformkor haladó költőit és gondolkodóit éllette.

5

Eötvös 48 előtti, két nagy regényének kompozícióját az a törekvés alakította ki, hogy az egész társadalomról, a «felső és az alsó» osztályokról nyújtson egységes képet. Forradalom utáni írásaiban ily nagyarányú kompozícióra még csak nem is törek-
szik. A nővérekben a nép csak a háttérben szerepel, s az író közönnel halad el sorsa, problémái mellett. Ugyanez a közöny őlt idilli formát Eötvös paraszti novelláiban is, melyek valóság helyett — idilleket mutatnak be.

1847-ben jelenik meg a Magyarország 1514-ben, s éppen tíz esztendővel később, Eötvös következő, s egyben utolsó regénye, A nővérek. 1857 után néhány novellát ír csupán (Novella, 1861, Egy gazdasszony levelei, 1865), s utolsó éveiből fennmarad egy regénytöredék, mely pedig jelentős vállalkozásnak ígérkezett: a XIX. század bárói. A nővérek előtt megírt novelláiban (Egy tót leány az Alföldön, 1854, A molnár leány 1854, Téli vásár, 1855), valamint meghatározatlan korú töredék-művében (Magyar élet) ugyanaz a környezet, s részben ugyanazok a problé-
mák nyernek ábrázolást, mint A nővérekben, — az 1848 előtti alkotásokhoz képest, ezek az írások, s különösképp A nővérek, tematikájukban Eötvös útkereső kísérleteiről, egyben azonban szemlé-
letének összeszűküléséről is tanúskodnak.

A nővérekben az arisztokrácia műveltsége, életmódja, kor-
látlan és szabad életlehetőségei, — teljes, individuális szabad-
sága állnak szemben a «népi» világ egyszerűségével, falusi idilljével, szerény méreteivel. Eötvös az utóbbi felé nosztalgias
mélabúval tekint. Ormosy grófnő, miután Mariskában, a kis parasztlányban, csecsemőkora óta elveszettnek hitt gyermekét felismerte; nem akarja őt kiemelni sorsából és életéből, nem akarja bevezetni a felsőbb műveltség és társadalom körébe, melyek az idősebbik lánynak, Margitnak tragédiáját előidéztek. A társadalom tehát tehetetlenül, üres kézzel áll az egyén vágyai, boldogságigénye előtt, — sőt e vágyakat, ez igényt megsemmi-
síti. A mélabú, mely A karthausitól kezdve többé-kevésbé jelle-
mezte Eötvös műveit, itt egyeduralgódóvá válik. A nővérek ép-
pen nem remekmű, s Eötvös 49 előtti regényeinek oldalán

helyét alig is állhatja meg. A csendes szomorúság, mely tájait és jeleneteit betölti, egy Eötvösnél immár általánossá vált lelkiállapot lírai kifejezéseként, még intenzívebben árad majd a Gondolatokból és a Naplóból. A mellbeteg, korán elhaló szereplők azonban nem a világfájdalom áldozatai, hanem azé a tevékenység mögé rejtett, csendes csüggedésé, azé a hittel álcázott csalódottságé, melynek Eötvös a regényben ugyan nem ad közvetlen kifejezést, melyről azonban A nővérek hangulatai, színei félreérthetetlenül tanúskodnak. A reflexiók tanulsága még külön is hozzájárul a melankóliás hatáshoz: a lassú regénymenet nem csupán az egyes jelenetekre nehezedik terhesen, de egy terhes kedélyállapot szélcsendjét is híven érzékelteti. Eötvös anynyira kedvelt reflexiói e regényben nem csupán egy bizonyos «érett» bölcsesség megszólaltatói, de azé a szomorúságé is, mely e bölcseségtől elválaszthatatlan, mihelyt az már nem a rajongó hit, hanem a kesernyés tapasztalás szülötte.

Eötvös ebben a regényben próbálkozik először a lélektani módszerrel, melynek példáit a nyugati regényekből, s bizonyára nagy mértékben Kemény Zsigmond «társadalmi» témájú regényeiből meríthette. Kemény 1851-ben írja meg A szív örvényeit, s 1852-ben a Férj és nőt. Mindkét regényben az uralkodó osztályok szerelmi és házassági válságaira összeszűkített világgal, s a lélektani elemzés túlhajtásában megnyilatkozó ábrázolási módszerrel találkozunk. Az egész társadalom, — vagy éppen a népsorsának, problémáinak — tehát: a teljes valóságnak ábrázolására Kemény még csak igényt sem tart. A nővérek nagyrészt ugyanoly környezetben játszódnak, mint A falu jegyzője, s lapjain Eötvösnek bőven nyílnék alkalmak a népi élet alakjainak, jelneiteinek gazdag, színes bemutatására. Mégis, a regényben epizódyszerűen itt-ott felbukkanó parasztok, urasági cselédek, a molnár és családja, a háromszáz holdas nagygazda, stb. valamennyien halványabb körvonalakkal állnak előttünk, mint A falu jegyzője öreg Jánosa, Liptáknéja, Peti cigánya. A grófi házaspárok szerelmi keserúségei, bonyodalmai mögött A nővérekben valóban háttérbe szorul a nép. Pedig Eötvös a regény mondanivalójának súlyát a nép életére kívánta volna helyezni. Valójában azonban csak vérszegény, hiányosan megrajzolt idill keretében sikerült színreléptetnie a népet; Fekete András, az «elveszett» grófkisasszony férje, a derék parasztleány sémájában marad meg mindvégig. Vikta, a szenvedélyes molnárleány pedig alig lépi túl azt a népszínműi szerepkört, melynek későbbi alakulásához Eötvösnek, az ötvenes években

született írásai bizonyára hozzájárultak. És amikor az 1831-es kolerázadás parasztjait mutatja be: mennyivel halványabb, lanyhultabb drámaiságú ez a kép, mint a Magyarország 1514-ben forradalmi jelenetei, melyek jellegzetes, realitással megrajzolt jobbagyarcokban még annyira bővelkedtek. A nővéreket megelőző és követő paraszt-novelláiban Eötvös az Auerbach-féle Dorfgeschichten «erkölcsnemésítő» receptjét követi, — s ez a Dorfgeschichten-szemlélet rányomja bélyegét A nővérek paraszti világára is. A falu jegyzőjét még áthatotta a népi közösség melege, az egymáson segítő elnyomottak osztályharcos összetartásának erkölcsi nagysága. A nővérekben a népi világ idilljének, békéjének, boldogságának színtere: a nagygazda, Fekete uram portája. A falusi szegényeket csak barbár lázadókként láthatjuk a regény első fejezeteiben. Eötvös a regényben éppúgy, mint e korszakbeli novelláiban, a gyarapodó parasztbirtok pártján áll, a szegény leányt felkaroló, feleségül választó gazdag parasztleány «demokratizmusát» dicsőíti. Így kezd kialakulni a Móricz előtti irodalomra annyira jellemző «paraszt-szemlélet», mely az «egyenlőség» igazi honának képzi el a falut.

A nővérek valóság-ábrázolását nemhogy A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben, — de A karthausi valóság-képével sem állíthatjuk egy szintre. Eötvös nem egy bonyolult lélektani feladatot oldott meg korábbi regényeiben, — de A nővérek ezeknél szűkebb, töredékesebb lélektani igényről tanúskodik, holott az író elemzési szándékai következetesebben érvényesülnek benne. Konfliktusait nem érezzük valódiaknak, a szereplők szenvedései oktanoknak, illuzórikusoknak tetszenek, az egyes arcok nem rajzolódnak elénk elegendő élességgel, — s Eötvös, aki még első regényében is a kort, a történelmi, társadalmi valóságot gazdagon elevenítette föl, A nővérekben, habár cselekményébe foglalja a kolerázadást és a forradalmat, lényegileg elszigeteli hőseit és problémáikat a harmincas-ötvenes évek Magyarországának leglényegesebb elemeitől. Az Ormosy-család tagjainak élete mintha nem is a magyar vármegyében, nem is a magyar fővárosban játszódna le. Sajátos, elszürkítő «területenkívüliségben» élnek a regény alakjai. Eötvös, amikor azt mutatja meg, hogy Ormosy Margitot nevelése és környezete fosztja meg a boldogság lehetőségétől: az uralkodó osztályok idealizmusát kívánja bírálni. Idealizmust, mely már jókorán, a nevelésben kezd érvényesülni, s vezet az önelemzésben, a túlzott érzékenységben, a tétlen életmód csábításaiban, s az érzelmek természetellenes bonyolultságában: a boldogság elvesztéséhez. Az arisztokrácia bonyolult

túlfinomodott életének ernyesztő hatását is bírálni kívánja ugyan Eötvös, de ez a szándéka az elemzés terjengősségében vész el. A hevület, mely A karthausinak lírai erőt tudott adni. A falu jegyzőjének szatirai élességet, a Magyarország 1514-ben-nek pedig drámai feszültséget: itt teljességgel hiányzik. A nővérekben nem tud kibontakozni a valóságot megragadó írói szándék: lényegtelen drámák, lényegtelen szenvedések, s egymásra halmozódó, lényegtelen részletek fakósága borul az egész műre.

Pedig legalább Margitban, Eötvös megkísérelte helyenként, hogy lázadó indulatokat fejezzen ki, s az egyéniségnek az osztálykorlátokkal, az uralkodó osztály életformáival való szembeszegülését. «Nem tudom mit veszene nemzetünk — jegyzi meg keserűen — ha Pesten egyes termekben kevesebb ember gyűlne össze, kik egy gőzölgő theakatlan körül németül beszélnek, s a mult hetek nagy történeteit, a Drégeliek fényes estélyét, a Szigetiek dicső táncvígalmát fentartják emlékezetökben, vagy a jövőre gondolva, azon törik észöket, hogy a böjt estvéi betöltve legyenek.» És Margit akkor ábrándul ki férjéből, amikor ez távöltartja magát a magyar forradalomtól, melynek veszélyes hónapjait külföldön meghúzódva tölti: «A februáriusi forradalom, s még inkább a következők, melyeket az hazánkban előidézett, erősen hatottak Margit képzeletére, s a szenvedelmes nő, ki e mozgalmakban egy új, nagyszerű időszaknak kezdetét látá, nem foghatta meg férjének részvétlenségét. Nem törődött politicával; nem gondolkozott az egyes kérdésekről, melyeket ő úgy is legfeljebb szívével érthetett volna; nem tudta, nem is sokat kérdé kinek van igaza; de hogy itt egy pálya nyílik, melyen minden erő, minden valóságos tehetség magát kiténtetheti, arról meg vala győződve; s a gondolat, hogy férje e nagy időszakban tétlenül áll, szívének fáj, mint egy csalódás.» Mindez azonban nem vezet odáig, hogy Margit valóban fel is lázadjon. Bensőleg eltávolodik ugyan férjéből, de ez az eltávolodás szinte a véletlen folytán torkollik drámába. Eötvös semmit sem állít élére ebben a regényben: a viszonyokat éppoly kevésbé, mint a problémákat, — az érzelmeket éppoly kevésbé, mint magának a regénynek alapgondolatát. Csendes, lanyha mélabúban enyészik szét mindaz a drámaiság, aminek lehetőségét egynémelyik jellem még magában hordozná.

A regény alaphangulatára, s az író ábrázolási módszerére is leginkább jellemző az a jelenet, mely Margitot és férjét néma boldogtalanságukban, a kandalló mellett ültükben mutatja:

«Nem messze a kandallótól ül Margit, kezében himzés. A kandalló másik oldalán, karszékben a tűz felé fordulva találjuk férjét; mindketten hallgatnak. Csak a kocsik robajja szakítja félbe néha a csendet, mely körülöttük uralkodik. Távrolról meghallatszik a zörej, közelgő mennydörgésként fokonkint erősebbé válik, míg az ablakok alatt elrobogva, az üvegtáblákat megrezenti. A lármára Margit néha felnéz munkájáról, a gróf az ablak felé fordul, de a zörej fokonkint gyengébbé válva, az alatt elhallgat, a szobában megint csak a nagy óra perczegése hallik, és Káldory ismét a tűz feletti ábrándjaiba, Margit munkájába merül.» Ahogyan szereplőiben: úgy az íróban is bennrekednek színesebb szavai; az árnyalatokra, a folyamatokra, az érzelmek aprólékos változataira gondosan ügyelni kívánó Eötvös vigasztalanul egyhangúvá válik.

6

A nővéreknél több színt, több eredetiséget mutatnak novellái, melyek némelyikét érdemtelenül mellőzte a kritika mindmáig. Pedig ezek a novellák azért is érdekesek, mert ábrázolásmódjuk bizonyos mértékben hagyományt teremtett a paraszti és dzsentri-alakok bemutatásában, novella- és regényirodalmunk számára. Eötvös ábrázolás- és látásmódja a Jókai hatásának szomszédságában sem enyészik el, s Gyulainál (Egy régi udvarház utolsó gazdája) éppúgy nyomaira bukkanhatunk, mint Justh Zsigmond paraszti tárgyú regényeiben.

E novellák egyrésze ismét csak a gyarapodó parasztember alakjával foglalkozik. Eötvös erkölcsi tanítást kíván terjeszteni általuk, s tanulságaikban ezek az írások a gazdag paraszt «demokratizmusát» propagálják: a módos legény e novellákban mindig feleségül veszi a szegény leányt. Ennyiben a novellák célzata összhangban van A nővérek tételével. Eötvös a liberális erkölcs alapján ítéli el a gazdag paraszt gögjét (A molnárléány), mely a házasság révén létre jöhető «egyenlőségnek» útjában áll, — de általában mindig elismerőn, követésre serkentően állítja elénk a gyarapodó paraszt szorgalmát. És továbbra is kitar hite mellett, hogy a falu az «igazi» boldogság idilljének legalkalmasabb feltételeivel szolgál. A falu jegyzőjében Viola módos volta ugyan még nem domborodott ki túlságosan, — de már ott is felbukkan Eötvös kedvenc gondolata, hogy a gazdag paraszt váljék a falusi szegénység szószólójává. A forradalom után írt novellákban ez a kívánság valóságos irányzattal mutatkozik meg. És vele párhuzamosan csírázni kezd

Eötvös forradalom utáni írásaiban az a felfogás is, hogy a felsőbb osztályok — az arisztokrácia, a középnemesség, és a burzsoázia, hamis, ellentmondások átszótté életével szemben az igazi, az emberi, a *boldog* élet határozott lehetőségei a parasztság világában rejteznek. Ilyen tendenciát a forradalom előtti művekben teljes határozottsággal még nem figyelhettünk meg. A forradalom után viszont Eötvös nem alkotott olyan nagyarányú, összefoglaló szándékú művet, melyben ezt a felfogást részletesen, mélyen kifejtette volna, — mégis, gondolata a különböző, szétszórt írásokban félreérthetetlenül kifejezést nyer, s ezekből egy újabb illúzió körvonalai bontakoznak elő, mely illúzió a liberális Magyarország paraszt-felfogására jellemző általában.

Miféle képet nyújt 1849 után a magyar társadalomról Eötvös? A növérekben a nagybirtokos osztály életét léhának, üresnek, tétlennek, — boldogtalannak mutatja be. A Pusztalakban, az Egy gazdasszony leveleiben a középnemesség, a dzsentrifanyatlására mutat rá, viszonylag korán, — *már jóval Mikszáth előtt*. A XIX. század bárói pedig a burzsoázia világának leleplezését ígéri. Ezekkel a rajzokkal szemben a paraszti világ Eötvösnél *megnyugtató*, reménykeltő színben jelenik meg, már-már egy eljövendő, *másik* «jobb» világ színtereként. Mintha a polgári társadalom jövője miatti nyugtalanságaiért, melyeknek az Uralkodó Eszmékben is kifejezést adott, a parasztság új és jövendő élete nyújthatna neki bizakodást.

Mindez, természetesen liberális illúzió, s összefügg Eötvösnek azzal az elméletével, melynek értelmében az Uralkodó Eszmékben, az ú. n. «szabad községek» önkormányzatáért tör lándzsát. A falu jegyzőjében még az elnyomottak tartottak össze. A novellákban a parasztság összetartása megmarad továbbra is: Eötvös azt szeretné, s amiatt fejt ki propagandát, hogy ez az összetartás a parasztság kapitalizálódott, zsiros rétege és a szegények közt is létrejöjjön.

Eötvös novelláiban, kisebb írásaiban tehát olyan csírák rejteznek, melyek a későbbi évtizedek magyar irodalmában bontakoznak majd ki teljes gazdagságukban. A parasztságnak ez az *egységes* szemlélete, a paraszti «egymásra-utaltságnak», összetartásnak ez az illúziója egészen a legutóbbi idők narodnyik jellegű irodalmáig fennmarad, s talán nem érdektelen, hogy gyökerei — liberális ideológiába nyúlnak vissza.

A paraszti világnak másikfajta, illúziós szemlélete, — vagyis: a parasztidillnek, a parasztélet jobb, boldogabb, embe-

ribb voltának szembeállítására az uralkodó osztályok ellentmondásos életével, — ez az ugyancsak liberális illúzió: szélesen bontakozik ki Jókainál, a kortárs színműíróknál, a tárcairodalomban, stb., — s kritikájára majd csak helyenként Mikszáthnál, Tolnai Lajosnál, de igazában csak Móricz Zsigmondnál bukkanunk. Még Tömörkény is, aki pedig néha nagyon pontosan látta a falusi osztályharc valóságát, a népi élet felé lényegileg azzal a nosztalgias szemlélettel fordul, mely a liberális irodalmat általában jellemzi. Eötvös, valamint kortársai illúzióit nagymértékben megérteti velünk a körülmény, hogy ez a nemzedék működött közre a jobbágyság felszabadításánál, s a parasztság boldogulásától mintegy a maga harcainak igazolását várhatta.

Annak az irodalomtörténeti kutatásnak, mely majd a Móricz Zsigmond előtti, nép-ábrázoló irodalom problémáinak kialakulását kívánja nyomon kísérni, feltétlenül vissza kell nyúlnia Eötvös paraszt-novelláihoz, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek és a századforduló irodalmának paraszt-szemléletét megérthesse. Annak ellenére, hogy ezek a novellák túlságosan idilli, korlátozott, «Dorfgeschichten»-jellegű ábrázolást nyújtanak: bizonyos mértékben úttörő szereppel bírnak a nép életének bemutatásában, s bélyegüket a Mikszáth előtti paraszt tárgyú irodalomra kétségtelenül rányomják.

Eötvös novelláiban számos élénk színnel, mozzanattal, jellemző vonással, — általában, a megelevenítő erőnek olyan szerencsés példáival találkozhatunk, melyek a nővérekből hiányznak. Egy tót leány az Alföldön című novellája például az «erkölcsi» célzatot tiszta, kerek szerkezettel, terjengősségtől mentes, természetes elbeszélő hanggal párosítja, — ami ritka jelenség Eötvösnél. Regényeinek elmélkedő hangnemét a novellákban általában aforizmás tömörség váltja fel. Apostagi, a szegény paraszt, napszámosmunkája, a tengeri-morzsolás közben magához fogad egy szegény kis tót leányt, akinek apja ott hal meg, a tanyán. Apostagit sok kár érte a közelmúltban: szekere feldőlt, lába eltörött; a betegségére «négy lovából kettő, ökre és sértései rámentek, s negyed telkén és két sárga lován kívül csak jó felesége és gyermekei maradtak meg.» Még sincs szíve magárahagyni az árvát, s felesége is, aki pedig otthon kissé meghökkenően fogadja az «ajándékot», lassan megszereti az árva-leányt, akit fiukkal, Pistával együtt szépen fölnevelnek. Apostagi — mintegy jószíve jutalmaként — meggazdagodik: «negyed telke helyett ő most két egész telket bír, s e mellett sok feles földet és árendás legelőt, s annyi marhát, hogy egy földesúr büszke

lehetne rá.» Végül, hogy a család boldogsága teljessé váljék, Pista, a bíró lánya helyett, a kis tót leányt veszi feleségül, s szülei nem hogy akadályoznák, de még dicsérik is szándékáért.

Ilyen idilliség, ilyen tanítónevelő, «erkölcsnemesítő» szándék mutatkozik meg Eötvös többi paraszt-novellájában is. A Téli vásár Viktája behajtja a városba egyetlen, szépen kitiszított tehenüket, hazafelé menet eltéved a hóviharban, s el is pusztulna, ha rá nem bukkan az öreg gulyás tanyájára. Ez az alkalom azonban összeköti sorsát a gazdag Farkas uramék legényfiával, aki végülis elveszi feleségül. Ebben a novellában a téli vásár színes, mozgalmas, üde realizmussal ábrázolt képe, s a hóvihar éjszakájának leírása Eötvös forradalom előtti műveinek legjobb lapjaira emlékeztet. Novella című írásában egy Svájcba szakadt, s ugyancsak meggazdagodott, szorgos parasztlegény történetét mondja el, aki valamikor szerelmi bánatában beállt katonának, majd megszökött az osztrák hadsereg embertelen bánásmódja miatt, s új életet kezdett az Alpeselek hegyi rétein, a havasi csúcsok alatt meghúzódó tanyán. A környezet rajza, a havasi világ képe, a kis tanyaközség embereinek megmutatása, s a hazaszeretet, a honvágy érzéseinek hangsúlyozása: mindezek a feladatok Eötvösnek olyan írói erőnyeit csillantják föl, melyek miatt valóban sajnálnunk kell, hogy a forradalom utáni évek e jelentős tehetség további kibontakozásának útját állták. A novellákban elszórt képek, ötletek, megoldások újból, kétségbevonhatatlanul Eötvös realista ábrázoló tehetségét bizonyítják, — valamint azt is, hogy e tehetség szétporladása komoly vesztesége irodalmunknak.

Figyelmünkre, s a maradandóságra is, egy mindeddig homályban maradt Eötvös-novella: A molnár leány tarthat leginkább számot. Ez az elbeszélés is belékapcsolódik a paraszti világ «egységét» hirdető írások sorába, ebben is a szegényt felkaroló gazdag paraszt «demokratizmus» mellett kívánja megmozdítani a szíveket Eötvös. Ebben a novellában azonban mintha felébredne illúzióiból — azt mutatja meg, *milyen* is az, ha a gazdag paraszt *nem* tölti be azt a szerepet, melyet a liberális gondolkodók szánnak neki. Természetesen, a nagygazdai gőg bemutatásával ismét csak «erkölcsnemesítő», tanító célzatot szolgál, — a «rossz példa» elvetésére kíván serkenteni. Ezzel azonban, mintegy szándéktalanul, belétorkollik a realista ábrázolásba, s a nagygazdai gondolkodás leplezetlen, kíméletlen rajzát nyújtja. De még ennél is többet: idill helyett a falu életének sűrített valóságát. Zátornyinak, a szegény falusi tanítónak fia és a

szép, gazdag molnárleány, Maris, szeretik egymást. A fiú egy-
éves vándorútra indul, hazatérte után megtarthatnák az esküvőt.
A gőgös molnár azonban az újonnan megválasztott esküdthöz,
Ékesyhez kényszeríti Marist, mire a leány a Sajóba öli magát,
a vándorútjáról hazatérő fiú pedig beáll katonának és elpusztul
a háborúban.

Eötvösnek ebben az írásában sikerült a falu világának né-
hány jellemző típusát megragadnia. Mily keserűen és mélyen
igaz például az öreg Zátonyi sorsa, aki nagy reményekkel, esz-
ményi szándékokkal az «ország első nevelője» kívánna lenni s aki-
nek becsvágyait a közöny, a nagygazdák műveltség-gyűlölése
lassanként felőrli. Mennyire valóságos alak Ékesy, a kurta-
nemes esküdt, Nyúzó méltó utódja: «Arczának éles vonásai,
a rikácsoló hang, a hízélgés, mellyel felsőbbekkel, a gőg, mely-
lyekkel alattvalóival bánt, az iszonyú hahota, melyre főleg saját
mondatai fölött fakadt, vagy ha a főbíró és alispán valami tréfát
beszélt; e vegyülete a gőgnek és alázatosságnak, az úri és inasí
rossz tulajdonságoknak, sokakra talán kellemetlen hatással lehe-
tett; de azért voltak, kik az esküdtet csakugyan fájín embernek
tartották, értve e szép szó alatt oly úri embert, ki ha az utcán
végig megy, megérdemli, hogy megnézzék.» Mintha a szatirai
hang, melyben a falu jegyzőjének realizmusa is megszólalt.
Eötvöst az ember-ábrázolás gazdagabb, szemléletesebb techniká-
jához vezetné. Mert ugyancsak a szatira-kelti életre a mol-
nár alakját is, — plasztikusabb, sokrétűbb valóságot kölcsönöz-
vén neki, mint aminővel a többi novella «becsületes» nagygaz-
dái rendelkeznek: «A molnár mintája volt a falusi arisztokra-
tiának. Középkori zászlós úr nem nézhetett le büszkébben job-
bágyaira, mint ő azokra, akiktől a malomvámot szedte. Minden
mozdulatából kitűnt az öntudat, hogy a Sajó mentében az ő
malmánál nincs nagyobb, egyet kivéve, mely három mérfölddel
magasabban áll, de a melyet nem lehet az övéhez hasonlítani,
mert korona-jószágához tartozik és zsidó bírja haszonbérben. —
Ki a kis vastag emberkét látta, ha malmában szüntelen pörölve
körüljárt, s majd legényeit dorgálta, majd az őrlőkkel vitatko-
zott, itt kegyelmeket osztva és soron kívül töltetve fel egyesek-
nek gabonáját a garára, ott szidva a türelmetleneket, s mindig
azzal végezve beszédét, hogy a kinek nem tetszik, máshová
mehet öröltetni; a ki, mondom, mindezt látta, nevetett néha ennyi
méltóság fölött, de jaj neki, ha e nagy molnár észrevette.» Ebben
a gúnyban benne rejlik kissé a *valódi* arisztokrata mosolya is,
akit a molnár «arisztokratizmus» őszintén mulattat. De Eötvös

nem csupán arcképet rajzol, találót, hanem cselekedeteiben, gesztusaiban is friss, élénk szatirával állítja elének a molnárt, — amikor például a házához közeledő hintó utasainak bort hozat, s mivel eszébe jut, hogy a főbíró még mindig tartozik neki háromszáz forinttal, egri helyett csak miskolci borból adat neki, s nem is tartja már fontosnak, hogy vendégét a ház előtt fogadja.

A szatirát azonban — költészettel ellensúlyozza Eötvös, amikor Zátyoni fiát rajzolja meg, akit apja hegedűművésznek szánt, de aki csak molnár-legénységig viheti, s a parasztnak hegedül, — amiért a «szőke cigány» elnevezés ragad rá. Mennyi gyengédséggel, bájjal és mélységgel gazdagítja Eötvös a fiatalok szerelmének jellemzését: «Mint két hang, mely ha az egyik néhány fokkal magasabban szól, annál szebb összhanggá olvad; mint két szín, egy napsugár fényében: ilyenekké váltak ők e szüntelen érintkezés, s e közös dolgok befolyása alatt. A különböző megmaradt, de a mi ellentmondónak látszott jellemökben, eltűnt. Mintegy kiegészíték egymást, úgy ha őket elválva gondoljuk, a kedves hatás, melyet személyességök mindenkire tesz, félig elenyésznek.» Kedvessége, finomsága, jellemének költői tisztasága a Zátyoni-fiút Eötvös egyik legrokonszenvesebb teremtményévé avatják. És a novella szerkezetének zártsága, elbeszélő hangjának egyszerű természetessége, az európai próza klasszikus hagyományait őrzi a magyar irodalomban, — nagyonis magányos példaként, hisz Jókai egyre inkább érvényesülő hatására, épp az ilyenfajta elbeszélő módszer válik «divatjamulttá.»

A paraszti világ ábrázolásán kívül Eötvös novelláiban, kisebb írásaiban megtekinthetjük már a hanyatló középnemesi birtok, a pusztuló dzsentri képét is. Míg azonban Mikszáth ugyanezt a látványt az anekdóta szivárvány-ívébe foglalatlan tárja majd elének, — addig Eötvös módszere objektív, humortól mentes, erősen elemző marad. Jókai és Mikszáth módszere mellett kétségtelenül, elfakul, s ismét csak időszerűtlenné válik az Eötvösé, — Gyulainál, Tolnai Lajosnál lel majd csak folytatásra. Mégis, helyenkint, csaknem megglepetésszerűen, a letűnt világ életének, szokásainak nosztalgias, merengő emlégetésére bukkanhatunk annál az Eötvösnél, — aki e világ ellen oly harcosan küzdött valamikor. Magyar élet című töredékes, meghatározatlan időpontban született írása például, csaknem líraivá érzékenyült hangon, s kissé máris a majdani Krúdy-féle stílromantika hatásait sejtetően, idézi föl a nemesi udvarházakat, melyekben «Káldi bibliáján a Corpus jurison, s Himfi szerelmén kívül legfeljebb még egy Rontó Pált vagy

Murányi Venust találtunk», — a több, mint száz holdas kertet, széles gesztenye fasorokkal, — az agaraszatokat, melyeken «a ködös idő, s néha kissé csípős szél ellenére, mely a kórókat a mezőn kergeté, soha vígabb társaság nem nyargalt nyúl után», — a gyertyagyújtáskor felszolgált vadászebédeket, — az esték hangulatát, amikor «a szél, mely a teremnek észak felé fekvő nagy ablakait időről-időre megrázta, s a hír, melyet a huszár a kávéval együtt hozott, hogy keményen fagyni kezd, csak azon hatást tevő ránk, hogy a kandalló nagy tüze körül még otthonosabban éreztük magunkat.» Meghitt, bensőséges képet nyújtanak a kandalló körül üldögélő vadászok, — fejük felett a mennyezettel, «melyen kék égen, könnyű fehér fellegek közt egy nagy fekete sas vala látható, körmei között tartva a nagy kargyertyát.» Az a világ, melyet itt bemutat, felbukkant A falu jegyzőjében is: ott a Kislaky-család képviselte a «magyar életnek» ezt a stílusát, melytől Eötvös emlékezése ily lírai meghatottsággal búcsúzik.

Eötvös, a forradalom után fölfigyel tehát a nemesi világ letűntére, az udvarházak romlására, a középbirtokos családok lassú süllyedésére, — s mindezt érzelmes, melankólikus elrövedéssel veszi tudomásul. Egy gazdasszony levelei című kevéssé sikerült írásában már bankárkézbe jut az «ösi» birtok, de a pazarló, könnyelmű nemesurak mellett az író csaknem reménykedő együttérzéssel mutat rá egy kemény, céltudatos asszonyra, aki élete hivatásának a romokba heverő vár, a «családi fészek» fölépítését tekinti. 1865-ben vagyunk: a polgári átalakulás nagyrészt megtörtént, — s a megyei nemesség egykori ostorozója most szomorkás rokonszenvvel fordul a halódó mult emberei felé.

Regénye cselekményét 1830 tájára helyezi el Eötvös, de a tönkremenő nemesi birtok képében a hatvanas évek viszonyaira utal. A Kintornyai-család kúriájának falait vályogból verték, — de Kintornyai Mária az ősi vár felépítésén álmodzik; valóságos rögeszméjévé válik ez a terve: zsugorisága, hangyamunkája a család «fényének» helyreállítására irányul. A család egyik szegény fiútagját ügyvéddé nevelteti — az alispánságra «neveltetés» hasonló módon szerepel Mikszáthnál, a Nemzetes uraimék-ban — hogy legyen, aki a család anyagi ügyeit rendbentartja. Eötvös e regényt a Magyar gazdasszonyok lapja számára írta, melyet pártfogoltja, Vachott Sándorné szerkesztett. A lap olvasóközönségének ízlése némiképp már meg is szabta regényének irányát. És ez az irány azonos azzal, amelyet

Kemény Zsigmond is több ízben kifejtett, — vagyis: a közép-birtokos nemesség istápolása, megrendült helyzetének javítása. Eötvös és Kemény leplezetlen rokonszenvvel fordulnak ezekben az időkben a középnemesség felé. Az Egy gazdasszony leveleiben Eötvös ellenségesen emlegeti a kereskedelmi és bank-tőkét, mely már rátette kezét a nemesi birtokokra. Hasonlóképpen bizalmatlanul ír a spekulációról, mellyel a Várkövy-birtok gazdája javítani akarna megrendült helyzetén. «Kivezető» útnak mintha Kintornyai Mária «régimódi», gazdasszonyi bölcsességét, szorgosságát kívánná megjelölni.

Figyelemreméltó, hogy Eötvös forradalom utáni írásaiban, kezdeti állapotban, megtalálhatók a nemesi és a paraszti világ ama témái, melyek később, különösen Mikszáth kezén bontakoznak majd ki teljes színességükben, gazdagságukban.

De, ha a nemesi osztály irányában meg is változott Eötvös magatartása: a finánc-burzszoáziával szemben változatlan maradt. Utolsó korszakából fönmaradt regénytüredéke, A XIX. század bárói, tanúskodik erről. Ez a regény a meggazdagodó kereskedő-bankár polgárság szatirájának készült. Az első fejezetek a 40-es évek Pestjének néhány «életképét» nyújtják, egy mulatságos, élősdí epizódalak jellemzését, s egy épp kialakulóban lévő szerelmi bonyodalmat. Szerencsés kézzel megalkotott típusokat látunk a fejezetekben: bukott kereskedőt, csibukos táblabírárt, a «kávéházi» Pest lézengőit. A parazita Csabay alakjában Eötvös a városiasodás teremtette típust rajzolja meg, — s a regény társadalomrajza néhol emlékeztet Jókai módszerére. Az épülő főváros képét látjuk a jelenetek háttérében: «maga a házi úr nem örülhet inkább, mint én, ha a lassan emelkedő falak végre tető alá jönnek, s eszembe jut, mennyivel szebb lesz a város, melyben én lakom, mennél jobb lesz a világítás, s a járdák, s mily szép boltok, s kávéházak fognak támadni az új épületekben.» A kapitalizálódó Pest valóságára nemcsak a dunai rakpart friss, szemléletes képe figyelmeztet ebben a regénytüredékben, hanem a szereplők pénzügyi gondjai, manipulációi is. Az öreg Saskövy levele fiához pedig a tőkésített birtok problémáival szolgál: a gyapjúmosás, a cséplőgép, a pálínkafozés, a versenylótenyésztés ügyei megérnek benne a családi, szerelmi ügyekben adott tanácsokkal. A Daruváryéknál rendezett estély szemléletes, fordulatos leírása arról tanúskodik, hogy Eötvös alapos, jó megfigyelésekben gazdagon tudta volna bemutatni a nagybirtokos-tőkés magyar társadalmat, melyet ő maga jobban ismert, mint bárki is író társai közül.

Hogy mennyire vonzották a fiatal magyar kapitalizmus témái, arról egyik kézirat, vázlatban maradt regény-terve is tanúskodik: az Aranyváry Hugó a bankban című (Nemz. Múz. Kézirattár, 1508. Fol. Hung. Kivonatok, Materiáliák), melynek bonyodalmát egy váltó-manipuláció képezte volna. Szerepelt volna ebben a regényben, az irodalomról vallott nézeteivel, egy Balta Andor nevű író is.

A nővérekkel ellentétben, ezek a töredékek is arról tanúskodnak, hogy Eötvös megkísérelt ugyan visszatérni fiatalkori írásainak realizmusához, de ezek a kísérletei nagyjából megfeneklettek. Eötvösnek sohasem sikerült A falu jegyzője hangjához, széles valóság-ábrázolásához visszatárlnia.

Eötvös 1848 utáni írói tevékenységét mind érezhetőbbé váló elszigetelődés kíséri. Az út, melyet oly bátran tört 48 előtti műveivel, most járatlan marad, és Jókai kibontakozó művészete mellett Eötvösé mindinkább háttérbe szorul. Eötvös elvesztette már reformkori kezdeményező szerepét, az irodalom területén. A nővérek témaválasztása mintha Kemény felhívásának kívánna megfelelni, mellyel ez a főurakat is «érdeklő» irodalomra serkenti az 50-es évek íróit. A birtokát, társadalmi súlyát veszítő köznemességgel való együttérzés ugyancsak Kemény példája nyomán jut Eötvös kései prózájában szerephez.

Holott, kétségtelen, példája itt-ott még sugallóan hat: Arany János figyelmeztet például Vas Gereben igyekezetére, mellyel Eötvös elmékedő módszerét átvenni, s a maga anekdotikus témáihoz alkalmazni igyekszik. Degrének a 70-es évekből származó regényei «irányzatosságukban» az Eötvös regényművészetének tanulságait is kamatoztatják. De ahhoz az új irányhoz, mely Jókai és Mikszáth műveiben diadalmaskodik, Eötvös regényírói művészetének alig van köze. Helyenként bukkan csak fel az eötvösi szatira, vagy az ostorozó, kritikai realizmus egynemely eötvösi helyzete, fordulata a Politikai divatok-ban, a Rab Rábyban, a Kiskirályokban, illetve Mikszáthnak a 90-es évektől kezdve erőteljesebben kibontakozó valóság-ábrázolásában, társadalom-bírálatában.

Eötvös teljesen kimarad a nemzeti ellenállás tápláló, serkentő költészetének abból a sorából, melyet Arany, Vajda, Tompa, Sárosi, stb. alkotnak. De Eötvöstől ugyancsak idegen a nemzeti érzésnek, s a nemzeti ellenállásnak, akár illúziók, ábrándok útján való ébrentartása is, melyre Jókai és az ő példája nyomán Vas Gereben vállalkoznak. Amikor Eötvös a nagybirtokos osztályt, a főúri világot mutatja be A nővérekben, — éppen nem

azzal a szándékkal teszi, mint Jókai, aki a Magyar Nábob és a Kárpáthy Zoltán főúri hőseivel a magyar arisztokrácia nemzeti hivatása érdekében kíván mozgósítani. Jókai célja az, hogy az arisztokrácia vállaljon szerepet a nemzet ellenállásban, s Szent-irmay Rudolf példája nyomán, vagyonát, hatalmát fordítsa a nemzet hasznára. Eötvös arisztokrácia-ábrázolásából ez a mély illúziós, de mégis patrióta szándék teljességgel hiányzik.

De Eötvös kritikai realista regény-művészetének legerősebb replikáját abban a jelenségben találhatjuk meg, hogy Jókai művészetében feléled, s új jelentést nyer a *romantika*. Természetesen, nem A karthausi romantikája ez, s nem is az a világfájdalmas életszemlélet, melyet Eötvös és Szalay a politikai-jogi, közéleti tevékenység küszöbén vetkeznek le magukról. Jókai romantikájának kérdését azért érdemes itt szemügyre vennünk, mivel Eötvös kritikai realizmusa háttérbeszorulásának, időszerűtlenné válásának okait érthetjük meg belőle.

Jókai 48 előtti romantikája is egészen másféle jellegű volt, mint Eötvösé, Vörösmartyé, vagy Kölcseyé. De ezt a különbözőséget az előző nemzedékek ábrázolásmódjával, tematikájával és stílusával szemben Jókai nemzedéke szándékosan kereste is. Jókai első írásainak romantikája nem utolsó sorban egy új költői-írói iskola merészen újatmondási törekvéséből született meg. De ugyanez a törekvés hozta létre Jókai első korszakának realista, népi jellegű novelláit is (Sonkolyi Gergely, A serfőző, stb.). Ezek az írások a Petőfi genre-képeivel rokonok, melyek egy-egy típust, a mindennapi élet egy-egy drámai jelenetét elevenítik meg. És rokon ezeknek a novelláknak realizmusával az Arany genre-képrealizmusa is (Szegény jobbágy, Szőke Panni, Lacikonyha, stb.). Kétségtelen, hogy Jókai mind a túlzó, szertelen, franciás mintájú romantikával, mind pedig népies jellegű, realista elbeszéléseivel programmszerűen újat akart hozni a magyar prózairodalomba. Ez a körülmény érteti meg Petőfivel szövődött barátságát, irodalmi fegyvertárs voltát is. Petőfi és Jókai azért válhattak irodalmi fegyvertársakká, mivel mondanivalójuk újszerűsége mellett egymásnál a művészi eszközök újszerűségét is felismerték és méltányolták. Petőfinél is felbukkannak azok a szélsőségesen romantikus vonások, melyek a fiatal Jókait jellemzik. És a fiatal Jókainál is megtaláljuk a népies, realista művészetre való törekvést, — mely majd öregkori művében, a Sárga rózsában hoz létre remekművet.

Az 50-es években azonban Jókai szakít a 48 előtt követett, szélsőségesen romantikus irányzattal, mely a Nepean szigetét,

az Egyiptusi rózsát, illetve a Hétköznapok egyes részeit termette. A szabadságharc és a bujdosás során szerzett erőteljes valóság-élmények, az újságírói tevékenység során kialakuló új elbeszélő művészet, stb. mind a romantika «megszelídüléséhez» vezetnek Jókainál. De a romantika mégsem tűnik el Jókai művéből, — sőt, új értelmet nyer az 50-es évektől kezdve. A romantika fennmaradását Jókainál a korviszonyok indokolják. A Bach-korszak viszonyai arra kényszerítik az író, hogy a valóság pontos, hiteles, megfigyeléseken alapuló ábrázolása helyett kiutat keressen a képzelet vidékei felé. Amikor Jókai valóság-ábrázolásra törekszik, ezt már nem teheti Eötvös módján. Éppen ezért, realizmusa többnyire anekdotákban ölt testet. A forradalom bukása utáni élet nyomasztó viszonyai tartják vissza Jókainál a realizmust anekdotái fokon, — és ugyanezek a körülmények tartják fenn művében a romantikát is.

Jókai romantikájának egyik legfőbb vonása: az illúziós jelleg. Az önkényuralom Jókai-regényei a nagynak mutatott múlt, és a nagynak megálmodott jövő képei mellett, — a jelent igen gyakran illúziókkal töltik ki. Ezek az illúziók a múlt és a jövő nagyságából visszfénylenek át a jelenbe. Jókainak ez az illúziós jelen-látása, jelen-ábrázolása valójában nem is háttáfordítás a jelen valóságának, hanem sokkal inkább annak a bizakodásnak kifejezése és propagálása, hogy a jövő nagy ígéretei mellett eltörpülnek a jelen fájdalmai, csapásai, nehézségei. Jókai az 50-es, 60-as, — sőt, a 70-es évek viszonyai közepett változatos politikai illúziókat fejez ki regényeiben (ilyen volt pl. az arisztokrácia nemzeti szerepébe vetett illúzió is). Ezeknek az illúzióknak, éppen az önkényuralom idején, serkentő, öntudat-ébresztő szerepük is van. Jókai e korszakának regényei ugyanazt a szerepet töltik be az önkényuralom közönségénél, mint Arany, Tompa, stb. versei.

Jókai romantikájának fennmaradását tehát a regényeiben propagált illúziók teszik szükségessé. Természetesen, ez a romantika párosul is a nála már említett, anekdotai jellegű realizmussal. De Jókai regényeinek romantikája, illúziós jellege éppen nem menekülés, vagy kitérés a jelen elől, hanem ellenkezőleg: az 1849 utáni nemzetnek szánt segítség. Ezek a regények vagy a nemzeti ellenállást ösztönzik (Politikai divatok), vagy a 48-as vívmányokért vívandó harcra lelkesítenek (A kőszívű ember fiai), vagy a nemzeti kapitalizmust propagálják (Fekete gyémántok, Aranyember, A jövő század regénye).

Jókai művészetének érvényrejutása, Eötvösével szemben is, nem utolsó sorban elbeszélő művészetén és stílusán múlik. Ebben a stílusban már benn rejlenek Petőfi népiességének, demokratikus stílművészetének eredményei, hagyományai. Ezért is van az, hogy a magyar próza-stílus magasabb szintjei felé, Mikszáth és Móricz szintje felé, nem annyira Eötvös, mint inkább Jókai stílusa mutat. Láthattuk már, hogy Eötvös körmondatosága a nemesi értelmiség közéleti, illetve értekező-stílusából táplálkozott. De amíg Eötvös stílusa a diétai szöszék, az akadémiai előadóemelvény stílusa volt, — addig Jókaié: a fehérsztaun derűs, anekdotázó, elbeszélő stílusa. Ugyanakkor azonban Jókai többet őrzött meg Vajda Péter romantikus stílusának lírai elemeiből, — mint Eötvös, aki a líraiságot és a zeneiséget A karthausi után nagyrészt kirekesztette prózájából.

Jókainál egyébként felbukkannak ismét azok a problémák is, melyek Eötvöst 48 előtt foglalkoztatták; így például a kapitalizmus kérdése, a munkáskérdés, valamint egy emberséges, eszményi társadalom kérdése. Jókai ezekre a kérdésekre is hol illúziós, hol utópikus, — de mindig romantikus módon felel (Fekete gyémántok, Aranyember). Mert a Berend Iván, vagy a Timár Mihály alakját övező romantikának is propagatív értelme van: Jókai a nemzeti kapitalizmus érdekében, egy hazáivá «nemesített», «megjavított», utópisztikus kapitalizmus és technikai kultúra érdekében érvel hőseivel.

De az ilyenfajta művészet Eötvöstől merőben idegen. A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben vonalát a korviszonyok, valamint tulajdon, benső meghasonlása miatt nem tudja folytatni. A 67 körüli helyzet Jókai romantikájának, illúziókat propagáló páthoszáának, anekdotái realizmusának kedvez. Eötvös kritikai realizmusának még a hatóereje is lecsökken. Ez a fajta művészet a 67 körüli viszonyok közepett hallgatásra van ítélve.

Regényírói, költői ihletének elapadása, írói elszigetelődése érteti meg velünk azt is, hogy új eszmeáramlatok, melyek pedig kortársai képzeletét gazdagon megtermékenyítették, Eötvösnéi csaknem hatástalanok maradnak. Így elsősorban a materialista, természettudományos eszmék gyors és széles térhódítása hagyja csaknem érintetlenül Eötvöst. Ezek az eszmék mélyen hatottak Madáchra, és elősegítették Lucifer alakjának, valamint a keret-színek filozófiai tartalmának megformálását. Ezek az eszmék Vajda Jánosnál még félreértett voltukban is egy gazdag filozófiai költészetet hoztak létre, — Jókainál pedig a '70-es évek nagy regényeinek problematikáját gazdagították. A Gondolatok tanú-

sága szerint azonban Eötvösnél a materializmus és a természet-tudományos gondolkodás inkább csak védekezést vált ki.

7

A Németországból visszatért Eötvös működésének javarészét nem az irodalmi, hanem a politikai, közéleti tevékenység tölti ki. Szorgalmasan veszi ki részét az akadémiai munkákból: a magyar klasszikusok új és olcsó kiadását kezdi szerkeszteni (Új Nemzeti Múzeum), az Akadémia palotájának építkezéseivel foglalkozik, emlékbeszédet tart Vörösmarty és Kazinczy felett (1859 október és 1859 december). Új életre kelti a Kisfaludy-Társaságot, melynek alapszabályai az ő sürgetésére nyernek megerősítést, 1860 április 6-án. A Társaságban több ízben mondott elnöki beszédet. Ezek közül A költészet hatásáról szóló (1862) helyesen figyelmeztet a magyar irodalom hanyatlására, a szabadságharc utáni években. Megdöbbenő mégis, hogy Eötvös egyáltalán nem veszi észre Petőfi és Arany jelentőségét, s úgy véli, hogy «az utóbbi félszázad alatt alig nevezhetünk egy szép irodalmi remeket, mely oly hatást idézett elő, mint a múlt századok egyes nagyobb művei.» Ez, a beszédeiben többször is visszatérő gondolat, — melynek némiképp ellentmond a lelkesedés, mellyel Arany Toldi Estéjét 1854-ben üdvözölte — arról tanúskodik, hogy Eötvös valóban elszakadóban van a magyar irodalom élő valóságától. A fenti beszéd, s A költészet hivatásáról (1864) elmondott, azt mutatja mégis, hogy Eötvös éles szemmel figyelt föl a kapitalizmus hatására az irodalomban. A megnövekedett olvasóközönség igényeinek kielégítése bizonyos «szélességet és pongyolaságot» szült szerinte. Eötvös megállapítja a «sebes haladást», mely gazdasági téren bekövetkezett, — «haladásunknak semmi nem áll útjában, s a rég óhajtott jólét közelnek látszik» — de éppen emiatt aggódik is a kor mindinkább nyilvánvaló kulturális közömbössége miatt, s várja a költészettől annak az «aljasodásnak» ellensúlyozását, «mely az anyagi jólétnek, ha azt magasabb aspirációk nem ellensúlyozzák, természetes következése». Mennyivel más irodalomszemlélet ez, mint aminőt a reformkorban vallott Eötvös! És milyen keserű beismerése annak, hogy a hazai kapitalizmus kialakulása, — a várt művelődési fellendülés helyett: a hanyatlást hozta el. Azt, hogy ebben az ország gyarmati helyzete mennyire részes, — azt, hogy e hanyatlás nem utolsó sorban azért következik be, mivel az irodalom nem tud többé lelkesítőn, új, haladó célokra mozgósítón alkotni, s nem fejezi ki többé a nép érzéseit,

céljait: mindezt Eötvös nem veszi, nem veheti már észre. A Victor Hugo nyomán kifejezett költői hitvallás tételei ekkorra már feledésbe merültek Eötvösnél. A költészetről szóló beszédei: egy kor hanyatlásának bevallásai, — de ennek a hanyatlásnak már ő maga is részese.

Eötvös általában hullámozó kedélyállapotban éli át az 1861-es országgyűlést megelőző eseményeket. Annak ellenére, hogy Solferino hatása oly világosan mutatkozik meg egész politikai magatartásában, Mikó Imréhez, 1859 december 12-ikén intézett levelének tanúsága szerint, mégsem tart forradalomtól: «Itt a hangulat általában véve jó. Kissé több hajlam mutatkozik a demonstratiókhöz, mint kívánnám, azonban soha hiúbb agyrém nem retteggett senkit, mint azokat, kik ebben forradalmi jelenségeket látnak. — Soha kevesebb forradalmi hajlam az utolsó 10 év alatt nem volt az országban, mint épen most, s pedig azon egyszerű oknál fogva, mert a nagy többség azon meggyőződésben él, hogy a jelen rendszer fel nem tarthatja magát.» Eötvös tehát ekkor, az 1848-as törvények alapjára visszatértek, az önkényuralom bukásával számol, — és nem számít forradalomra. Mégis, 1860 április 6-ikán, ugyancsak Mikó Imréhez írott levelében látható izgatottsággal tanácsolja ennek, hogy fiát — német egyetemre küldje, mivel idehaza «aljas kicsapongásokba» keveredhetik. «Aljas kicsapongásokon» Eötvös azokat a diáküntetésekért érti, melyek 1860 januárjában kezdődnek, s március 15-ikén lángolnak fel újból, 500 diák tüntetésében, a bécsi kormány ellen. Eötvös elsősorban fiát, Lorándot félti, akinek egyik iskolatársa Lónyay Menyhért fia, szúrást kapott a tüntetés során. Ismeretes, a diákmegmozdulást a katonaság brutális szuronyrohama szórta szét, s Forinyák Géza egyetemi hallgató halálos sebe ugyancsak növelhette Eötvös apai aggodalmait. Fiának, Lorándnak életrajzához — és politikai fejlődéséhez is — nem érdektelen a levél adata, mely szerint a még alig 12 éves fiú «a múlt télen 3 politikai színű excesszust tett, melyek elsimítását csak tanárai becsületességének köszönöm». Eötvös «betegség ürügyén» kiveszi fiát az iskolából, hogy ilymódon tartsa őt távol a pesti diákság forradalmi megmozdulásaitól.

Az 1848-as törvények alapján álló Eötvös az Erdélyvel való uniót is fontosnak érzi már, 1859-es útján, de méginkább 1860. évi látogatásokat, mely valóságos diadalmenet, a székely és a szász városokon át, fáklásmenetekkel, bankettekkel, s a Detonáta csúcsán tervezett ünnepséggel is, melyen azonban betegsége miatt nem jelenhet meg, holott a román nemzetiséggel kel-

fene ott baráti kezet szoritania. Bodnár Zsigmond megbízhatatlan adata szerint Eötvös azért maradt volna Gyulafehérvárott, mivel a románok «nagy tüntetésre készültek ellene». Ennek az állításnak azonban Kristóf György adatai ellentmondanak. Erdek azonban a székelyudvarhelyi látogatásról szóló titkosrendőri jelentésnek az az adata, mely szerint az esti fáklyásmenet után Kossuthot és Garibaldit éltető hangok hallatszanak («mehrmal, doch nur immer vereinzelt») a tömegből. A tüntetők különben, a jelentés szerint, a «tehetősebb réteghez» tartoznak.

Eötvös 1860 decemberében kihallgatáson jelenik meg Ferencz Józsefnél, s azt javasolja neki, hogy álljon a német egységmozgalom élére. Eötvösnek ez a javaslata összhangban van a Sonderstellung-ban kifejtett elvekkel. Az 1860 december 18-i esztergomi értekezleten, melyen Deák nem vett részt, Eötvös megjelent, Andrássyval együtt, s ott azt a nézetet képviselte, hogy az ország helyzetét csak egy, az 1848-as törvények (V. tc.) alapján összehívandó országgyűlésen lehet rendezni.

Eötvös szembenáll a konzervatív párttal, s ellenzéki magatartását több ízben is leszögezi. Deákkal együtt, *ő is a személyi unió alapján áll, ami azt is jelenti, hogy gyökeresen szakított az összbírodalomra vonatkozó, korábbi nézeteivel.*

1861 februárjában és márciusában Eötvös is részt vett az országgyűlést előkészítő országbírói értekezleten, ahol Deák a konzervatívokkal szemben a 48-as törvények további érvényét hangoztatta. Ugyanebben a szellemben nyilatkozott Eötvös is, választói előtt, amikor Budavár képviselővé választotta («Törvényhozásunk... föladása meg őrizni, kifejteni, biztosítani celsiuszerű szabályozás által az 1848. év vívmányait.»)

Az országgyűlésen a felirati párt híve: május 17-én elmondott nagy beszédében, a Sonderstellung kifejtette elvek alapján követeli a személyi uniót. Ez a beszéde nyílt hitvallás is Deák mellett, akinek pártjába most már beilleszkedik. Később, a kiegyezés küszöbén támadnak majd csak köztük újabb, főként taktikai ellentétek.

Politikai tevékenységét mind lázasabbá váló izgatottság jellemzi, ami miatt Deák egyre kevésbé szívesen dolgozik is vele. Egyik kortársa a június 5-i szavazás napjáról szólva, így emlékezik meg róla: «Még nem láttam embert, akit valamely ügy mikénti eldőlése annyira ingerültté tett, mint őt; alig lehetett vele beszélni; fixa ideája volt, hogy nem lehet a többséget megszerezni, s mégis megkért, hogy a szavazatok mikénti állásáról naponkiint referáljak, a mit minden estve meg is tettem, fölolván neki a rendesen megváltozott névsort.» A július 21-i királyi

leiratra küldendő válasz megszövegezéseinek munkálataiban is résztvett Eötvös. A második felirat tárgyalásánál ugyancsak izgatottan viselkedik, s több képviselővel együtt ellene szegül Deák kívánságának, hogy a tárgyalásban rövid szünetet tartsanak (augusztus 8).

Eötvös fontos szerepet játszott az országgyűlésnek a nemzetiségi kérdés rendezése körüli munkájában is. Az ő elnöklésével szerkesztette meg a 27 tagú választmány a nemzetiségi törvényjavaslatot, mely oly éles ellenkezést váltott ki a szerb és román nemzetiségek körében. 1865-ös nemzetiségi tanulmányában Eötvös túlhalad az 1861-es javaslat nem egy pontján.

Az országgyűlés után Eötvös ismét komoran, csüggedten ítéli meg a helyzetet, miként erről Montalembert-hez intézett néhány levele tanúskodik. Az egyikben (1862. február 20.) nyíltan kimondja csalódását, sőt, eltávolodását a monarchiától, — mely habár átmeneti jellegű, mégis figyelemre méltó jelenség önála. Eötvös szerint az arisztokrácia és a monarchia mellett azért tartott ki a közvélemény (t. i. a nemesi), mivel ezek a történelmi jogon alapulnak, s biztosítják a nemzetiségek felett a magyarság felsőbbségét. Bécs azonban épp a nemzetiségeket kezdi ismét feltüzelni, — aminek következtében a dinasztiahoz ííző kapcsolatok meglazulnak az országban, s egyre nagyobb teret hódít Kossuth terve, a dunai népek konfederációjáról. Eötvös meglepő indulatossággal ítéli el a bécsi kormányt, s lehetetlennek érzi, hogy bárki is helyeselje intézkedéseit. Külső támadás esetén a monarchia nem számíthat a magyar nép támogatására. Fontos mozzanatnak vélhetjük azt is, hogy Eötvös ekkor vissza akar vonulni a közélettől, s kizárólag a tudománynak élni: a «keresztény civilizációról» szóló könyvének megírására készül, — melynek tervét már 24 esztendeje hordozza. Az ő, s társai szerepét végkép lejártnak érzi («unsere Rolle ist ausgespielt»); megveti mindazokat, akik nyilvános szerepet vállalnak még — az ilyenek pénzért bárkit kiszolgálhatnak («Für den Augenblick beschäftigen sich nur jene mit öffentlichen Angelegenheiten, die um Geld jedem dienen.»). Ugyanez év június 29-ikén ugyancsak Montalembert-hez írt levele azonban már másféle felfogást mutat: Kossuth konfederációs tervei, szerinte, mindenkit megijesztettek, mivel ebben a tervben a szlávok oldalán a magyar nép kisebbségben maradna. Eötvös még azt is hajlandó elhinni, hogy III. Napoleon kezényomát viselik magukon e tervek. Ugy látja, hogy azok, akik eddig külső segítségtől várták az ország sorsának megfordulását, most kevésbé örülnének az összbirodalom széthullásának. Eötvösben ez a helyzet ismét a «békés

megoldás» lehetőségét idézi föl, — bár, úgy érzi, Schmerlingtől ennek érdekében mit sem várhatnak.

Eötvös hullámzó kedélyállapota e két levélben is feltűnő, — s ez a hullámzás helyzet-megítéléseiben is megmutatkozik. Kedélyállapotának változékonyságára különösképp a kiegyezés küszöbén figyelhetnek majd föl kortársai. De Naplója is ugyanerről tanúskodik.

Az országgyűlés után Eötvös az Akadémia és a Kisfaludy Társaság köreiből fejt ki ismét működést. Ő kezdeményezi a Magyar Írók Segélyegyletét, s az 1861 április 9-én meghalt Vachott Sándor levegyét és árváit veszi pártfogásába. Vachottnéval folytatott levelezése (Nemzeti Múzeum, Kézirattár) érdekes képet mutat erről a sok idejét felemésztő kapcsolatról, s arról is, mennyire szétaprózódott ereje a különböző közéleti munkák, értekezletek, stb. között. E levelek nyomán úgy kell éreznünk, hogy Eötvös valósággal menekült az írói munka elől, s mintha alkotói tehetetlenségét igyekezett volna a közéleti feladatok halmozásával maga előtt is elleplezni. 1861 októberében, Vachottné lapja, az Anyák Hetilapja támogatására kezd pl. akciót, s Deák Ferencet is megkéri, hogy a hetilap érdekében levelet intézzen Kemény Zsigmondhoz, mely a Pesti Napló 1861 október 24. számában jelenik meg. Hasonlóképp részt vesz a Kazinczy-alapgyűjtési munkáiban, stb.

Bizonyára sógorának, Trefortnak tanácsára, ezidőben kezd részt venni különféle pénzügyi műveletekben. Ferenczi adata szerint részt vesz a Magyar Földhitelintézet alapításában, ötezer forint tőkével; később az Országos Iparegyesületben, az Iparbankban vállal feladatokat; az utóbbinak elnöke is. 1864-es Naplójának bejegyzései takarékpénztárral, biztosítási intézettel kapcsolatos «bajlódásairól» is beszámolnak.

1862-ben kapcsolódik bele Eötvös, ugyancsak Trefort révén, az Alföldi Vasút néven hirhettté vált vasútépítési spekulációba, melyben a nagybirtokos osztály oly szegýenteljes szerepet játszott. Az Alföldi Vasút ügyét Léderer Emma tárta fel egész szövevényességében, minden összefüggésében, s ugyancsak ő mutatott rá a szerepre, melyet e vállalkozásban Trefort játszott. A vasút terve 1862 novemberében jön létre; aláírói közt, a különféle nagybirtokosok sorában ott találjuk Csengeryt, Lónyayt, Trefortot és Eötvöst is. Léderer Emma említi, hogy a tervezetben Széchenyi 1847-es vasúttervére hivatkozik Trefort. A korábbiakban láthattuk, hogy Trefort ezt a tervet jól ismerte, hisz Eötvössel együtt részt vett annak népszerűsítésében. A vasút építési

munkálatainál az 1863-as inség miatt éhhalál fenyegette szegényparasztságot és agrárproletariátust használták fel, a költségeket pedig az ú. n. «országos alapból» fedezték. Az építésnek inségmunkálatok módján történő megoldását 1863 június 27-én kéri a Társaság, s a kérvény aláírói közt Eötvös neve is szerepel. 1864-ben, amikor az «országos alapból» történő kifizetések megszűnnek, a Társaság angol tőkésekkel próbál tárgyalni. Léderer Emmának ezt a adatát kiegészíti Eötvös Naplójának 1864 szeptember 20-i feljegyzése, mely Sommerset-Beaumont angol képviselőnek nála, a Svábhegyen tett látogatásáról emlékezik meg. Sommerset-Beaumont a «dunai kereskedelem létesítése ügyében» tartózkodott Budapesten, — és nem lehetetlen, hogy az angol kapitalistáknak a Pester Lloyd október 25-i számában történt reklámozása ezzel függ össze. Az Alföldi Vasút 1867 november 13-án kapja meg a végleges vasúti engedélyt, — de a Társaság tagjainak névsorában Eötvös már nem szerepel többé.

Valószínű, hogy a spekulációban való részvételre Trefort bírta rá Eötvöst. Ez utóbbi írásaiban, naplóiban nyomát sem leljük a gazdasági kérdések iránti komolyabb érdeklődésnek. A bankban vállalt elnökség, s a gazdasági életben ellátott egyéb feladatok az ő számára a közéleti tevékenység ugyanolyan alkalmi lehettek, mint az Akadémia, vagy a Kisfaludy Társaság. Láthatjuk még, hogy Eötvös 1866 táján anyagi zavarokkal küzdött, s fiának, Lorándnak tanulmányait még minisztersége idején sem tudta egykönnyen fedezni. Aligha valószínű, hogy az Alföldi Vasút spekulációs háttere Eötvös előtt nyilvánvaló lehetett volna. Hisz még 1864-ben is, amikor Trefort birtokügyeit neki kellett rendeznie, s eladnia Csabacsüdöt, mivel sógora a birtokot csődbe juttatta, — Eötvös valóságos gyanútlanossággal jegyzi fel róla Naplójába (november 9): «Egész életén át fáradott, nem költött semmit személyére s vagyonának nagy része elveszett. Mily viszonyok, melyek között a legjobb s intelligensebb emberek ily helyzetbe jönnek.» Éppen, mivel Eötvös ezt a feljegyzést a Naplójának szánta, melyet — egyéb politikai és személyi vonatkozásai miatt — semmiképp sem kívánt nyilvánosságra hozni: e vélemény jóhiszeműségében nem lehet kételkednünk. Később majd ugyancsak a Naplóban, néhány keserű megjegyzését is olvashatjuk, a bajok miatt, melyeket Trefort anyagi ügyei zúditottak rá.

Eötvösnek — kortársai egybehangzó véleménye szerint — vajmi kevés érzéke volt a «gyakorlati» kérdésekhez. A politikában is emiatt maradt gyakran alul, vagy vált mások érdekeinek akaratlan kiszolgálójává. Hasonlóképp történhetett az Alföldi Vasút esetében is.

1864-ben jelenik meg Eötvös utolsó, életében kiadott műve: a Gondolatok. 1861-ben, Gyöngysorok címen Vachott Sándorné már összegyűjtötte az Eötvös különféle műveiben található axiómákat. E kiadásba Ferenczi szerint Eötvös azért egyezett bele, mivel az özvegyen akart segíteni. Láthattuk, Eötvös 1833. évi, Muzárionbeli, és az 1837-es Emlénybeli gondolatai óta, mennyire vonzotta őt ez a műfaj, s mily bőséggel használta fel reflexióit, regényeiben is. Időközben napvilágra került, s részben kiadott naplói is bővelkednek aforizmákban, elmélkedésekben. Ferenczi említi Eötvösnek egy kijelentését, melyet a Gondolatok kiadójának, Ráth Mórnak tett: «Nem egy, de három-négy kötetet is adhatna ki oly gondolatokból, melyeket műveiben és beszédeiben fel nem használt.» Vojnovich és Ferenczi is megemlítik — Falk Miksa nyomán — Eötvös szokását, hogy kedvelt minisztériumi munkatársait, tárgyalások közben papírszeletekre írt reflexiókkal lepte meg.

A Gondolatok második kiadása 1874-ben jelent meg: Eötvös felesége és Gyulai Pál kibővítették benne az első kiadás anyagát az Eötvös jegyzetfüzeteiben talált gondolatokkal. 1871-ben jelentek meg Babérlombok... címmel, Vachottné összeállításában azok a gondolatok is, melyeket Eötvös öneki adott át, hogy hetilapjában felhasználhassa.

A Gondolatok című kötet meglehetősen heterogén anyagból állt össze. Megtalálhatjuk benne Eötvös valamely el nem készült, állambölcseleti művének töredékeit, — mintegy az Uralkodó Esmék kiegészítéseként, — hosszadalmas, helyenként avult, elméleti fejtegetéseket az államról, a tudományról, stb. De találhatunk köztük finom megfigyeléseket is, emberi, társadalmi viszonyokról, s ezek, a regényíró Eötvös elemző, néhol szellemes kommentárjai a legeredetibb, legérdekesebb részt alkotják. És sajátos, lírai színezetet is adnak a kötetnek azok a vallomás-szerű részletek, melyek Eötvös meghasonlottságáról tanúskodnak. Valami kiábrándult, rezignált életbölcselet teremt egységes gondolati légkört a kötetben, és hangolja össze a különféle töredékeket.

Eötvös deista magatartása, mint felvilágosult világnézetnek folyománya, új megfogalmazást nyer a Gondolatokban. Ez a deizmus a tételes, felekezeti vallásosságtól eléggé távol áll, s Palásthy Religiója szemére is veti Eötvösnek, hogy «a vallásról sokat beszél, de nem mondja melyikről, nem mer a magáéval előállni». Mégis, Eötvös deizmusában újabb, erősebb hangsúlyt

nyernek a vallás érzelmi elemei; általában, azt mondhatjuk, Eötvös a vallást mintegy ellensúlynak tekinti, a mind ridegebbé váló kapitalista világ ellenében. Ugyanakkor, a valláshoz mint a társadalmi ellentétek «elsimítójához» is, reménykedéssel folyamodik. Fiához írott levelei, és a katolikus autonómia terén kifejtett tevékenysége is azt bizonyítják, hogy Eötvös szembenállt a klerussal, s az egyház világi befolyásának gátat akart vetni. «A vallásnak fontossága nem abban áll, hogy bizonyos dolgoktól visszajesszen» — írja, de tüstént rá is mutat a «kiegyenlítő» szerepre, melyet ő a vallásnak szán.

Eötvös vallásosságáról sok szó hangzott el, s Concha Gyözőt valósággal klerikális írónak igyekezett föltüntetni.

Eötvös kétségtelenül vallásos volt, — a szó erősen *laikus liberális* értelmében. Vallásossága főként érzelmi jellegűnek tekinthető, — s hogy mennyire nem a tételes, a felekezeti «valláshoz» való ragaszkodást jelenti, arra legjellemzőbb az a megállapítása, hogy «mind az, ami vallásunkban nem az emberi természet, hanem csak bizonyos míveltségi állapotoknak felel meg — így például a szertartások, vagy a mód, mely szerint bizonyos igazságok kimondatnak — míveltségi fokunk mellett nem tarthatja fel magát.» Az idealista Eötvös tehát olyan nézetet vall, amely ugyancsak ellentétben áll a katolikus dogmákkal. És Eötvös, aki meghökkenéssel fogadta a pápai «csalhatatlanság» dogmatizálását: a fennálló, tételes vallásokat a csillagokhoz hasonlítja, melyek elhalványulnak, mihelyt feljön a nap, «a ragyogó csillagzat, nagyobb, fényesebb mindazoknál, melyeknek nagyságában előbb gyönyörködénk, s a mint emelkedik, melegség és áldás terjed el sugaraival.»

Eötvöst tehát olyan liberális gondolkodónak kell tekintennünk, aki nem jut el ugyan a materializmusig, de kitart a felvilágosodás deista, laikus vallásossága mellett.

A Gondolatok nem egy célzást tartalmaznak a klerikális vallásosság ellen («a vallás ritkán hat azoknak belsejére, kiknek ajkairól a legszebb vallásos reflexiók hangzanak»), — s arra is rámutatnak, hogy a kapitalizmus erkölcsé a vallás hirdette erkölccsel kibékíthetetlen ellentétben áll. Eötvös messze áll attól, hogy a vallást az osztálytársadalom egyik ideológiai védőfegyverének tekintse, — és műve ilymódon a vallás vonatkozásában is a liberális gondolkodás tiszta példáival szolgál.

Ugyanez, a felvilágosodás eszméitől áthatott liberális szemlélet szólal meg az állambölcséleti gondolat-töredékekben is. Ezekbe már belejátszanak azok a tapasztalatok is, melyeket Eötvös a kapitalizmus honi kialakulásából merített. E tapasza-

latok nem váltanak ki benne olyasféle válságot, aminőt A karthausi-korszakban megfigyelhettünk, de óvatos, és sokhelyütt csüggedt megfogalmazásuk mégiscsak arról tanúskodik, hogy Eötvös nem számolta föl teljesen azokat az elveket, melyek fiatalkorát éltették. *Sőt, inkább az Uralkodó Eszmék szemléletén módosít a Gondolatokban, — s tér vissza a szabadság és egyenlőség eszméjének másféle megítéléséhez, mely inkább áll összhangban a felvilágosodás szemléletével.*

A kizsákmányolás kérdése már egyáltalán nem érdekli az Uralkodó Eszmékben, — de a Gondolatok ismét egyre aggodalmasabban figyelnek föl rá. Tiltakozik a «korrlátlan uralom» ellen, melyet «ember ember fölött gyakorol», s melyet «a természetadta különbség szükséges következésének» próbálnak feltüntetni. Szerinte ez a felfogás «fogja megrontani, ha a szolgaság intézménye megmarad, Észak-Amerikát.» És ugyanennek az elvnek jegyében várja a nemzetiségi kérdés megoldását is: «a demokratia győzelme szükségkép a nemzetiségek felszabadítását fogja maga után vonni». Általában, Eötvös kitar a polgári demokrácia elvei mellett, s arisztokráciaellenességét is kinyilvánítja már, természetesen találván, hogy «az arisztokráciának még neve is útálatossá válik, s az emberek annyi romlottságot látva, a demokráciában keresik egyedüli menedéköket». Láthattuk, az Uralkodó Eszmékben még hajlott arra, hogy bizonyos szerepet tulajdonítson a főnemességnek. Naplójában (1867) kitér majd a panaszra, melyet ellenségei legtöbbit hangoztatnak ellene: hogy gyűlöli az arisztokráciát. Eötvös ott védekezik e «vád» ellen, de hozzá is teszi, azokra az arisztokratákra gondolva, akik «csak azért ragaszkodnak állásukhoz, mert az nekik többet enged s kevesebbet követel», — «inkább elfogadom még a demagog címet is, sem hogy azok sorába álljak».

Eötvös már a haladással járó veszélyek vállalása mellett is főlemeli szavát a Gondolatokban, s az országot, mely haladni nem mer, a kockázatok miatt: befűtetlen maradó gőzmozdonyhoz hasonlítja, melynek valóban nem kell félnie a veszélyektől. Az Uralkodó Eszmék stabilizáló «nyugalmat» kívánó tendenciájának nem leljük nyomát a Gondolatokban.

Az öregedő Eötvös nem hisz föltétlen bizonyossággal az «uralkodó eszméknek» abban a rendszerében és egyensúlyában, melyet korábban megalkotott. A Gondolatokban mintegy lazítani próbálja azokat az alapokat, melyekre állambölcseleti művét fölépítette. Arra figyelmeztet bennünket, hogy «nincs nagyobb tévedés, mint ha valaki az emberi természet változhatatlanságai-ból, társadalmi formáink változhatatlanságát akarja következ-

tejni» — s úgy véli, az egyéni szabadságot legtökéletesebben érvényesítő formák majd csak a jövőben alakulnak ki. És Eötvös, aki az Uralkodó Eszmékben még a teljes individuális szabadság gondolatát hirdeti, évei során felismeri a közösségi («egyesülési») ösztön nagy jelentőségét: «habár első tekintetre úgy látszik, hogy az egyéni szabadságnak többet köszönünk, mégis, mélyebben vizsgálva a tárgyat, meggyőződünk, hogy az universalitás utáni törekvés nem kevésbé üdvös eredményeket idézett elő műveltségünkre...» Innen már csak egy lépés a szabadverseny embertelenségének belátásáig, s az Uralkodó Eszmékben oly következetesen mellőzött elvnek: az egyenlőség elvének fokozott érvényesítéséig. «Alig múlt el egy félszázad, s a tapasztalás azt mutatja, hogy azon korlátok, melyek a középkor alatt az egyeseknek szabad kifejlődését akadályozták egyszersmind megoltalmazták őket saját helyökön, s a sokat magasztalt szabad versenynek egyik eredménye az lett, hogy az osztályok különbsége megszűnvén, az egyesek közt létező különbségek inkább feltűnnek, s a gyengébb nem bizonyos kiváltságos osztályok által, de mindenki által zsákmányoltatik ki.» S Eötvös, mintha érezné, hogy az individualizmusért folytatott harcok helyébe ezentúl másfajta küzdelmek lépnek, az Uralkodó Eszmék végtanulságaira félreérthetetlenül rációfól a Gondolatokban: «Új harc kezdődik s hiszem, hogy az egyenlőség elvé győzni fog ismét...» — habár kételyeit sem képes elhallgatni: «...de nem fog-e ez is azon meggyőződéshez vezetni, hogy az egyenlőség elvének általános elismerése, s az egyenlőség tetteleges létezése között roppant különbség létezik».

A Gondolatok állambölcseleti reflexiói egy tervezett, de soha el nem készült nagy mű forgácsai. De ezek a forgácsok is tanúsítják, hogy a mű lényegesen eltért volna az Uralkodó Eszmék felfogásától. Eötvös gondolkodása módosult, sőt, néhány lényeges kérdésben gyökeresen megváltozott. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy túllépett volna a körön, melyet korábbi tettei, alkotásai már megszabtak számára. «Mint fának árnyéka, hol a nap forró sugáritól oltalmat keresünk, csak estve nő naggyá: így nőnek tapasztalásaink akkor, mikor reájok nincs többé szükségünk.» Ez a jegyzet mindent elmond annak hasznáról és értékéről, aminek még elete alkonyán birtokába jutott.

De mit sem változott Eötvös álláspontja a forradalom megítélésében. A «szabadságot megállapítani csak rend által lehet» — bukkannak föl helyenkint a régi aggodalmak, s olyan forradalmakat tudna csak elfogadni, melyek nem hoznának többet

holmi kormányváltásnál. Az Eötvös elképzelte «forradalomnak» legfontosabb eleme: a rend. («Általában véve a forradalmak nem az erély, hanem a rend hiánya miatt vesznek el...»), — ami ugyanolyan illúzió, mint a Szalay-émlékbeszéd elképzeltése a Bastille lerombolása és a Tuillériák égése nélkül végrehajtott «törvénykönyv-reformokról».

Eötvös 48 előtti vélekedései közül nem egy él tovább, változatlanul, a Gondolatokban, — így például a Magyarország 1514-ben alapeszméje is («az ember szolgaságra születik, s csak műveltség által emelkedik a szabadsághoz»). Jellemző azonban, hogy 1848-at továbbra sem látja egész jelentőségében. Az új alkotmányt a felnőtt ember kabátjához hasonlítja, melyet egy gyermekre adtak rá. «Bámulhatjuk-e, ha minden lépésnél egyet botlunk és nincs okunk aggódni, hogy felbukunk, mielőtt időnk volt, hogy a ruhába bele nőjünk?» Eötvös itt megfedkezik arról, hogy e kabátot nagyra szabni — ő is segített. Vagy talán ez a metafora azt árulja el, — hogy még jósoká várni akart a centralista program valóráváltásával? Ezt aligha hihetjük, hisz a Reformban ő maga sürgeti legjobban az átalakulást.

A Gondolatok sorában külön érdekességgel bírnak a személyes jellegűek, melyek a vallomás és a megfigyelés, illetve az élmény sajátos párosodását mutatják. Némelyik töredékében Eötvös szinte egy regény analitikai anyagát szórja szét, — anyagot, melyet a jellemek, vagy a társadalom ábrázolásánál tudott volna fölhasználni. Korábbi gondolat-töredékeinek moralizálása, elmélkedő jellege helyett, most inkább a *regényírói megfigyelésre* törekszik — és mondanivalója néha valóban finom, eredeti. Általában, Eötvös megfigyelőként többet, jelentősebbet tud mondani, mint gondolkodóként. Egy érett, tapasztalt, sokat szenvedett ember okossága szól hozzánk a Gondolatok legjobb darabjaiból. Például azokból, amelyekben az önzés «természetrájtát», vagy a házasság élettörvényeit elemzi.

Különösen érdekesek azok a gondolatai, melyekben a közéletben szerzett tapasztalatok szűrődnek le. Figyelmeztet, hogy a bizalmatlanság több veszéllyel járhat, mint a bizalom, — hogy a becsületes ember csak becsületesen harcolhat az ármány ellen, — védelmébe veszi a hízeltgöket («tapasztalásom szerint ezek nem a legrosszabb emberek közé tartoznak»), stb. A nagyság, az érvényesülés titkát, módszerét kutatja, — kesernyésen leplezi le a népszerűség eszközeit, — eredeti megállapításokat tesz a «kitűnő» emberek «eltűzött» jótulajdonságairól. De ez a mindent boncoló, mindenhez megjegyzést fűző alapossága néha bőbeszédű pedantériává is válik.

Az önvallomás csaknem líraivá gazdagodik azokban a darabokban, melyekben mintegy a maga ifjúsága felett gyakorol bírálatot, — s jelenével ezt az ifjúságot szembeállítja. Mélabú, rezignáció festi át e vallomásokat; «rövid tavasz, — hosszú tél»: így jellemzi az életét, — s általában, «szelidebb mesternek» kívánná az életet. Gondolatai szinte egy karthausi szerzetes útját követően torkollanak a halál képébe; «kilátásunk tágul, de körözetünk mindég szegényebbé s pusztábbá válik» — kezdi kibontani a metaforát, s állapodik meg végül a hegycsúcs képénél, melynek földje vagy köve épp arra elég, hogy «egy sírt takarjon». Amikor az ifjúság költészetéről is beszél, mely később «kis erecskére szorul össze, sőt néha egészen elszárad», — mintha ugyan csak magáról szólna. A «tányérvirág» képében, mely csak addig fordul a nap felé, amíg fiatal, s «ha megérett, ez is szomorúan hajtja le fejét», — ugyanaz a mélabú lappang, amellyel az élet vesztéseibe is belenyugszik, megadón, — hisz «talán el se bírnök életünk terhét».

A Gondolatok legszemélyesebb tartalmaira a rezignáció nyom bélyeget.

De vallanak a Gondolatok Eötvös esztétikai, írói elveiről is, — csakhogy már nem kerekedik ki belőlük olyanféle átfogó következetesen végiggondolt ars poetica, aminővel a Hugo-tanulmányok szolgáltak. Inkább csak a műhely apró megfigyelései, tapasztalatai ezek, — de épp ezért talán érdekesebbek is, Eötvös mesterségbeli problémáit jellemzőbben tárják elénk.

Kétségtelen, Eötvös még mindig a realizmus célkitűzéseit vallja: «Minden művészetnek feladata kimondani a valót szép formában.» S az írói munkáról vallott nézetei is a mesterségbeli becsületesség megnyilvánulásai: «Jó író csak az lehet, aki azért ír, hogy gondolatait kifejezze; — ki azért gondolkodik, hogy írjon, jó mesterember lehet, de való művész nem lesz soha.» Némelyik megállapítása valóságos önkritikának hat, de olyan önkritikának, melynek jogosságát 48 előtti nagy műveinél nem ismerhetjük el, — amikor például az «eszmékben gazdag» íróról beszél, aki a szép gondolatok kedvéért megfeledkezik «a mű compositiójáról, s azt magában véve becses ékességekkel elhalmozva az egész hatását megrontja». Az ilyenféle megállapítások, valamint az olyan is, hogy a «nagy író» soha «oly tárgyat nem választ, mely művészetének határain túl fekszik», stb. Eötvös írásművészetének tudatosságáról tanúskodnak. A tudatosságnak ez a szellemes, okos formája néhol a világirodalom nagy kritikai realista íróihoz is rokonítja őt.

Iskolázott, tudatos szemmel figyel föl Eötvös a naturalizmus irányának első jelentkezéseire is, amikor elítéli az olyan irodalmat, mely «a regényben minden ideál kizárásával csak tökéletes élethűség után törekszik». Az ábrázolás Goethe-i elveihez való ragaszkodás Eötvösnél, élete e korszakában, kétségtelenül, a realista művészet haladó esztétikai elveihez való ragaszkodást jelent, — épp amikor ez elvektől a magyar regény fejlődése elkanyarodóban van. A Gondolatok esztétikai elvei: magányos jelenség a hatvanas évek magyar irodalmában, — s csak annál magányosabb, mivel Eötvös nem képes már őket a gyakorlatba átvenni. Eötvös ugyanoly következetesen lép fel a realizmus-ellenes irányok, s általában, az irodalom színvonalának súlyyerdése ellen, mint Arany János is.

Goethe példája nem csupán a «józanul felhasznált tehetségek» eszményével csábítja Eötvöst, hanem a szerkesztés művészetének tisztaságával, egyszerűségével is. Meglepő, mennyire igényli az egyszerűséget, a világosságot épp ő, aki habár könnyedséggel, de néha fárasztóan bonyolult, körmondatos módon fejezi ki gondolatait. Azok a hasonlatok, képek, metaforák, melyekkel egy-egy gondolatát bevezeti, néha felesleges, kevesetmondó kitéréseknek hatnak, — pedig épp azért folya-modik hozzájuk, hogy a tárgyat «új világításban mutassa fel, s azt érthetőbbé tegye». Stílusa, mely sohasem volt különösképp szemléletes, érzékletes: a Gondolatokban talán a legszürkébb. Kivételt csak azok a darabok képeznek, melyekben a fiatalkori, szellemes-csipős, epigrammatikus tömörség éled föl, hogy egy-egy találó pointe-tel, nagyritkán, még újból «telibe» találjon. A Gondolatok ilyen darabjai a magyar próza kiművelt, tiszta, tudatos írásművészettel megalkotott lapjai sorában foglalhatnak helyet.

9

Lenin a nemzetek önrendelkezési jogáról szóló írásában megállapítja, hogy «Ausztriában a burzsoá-demokratikus forradalom a 48-as évvel kezdődött és 67-tel végződött.» Ugyanő mutat rá arra, hogy «... a magyaroknak az a kísérlete, hogy önálló nemzeti államot teremtsenek, már 1849-ben hajótörést szenvedett a feudális orosz hadsereg csapásai alatt. Ily módon rendkívül sajátos helyzet állott elő: a magyarok, majd a csehek is, nem az Ausztriától való elszakadásra, hanem Ausztria épségének megőrzésére törekednek, éppen a nemzeti függetlenség érdekében, amelyet rablóbb és erősebb szomszédok teljesen eltiporhat-

nának! Ennek a sajátos helyzetnek következtében Ausztria két központtal bíró (dualista) állammá alakult...»

Leninnek ez a zseniális elemzése kulcsot szolgáltat Eötvös 67 előtti magatartásához is.

Az ötvenes évek válsága után Eötvös a 48-as törvények alapján törekszik az Ausztriával való kiegyezésre, s ennek kiharcolásában jelentős része is van. A kiegyezés előtti szerepét becsületesnek, jószándékúnak kell tekintenünk, — és még azt is el kell ismernünk, hogy Eötvös nagy mértékben hí a maga, 1848 előtti, polgárian liberális álláspontjához. Láthattuk, már a negyvenes évek elejétől kedve, hogy Eötvös és a centralisták mily mértékben félték a cári feudalizmus terjeszkedésétől, s általában — Lenin szavaival — a «rablóbb és erősebb» szomszédoktól, akik a magyar függetlenséget megsemmisítették volna. Ez a félelem készítette Eötvöst arra is, hogy Kossuth függetlenségi törekvéseivel szembeforduljon. És ugyanez a félelem készíteti arra a hatvanas években, hogy az Ausztriával való kiegyezést keresse. Mert kétségtelen, hogy a cári feudalizmuson kívül Németország is «rablóbb és erősebb» szomszédnak bizonyult volna, egy Ausztriából kivált, független Magyarország számára. Eötvös külpolitikai gondolkodásmódja miben sem tér el a centralista csoport 48 előtti gondolkodásmódjától, — mely szerint az ország csak átmenetileg maradhatott volna független.

A különbség Eötvös 60-as évekbeli és 48 előtti gondolkodásmódja között csak abban áll, hogy az utóbbinak voltak bizonyos demokratikus tartalmai, — az előbbi azonban egy tisztára burzsoá liberális felfogást tükröz. Eötvös parasztnovellái arról tanúskodnak, hogy a nép sorsát ő végkép rendezettnek véli.

1849 után Eötvös szemléletét annak a két mozzanatnak figyelembevételével kell szemügyre vennünk, melyeket már a müncheni vázlat is világosan megmutatott.

Eötvös egyrészt a forradalomtól fél, — másrészt attól, hogy az osztrák összbirodalmon kívül fenyegetné csak igazában veszély az ország függetlenségét.

A forradalomtól való félelem is hozzájárult ahhoz, hogy az ötvenes években akár a 48-as törvények feláldozása árán is támogassa az osztrák összbirodalom gondolatát. De Eötvös már az 50-es években is: egy polgárivá átalakult összbirodalmat gondolt el, s az abszolutizmustól mélyen irtózott. Szerepét tehát semmiképp sem lehet a Bécset szolgáló hazaáruló, konzervatív főurakéval, a Forgáchokéval, Pálffykéval, stb. összetéveszteniünk.

Solferino után változik meg álláspontja, s tér vissza a 48-as törvények talajára. De az kétségtelen, hogy mind a korábban elképzelt reális uniót, mind a később perszonálisnak kívántat: a centralista csoport által már a Pesti Hírlapban kifejtett polgári, liberális elvek szerint akarja berendezni.

Most, amikor Eötvös hallatlan izgatottsággal és cselekvésvágygal veti magát a kiegyezés feladatai közé: valóban a nemzet viszonylagos függetlenségének érdekében törekszik Ausztria épségének megőrzésére. Az ő működése példázza a legvilágosabban Lenin megállapításának helyességét és igazságát.

Eötvös korábban alig is érdeklődött a külpolitika iránt. Az 50-es évektől kezdve, s különösen a kiegyezés előtti időkben: elképzeléseit csaknem mindig külpolitikai keretbe állítja be. A 48-as törvények alapján álló perszonális unió létrehozását elsősorban külpolitikai megfontolásokkal indokolja. Ezeket a megfontolásokat legvilágosabban a Sonderstellung lapjain fejtette ki.

Ferenczi hivatkozik Falk következtetésére, mely szerint a kiegyezést Eötvös fogalmazza meg, s az ő javaslatát fogadják el. «Egészében azt tartotta Eötvös — írja Ferenczi —, hogy egész politikai pályája abból áll, hogy lényeges és szükségszerű politikai fejleményeket előbb látott meg és hirdetett mindenkinél, melyeket midőn hirdetett, senkisé isem vagy kevesen helyeseltek, később mások kivívták őket saját dicsőségökre.»

Falk és Ferenczi valószínűleg helyes nyomon járnak: Eötvösnek döntő szerepe lehetett a kiegyezés létrehozásában, még akkor is, ha az események előterében nem ő, hanem Deák állott. A kiegyezés utáni Magyarországon éppúgy a centralisták alkotta elképzelések valósulnak meg, mint 1848 áprilisában, — csak épp bizonyos, fontos demokratikus tartalmak mellőzésével.

Eötvösnek majd látnia kell azt az országot, mely a demokráciától elvált liberalizmus elvei szerint épült föl.

Ő lesz az, aki a legkeserűbben csalódik benne!

Lenin elemzése nyomán, a kiegyezésnek Eötvös járta útját: az egyetlen járható útnak kell tekintenünk, a 60-as évek viszonyai között.

«Egy ellenforradalmi Európában — írja Révai József — nem lévén kilátás a magyar függetlenség kivívására forradalmi úton, tehát következetesen és teljesen, a kiegyezés, tehát a magyar függetlenség biztosítása, ha csonkán és felemásan is, a magyar szuverénitás jókora darabjáról való lemondás, a magyar nép kisemmizése árán is, elkerülhetetlen volt.» Ezt az elkerülhe-

tetlenséget látta át Eötvös is. Nem látta át viszont 67 külpolitikai következményeit, melyeket — erre is Révai mutat rá — Kossuth oly világosan látott. Eötvös azért kapott a kiegyezésen, s azért munkálkodott előkészítésén, mivel a centralisták által kidolgozott liberális államszerkezetet abban lehetett megvalósítani. Ez az államszerkezet lényegében az Uralkodó Eszmék liberális állama volt, az «egyéni szabadság» elvén, az egyenlőség elvének mellőzésével felépített állam. Az Uralkodó Eszmék állam-javaslatát azonban módosult azzal, hogy Eötvös már nem összbirodalomra, hanem dualizmusra törekszik.

Falk és Ferenczi megegyeznek abban, hogy Eötvös elégedetlen volt a Deák-féle «várazkózó» politikával. Eötvös türelmetlenségében, mint Ferenczi sejteti, része volt a forradalomtól való félelemnek is. Ezt a félelmet pedig az ország gazdasági nehézségei, az éhínség, a nyomor, stb. is alátámaszthatták. Ferenczi még nem ismerte a Napló anyagát, márpedig ez, épp bizalmas voltában, világosan megmutatja Eötvös gondolkodását Deákról.

Egy 1864-es bejegyzés «csendes örület egy nemének» mondja a «tökéletes tehetetlenségre» kárhóztatás deáki politikáját. Ugyanez évben megjegyzi, hogy Deák híres «*mi várhatunkját*» Schmerling, a miniszteri székben bizonyára igen kellemsen viseli el. Deák húsvéti cikkének egyetlen érdemét pedig abban látja, hogy végre kiemeli a nemzetet «marasmusából». Deákkal szemben Eötvös a mielőbbi kiegyezés híve.

1865-től kezdve Eötvös arról panaszkodik, hogy az «eszmék» tőle származnak, — a «taps» azonban Deáké. Fáj neki, hogy nem eléggé népszerű; néhány megjegyzése, s a Gondolatok nem egy darabja a «kitűnő emberek» népszerűségének titkát eiemzi, keresi, — és ez kétségtelenül Deákra vonatkozik, akit egyhelyütt «eléggé korlátoltnak» is mond.

Deákkal oly nehezen fér meg, hogy egyideig külön párt alapítására is gondol. Ezt árulja el egyik 1865-ös naplójegyzete, (augusztus 4.), melyben sajnálja, hogy Bartal György kormányhivatalt fogadott el: «Reám nézve Bartal elhatározása annyiban nagy fontossággal bír, mert azt, hogy külön pártot alakítsak, lehetetlenné teszi: B. volt az egyetlen ember azok között, kik hozzám közelebb állnak, kikkel azt tehettem volna...»

Eötvös rejtett szándéka, hogy külön pártot alapítson, illetve, hogy Deáktól függetlenül fejezhesse ki gondolatait — nyilatkozik meg hetilap-alapítási tervében is. Sokat várt a Politikai Hetilaptól, buzgón készült a szerkesztési feladatokra, de már 1865 július 16-án a reményletnél lassabban gyűlő előfizetők miatt

keserűen fakad ki: «ha ma meghalok s a magyar közönség és én megcsináljuk számolásunkat, az adós nem én leszek. Irányomban nem erőltette meg magát még sympathiával sem». Csekély népszerűségének okát, nem épp helytelenül, abban keresi, hogy «talán senki a létezett visszaéléseket kíméletlenebbül nem támadta meg». A falu jegyzőjét említi, mint annak okát, hogy az ő nevét hallva, a nép «mindég csak a fájdalmas operatióra emlékezik». Amikor a lap kudarcra nyilvánvalóvá válik, Deákot és Keményt hibáztatja miatta; hogy «így fogják viselni magukat irányomban, nem tettem fel» — írja. Keserűségében már egész életét eredménytelennek látja («nem értem el semmit, sem hazámnak, sem családomnak, sem magamnak»), és anyagi nehézségei miatt panaszodik: «Dolgoznom kell szakadatlanul fáradtsággal, csak hogy annyit szerezzek, mennyi arra szükséges, hogy családomat tisztességgel feltartsam». Úgy látja, hogy a közönséget nem érdeklik «dolgozatai», de legfőbb panasza azok ellen irányul, «kik barátjainnak nevezik magokat, s kiknek egész életemben szolgáltam, kik közül többen állásukat egészen nekem köszönik, nem csak nem támogatnak, sőt mindent tesznek, hogy lapom, melytől bizonyos mértékben materialista existenciám függ, ne sikerüljön.»

A Politikai Hetilap bukása miatti panaszok (egy év alatt 1700 forintot fizetett rá) tehát egy közte és Deák közt lappangó ellentétre utalnak, közvetlenül a kiegyezés előtt. Mindez azonban nem akadályozza majd abban, hogy 67-ben, és később is, a Deák-párt egyik vezető személyiségeként szerepeljen a közéletben.

Bluntschli följegyzéseire hivatkozva, Ferenczi ismerteti Eötvös 1862-es álláspontját a kiegyezésről. Ez az álláspont a Sonderstellungban kifejtett elmélethez híven, a német egység létrejöttétől várja Magyarország függetlenségét. Ezt az egységet természetesen Ausztria vezetésével kívánja. 1863-ban, amikor a frankfurti «Fürstentag» összeül, azt javasolja, hogy Ferencz József álljon annak élére. Falk említi, hogy Eötvös már 1860-ban is tett javaslatot a császárnak, a német egység megvalósítására. A frankfurti kongresszus idején Eötvös Bécsben járt és a kiegyezés érdekében magyar országgyűlés összehívását kérte. Falk szerint Schmerling hajlott is erre, de Forgách kancellár önző okokból ellenezte a javaslatot.

Deák húsvéti cikke után némileg megnyugszik Eötvös; úgy érzi, végre a cselekvés korszaka következik. Némi iróniával a bibliai mannához hasonlítja ugyan a cikket, mivel «mindenki

azon ízűnek találja, mely neki legkedvesebb». Ugyanakkor attól tart, hogy a cikk tartalmazta programot elfogadhatatlan.

Hogy látja Eötvös a kiegyezés lehetőségét az 1865-ös országgyűlés előtt? Naplójegyzetei (április 15) erre a kérdésre világosan megfelelnek. Eötvös szerint Magyarország «absorbeálása» nem lehet érdeke Ausztriának. Elfogadja a közös vámterületet, az osztrák állam terheiben való részvételt; szükségességnek tartja azonban a 48-as törvények módosítását, s egy új *pragmatica sanctio* létesítését. Az Ausztriával való jó viszony legfőbb feltétele: Magyarország önállósága, s befolyása a közös ügyekre.

Az 1865-ös országgyűlés választásait megelőző hónapokban Eötvös Naplója már megfogalmazza azt a gondolatot, melyet ő majd 1866 február 16-i beszédében is kifejt, vagyis: «alkotmányos szabadságunkra nézve semmi nem veszélyesebb, mint oly intézkedések, melyek által a birodalom legfontosabb ügyei nem alkotmányos úton intézettek el...» Eötvös nem a királlyal, hanem a «képviseleti Ausztriával» akar kiegyezni. Ferenczi azonban nem alaptalanul jegyzi meg, hogy Eötvös felfogásában mindvégig megmaradt «oly árnyalat, mely szerint ő az összbirodalom elvét, melynek hazánk válhatatlan alkatrésze, minden más érdek fölé helyezte». Ez a gondolat bennfoglaltatik az Andrássyhoz augusztus 1-én intézett levélben is, mely szerint ragaszkodik ahhoz, hogy mindenekelőtt «biztosítani kell nemcsak adminisztratív autonómiánkat, de állami önállóságunkat is», — ugyanakkor azonban hangsúlyozza, hogy «gondoskodnunk kell oly eszközökről is, melyek által a birodalomnak — mely a mi birodalmunk is, melynek állása ennél fogva jólétünkkel összeköttetésben áll — hatalmi állása fentartassék». Ugyanez a gondolat nyer kifejezést 1865-ös képviselői programbeszédében is, melynek fejtegetései, Ferenczi szerint a «Lajtán túli» csaknem «nagyobb élismerésben részesültek, mint itthon».

Ugyanakkor Eötvös határozottan hangsúlyozza ellenzéki politikáját is: «Általában véve biztos lehets benne — írja Andrássynak szeptember 18-án —, hogy ellenzéki állásomat, a mennyire ez a Deák által elfoglalt positio mellett lehetséges, mindig tisztán fogom markirozni.»

A júniusi császárlátogatás alkalmával Eötvöst «undorodással tölti el» az áljasság, «mellyel az emberek, miután minden becsületos kiegyenlítést visszautasítottak, most a hatalom előtt hajlonganak». S amikor látja, hogy «lekopasztják a fákat s keréket, hogy lombfűzéreket fonjanak», ugyanakkor azonban a fe-

kele-sárga zászlókat kerülük, a háromszínűek kedvéért, keserűen jegyzi meg, hogy ez alkalommal a háromszínű lobogó is fekete-sárgává válik. «De valjon rossz néven vehetjük-e annak, ki népét így látja, az iránt nem érezhet mást, mint megvetést», — kiált föl. Eötvös nem áll be a császárnak hódolók közé! Sőt, ironikus följegyzést illeszt Naplójába arról, hogy Ferencz József nem a maga véleményét követi, hanem mindig valamely más tanácsadóét, akik mintegy helyette gondolkoznak.

Az országgyűlés küszöbén (június 7) fogalmazza meg Eötvös a Naplóban a közös ügyekre vonatkozó elképzeléseit. A hadügy terén a magyar hadseregnek külön ruházatot kíván, s azt, hogy a magyar kontingens csak magyar ezredekbe vétessék fel; a magyar ezredek tisztjei magyarok legyenek, s az országban csak magyar hadsereg helyeztessék el. Ennél a 67-es kiegyezésnek jóval kevesebbet sikerült elérnie. A pénzügyek terén Eötvös elismeri, hogy az országnak részt kell vennie a birodalom államadósságaiban, s a birodalom közös jövedelmeiről is gondoskodnia kell.

Az országgyűlésen február 16-án mondott beszédet Eötvös, — Deák akarata ellenére, aki azt kívánta, hogy az általa megfogalmazott felirati javaslat fölött pártja ne kezdjen vitát. Eötvös itt kifejti régi elvét, hogy «saját szabadságunk legbiztosabb garantiáját csak a birodalom minden népeinek alkotmányos garantiájában kereshetjük», — ragaszkodik az ország önállóságához és mindazon szabadsághoz, «mely Európa egyik legrégebbi alkotmányos népét megilleti», — de beszédébe beleszövi a «birodalmi» gondolatot is: «én nem láthatom át, miért viseltetnék nemzetünk a birodalom hatalmi állása iránt kevesebb érdeklődéssel, mint más nemzetek azon viszonyok iránt, melyek külső állásuk felett határozók». A kiegyezésért harcoló Eötvös tehát az Uralkodó Esmékben kifejtett elveket alkalmazza a fönnálló politikai viszonyokra: önállóságot és szabadságot akar, — de oly módon, hogy ez ne akadályozza egy erős állam (helyesebben: összbirodalom) fennállását.

Felszólal még az «ínség ügyében» is, június 14-én —, de többé nem a régi, filantróp módon, hanem az aszály okozta szenvedésekkel is: a kiegyezés mellett érvelve. Azt várhatnók, a Szegénység Irlandban írója a régi, szociális érzéstől átfűtött hangon fog szólni, — de nem: Eötvös érdeklődése a nép ügye, s a társadalmi kérdések iránt immár háttérbe szorul, a kiegyezés gondjai mögé. Naplója sem mutat mélyebb, szociális érdeklődést; az alföldi nép körében megmutatózó «erkölcsi romlás»

felett is elég könnyen tér napirendre: részint a szegénységnek, — részint a vallástalanságnak tulajdonítja. Ebben az időben már inkább a polgársággal foglalkozik, de különösebb lelkesedés nélkül; ismerősei sorában több nagypolgár szerepel. Bevallja, hogy csak most ismeri meg a polgári osztályt: eddig inkább csak képzeleti képet alkotott róla, idealizálta. Most azonban, «mentül többet érintkeztem polgárainkkal, annál inkább látom, hogy főképp mi kedélyességeket s szeretetre méltó tulajdonaikat illeti, nagyon csalódtam».

1866 nyarán Eötvös érdeklődését elsősorban a porosz-osztrák háború köti le, — ami érthető is, hisz Magyarország sorsát, helyzetét ő a Sonderstellung óta Németországgal állította párhuzamba. Az osztrák birodalom felbomlása miatt már 1864-ben is aggódik. 1865-ben is úgy látja, hogy az «osztrák ministeriumnak nincs semmi alapja a népben, s a császár, kinek akaratán fordul meg minden, nem tud akarni».

A porosz sikerek következtében Eötvös egész politikai gondolkozásmódja nagy változáson megy át, — s ő, aki eddig az osztrák összbirodalomért fáradozott, most: egy magyar birodalom ábrándját kezdi melengétni. Túlságos hevülékenységet mi sem bizonyítja inkább, mint a feltétlen lelkesedés, mellyel ez ábrándnak odaadja magát. Eötvös e napokban a nemzeti függetlenség hívévé válik: «az utolsó események ily kilátásokat nyitottak előttünk, melyeket hetek előtt a legvérmesebb optimista sem remélhetett, s túlzás nélkül mondhatjuk, hogy minden, mi arra, hogy ismét független magyar állam alakuljon, külső körülményektől függ: megtörtént». Aggodalmait csak abból lámadnak, hogy úgy véli, Ausztriát balkáni terjeszkedés lehetőségeivel kárpótolják majd az elvesztett német tartományokért. Márpedig a dunai román fejedelemség Ausztriához csatolása Erdély leválásával járhat, — sőt, Eötvös még egy önálló, Magyarországgal csak föderatív viszonyban álló Horvátországgal is számol. Mindez a nemzetiségi kérdést hozza újból előtérbe Eötvös gondolkodásában, — és önála nyer első ízben megfogalmazást a gondolat, hogy a magyar nép csak kulturális kiemelkedése révén tarthatja meg a nemzetiségek közt vezető szerepét: «a magyar nemzet jövője cultura kérdése» — írja Naplójában (1866 március 18.), — szerinte a létrejövő, új állam «magyar csak úgy fog maradni, ha a velünk lakó népeket cultura tekintetében felülmúljuk...»

Forró fővel álmodott, ábrándos, nagy tervek követik egymást Naplójában, Königrätz után. Már látja is, hogy az «Osztrák birodalom»: «Magyar birodalommá» alakul át. És ha eddig

«az öszszbirodalomnak hatalma . . . nemzetünk függetlenségét veszélyezteté», — most az a cél, hogy «a birodalom külsőleg mentül erősebb legyen, s belsejében úgy szerveztessék, hogy annak minden részeire gyakorolhassuk befolyásunkat».

A «magyar birodalom» érdekében újrafogalmazza eddigi nemzetiségi eszméit is. Méginkább a magyarsághoz akarja édesgetni a nemzetiségeket: «érdekünkben fekszik, hogy ezen nemzetiségek saját körükben a lehetőségig kifejlődve mennél inkább egyéniségeknek érzetéhez jussanak s így az általános slávságban való beolvadástól ovassanak meg». A külön «vámrendszert» Eötvös már «állami létünk egyik feltételeként» jelöli meg. A nemzetiségekkel való óvatos és tapintatos bánásmódban pedig odáig megy, hogy a magyar nyelvet törvényhozási nyelvül csak akkor merné elfogadni, ha ez «a többi nemzetiségeknél ellenzésre nem talál».

De tüstént feltámadnak kétségei is. «Mennél szabadabb és nagyobb tért látok, annál inkább érzem azon férfiak hiányát, kik azon haladni képesek.» El tudja-e foglalni Magyarország azt a helyet, melyet eddig Ausztria töltött be? Természetesen, Eötvös meg akarja tartani a Habsburg-dinasztiát, — habár most először meri magának is bevallani, hogy «a roppant állam adósságon, anyagi és szellemi hátramaradásunkon kívül s általján véve a legrosszabb kormányzásnak nyomain kívül nincs semmi, mit közősnek mondhatunk» Ausztriával.

Majd ismét elhatalmasodnak ábrándjai, (szeptember 15) és már Nagy Lajos birodalmának újjászületését látja, — «ugyan azon szerepet biztosítva a magyar fajnak, mely neki legdicőbb napjaiban jutott . . .» Bevallja, hogy erről álmódzott már ifjúkorában, s a «lelkesedéstől elragadva», «boldogabb óráiban» is csak Szalayval merte ezeket az álmokat megosztani, «mert tudtam, hogy általa csak költőnek s nem örültnek fogok mondatni.» Ugy érzi, mintha álmodnék, s elragadtatással kiált fel: «Soha fiatal ember nem volt bátrabb ábrándjaiban, senki nem remélt többet a jövőtől s minden, amit reméltem, teljesült.»

A Königrätz miatt újjongó Eötvös egy három évszázados küzdelem befejeztét látja maga előtt: «Austria romokban fekszik s nincs akadály, hogy helyét, mely üresen maradt, mi töltsük be.» A «nemzet nagyságának» jövőjéért lángoló Eötvös sajátosan ábrándos patriotizmusa nyer megfogalmazást a Napló lapjain. Most már a nemzeti függetlenségért lelkesedik ő is, — de ugyanakkor a Habsburg-házhoz is ragaszkodik. A nemzetiségeknek teendő, messzemenő engedmények mintha a Kossuth konföderá-

ciós tervéhez közelítenék az ő ábrándját. Az erős birodalom gondolatát most sem adta föl, — de ezt immár magyarnak álmódja meg.

Ezek, a tervekben és mámorban gazdag napok készítetik arra is, hogy Naplójának megvallja annak az állam-eszménynek *gyakorlati* elképzelését, mely az Uralkodó Eszmék elméleti elképzelései mögött lappangott. Az eszményi, liberális államot valóban, az osztrák öszsbirodalomban kívánta megtestesíteni annak idején, — oly módon, hogy szerinte a «szabadság alapján organisált» Ausztriának az olasz, a német, és az egyéb kisebb népeket kellett volna maga köré gyűjtenie, — s ily módon «dinasztiánk Közép-Európát egy nagy szövetséggé alkotva, oly államnak alapjait vethette volna meg, mely az Amerikaitól csak abban különbözött volna, hogy feje választott elnök helyett császár lett volna». Solferino és Königrätz után ez a terv többé már nem valósulhat meg. A dinasztiahoz való ragaszkodás mögött is az Uralkodó Eszmék forradalomellenességére, köztársaságellenességére ismerhetünk. Eötvös továbbra is polgári alkotmányos monarchiát akar, s fél a demokratikus erőktől, — ezért állít is császárt az ő burzsoá, liberális birodalma élére.

Mégis, van valami tiszta és megható abban, ahogyan Eötvös ennek a magyar birodalom-illúzióknak köd-alapjait lerakja: «a birodalmat, melyet alkotunk, a szabadságra alapítsuk s nem más nemzetek feletti uralmon, hanem csak az után törekedjünk, hogy a közcélokért több érdemet szerezve magunknak, az egyenlők között az első legyünk».

Eötvösnek ez az álma nem csupán azért maradt megvalósulatlan, mivel Ausztria erejét, 1866 után alábecsülte. Hanem azért is, mivel az uralkodó osztályok semmiféle államot nem tudtak, s nem akartak volna a «szabadságra alapítani».

Eötvöst ez időben kezdik fantasztának, ábrándkergetőnek tekinteni a kiegyezés «reálpolitikusai». Lónyay Menyhért naplója említi, hogy Andrassy nem akarja őt Bécsbe vinni magával, a kiegyezést előkészítő tárgyalásokra («Pepi nagyon impressionábilis és nervosus; jobb, ha ő egyelőre nem megy Bécsbe, különben is ideges»), — sejthetjük, hogyan hatott ez Eötvösre, aki amúgyis mellőzöttnek érezte magát. Mégis, az 1867 januári, bécsi tárgyalásokon már részt vesz, «jó impressiókkal» távozik Beusttól, jelen van a Burg-beli fogadáson, január 8-án, majd a kinevezendő, hatvanhetes minisztérium tagjaival, a császárnál tartott mindkét minisztertanácscon (február 14 és 15), — és Lónyay itt újból fölfigyelhet izgatottságára: «*Pepi* majdnem hibába

esett a praesentatiókor; bejelentés nélkül akart bemenni; alig tudta az adjutáns utólélni, midőn pedig a terembe jött, elfeledé magát meghajtani.» Lónyay naplója többhelyütt is tartalmaz rosszmájú megjegyzéseket Eötvösről, — s ezek furcsán cáfolnak rá leveleinek odaadó, baráti hangjára.

Eötvös meglehetősen idegenül érzi magát a 67-es minisztériumban. Az 1866-os esztendő nagy álmait a kiegyezés valósága váltotta fel, — valóság, melyért Eötvös egész lelkével dolgozott, s melyben törekvéseinek gyümölcsét kívánta látni. Mégis, észre kell vennie minisztertársainak jellemi, vagy szakmai elégtelenségét, — s a fentebb említett bécsi minisztertanácsok előtt (február 10) Naplójában ugyancsak ábrándtalan képet rajzol róluk: «Lónyayt híres ildomosága mellett a ministeri tárczának vágya vakította el. Andrásyt egy nagy névnek reménye túl bátorrá tesz s részben talán az is, mert aránylag keveset foglalatoskodott ily dolgokkal életében s a politikát hirlapokból, s nem a történelemből tanulta.» Kedvetlenül fogadja el a miniszteri tárcát is, mely «másodhegedús»-szerepét végleg megpecsételi: «nem érzek semmi vágyat utánna, sőt tisztán személyes szempontból jobban szeretném, ha e megtiszteltetés elmaradhatna, mert a jelen pillanatban minden esetre csak másodrendű szerepet játszhatok s ily dicsőség nem éri fel azt, mit személyes kényelmemből áldoznom kell s azon kívül kevés bizodalمام van társaim képességéhez, Horváthot saját szakjában kivéve.»

De hasonló bizalmatlansággal ítéli meg a 67-es minisztériumot Lónyay is: «Általában el lehet mondani, hogy erélytelen a mi minisztériumunk. Andrásy, aki mindig erélyről, üstökmegragadásról, elsőpréstről, elfújásról beszél, midőn cselekedni kell, megáll és jól esik neki, ha valamit halogat. Másik hibája, hogy nem adminisztratív tehetség. — A jó és derék Pepi mindig végletekben jár, vagy mindent szépnek, vagy mindent feketének lát.» Ezeket a jellemzéseket kiegészítik a cinikus és romlott Kecskeméthy Aurél megfigyelései: «Nincs vezérlő elme a minisztériumban. Andrásy csak diplomata, de nem államférfi, Horváth B. tudós jogász, de lágy, gyenge ember. Eötvös boldog. Lónyay geschäftel. A többi számár.»

Ebben a környezetben, egymásról titkon így vélekedő miniszterkollégák közt kell Eötvösnek újból munkához látnia. Nem csoda, ha ismét magányosnak, elszigeteltnek érzi magát, s a csalódás egyre súlyosabban nyomja szívét. Élete hátralévő esztendeiben, közéleti pályája csak a fájdalom, a kiábrándulás alkalmával szolgál számára.

Pedig a feladatok súlyossága csak most kezd kibontakozni a kormány előtt. A volt Bach-huszár, Kecskeméthy Aurél kárörömmel figyeli gondjaikat, s naplójában cinikus megjegyzéseket tesz Eötvösről is: «Eötvös szervezeti terveiről fecseg, szép; az iskolaügyről aligha van kellő fogalma.» De később ugyanő elismeri Eötvös szervező képességeit: «Eötvösről is el kell ismerni, hogy gondoskodott az adminisztratoról is; ki is választotta a legjobb helytartótanácsi hivatalnoki kart, a miért a többiek haragszanak is reá.» Kecskeméthy naplója nyomán végig kísérhetjük a volt centralista csoport széthullását is, a kiegyezés körüli években. A Pesti Hírlap egykori munkatársai most három «klikkhez» tartoznak: az egyik a Pesti Naplóé, Kemény körül. Ehhez Eötvösnek alig van köze, — sőt, a hetilapalapítása idején ugyancsak lehettek okai panaszra, ellene. A másik: a Lónyay-Csengery-féle csoport. A harmadik: az Akadémia-klikk, — Eötvös voltaképpen támasza, de Szalay halála után, itt sem találhat meghittebb barátira. Csodálja ugyan Aranyt, de mélyebb kapcsolatot nem alakul ki kettejük között, amiben talán a rendjelűgynek is része lehet, — hisz Eötvös volt az, aki Aranyt a Szent István-rend elfogadására oly erélyesen rábeszélte.

Kaján megjegyzéseket tesz Kecskeméthy Eötvös politikai gondjaira is: «Délután a casinoban Ürményi Miskával beszélgetve a dolgok állásáról, Eötvös is oda jött, s azzal védte a Deák-párt kormányra léptét, hogy az ő meggyőződése szerint: vagy ez lehető, vagy semmi. Hogy ők kénytelenek voltak, etc. Pedig szegények, hogy siettek! Jobb lett volna pedig a kiegyezés odiumát a conservativekre hárítani s nyomukba lépni, ha leélték magukat, mint a Deák-pártot leélni.» Ez a kis epizód híven tükrözi a kormány, és Eötvös körüli hangulatot, a bizalmatlanságnak és cinizmusnak azt a légkörét, melyet a kiegyezés húsz-fazeka köré települők teremtettek. És a bennfentesek karéján túl: az ország, Kossuth egykori népe, mely keserűen és megvetően fordul el a kiegyezés művétől.

1867 május 22-i Deákhoz való nyílt levelében Eötvöshöz is fordult Kossuth, amikor az 1848-as ultimátumra emlékeztetve felidézte a szeptemberi napokat: «Az egész minisztérium, *Te* és *Eötvös* éppúgy, mint én, s én úgy, mint az egész országgyűlés, indignatióval utasítottuk vissza a jogtalan, a nemzeti öngyilkolást kívánó követelést. *Te* visszavontál, Eötvös a vihar elől külföldre vonult; én védelemre határoztam magamat; de a követelt jogfeladást egyikünk sem írta alá.»

Kossuthnak e szavaira Eötvös nem tudott felelni. Elszigetelődését a néptől ezek a szavak pecsételik meg.

A türelmetlenül várt, látnokian elképzelt új és átalakult Magyarország helyett Eötvös egy összeszűkülte világban találja magát, mely az ő feladatait is csaknem «elméletiekké» korlátozza: «Ha a politikát nem űzném mint tudományt, s országunk kormányát nem tekinteném egy nagy practicumnak, melyben elveim helyességét gyakorlatilag megpróbálom, s naponta a legérdekesebb kísérleteket teszem, és a legvéletlenebb tapasztalatokat gyűjtök, elundorodtam volna már régen hivatalomtól, — mely végre csak annyiban ér valamit, mennyiben a tudomány által felállított eszmék alkalmazására tért nyújt...» Eötvös csaknem ugyanúgy érezheti magát a kiegyezés Magyarországon, ahogyan az 1830-as forradalom Franciaországában. A karthausi hősei: «Megnyitottuk az országgyűlést, lelepleztük a Nádorszobrot a József-piacon, éljeneztünk, üléseztünk, választottunk egy elnököt, s jegyzőt, sat. mind nagy dolgok, de körülbelül ép oly mulatságnak, mint a színpadon azon jelenetek, melyekben valamely király trónusán szemlélhető, mi legfeljebb azokat érdekli, kik először vannak színházban, s nem tudják, hogy a darab (tragoedia, v. commedia) csak azután kezdődik.»

Eötvös keserű rezignációval szemléli a kiegyezés Magyarországot, — melynek létrehozásán annyit fáradozott, s mely az ő reformkori törekvéseinek látható gyümölcse.

Ezért a kiegyezésért, s ezért a társadalomért áldozta föl a forradalom utáni korszakának csaknem két évtizedét is.

Meglepő, ugyanakkor mily idegenné válik számára lassanként az irodalom. Halála előtt csak azt bánja, hogy nem maradt meg *tudósnak*; naplójában hiába keresnök magyar írók, kortársak neveit. Reviczky Szevér halála alkalmával emlékezik meg csupán a fiatalabb nemzedékről, melynek sorában a «kevés tehetségesek» egyike volt az elhunyt. Naplójában Kemény csak politikusi mivoltában jelenik meg. 48 előtti igazi barátai a történettudósok és jogászok voltak. Most, fia tanulmányain keresztül a természettudományok iránt kezd érdeklődni; kapcsolatai főként német természettudósokkal szövődnek. Nem tudjuk, mit tartott Jókairól, Vajdáról, — még külföldi költő-kortársai sem érdeklik. Pedig, hogy ítélete mennyire biztos, arra minisztersége idején tanúság, hogy a még ismeretlen Munkácsy Mihálynak soronkívül, a «maga kockázatára» biztosít ösztöndíjat, külföldi tanulmányi lehetőséget. Tulajdon művei közül utolsó éveiben csak a *A falu jegyzőjéről* emlékezik meg.

Arcképein fáradt, okos szem tekint reánk a homlok érzékeny dudorai alól, a beesett orcák puha ráncainak, a száj körüli

árkoknak, szemzacskóknak áruló vallomását megerősítón. Erzékeny homlok, erélytelen arc: egy élet legfőbb hibáinak, kudarcainak tükre. «Életünk legnagyobb hibáit nem tudatlanságból, de gyengeségből követjük el. Belátjuk, vagy legalább gyanítjuk, mit kellene tennünk, vagy elhagynunk, de nem bírunk annyi eréllyel, hogy belátásunkat kövessük.» Csüggedésében hajlandó igazat adni egy «ismert bolondnak», bizonyos Simon Istvánnak, aki «az egész világot leveleivel zaklatja», s aki bolond létére ki meri mondani róla azt az ítéletet, melyet ő maga titkon régóta megérdemeltnek tart: «Vigyázzon Ön, Deák is kidőlt a sorból, s Önre várokozik a vezérlet, de Ön gyenge hozzá. Sajnálom, hogy Önnek Isten a szép tudomány és tiszta lélek, s akarat mellé nem adott több erélyt, áthatást, és eldöntőséget.»

Az erélytelenség mellé társuló érzékenység csak méginkább sebezhetővé teszi. Egy májusi napon, midőn két ismeretlen fiatalembernek a Normafa mellett történt öngyilkosságáról értesül, felizgatottságában egész nap nem tud dolgozni. «Mily kor midőn ily ifjakat sem a vallás, sem a remény, mely legalább az élet kezdetén oly erős, a kétségbeeséstől vissza nem tartóztat» — jegyzi naplójába, s talán A karthausi sorsára gondol, — a társadalomra, melyre ez a sors annakidején jellemzővé vált, s jellemző voltából azóta sem vesztett.

Minden felbuzdulása nyomán csüggedés jár, — s az utolsó esztendőök rációfolnak fiatalkori műveinek bizakodására: «egész eddigi életem egy hosszú előkészület volt, melynek valószerűleg sem én, sem más hasznát nem veszi», — írja, és: «Resignatio és mindég resignatio» — teszi hozzá. Néhány hónappal később pedig (1865 május 11) amikor elhajózik ifjúságának színtere, (Ercsi mellett, s felismeri a postaházat, rozszant kerítésével, a barackfát, mely alatt Bettivel boldog órákat töltött, a szigetet, az újfalusi vadászlakot, s a szárazmalmot, melynek gépezetén annyit törte a fejét: «Ki ösmerne a szomorú utasban, ki a hajó fedélzetén körültekint, a gyermekre, s ifjúra, kinek vígsága körözetének csaknem terhére vált?» — kérdi. Ekkor határozza el, hogy az ercsi kápolnában készített sírt magának és családjának; mintha érezné, hogy hat éve van már csak hátra, a halálra mind gyakrabban gondol.

Derűsebb órák csak családjá körében virradnak rá; a svábhegyi nyaralóban, vagy Szent-Tornyán, az Orosházával szomszédos birtokon. Vojnovich Géza feleleveníti Eötvös életmódjának apró, meghitt részleteit: a svábhegyi verandáról nyíló kilátást, a ház körül ültetett rózsákat, — gyalogos útjait a várhegyen át,

a városba, Deák asztalához, az Angol királynőben, — a kertet, ahol írni szokott, — gyermekei körét, melynek játékaiban néha felvidultan vett részt. Vagy az «alföldi magányt» Szent-Toronyán, hová vasút híján kocsival érkezett, váratlanul, táskájában hírlapokkal, könyvekkel, néhány napi eseléggel. Kis benyíló szobában lakik, az ebédlő mellett, a polcokon a *Revue des Deux Mondes*, a Tudománytár, az Uj Magyar Múzeum, — Cantu történelme, Jósika regényei, Baco Silva *silvarum-a*, s a biblia egri fordítása. Itt is rózsákat ültet, az ispánház köré, — «rózsát sohasem lehet eleget természetni» — s az ispán családjával étkezik, ajándékokat visz a gyermekeknek, páros cseresznyét aggat fülükre, találós meséket mond nekik. Néha felkeresi lányát, Návaynét, Földeákon: «Mily ellentétek! Átmegyek Szegeden és Makón; aztán betérek leányomhoz, s ott találom a falon Kaulbachot, a könyves-polcon Goethét, a zongorán Beethovent.» A kortársak visszaemlékezései szerint Kaulbach volt a kedvenc festője; az ő Catalauni csatájával akarta Aranyinak is a Buda halálát megköszönni.

Ugyancsak Vojnovich írja meg legutolsó, betegeskedő éveinek Karlsbad-i nyaralásait, az Alte Wiese-n, a fekete elefánthoz címzett házban, — sétáit a helyeken, ahol Goethe megfordult, — kezdeményezését, hogy Goethe egykori lakóházát emléktáblával jelöljék meg.

Otthonát, «jó szobáját», «pattogó kandallóját», «puha karszékét» a Napló bejegyzése állítja elénk (1864 november 11), s apró reflexiók kísérik az első alkalmat, amikor szemüveget használ, vagy amikor hallása romlani kezd.

Ebben az időben csak egy költeménye lát napvilágot: A zászlótartó, melyet Ferenczi is, Vojnovich is 1863-ból származóként említenek. Falk szerint 1866-ban, az addig eltiltott költemény az ő közbenjárására láthatott napvilágot, miután azt Erzsébet királynének megmutatta. Eötvös legújabbban előkerült jegyzetkönyve (M. T. A. kéziratár) azonban arról tanúskodik, hogy A zászlótartó első tervei a harmincas évek végéről származnak; a költemény díszkiadásbéli végleges változata sokban eltér ezektől a korai változatoktól, de maga a téma, kétségtelenül, Eötvös ifjúkorából származik. Eötvös helyenként a hatvanas évek viszonyaira vonatkozó burkolt célzásokat illesztett a balladás versbe, s magát az alap gondolatot is (a mohácsi ütközet után életbenmaradt vitéz remeteként hal meg, de előbb a nép gondjaira bízva a megőrzött zászlót) a kiegyezés előtti

harcaival kapcsolta össze: a tulajdon eszméihez való hűséget kívánta benne kifejezni.

Ez az Eötvös ifjúságából támadó hang azonban idegenül cseng a hatvanas évek környezetében.

10

Eötvös, az Andrassy-kormány kultuszminisztere a «katolikus autonómiával» liberális elveinek próbált a gyakorlatban érvényt szerezni. Tervét azonban a klerikális reakció kicsavarta kezéből, s kevésen múlt, hogy veszedelmes fegyverként nem használta föl a polgári átalakulás során eredményeinek is megtámadására.

Concha Győző, aki Eötvösnek Montalembert-el, a francia «liberális» katolicizmus hirdetőjével szövődött kapcsolatairól írt könyvet, — Eötvöst «az egyházhoz hű» gondolkodónak, valósággal klerikális politikusnak igyekszik bemutatni. Eötvösnek Montalembert iránti rokonszenve azonban távolról sem oly «feltétlen», mint amilyennek Concha állítja. Montalembert a katolicizmust próbálta összegyeztetni a liberális, polgári állam eszméjével, s «szabad egyházat szabad államban» követelt. Montalembert az állam és az egyház elválasztásáról szóló híres beszédét 1863-ban, Malines-ban mondta el, — de itt kifejtett elvei a Vatikán legélesebb elutasítását vonták magukra. 1864-ben IX. Pius pápa kiadta Syllabusát, mely 80 tételben foglalta össze a «modern tudomány, állami rend és társadalompolitikai haladás» sarkalatos alapelveit, s valamennyit «elátkozta». A Syllabus 55. és 77—80. tételei egyenest Montalembertnek Malines-i beszédében kifejtett elvei ellen irányultak. Montalembert meghajolt a vatikáni reakció előtt, s felhagyott a «liberális» katolicizmus mellett kifejtett propagandával. Az egyház haladás-ellenes mozgalomát élesen hozza kifejezésre az 1869-ben összehívott vatikáni zsinat, mely a pápa «csalhatatlanságát» mondja ki.

Concha azt akarja bizonyítani, hogy Eötvös ezekben a kérdésekben ugyanúgy gondolkozott, mint Montalembert, — vagyis meghajolt a Vatikán sötétséget hirdető tanítása előtt.

Concha tételét részint Eötvösnek Montalembert-ről alkotott valódi véleményével, — részint pedig a klerikális reakcióval támadt összeütközéseivel cáfolhatjuk. Concha is elismer annyit, hogy «az egyház jövője helyzete miatti aggodalom, különösen Rómának a XIX. század szabadsági törekvései ellen az 1864-i Syllabusban elhangzó hadüzenete, elkísérik Eötvöst a sírig».

Eötvös azonban az egyház és a haladás kérdésében, már Montalembert-el kialakult kapcsolata idején is világosan, illúzióktól mentesen látott. Tanúság erre a Napló egyik részlete, mely Concha életében még nem vált ismeretessé. Concha közli Eötvös egy 1865 június 21-én kelt levelét, melyben udvarias bókokkal mond köszönetet Montalembert-nek, amiért *La victoire du Nord aux Etats-Unis* (Észak győzelme az Egyesült Államokban) című röpirátát megküldötte. A Naplóban azonban olvashatjuk Eötvös bejegyzését, néhány nappal korábbi keltezéssel, s itt a röpiratról így nyilatkozik: «A röpirat a szokott rhetori apparátusával írott, de gyengébb, mint az előbbiek.» Fontosabbak azonban kommentárjai, melyeket Montalembert fejtegetéseihez fűz: szerinte a szerző a katolicizmust «ideális alakjában fogja fel, mely ellen senki sem protestál, inkább, mint a pápa», — ábrándtalanul jegyzi meg, hogy az egyház szervezete az «autoritáson» alapul, s ezért «természetes antagonizmusban» áll az olyan államokkal, melyek a szabadságon «nyugszanak». De még tovább hatol amikor megjegyzi: «a polgári, s politikai szabadság maga után vonja a szabad vizsgálat, s egyenlőség elvét a vallás terén, s így ellentétben áll a catholicizmussal, legalább oly értelemben, mint azt az enciclica felveszi. Szabad országok külsőleg catholicusoknak látszhatnak, s szokás szerint gyakorolhatják az egyház minden szertartásait, de lényegeikben megszűnnek catholicusok lenni, mert az emberi természettel ellenkezik, hogy ki a szabadságot minden viszonyokra nézve az egyedül jogszerű, s emberhez illő állapotnak ismeri, arról éppen ott mondjon le, hol legfontosabb érdekei forognak kérdésben.»

De a Concha nyújtotta Eötvös-kép ellen legvilágosabban maga a klerikális sajtó érvel, mely a 67-es kormány kultuszminiszterét élesen támadja. A Palásthy szerkesztette Religio már a Gondolatok megjelenésekor szemére veti Eötvösnek, hogy «a vallásról sokat beszél, de nem mondja melyikről, nem mer a magáéval előállni.» Eötvöst mind életében, mind halála után megróttá a klerikális reakció, «protestáns bölcselete», «vallási felületessége» miatt. Hogy ő maga hogyan vélekedett a klerikalizmusról, arra ismét a fiához írott levelek szolgáltathatnak adatokat: «valamint a nyikorgó szekér is halad, úgy én minden rossz kedv mellett erősen megyek előre, habár nem kevés harag és berzenkedés között, főképp a tisztelendő urak részéről, kik általán nem nagy barátai az újításoknak, s igen sokan éppen nem bocsáthatják meg bűneimet, ki őket egyszerre három oldalról: a katolikus autonómia, a nevelési egyletek, s a gymnasiális rend-

szer terén támadom meg». 1870-ben pedig, amikor fia helyteleníti, hogy a pesti egyetemen teológiai kart állítanak fel, Eötvös éppen a klerikális befolyás ellensúlyozásának szándékával indokolja intézkedését («miután a hajlamot, mellyel a teológia iránt viseltetel ismerem»): «Az állítás, hogy e (t. i. a teológiai) viszonyok a tudományos vizsgálat tárgyát nem képezik ugyanaz, mely az ultramontán catholicizmus által századokon át védelmettetett, s melynek legyőzése által szabadságunk megalapított ügy, hogy ha a nagy küzdelmeken végig tekintesz, melyeknek civilisationk jelen állását köszönjük, ezek Abelardtól Luther Mártonon és a többi reformátorokon keresztül Schleiermacher és Renanig mind a teológiai kar körében folytak le». A teológusokról egyébként megjegyzi, hogy «mint tudod, személyesen nem nagy hajlamot érzek ezen úri emberek iránt, s részemről nem sajnálnám, ha velök az egyetemen nem találkozom». Legfőbb érve azonban a teológiai oktatás állami megszervezése mellett, hogy ellenkező esetben az egyház állítana föl katolikus egyetemet, márpedig: «miután a pöspöki seminariumok mindenütt az ultramontanizmus iskoláinak bizonyultak be és az 1830-ban megalapított Löveni catholicus egyetem Belgiumban az ultramontanizmust megalapította, én épen azon érdekeket féltve, melyek neked is szíveden fekszenek, nem merném követni azon utat, mely egy sokkal míveltebb nemzetnél is minő a belga, a szabadságra nézve oly veszélyesnek bizonyult be...» Azt, hogy Eötvös a klerikális reakcióról, az ú. n. ultramontanizmusról miként gondolkodott, a levél végmondata sokatmondóan fejezi ki: «Működésük veszélyes lehet, de csak ott, hol az homályban történhetik, mint bizonyos növények, úgy az ultramontanizmus különböző nemei csak sötétben tenyésznek és a középkor scolasticája ellen nincs jobb óvszer, mint a nyilvánosság, mely egyetemeinken létezik.»

De az Eötvösről, mint Montalembert eszméinek magyarországi «harcosáról» koholt legendát hatásosan cáfolja az az érdeklődés is, mellyel élete utolsó szakaszában a haladó tudomány akkori élenjáró tana, a darwinizmus felé fordult. Néhány hónappal halála előtt, így ír Karlsbadból fiának: «Újságokon kívül alig olvasok mást, mint Darwint, melyet tanácsodra magammal hoztam. Nagy élvezetet szerez. A széles angol modor, melyben könyve írva van, még kellemesebbé teszi olvasását, mert a hosszú magyarázatok és bizonyítások, melyek a szakembert fárasztanák, ily ignoransnak minő e dologban én vagyok, szükségeselek, hogy egészen megértse. — Miután eddig csak

a három első fejezeten mentem keresztül az egésztől még sem szólhatok. Mi itt a speciések, s variációkról elmondatik helyes, és az is, hogy az egyes állatnak, növénynek tulajdonai, az élet rend és a párosítás czélszerű választása által módosíthatók, nem szenved kétséget, csak arra vagyok kíváncsi, ép oly capacitálható leszek-e, ha majd egy állatnemnek mássá alakulásáról lesz szó.»

Mindezek után föltehetjük a kérdést: mit akart Eötvös a katolikus autonómiával? És mit várt tőle?

Ahhoz, hogy e kérdésre felelhessünk, figyelembe kell vennünk az Eötvös alkotta 1868. évi XXXVIII. tc.-nek a közös iskolákra vonatkozó intézkedéseit is. 1848-ban Eötvös a közös iskolák hívének vallja magát, de kiegyezéses megoldást keres, és emiatt az országgyűlés haladó szárnyának éles támadásaival kerül szembe. 1868-ban még messzebb távolodik a közös iskolák gondolatától, — s ennek ellenére, most a klerikális reakció támadásainak középpontjában találhatja magát. 1848-ban a közös iskolák hívei erősebbek, — 1868-ban a felekezetié. Eötvös az 1868-as oktatási törvényben teljesen feladja az iskola-államosítás gondolatát, az állami iskolák felállításával csak mintaintézményeket akar szervezni, melyek az iskolafenntartó felekezeteket «nemes versenyre» ösztönözzék. Ugyanakkor azonban — államosítani kívánja az ú. n. tanulmányi alapot, melyből a katolikus iskolák megkapnák ugyan eddigi részüket, — a többléből azonban állami iskolákat létesítenének. Montalembert-hez intézett 1867 szeptember 4-i levelében, melyet betegségével mit sem törődve, késő éjszaka írt, — de már korábbi, május 22-i levelében is, — rámutat a katolikus egyházi iskolák elmaradottságára, melyek «olyan állapotban vannak, aminőt Európa civilizált országaiban aligha találunk» (in einem Zustande sind, wie man ihn kaum in einem civilisierten Lande Europas findet).

Eötvös, az Uralkodó Esmék önkormányzati elképzeléseihez híven, a népoktatást is nagymértékben decentralizáltan, a községek és a magánszemélyek bevonásával kívánta megszervezni. Úgynevezett «népnevelési egyletek» létesítésére bocsájtott ki felhívást, 1867 július 3-án, hogy a társadalmi munkának is szerepet adjon a közoktatás terén. Ferenczi utal rá, hogy Eötvösnek ezt a kezdeményezését a klerikális reakció hiúsította meg, mely «mellékúton való támadást» látott benne. Kétségtelen, az egyházak számára mi sem lehetett volna kényelmetlenebb, mint a szélesebb közvélemény, sőt, esetleg a nép bevonása a közoktatás irányításába. Az egész ország területét behálózó egye-

sületek helyett 20—24 jött csak létre, s ezek is rövid életűek voltak.

Az egyletek kudarca készíthette arra Eötvöst, hogy az 1868-as törvényjavaslatban helyettük iskolaszékek és iskolatanácsok szervezetét állítsa fel, aminek szintén az a célja, hogy a népnevelés igazgatásában «a lehetőségig sokan vegyenek részt, s ezáltal a közérdekeltség a népoktatásra irányoztassék». A főrendiházban 1868 december 1-én tartott beszédében ezzel is indokolja annak a centralizált adminisztrációnak mellőzését, «mely más országokban létezik», s mely helyett a javaslat «a népiskola igazgatását közvetlenül a commune-re bízta, minden községben iskolaszékeket állítván föl, melyekben a község képviselői az iskolamesterrel együttvéve az iskola igazgatását első fokon közvetlenül vezetik.»

Még az 1868-as népnevelési törvényjavaslat előtt, február 6-án indította meg Eötvös a Néptanítók Lapját, mely hét «hazai nyelven» jelent meg, 14.600 példányban kezdetben, majd később csak magyarul, a nemzetiségek tiltakozása miatt. Ugyancsak ő tette meg az első lépéseket a néptanítók nyomorúságos anyagi helyzetének javítására, bár a javaslat feletti képviselőházi vitában bevallotta, hogy «ezen hazának összes tisztviselői közt nincs olyan, a kire fontosabb ügy volna bízva, és ki a hazának ily nagy érdekeit kezelvén, oly csekély jutalomban részesülne, mint a néptanító.»

Az 1868. XXXVIII. tc. (a kötelező népoktatásról) Ferenci szerint 1867 őszére készül el, s 1868 tavaszán «új szövegezés alá kerülvén» a minisztertanácsban «nem minden nehézség nélkül» megy át, s június 3-án kerül a Ház asztalára. A kortárs, Halász Imre leleplezi azt az aknamunkát, amit a klerikális reakció végzett a törvényjavaslat ellen. A támadást Simor János primás vezeti, akit kevéssel a kiegyezés előtt neveznek ki, bizonyára azért, hogy a kormány várható liberális egyházpolitikáját ellensúlyozza. Simor még a 67-es minisztérium kinevezése előtt, beadványt terjeszt az unalkodó elé, melyben azt bizonyítja, hogy az «apostoli» király az alkotmány mellőzésével gyakorolhatja «kegyúri jogait». Simor törekvése tehát az volt, hogy az egész «vallásügyet» kivegye a polgári alkotmányos Magyarország minisztériumának kezéből. Simor is ama főpapok sorába tartozik, akik legszívesebben meghosszabbítanák az abszolutizmus rendszerét, s még a kiegyezést is «veszélyesen» demokratikus megoldásnak tartják. A főpapok azért félnek 67-től, mivel a hatalmas egyházi birtokokat már nem tarthatják oly biztos kézben,

mint az abszolút Habsburg-uralom idején. Hisz az 1848-as XX. tc.-re hivatkozva, a kormány szekularizálhatná az egyházi javakat. Halász Imre említi, hogy a hirhedt Langrand-Dumonceau bankházzal már folytak is a klérus tárgyalásai, az egyházi birtok eladása ügyében. «A pápa megdicsérte a bankár szép gondolatát és áldását küldte neki». A tervezett üzlet közvetítője Danielik János címzetes püspök volt, akiről egyébként Eötvös Naplója sommás jellemzést tartalmaz: «Megengedem, nem fog soha elmerülni, s a legnagyobb veszélyek között is fenúszik; e kiváltság nem igen irigyletre méltó. Fenúszhatik, de bizonyosan nem mint a sorhajó, hanem mint a cserdugasz.»

Eötvös tehát már miniszterségre léptekor szembetalálkozott a klerikális reakcióval. Simor primás kineveztetése egyenest az ő munkájának «ellensúlyozását» célozta. Klérusellenes, keserű kifakadásai a fiához intézett levelekből bizonyára ebből is erednek.

A klérus csak a népoktatási törvényjavaslat alkalmán mutatta ki igazában a fogafehérét. A primás pászorlevélben uszít a javaslat ellen, melynek «veszélyes» távlatai egy művelt és felvilágosodott népet ígérnek. Országszerte, a templomi szószékekről folyik a lázítás, és a félrevezetett tömeg sokhelyütt az állami iskolák tanítóit tetteleg is bántalmazza. Halász Imre rámutat, hogy «e kultúraellenes hadjáratban a klerikalizmus szövetségesre talált a protestáns orthodoxyában, különösen annak vezérében Tisza Kálmánban.» A katolikus és a protestáns klérus fullajtárjai közösen lépnek fel Eötvös javaslata és a magyar kultúra ellen. A képviselőházban botrányos jelenetekre kerül sor, melyek miatt zárt ülést kell elrendelni, szeptember 28-án, majd egy 25 tagú bizottságot küldenek ki, hogy az egyházak megbízottait meghallgassák. Halász szerint azonban nem ezeket, hanem a felekezetek fejeit hallgatják meg, s Eötvös amúgyis óvatos javaslatából, mely a 48-as törvény radikálisabb elemeinek csak töredékeit tartalmazza, kihagyják mindazokat az intézkedéseket, melyek az egyházak érdekeit akár a leghalványabban is fenyegetik. Ezidőben (1867 okt. 21) írja fiának Eötvös: «Életem nagy része az undor érzete között folyt le, s valószínűleg így lesz végső napjaimig. Mert bármit teszek mind ezen ostobaságot és aljasságot, mely mindenfelől környez nem tudom megszokni.»

Ferenczi felsorolja a «vádakat», melyek ürügyén a klérus elgáncsolni igyekezett Eötvös javaslatát. Ezek szerint Eötvös titokban tartotta volna javaslatát, mielőtt a Házban benyújtotta, — más elveken alapul javaslata, mint aminőket korábban hangsúlyoztatott, — külföldi törvényeket utánoz, stb.

Valójában Eötvös messzemenő engedményeket tett a felekezeti oktatás javára, — amellet, hogy megtartotta a közös iskolák rendszerét. Állami felügyeletet követelt, a felekezeti oktatás terén, s kimondotta, mily követelmények alapján lehet, sőt kell közös iskolákat létesíteni. Általában, a javaslat a közös iskolák és az állami oktatás túlsúlyát különféle eszközökkel próbálta a jövő számára biztosítani.

Az egyházaknak tett engedmények miatt, a javaslat természetesen nem elégíthette ki a képviselőház viszonylag haladó ellenzékét. Ez szemére vetette Eötvösnek, hogy «oly törvényjavaslatot szavaztatott meg magának, miszerint a benne itt-ott nyilatkozó emberséges érzések és veszélyes ötletek dacára, szerkezetében nem a közoktatásügyi állapotaink tanulmányozásából merítő lelkiismeretes sociologiai, politikai és közigazdasági inductio, hanem kizárólag a közös-ügyes alku miatt a kormányra rákényszerített költségvetési előirányzat által szabályozott.» Hibáztatják, hogy Eötvös «beírta azon alamizsnával, mely a bécsi érdekek feltétlen kielégítése után a magyar közoktatás-ügyre fennmaradt».

Eötvös felszólalásai a javaslat képviselőházi vitájában inkább az apróbb részletkérdések területén maradnak meg, s csak a főrendiházi vitában fejt ki nagy, elvi-eszmei mondani- valóját. Itt polemizál, habár igen óvatosan, az egyházi oktatás eivakult védőivel, s mutat rá arra, hogy az egyházi iskolák sem Franciaországban, sem Angliában nem tudtak amaz igényeknek megfelelni, «melyek újabb időben a népoktatás mezején fejlődtek». Itt hangoztatja újból azt az 1848-ban kifejtett elvét is, hogy a népnek adott jogok — műveltség nélkül: illúziók maradnak. Természetesen, két beszédének legtöbb érvével azt kívánja bizonyítani, hogy «valláserkölcsei» nevelést az állami iskolák is nyújthatnak — s a kalocsai érsekhez fordulva, finom gúnnyal kérdi, vajjon az egyházi iskolák oktatói bírnak-e azzal a buzgósággal és magas műveltséggel, «mely arra szükséges, hogy a tanító minden egyes, bármily különböző tárgyat arra használjon fel, hogy az által a vallásos érzületet erősítse?»

Eötvös nem csupán a népoktatás, de a közép- és felsőoktatás terén is fontos reformokat léptetett életbe. Ő szervezte újjá a tanítóképzők rendszerét, s ezeket nem városokban, hanem kisebb községekben kívánta elhelyezni. Külön törvényjavaslatot tervezett az óvodákról, a középiskolát pedig kilenc osztályosnak kívánta, oly módon, hogy az utolsó három év jogi, természet-tudományos és bölcsészeti előkészítést nyújtott volna. Az 1869

őszén és 1870 nyarán benyújtott középiskolai törvényjavaslat azonban meghagyta a nyolcosztályos középiskolát, de előkészítő osztályt rendelt el a felsőoktatásra menők számára.

Rendezte a jogakadémiák helyzetét, s a papi képzést állami kézbe akarta venni, valamennyi felekezetről. Erről törvényjavaslatot is adott be, az egyetemi törvényjavaslatba foglaltan, 1870 áprilisában. A kolozsvári egyetem terve őbenne fogant meg először, s ő emelte egyetemi rangra a politechnikumot is. Állandó közoktatási tanácsot tervezett; a müncheni könyvtár rendszere szerint rendeztette a múzeumi könyvtárat, megvásárolta az Esterházy-képtárat, stb. Ferenczi emlékezik meg vidéki utairól, melyek során Aradon, Szegeden, Temesvárott, Kecskeméten, Cegléden, Csurgón, Hódmezővásárhelyen, 1869 őszén pedig Erdélyben is: mozgósított, lelkesített a művelődés ügye mellett. Kristóf György ismereti az erdélyi út során létrejött iskola alapításokat, s a kolozsvári tudományegyetem létrehozását, mely szintén Eötvös érdeme, habár az egyetem csak halála után, 1872-ben kezdi meg működését.

Svájc közoktatási intézményeinek tanulmányozására küldte Gönczy Pált, Molnár Aladárt, s a budapesti Pedagógium igazgatójává kiszemelt Gyertyánffy Istvánt.

Vallásügyi téren is sok újat alkotott Eötvös minisztériuma. Megvalósította a zsidók emancipációját, 1868 december 13-ra zsidó kongresszust hívott egybe, törvényt alkotott a görögkeleti egyház újjászervezéséről, a protestáns és katolikus egyházak jogegyenlőségéről, stb.

Működésének kritikájaként Ferenczi azoknak a kortársaknak véleményét idézi, akik az erélyt és a kitartást hiányolták Eötvösnél: «befolyásoknak, sőt benyomásoknak is könnyen engedett, s néha még jelentős elvi intézkedésein is változtatott és jó szíve nagyon is engedékennyé tette». Kecskeméthy Aurél naplója frivolul sorolja fel azokat az eseteket, pletykákat, stb., melyek Eötvös' hiszékenységéről, erélytelenségéről terjedtek el. Állítólag a lipótvárosi bazilika kupolájának összeomlása előtt akarták épp rávenni, hogy 600.000 forintot adjon tüstént az építkezésre. A halmi népiskolát egy panamista tanfelügyelő 29.000 forintért vételi meg a minisztériummal, a budai gimnázium építésére 600.000 forintot költenek, a hegyoldal megcsúszásának veszélye miatt, holott olcsóbban építhették volna a Várban, vagy a Vízi-városban, stb.

Minisztériusa idején Eötvösnek elszánt ellenfelekkel és egy műveltségben elmaradott országgal közönyével kellett megkü-

denie. Hogy miként vélekedett a kiegyezés Magyarországnak viszonyairól, azt legnyíltabban a fiához intézett levelek tárják elénk: «... hivatalos körömben néha kétségbeesem — tör ki belőle a keserűség — midőn a szegénységet tapasztalom, mely a közoktatás minden eszközeire nézve az országban létezik, s hozzá még mennyi elbizakodottság, mi kevés vágy a műveltség után. Aristoteles az embert politikus állatnak nevezte, mert képességgel bír államokat alkotni. Az értelmezés senkire nem illik jobban, mint honfitársainkra. A magyar ember kitűnőleg politikus állat, de fájdalom, nem is más, úgy látszik, a hadakozáson, s politizáláson kívül nem is bír más képességgel. — Kiveszem a táncolást, mely itt most az örülségig folyik.» Az uralkodó osztály életmódjáról lépten-nyomon tesz valami gúnyos megjegyzést. Grófi esküvőt ír le. «A násznép fel volt cifrázva és sujtásozva. A lovak felsallangozva és pántlikázva.» A jogi karról szóló sorok végére, egyik levelében odaszúrja: «... ez az úrfik, azaz a legtudatlanabbak facultása.» Egész életmódja, s meghittebb szavai azt tanúsítják, hogy Eötvös idegenül él a kiegyezés Magyarországn.

Ez a Magyarország még az ő, liberális eszméit sem képes elfogadni és megvalósítani.

A katolikus autonómiáért megkezdett harcában is a liberális eszméknek próbál teret szerezni, — s szenved el élete legfájdalmasabb, s talán halálát is siettető vereségét. Az autonómia terve úgy függ össze az 1868-as népoktatási törvénnyel, hogy a felekezeti iskolák javára tett engedményeket Eötvös ezzel a katolikus autonómiával kívánja ellensúlyozni.

Az autonómia, Eötvös terve szerint, a feudalizmus fennmaradt, legerősebb támaszának, a katolikus egyháznak befolyását szorítaná meg, a világiaknak biztosítandó befolyás révén.

11

Eötvös a katolikus autonómiáért vívott harcot az Uralkodó Eszmékben kifejtett elveihez híven kezdte el. A 67-ben tárcáját elfoglaló miniszter még emlékezett a katolikus klérus 48-as aknamunkájára, s jól tudta, hogy a liberális állam-eszmény megvalósítása érdekében elsősorban a katolikus egyházzal kell szembeszállnia. A klérus ugyanis ragaszkodni próbált azokhoz a korlátlan előjogokhoz, melyeket az abszolutizmus alatt biztosított magának, s nem akart meghajolni a polgári alkotmányú állam felelős minisztériuma előtt. Az egyházi birtokok szekularizálásától is rettegő főpapság még idejében gondoskodott a

Thun-féle minisztériumban szolgált Simor János személyében az egyházi reakció ravasz és merész képviselétéről.

A klérus elsősorban az abszolutizmus idején kötött Concordátumot igyekezett a 67-es kormányra ráerőszakolni, azonkívül nem akarta elismerni a vallásügyi miniszter jogát, hogy a püspökök és más egyházi méltóságok kinevezését ellenjegyzéssel lássa el. A kiegyezés küszöbén mindkét törekvés meghiúsult, de a főpapság kedvét újabb próbálkozásoktól mindez nem vette el. Sajnos, a legveszélyesebb próbálkozásokra épp Eötvös nyújtott alkalmat.

Eötvös az Uralkodó Eszmékben az állami «mindenhatóság» egyik ellensúlyát az egyházakban vélte fölfedezhetni. Halász Imre mutat rá, hogy ezeket az illúziókat mint rombolta le a Syllabus, a sötétség, és haladásellenesség e sűrített foglalata. A Vatikán még a burzsoá liberalizmus elveit is sokallotta, s ellenük a spanyol inkvizíció módján lépett fel. A Syllabus tételeiben a tudatlanság és a reakció elveit szentesítette a pápa, hogy az elmaradottak és elvakultak segítségével vessen gátat az emberiség haladásának. Ugyanakkor az egyházi szervezetet még erősebben központosította a Vatikán köré, hogy az államok belügyeibe beavatkozhassek, s zavartalanul folytathassa szabadság- és népellenes munkáját. A liberális, polgári alkotmányú államban a katolikus egyház a feudalizmust testesítette meg továbbra is, gyűlölködőn, a korlátoltak konokságával.

Eötvösnek valóban — a sötétség erőivel kellett megküzdnie, élete utolsó éveiben, erőkkkel, melyekkel szemben nem lehetett elég szilárd. Filozófiai, világnézeti korlátai miatt nem tudott a tiszta antiklerikalizmus álláspontjára helyezkedni, s ezért a polgári-alkotmánynak az egyház ellen vívott harcában olyan egyeztető álláspontot képviselt, mely egykönnyen végzetessé válhatott volna, s a klérus győzelmét vonhatta maga után.

Eötvös álláspontja becsületes volt: a katolikus autonómia szervezetében befolyást kívánt biztosítani a «világi elemnek», s ily módon ellensúlyozni a klérus Rómától függését. Halász Imre szerint — akít, mint az autonómiáért vívott harcok szemtanúját, hiteles forrásnak tekinthetünk, — Eötvös «egy szabad egyházzól álmódott a szabad Magyarországon: egy egyházzól, melyben Rómával szemben talán egykor még Hunyadi Jánosnak és nagy fiának önérzetes politikája is életre kelhetne itt a katolikus világ keleti mesgyéjén. Egyházzól, melyben a főpapi hatalom fagyasztó hidegségét megolvasztja a művelt laikusokban ébredező modernista szellem; egyházzól, mely megifjodik

az új kor szabadgondolkodásának érintésétől és ragyog a kultúra világosságában.» Merő illúzió mindez, s ha valahol, úgy talán leginkább itt bukkanhatunk rá Eötvös korlátaira. Eötvös «liberális katolicizmusa» olyan harmadik út, melyet csak fájdalom kudarca és szegény közt lehet végigjárni.

Eötvös autonómiás elképzelése mögött is ott bújkál a gondolat, mely már a reformkortól kezdve minden cselekedetét áthatja: a pánszláv «veszedelemtől» való félelem. Montalembert-hez intézett leveleiben bevallja, hogy a katolikus vallás segítségével a hazai szlávokat akarja visszatartani az egységes «szláv birodalomba» való beolvadástól (1867. szept. 4.).

Autonómiás tervének, tagadhatatlanul vannak haladó elemei is. A felekezeti iskolákat az autonóm testületek irányítása alá akarja helyezni, melyekben a világiak kétharmad arányban vennének részt. Még Concha is elismeri, hogy Eötvös a «papi türelmetlenség» távortartására, s a pápaság «olasz jellegének ellensúlyozására» törekedett. Az ú. n. vallás-alapot mindenestől az autonóm katolikus egyháznak akarta átadni, a tanulmányi alapot pedig államosítani kívánta, «oly megszorítással, hogy abból az addig katolikus iskolák fenntartására és segélyezésére fordított összegek jövőben is erre a célra szolgáljanak, a többlet pedig a törvényhozás rendelkezése szerint állami vagy felekezeti iskolák segélyezésére fordíttassék».

Eötvös terve tehát ellentétes az autonómia-tervvel, melyet a főpapi reakció 1848-ban próbált kieroszakolni, s melyből Halász Imre szerint, vajmi könnyen egy «magyar Vendée» szikrája pattanhatott volna ki. Eötvös az egyház és az állam szétválasztására törekedett a «szabad egyház a szabad államban» jelszavával. Arra azonban nem számított, hogy tervét a klérus az eredeti értelem ellenkezőjére fogja kiforgatni.

1867 júliusában Eötvös levelet intézett Simorhoz, valamint az egri és kalocsai érsekhez, s felszólította őket, hogy kezdeményezzék a katolikus autonómia mozgalmát. Eötvös előtt példaként az Erdélyben már korábban is fennállott, és 1866-ban újból elismert katolikus autonómia állt. Erdélyre hivatkozva kívánta Eötvös, hogy «Magyarország világi katolikusainak is az iskolai, vagyoni, és egyéb egyházi kérdésekben és ügyekben befolyás adassék.» A primás kapva-kapott Eötvös ajánlatán, és Tartuffe-i kenetességgel bizonygatta, mennyire «hasznos és üdvös» a világiak bevonása az egyház világi vonatkozású ügyeibe. Valójában már az október havában kezdődő és december 8-ikán befejezett tanácskozásokat is arra használták fel a vatikáni reakció

magyarországi ügynökei, hogy Eötvös tervét ördögi ügyességgel átformálják, s abban épp a világiak befolyását sikkasszák el, — illetve, korlátozzák, a klerikális reakció «megbízható», világi klikkjére, mely a főpapság vezette autonóm szervezetben tisztára csak a ministráns-gyerek szerepét tölthette volna be. A püspökök a konferenciájukon kifőzött tervet — Eötvös megkerülésével, egyenest a királyhoz, mint «legfőbb kegyúrhoz» kívánták felterjeszteni, — de ehhez előbb meg akarták szerezni a «tekintélyes világi katolikus férfiak» hozzájárulását.

Eötvösnek 1868. június 24-ikén, a képviselőházban felelnie kellett Csanády Sándor interpellációjára, melyre a közvélemény nyugtalansága adott okot. Halász szerint «jellemző, hogy válaszában már hallgatással mellőzi azt, hogy neki magának mily része volt a mozgalom megindításában». Eötvös ekkor már visszarettenhetett az autonómia ügyének klerikális fejleményeitől, s attól a buzgalomtól, mellyel a főpapok az önkormányzat liberális eszméjét a maguk céljaihoz kezdték idomítani. Valójában olyan államcsíny készült a püspöki megbeszéléseken, mely a felelős kormány helyzetét, sőt, a kiegyezést is veszélyeztette volna.

A nem eléggé erélyes Eötvös helyett Deák vette kezébe az autonómia ügyét. Az 1868 október 1-én megtartott «vegyes tanácskozmányon» azt követelte, hogy a püspökök ne az autonómia szervezésével, hanem csak a választási szabályok megállapításával foglalkozzanak, — mivel «nem vagyunk jogosítva magunkat a katholika egyház képviselőinek tekinteni és annak nevében fölszólalni».

A «vegyes tanácskozmány» eredményeként elvetették a püspökök autonómia-tervét, mely a személyi és kinevezési ügyek mellőzésével, csupán az alapítványi és iskolaügyeket kívánta az autonómia hatáskörébe vonni, stb. A püspöki terv egyenlő arányban akarta a világiakat és az egyháziakat a szervező gyűlésbe bevonni, — ehelyett azonban a világiak kétharmad- és az egyháziak egyharmad-aránya győzött.

Eötvös ellen a klerikális reakció legdühösebb szárnya kíméletlen támadást kezdett az autonómia-terv kapcsán. Concha bevallja, hogy e támadók «ösztönszerűleg érezték, hogy ily autonómia nemcsak az államtól választaná el az egyházat, hanem megláztaná ennek a hitbuzgó Habsburgokkal való szoros kapcsolatát.» A klerikálisoknak egyáltalán nem tetszett a «hit-hideg» világiak beleszólása az ő ügyeikbe és lapjuknak, a Religio-nak szerkesztője, Palásthy Pál gyűlölettől habzó uszítást vezetett Eötvös ellen, már 1867 óta. Palásthy politikai arcképéhez egyetlen adat említése elegendő: ő volt az, aki 1866-ban oly

kétségbeesetten tiltakozott a 48-as törvények visszaállítása ellen, hogy azt még a konzervatívok is megsokallták.

Palásthy gúnyosan emlegette Eötvöst, a «jó minisztert», aki — protestáns államtitkárt választott! A liberalizmust pedig — és elsősorban az Eötvösét — «szemtelenységnek, csalásnak, jellemtelenségeknek, elbutult lelki rabságnak» mondotta. A klerikális reakciónak ez a gyalázkodó, papi cikkírója vádolta Eötvöst «vallási közömbösséggel» a Gondolatok miatt, hasonlította világfelfogását a «zsidó alkuszéhoz», s egyik kiadatlan írásában is, mely csak azért nem jelenhetett meg, mivel duhaj hitbuzgalmát még a főpapi gazdák is megsokallták, így jellemezte őt: «A liberálisok vallásos színt lopdosnak, mellyel arcukat befénjék, hogy tördelve, torzítva, nyújtva a katolikus tant, a liberalizmusban az egyházat védik. Azt olvastam, hogy a szajkó pávátollakat kölcsönzött, de hogy a páva szajkótollakat kölcsönzött, mesékben nem olvastuk, de a liberális katolikus írón valóban szemlélnünk kell.»

De támadták Eötvöst a párizsi katolikus lapok, a Monde és az Univers is, valamint a brixeni püspök, az innsbrucki gyűlésen.

Felemás, harmadik utas, «liberális katolikus» álláspontja miatt Eötvös nem várhatott védelmet az igazi szabadgondolkozóktól sem, sőt, el kellett viselnie támadásaikat, a Hon hasábjain.

Az autonómiát előkészítő gyűlés 1869 június 24-én tartotta első ülését. Előzőleg, május 9-én az országgyűlés katolikus képviselői már felfigyeltek az előkészítő gyűlés választási szabályainak célzatos voltára, mely azt tette lehetővé, hogy a világi hívőket lehetőleg kihagyják a választásokból, s azokat többnyire a plébánosok néhány berendelt, «megbízható» embere által ejtsék meg. Mindezt az tette lehetővé, hogy a püspökök a maguk szabályzatát a királlyal előzőleg már jóváhagyatták.

Deák javaslatára a júniusi előkészítő gyűlés kidolgozta a voltaképpen kongresszus választási szabályzatát, mely szeptember 26-án szentesítést is nyert. Halász mutat rá, hogy az 1869-es gyűlésen a klerikálisok voltak többségben, s azzal az ürüggyel, hogy vidékről jött tagok nem időzhetnek soká a fővárosban, Cziráky János «gróf» indítványára egy nap alatt akarták elfogadtatni a püspökök kidolgozta választási szabályzatot. E szabályzat értelmében az autonómiai kongresszuson a klerikálisok lettek volna többségben, s erejüket még növelték volna a káptalanok és patrónusok külön képviselői is. Deáknak köszönhető, hogy a végül létrejött szabályzat — Halász szavai szerint

– «nem lett túlságosan reakcionárius», és ugyancsak ő mutatott rá, hogy «a nép legtöbb helyen nagy részvétlenséggel viseltette a választások iránt, nemcsak mivel a dolgot nem értette, hanem más okból is, amint azt egy higgadt, nyugodt, értelmes katolikustól hallottam, ki nekem azt mondta: miért menjek oda, hisz a pap úgymint azt küldi, akit akar».

Ezek a szavak a kudarc világos bélyegét nyomják rá Eötvös terveire. Az 1870 október 26-ától november 3-ig ülésezett szervező kongresszuson egyébként már Deák sem jelent meg. Betegségére hivatkozott, de Halász szerint az igazi ok az volt, hogy «az egész mozgalmat alapjában elhibázottnak, a magyar államra károsnak ismerte fel». Tagadhatatlan, hogy a hibát Eötvös követte el, — ha nem is magának az autonómiának tervével, de azzal, hogy a mozgalmat igen szerencsétlen időpontban indította meg, s végrehajtását kellő előkészítés nélkül, magára a klerikális reakcióra hagyta.

Az 1870-es kongresszus valóban, épp ellentétét valósította meg mindannak, amit Eötvös akart. A Simor, Haynald és Szilágyi Virgil által kidolgozott tervezet «a világi elem befolyását a katolikus egyházi és iskolai ügyekre merőben illúzióriussá tette», az egyházi javakat ki akarta vonni az állam hatásköre alól, a tanrendszer megállapítását a papokra bízta, az érsekek, püspökök kinevezésénél pedig mellőzte a kultuszminisztert, s az ő ellenjegyzése nélkül, a királlyal együtt «önkormányzati» módon kívánt volna eljárni. A tervezetet a klerikális reakció ugyancsak a kormány és az országgyűlés megkerülésével közvetlenül a király elé terjesztette fel, «szentesítés» végett, 1871 január 12-én.

A klerikális reakció terve nem valósult meg, — de ez a terv épp eléggé veszélyes volt ahhoz, hogy Eötvös megrettenten ébredhessen fel ábrándjaiból. Az, ahogyan a klerikális reakció kicsavarta az ő nem eléggé erélyes kezéből az autonómia fegyverét: súlyosan kellett haszon Eötvösre, s nem tekinthetjük túlzottnak a feltevést, hogy e kudarc, s a vele járó, még fokozottabb elszigetelődés sietette halálát is. Láthattuk már, miféle dühödt támadások zúdultak rá a Religio felől. A pápai «csalhatatlansági» dogma körüli feszültség idején azonban még a liberális körök is szembefordulnak Eötvös autonómiás tervével. Még a Pester Lloyd is, Falk Miksa lapja, keserűen tagadja meg korábbi eszményképét, a zsidó emancipáció, s annyi más liberális intézmény kiharcolóját, Eötvöst. Azt követeli, szüntesse be végre «egyházépítő tevékenységét» és kezdje meg az egyház és az ál-

lam szétválasztását. A Pester Lloyd nem tiszteli többé Eötvöst, mint államférfit, hanem csak mint «író és bölcselet». Sőt, még azt is kimondja róla, hogy ő, aki «a liberalizmus megtestesítője volt, ma csak beszélni tud róla, nem tenni». A Hon hasábjain, mint már említettük, 1868-ban is folyt a támadás Eötvös ellen: Csernátony «nevetés alá igyekszik rejteni fájdalját és méltatlan-kodását oly tisztelt és kedvelt ember irányában, mint Eötvös», a belga emigrációból visszatért Ludwigh János, a Langrand—Dumonceau-féle spekuláció egykori, bátor leleplezője, röpiratot jelentet meg Eötvös ellen, «Töröljük el a vallásügyi miniszteriumot» — címmel. Eötvös ugyanúgy szembekerül most is a radikális közvéleménnyel, mint 1848-ban, a közös iskolák miatt. Még a Pesti Napló is lehetetlennek mondja az autonómiát (1870. június 29), a Reform pedig márciusban követeli, hogy az egyházi vagyont az állam vegye kezébe, s fizesse a papokat.

Trefort tanúsága szerint utolsó éveiben Eötvös megbánta kezdeményezését, a katolikus autonómia terén. Ugyanő kárhoytatta azokat a külföldi hatásokat, melyek Eötvöst autonómiás törekvéseiben befolyásolták. Ezek, Concha szerint, csak Montalemberttől indulhattak ki, mivel az autonómia kérdésében Eötvös egyedül vele folytatott beható levelezést. Concha kétségbevonja Trefort állítását és Tanárky Gedeon visszaemlékezéseire hivatkozva próbálja bizonyítani, hogy Eötvös csak az autonómiával járó keserőségek miatt csüggedt el, de továbbra sem adta föl magát a célt. Ez aligha hihető. Eötvösnek be kellett látnia, hogy tehetetlen a klerikális reakció intrikáival, összeesküvéseivel, agyafúrt erőszakával szemben. Eötvös számára a katolikus autonómia még súlyosabb vereség volt, mint a közoktatási törvény. Eötvös előtt csak most válhatott világossá, hogy a kiegyezés Magyarországon a liberális, tisztán polgári állameszményt lehetetlen megvalósítani.

Eötvös ekkori lelkiállapotára, s a klerikális reakcióról az ultramontanizmusról táplált nézeteire az a levél jellemző, melyet fentebb idéztünk, s melyben fia előtt a papképzés államosításának szükségét fejti ki. Egyetlen meghitt, bizalmas emberének fiát, Eötvös Lorándot kell tekintenünk ezidőben. Előtte önti ki szívét, neki panaszolja el csalódásait, melyekben 67 után oly gyakran van része. «Küzdeni naponként az értelmetlenség ellen — kiált föl — fáradni, hogy azoknak szabadságát biztosítsuk, kik arra ész- és kedélyi tulajdonaik miatt képtelenek» (1867. december 2), — dőbben rá a nemvárt nehézségekre, s meny nyire magányosnak is érzi magát: «Vannak pillanatok, melyek-

ben néha oly érzés fog el, mintha egy nagy követ látnék magam előtt, melyet föl kellene emelnem, s melynek fölemelésére nem saját erőm nem elégséges, sem másnak segítségére nem számolhatok.» 1868-ban (január 7) pedig ugyancsak fiának vallja be kétségbeesését («Néha csaknem kétségbeesem») s megfélekedve az alig egy hónapja írt levélben használt hasonlatról, ismét a «nagy kő» képét idézi. Lépten-nyomon kulturális elmaradottságunk bizonyítékaival találkozik, — így például a két Bólyai esetében, akiket hazájukban félbolondoknak tartottak. A lipótvárosi bazilika kupolájának beomlása után rezignált szellemességgel jegyzi meg: «Egy dolgot graphice megmutatott az eset: hogy azon alapokra, melyeket elődeink raktak le, semmit sem építhetünk.» (1868. január 22.) S az első autonómiás gyülekezet bekezdése után, biztonnal az ott tapasztaltakra is célzott, amikor bevallotta: «Türelmemet nem könnyen veszttem el, de megvallom, néha vesztetni kezdem reményemet, s a gondolat, hogy egész életem törekvései elérhetetlen célnak voltak áldozva, bántja lelkemet.» (1869. október 30.).

Feltűnő, hogy Eötvösnek e korszakból származó, s a Horthy-fasizmus idején kiadott írásaiban, vagyis a Lukinich-féle Napló-kiadásban, s a fiához intézett levelek Morvay-féle közlésében nyomát sem leljük a katolikus autonómiáról, s általában, a klerikális reakció aknamunkájáról tett megjegyzéseknek, — pedig ezek legalább annyira foglalkoztathatták, mint a Politikai Hetilap ügye, vagy a kiegyezés. Ez a körülmény további kutatást, illetve az eredeti kéziratokhoz való újbóli folyamodást tehet szükségessé.

A katolikus autonómia körüli helyzetet Eötvös számára jelentősen súlyosbította a pápai «csalhatatlanság» dogmává emelése ügyében összehívott római zsinat. Ezzel az elvakult, fanatikusan reakciós lépéssel szemben még a katolikusok egy részénél, sőt, a műveltebb püspököknél is meghökkent ellenkezés mutatkozott. Eötvös határozottan szembefordult e «legvakmerőbb homloktámadással», melyet a vatikáni reakció «a modern állami és kulturális fejlődés ellen intézett». A csalhatatlansági dogma ellen Montalembert is szenvedélyesen kikelt, kevéssel halála előtt írott *L'Espagne et la liberté* című művében, mely életében nem láthat nyomdafestéket, melyet azonban Eötvösnek megküld.

A magyar kormány eleve elhatározta, hogy megszavaztatása esetén, a csalhatatlansági dogmát nem engedi kihirdettetni. De már korábban, a zsinat idején is mindent elkövetett, hogy a zsinati ellenzékét erősítse, s erélyes fellépést követelt a magyar

püspököktől. A zsinatot 1869 december 8-án nyitották meg, s résztvevőinek zömét szegény püspökök képezték, akik a pápa «kosztosai» voltak. Halász szerint a Vatikán 25.000 frankot költött naponta eltartásukra, de számára ezek a költségek sem voltak túlságosan magasak ahhoz, hogy növelje, megszilárdítsa világi hatalmát. A magyar püspökök a dogma «ellenzékéhez» tartoztak ugyan, s több látszat-tiltakozást tettek is ellene, de mind Halász Imre, mind Kónyi Manó megegyeznek abban, hogy valójában megfutamodtak a nyílt színvallás elől.

Eötvös még a zsinat tárgyalásai közben levelet intézett a Rómában tartózkodó primáshoz, és abban határozott fellépést kért a magyar püspöki kartól, a csalhatatlansági dogma ellen. Eötvös levelével egyidőben Horváth Boldizsár igazságügyminiszter is levelet küldött Kovács Zsigmond pécsi püspöknek, s ebben nyíltabb formában közölte Eötvös és a kormány felfogását. Ez a felfogás valóban, tiszta volt, s azt követelte a püspöki kartól, hogy «azon állásnál fogva, amelyet hazánk politikai intézményeiben elfoglal és talán épp ez állás megmentése végett nem vállalkozhatik sem a kőcezésre, sem pedig arra, hogy e bővészet hallgatag tanúja legyen.» A levél kimondja a liberális álláspontot, mely azonban ismételten vereséget szenvedett az egyházi reakció ellenében: «azok, a kik az autokrat pápa iránt vak engedelmességgel tartoznak, a kik tehát idegen legislatio törvényeinek vannak alávetve, Magyarország törvényhozásának tényezői közt alig tarthatnák meg helyüket». Eötvös nevében Horváth Boldizsár így fogalmazta meg az egész ország követelését: «nem a meddő és előreláthatólag sikertelen oppositio, sem pedig a kapufélfától való búcsúzás, hanem, hogy a magyar püspöki kar testületileg komoly, ünnepélyes és nyilvános tiltakozással hagyja ott Rómát» — menthetné meg a helyzetet.

A csalhatatlansági dogma ügye az egész magyar közvéleményt lázbahozta, s a képviselőházban olyan önérzetes felszólalások hangzottak el, mint Kállay Ödöné, aki szerint: «A hierarchia már józan eszünket akarja megtámadni, oly badarságokat kíván, hogy elhigyjünk, melyeket csak egy Bedlam-ba került egyén hihet el: értem a csalhatatlanság tanát. Valódi rabjai vagyunk a pápaságnak és egyedüli reménységünk az autonómiai mozgalom.» De ez a reménység, a klerikális mesterkedések következtében ugyancsak nem teljesülhetett.

A magyar püspökök, élükön a bíbornoki kalapra áhítózó Simorral, csak alázatos, bocsánatkérő hangnemben mérték közölni a pápával «ellenzéki álláspontjukat». Simor is részt vett abban a

hat tagú küldöttségben, mely a dogma «enyhítését» kérte a pápától, — e küldöttség tagja volt Ketteler mainzi érsek is, aki térdreborulva rimánkodott a pápának, engedékenyséért. A magyar püspökök a szavazás napja előtt mégiscsak a «kapufélfának mondtak búcsút» — a pápa iránti «gyermeki kegyeletük» ugyanis arra készítette őket, hogy tartózkodjanak a nyílt zsinatban az ellenszavazat kimondásától.

A «csalhatatlansági» dogmát kimondta ugyan a zsinat, de a magyar kormány valóban megtagadta a kihirdetést. Mégis, Eötvös halála után a székesfehérvári és a rozsnyói püspök is kihirdette, s a kormány képtelen volt megtorlással élni.

Eötvös liberális egyházpolitikája teljes kudarcba fulladt.

Ez a kudarc éppúgy tükrözi az ország viszonylagos elmaradottságát, a polgárság gyengeségét, a feudalizmus megmaradt erőinek szívósságát, — mint Eötvös filozófiai alapjainak elégtelenségét is. Eötvös idealista volt, de a problémákat épp filozófiai vonatkozásukban volt legkevésbé képes elmélyíteni. Fiához írott egyik levelében is bevallja: «egyszer erővel német philosphus akartam lenni s Kantot s mindjárt utána Hegelt addig tanulmányoztam, míg végre azon meggyőződéshez érkeztem, hogy minden philosophia haszontalanság...» De éppen ez a filozófiai közömbösség akadályozta meg Eötvöst abban is, hogy ő, aki a felvilágosodás eszmekörében nőtt fel, s még az utópista szocialista eszmék bizonyos válfaja iránt is érdeklődött: a forradalom után híján maradt annak a bölcséleti alapnak, melyen megvetve lábukat, a Feuerbach-i materializmusban felnőtt kortársak a haladás képviselői lettek. Eötvös nem tudta a Keller Gottfried, — vagy a Csernisevskij és a forradalmi orosz demokraták útját választani. Forradalomtól rettegő, demokratikus elemektől immár megfosztott szemléleté vértelenül hagyta őt nem csupán az abszolutizmus, de a klerikalizmus elleni harcaiban is. Annak a szigorú ítéletnek, melyet Csernisevskij mond ki a liberális Eötvös felett, a Feuerbach-i materialista, forradalmian demokrata alapról lehetett meg a jogosultsága.

De Eötvös vereségében kifejezést nyer az is, hogy a magyar társadalom feudális erői elég hatalmasak ahhoz, hogy a tisztán polgári, liberális formációkat megakadályozzák. Még az Eötvös elképzelte liberális állameszmény megvalósulásához is: a polgári forradalom sikere lett volna szükséges Magyarországon.

Ebben az országban, miután ott már Kossuth és Petőfi eszméi vereséget szenvedtek, — még Eötvös eszméire is csak kudarc várhatott.

Eötvös életének utolsó műve: minisztériumának az országgyűlés elé terjesztett Jelentése, a népiskolai nevelés állapotáról (I. rész: 1870, II. rész: 1872.). Ferenczi szerint a terjedelmes Jelentés utolsó íveit halála előtt még láthatta Eötvös. Az I. rész bevezetésének Következtetések című fejezete kétségtelenül az ő kezeműve, amit egyrészt a stílus, másrészt a Naplójában található, s a fejezetbe átvett gondolatok, szempontok is tanúsítanak. De egészen bizonyos, hogy a gazdag statisztikai anyag értékelésében Eötvösnek is nagy része van, amit ugyancsak Naplójának utolsó részei bizonyítanak. A Naplóban Eötvös részletesen foglalkozik az egyes megyékből származó adatokkal, kommentárokat fűz hozzájuk, tanulságokat von le belőlük, — s mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy nem csupán a bevezetés, de maga a jelentés is az ő keznyomát viseli magán.

A Jelentés anyagának összegyűjtése, vagyis az ország közoktatási helyzetének felmérése céljából Eötvös kérdőíveket küldött az egyes községeknek; a kérdőíveket 1869 szeptember végéig kellett visszaküldeni. A közoktatási törvény elleni klerikális aknamunka a kérdőívek kapcsán újból megmutatkozott; az adatszolgáltatást elsősorban a felekezeti iskolák tagadták meg, illetve mellőzték. A Jelentés «őszinte nyíltsággal» adja elő azokat a nehézségeket, melyeket az erdélyi református püspök és a görögkeleti patriárka támasztottak az adatszolgáltatással szemben; az sem véletlen, hogy kötelezettségüknek épp a katolikus városok: Esztergom, Pécs és Győr nem tettek eleget. Összesen 83 község adatai hiányoznak a Jelentésből, — feltehetően a leginkább elmaradottaké.

A Jelentés, melynek táblázatait a Keleti Károly vezette statisztikai osztály dolgozta ki: így is épp eléggé komor képet fest az ország közoktatásáról. Eötvös azonban éppoly kevéssé akarta a való helyzetet szépíteni, mint A falu jegyzőjében. A Jelentés ílymódon Eötvös utolsó *kritikai* műve, — s száraz adataival a közoktatás terén ugyanolyan célzatot követ, mint típusaival és szatirájával, megyei vonatkozásban, a regény is. A hibák bátor leleplezése, az ország közoktatási elmaradottságának feltárása közben mintha ismét a következetesen harcos, fiatal Eötvöst látnók, a magyar kritikai realizmus egyik úttörőjét. És az Eötvös két korszaka közti különbségeket mi sem példázza jobban, mint az, hogy a fiatalkori bíráló: a regény ábrázoló művészetének, — az öregkori pedig: statisztikai adatoknak segítségével jön létre. Hasznos, és a jövőn munkálkodó cselekedetnek azonban a Jelen-

tés sem csekélyebb értékű a regénynél: Eötvösnek ebben az utolsó művében olyan állapotok tárulnak fel, melyek Taksony megye további fennállásáról tanúskodnak, — de olyan távlatok is nyílnak, melyekben a mi kultúrforradalmunk körvonalai rajzolódnak ki.

A Jelentés nyújtotta kép az ország közoktatási állapotáról, — éppoly lesújtó, mint A falu jegyzője megye-képe. Az adatok tanúsága szerint a tanköteles gyermekek 48%-a jár csupán iskolába, — tehát iskolázatlanul marad: 1,132.626 gyermek. De az iskolába járók közül is legtöbben csak a téli időszakban jelennek meg rendszeren; Magyarországon a tankötelesek 34%-a, Erdélyben pedig 45%-a csak télen jár iskolába. Még szomorúbb kép tárul elénk, ha az iskolából kilépettek tudását vesszük figyelembe: eszerint Magyarországon jól tud írni-olvasni közülük 16, Erdélyben pedig 15%. Az ország 11.903 községére mindössze 13.798 iskola jut csupán, az egy tanítóra jutó gyermekek száma pedig: Magyarországon 135 tanköteles, illetve 70 ténylegesen iskolába járó, — Erdélyben pedig 104 tanköteles, illetve 44 tényleg iskolába járó gyermek.

Megdöböntően nagy azoknak a községeknek száma, melyekben egyáltalán nincs iskola. Vas megye 646 községe közül 297 van iskola nélkül, Biharban a görögkeletiekénél 120 községben nincs iskola, Alsó-Fehér megyében 62 községnek nincs iskolája, 64 községben pedig használhatatlanok az épületek.

De még azokban a községekben is, ahol vannak iskolák, a tantermek csekély száma miatt sokezer gyermek marad iskolázatlanul, s emiatt pl. Szabadka 56.000 lakója közül 32.000 nem tud írni és olvasni.

A Jelentés adatai nyomán derül csak ki, hogy az 1868-as népiskolai törvényt nem lehet végrehajtani, mivel a meglévő tantermek nem elegendők a tanköteles gyermekek befogadására «ha mindazon épületeket, melyek iskoláknak neveztetnek, iskolákul elismernők, a létező tanszobákba alig volnánk képesek a tanköteles gyermekek 60 százalékát elhelyezni.» De ha a törvényelőírta feltételek szerint vennék tekintetbe a megfelelő iskolaépületeket, akkor a tankötelesek egynegyed részét lehetne csak iskolába járatni! Íme, így egészítik ki a Jelentés száraz statisztikai adatai. A falu jegyzője nyújtotta művészi, realista képet. Mintha csak egy tankerületi főigazgatóvá tett Tengelyi kíméletlen, leleplező tényközlését hallanók!

Eötvös kénytelen elismerni a legtöbb iskolaterem állapotáról, hogy a «napnak legalább felét benne töltő gyermek sokkal

nagyobb kárt szenved testi kifejlődésében, s egészségében, mint a mennyi hasznot nyer a kapott tanítás által». A vármegyei börtönök állapotáról is ugyanezzel a felelősségérzettel írt annakidején. S most, élete alkonyán kell felfedeznie, hogy a börtönöknél nem jobbak a tantermek. Az «egy óra alatt felemésztett levegőben egész félnapig kell 150—200 gyermeket egy tanítónak tanítania: hogy ily körülmények között a tanításnak maradandó sikere nem lehet, és hogy az egész iskoláztatás nagyobb részben haszontalan, ez kétséget nem szenved». És Eötvösnek, miközben a Jelentés tényeit így az országgyűlés elé tárja, tudnia kell, hogy segélykiáltása haszontalan hangzik el, s ettől a kormánytól, ettől a Magyarországtól segítséget nem remélhet.

1712 községben nincs iskola, 10.767 tanítóval van kevesebb a szükségesnél. A liberális Eötvös, aki nem forradalmi, hanem művelődési úton kívánja az elnyomott osztályokat felemelni, rádöbbenhet, hogy a feudálkapitalista társadalomnak ez nem érdeke. Ez a társadalom közömbösen, sőt elégedetten nézi a földes, ólnak sem alkalmas «tantermekben» kuporgó gyermekeket, s tudatlan tanítókat. Ezek az esztendőök a vasútépítő panamák, — nem pedig az áldozatos iskola-alapítások korszakát hozzák el Magyarországon.

— És Eötvösnek talán csak a tanítóképzés terén sikerül tartós javításokat elérnie; szükség is van erre, mert hisz Zemplén megyében 17 oly felekezeti tanító van, aki írni-olvasni sem tud. A tanítók legnagyobb része a «taneszközöket», térképeket, földgömböket, maga sem ismeri, s ezeket a tanításban felhasználni sem képes. A tanítók többhelyütt a villámot mint a felhőkből aláhulló kocsonyás anyagot, vagy éppen mint követ ismertetik a gyermekek előtt.

A tanítók nagy része — mutat rá a Jelentés — semmiféle képzettséget nem szerzett, «hanem legföljebb a templomi szertartásokat, s néhány egyházi éneket tanultak be». Fizetésük oly csekély, hogy a tanítás mellett egyéb munkát is kell vállalniok, pl. községi jegyzőséget, kántorságot, s ezenkívül még «mezei gazdálkodást» kell folytatniok. Ugyanakkor a szülők vagyonszámbajja sem akar gyermekeinek tankönyveire áldozni, s áprilistól őszig mezei munkára, ebédhordásra, lovak és marhák őrzésére fogja őket. Az iskolák az év nagyobbik részében üresek, a felvidéken 12 éves gyerekekkel küldenek lovakat Galiciába, s ott maradnak egész télig. Eötvös Jelentése a fiatalkori, filantróp írások újból feltámadt hevével tiltakozik az ellen is, hogy gyárvezetők és gazdatisztek az «olcsóbb munkabér miatt egyegy helyen több száz gyermek napszámot használnak». Az iskola-

ellenesség oka nem csupán a szegénység, — hisz egyes helyeken 8—10 forinttal akarják a szülők a tanítót megvesztegetni, csak hogy iskolakerülő gyermekeiket fel ne jelentse. A klerikális reakció befolyása mutatkozik meg abban, hogy egyes helyeken a szülők a vallási könyveken kívül a «többi, különösen természet-tani tankönyveket s kéziratokat, mint haszontalanokat, sőt károsakat», megsemmisítik. A Jelentés nem hallgatja el a klerikális reakció makacs aknamunkáját, melyet a községi iskolák ellen kifejt. A viszonyok, melyek ebből a műből elénktáruznak, Gárdonyi Lämpásában nyernek majd újabb, írói ábrázolást.

Láthattuk már, a Magyarország 1514-ben befejezésében, Eötvös minő szerepet szán a műveltségnek, s mennyire beleéli magát az illúzióba, hogy a műveltség majd forradalom nélkül is elhozza az emberi, tökéletes társadalmat. *1869 évi naplójegyzetei az emberiség jövőjébe vetett hitének feltámadásáról tanúskodnak.* Ugyanakkor Eötvös egy másfajta illúziót is táplálni kezd: úgy véli, az osztálykülönbségek — műveltségi különbségekből származnak elsősorban. Ezek az illúziók szorosán összefüggnek Eötvös liberális álláspontjával. Hisz a jogegyenlőség elve megvalósult, és ha mégis, a «társadalom különböző osztályai jelenleg távolabb állnak egymástól, mint csak egy század előtt is, — úgy bizonyos, hogy ennek s azon ellenségeskedésnek, mellyel a különböző osztályok egymást tekintik, fő oka nem sociális, sőt nem is vagyonszerű, hanem kulturális különbségekben fekszik». Eötvösnek hinnie kell ebben az illúzióban, ha a maga liberális szemléletéhez híu akar maradni. Eötvösnek fáj a «szegényebb osztályok» helyzete, mely őket «a gazdagoknak csaknem korlátlan uralma alá veti», — de félti is a társadalmat, mert tudja, hogy ez a helyzet a «rend felbontására izgatja mind azokat, kik a vagyon nagy különbségének következtében szenvednek». A műveltség továbbra is a jogok helyes, öntudatos gyakorlatának feltételeként szerepel Eötvösnél; a népoktatás kifejlesztését is a «népnek részvéte által» képzei el, s annak az állapotnak elérésére törekszik, melyben «a nép a jogot, melyet neki az alkotmány a nevelésre adott, kötelességének tekint». A jognak, mint öntudatosan vállalt kötelességnek eszményét az Eötvöséhez hasonló módon fejti ki Gottfried Keller is, az Amrain Regula asszony és legifjabb fia című novellájában.

A Jelentés Következések című fejezetében Eötvös összefoglalja azokat a népnevelési eszményeket, melyeket mintegy örökségül hagy az utókorra. Örökségül, melyet azonban az osztály-társadalom Magyarországa sohasem fog megvalósítani. Örök-

ségül, mely csak a szocializmust építő magyar nép kezében válhatik hatékonnyá.

Eötvös idejekorán felfigyel arra, hogy az oktatást az írás-olvasáson túl, a «népünk életmódjához mért hasznos ismeretek tanítására» kell kiterjeszteni. Az osztályok közti korlátokat úgy akarja ledönteni, hogy lépcsőzetes előrehaladási lehetőséget igyekszik biztosítani mindenki számára, a legalsó tanulási foktól a legfelsőbbig, s így teremti meg a nép számára is, a felemelkedés lehetőségét; az egész magyar oktatási rendszert tehát oly módon kívánja rendezni, hogy «valamint a társadalomban az egyes osztályok között egykor létezett válaszfalak ledőltek, és az út, mely az ország legmagasabb állásaihoz vezet, a nép legalsóbb rétegeiben született polgár előtt nyitva áll; valamint ennek következtében társadalmi és állami viszonyaink egy lépcsőt képeznek, melyen az állások különbözök, és az egyenlőség abban áll, hogy az emelkedés mindenkinek lehetővé tétetett: úgy mozdíttassanak el azon válaszfalak is, melyek eddig a szorosan vett népnevelés s az úgynevezett magasabb oktatás között még léteznek, és valamint az élet, úgy az iskola akként rendeztessék el, hogy az oktatás legalsóbb fokaitól a legmagasabbakig az átmenet és az emelkedés az egyik fokról a másikra, mindenütt a lehetőségig könnyűvé tétessék, a minél többet, az egyenlőség elvének gyakorlati alkalmazását illetőleg institutiok által nem érhetünk el.» Mi tagadás, az egyenlőség elvének csupán a művelődés területén történő keresztülvitele vajmi csekély mértékben valósítja meg a felvilágosodás eszméit. Mégis, Eötvös tervének megvalósítása nagyban hozzájárulhatott volna demokratikus fejlődésünk meggyorsításához. De épp ezért használta is fel az úri Magyarország a lépcsőzetes iskolák tervét épp ellenkezőjére annak, amit Eötvös kívánt. Az úri Magyarország oktatási rendje épp a népből jött tehetségek, a fiatal, népi erők megrekesztésére törekedett, a négyosztályos polgári iskolák intézményében, melynek valódi rendeltetése az alulról felfelé törő erők mellékútra terelése lett.

Eötvös népművelési terve az egyenlőség elvének bizonyos fokú érvényesítését s az osztályellentétek felszámolását célozta. Mint ilyent, főként azért tekinthetjük illúziósnak, mivel ezt a tervet ebben a szellemben megvalósítani: az úri Magyarországon egyáltalán nem lehetett. Pedig Eötvös tervében ott lappang már a gyarmati kizsákmányolás elleni, némi védekezés gondolata, és a hazai kapitalizálódás előmozdításának, a nemzeti ipar mielőbbi kialakításának szándéka is: «Megnyitjuk országunkat, vasutakat

építünk, s így a hiány, melyben iparunk szenved, hamar pótolva lesz az által, hogy minden oldalról intelligens munkások serege özönlik hazánkba; de mi lesz akkor népünkben?! — hazánk természeti kincsei ki fognak aknáztatni; iparunk, megengedem, rövid idő alatt csodálatos magasságra fog emelkedni; de miután az ipar mezején is csak az intelligens munka jutalmazó: a szerep, mely ennél hazai munkásainknak jut, — ha azoknak műveléséről nem gondoskodunk — csak az lehet, hogy nyers munkaerőként szolgáljanak és saját hasznunk nélkül e haza kincseit másoknak szerezzék meg.» *Eötvös tehát ebben az utolsó művében némiképp visszatér fiatal korának emberbaráti, a szociális kérdések, a munkásság helyzete, stb. iránti érdeklődéséhez, s ezért élete utolsó korszakát el kell határolnunk attól a válságos periódustól, mely a forradalom után az ötvenes években bontakozik ki életművében.*

Eötvös, láthattuk, Magyarország függetlenségének, a nemzetiségek közti fennmaradásának, sőt, hatalmi állásának zálogát is egyidőben a műveltségben látta. A hatvanas évek végén a «magyar birodalom» ábrándja helyett ugyanúgy az *egész emberiség* jövőjében gondolkodik, mint ifjúsága idején. Rendkívül fontosnak kell tartanunk Naplójának vallomását, mellyel az egész emberiség fejlődése mellett tesz hitet: «Hiszem, hogy az emberi nem oly haladásra képes, melyről még fogalmunk nincs és a jólétnek és szellemi hatalomnak oly fokára emelkedhetik, mely legvérmesebb reményeinket felülmúlja. Csak hogy az emberek nagy része jelenleg még nem emelkedett intelligens lényé és hogy mielőtt társadalmi és politicus helyzetünkben a haladást reménylhetjük, nagy haladást kell tennünk a civilizatióban. Ennek emelése a fődolog. A többi játék.»

Eötvös e magasztos hitvallása ismét csak bővelkedik az illúziós elemekben, hisz amit ő «játéknak» vél, az nem egyéb, mint a «szociális» forradalom, melyet a művelődés révén kívánna távoltartani. De még így is, nagy terve, hogy hazája népét föl-emelje, s a jólét magas fokára a műveltség segítségével is vezesse el: *Eötvöst a mi kultúrforradalmunk előfutárjának mutatja.* A művelt magyar nép eszménye elsősorban Eötvös intézkedéseiben, tervező munkájában kezd valósággá válni, — ha még oly halovány valósággá!

Mert Eötvös népnevelési tervei éppoly kevésbé valósulhatnak meg, mint egyházpolitikai elképzelései. A kiegyezés után Magyarország kormányainak kulturális tevékenysége főként abban áll, hogy Eötvös örökségét, — ezt a számunkra oly kínos és

zavaró örökséget: felszámolják! E felszámolásban sógora, a Tisza Kálmán-i Magyarország színvonalára oly hamar lezüllött Trefort Agoston, a későbbi kultuszminiszter is segítkezik.

Eötvöst csak még keserűbb tapasztalatoktól és csalódásoktól kímélte meg korai halála.

Ez 1871 február 2-án, éjszaka 11 órakor következett be. Ferenczi beszámol az utolsó hónapok eseményeiről: karlsbadi, utolsó nyaralásáról, az örömről, mellyel az anyyira gyűlölt III. Napoleon bukásáról értesül, — regensburgi útjáról, a Walhal-lához, — a kerülőről, melyet Salzburgba és Tirolba tettek fiával és leányával együtt, — majd a január első napjaiban fellépő lázról, állapota rohamos romlásáról, az utolsó órák halálküzdelméről, amikor ifjúkoráról, a hazai politikai eseményekről, és családjáról ejt összefüggéstelen szavakat, majd arra kéri fiát, hogy kerülje a politikát, s csak a tudománnyal foglalkozzék, hisz az ő korai halálát is a politika okozta. Hogy ebben a korai halálban a klerikális reakció uszításainak, s az ő művét minduntalan aláaknázó ármányainak micsoda része lehetett, arról már szoltunk. És azt, hogy Eötvös előtt mindez mennyire világos volt, bizonyítja utolsó óhajainak egyike, mely szerint sírja felett, az ercsi kápolnában egy «erőtéljes, szabadszellemeű» papnak kell a végimát mondania.

Ercsiben február 6-án zárják koporsójára a kripta-ajtót, hogy ott pihenjen a gyermekkora óta anyyira szeretett tájban, — azoknak az első álmoknak színhelyén, melyekből ő maga és az ő kora, oly kínosan keveset tudott csak megvalósítani.

Kétely, csalódás, elkomorulás jegyében áll előttünk a forradalom utáni Eötvös, aki az ötvenes évek válságából még vissza talál ugyan egykori eszményei némelyikéhez, megleli ugyan a hasznos tevékenység nem egy alkalmát, de a realista írói alkotását: többé soha! A reformkor Eötvöse azonban, aki egy emberi, igazságos és boldog társadalom «ígért földjére» függeszti tekintetét, aki a művész mély együttérzésével, szeretetével fordul az elnyomott jobbágysághoz, aki gazdag, realista művészettel ábrázolja a maga korát, társadalmát: ez az Eötvös a mi írónk is, a szocializmust építő Magyarországe. Mert a haladásért vívott harc szenvedélyét, a hazáért égő szív lelkesedését, a néppel egybeforró értelmiség mély hivatásérzetét tanulhatjuk meg művéből. A forradalom idején tanúsított magatartásából, a forradalom utáni sorsából pedig: a példa intését, mely a tétovázókat, a feleúton megtorpanókat óvja, figyelmezteti.

Legjelentősebb művének, A falu jegyzőjének befejezésében a magyar táj jövőjének merészen, boldogan megálmodott képe tárul elénk: «Te a magyarnak képe vagy nagy rónaságunk! Reményzölden, de pusztán állsz arra teremtve, hogy termékenységeddel áldást árasz magad körül, de még kopáran. Az erők, melyekkel isten megáldott, még szunnyadoznak, s az ezernyi évek, melyek fölötted átvonulnak, nem láttak dicsőségben, de az erő, rejtve bár, még él kebledben, a gaz maga, mely határodon oly dúsan felnő, hirdeti termékenységedet, s szívem mondja, közeleg az idő, hol virulni fogsz. Virulni, te szép rónaságunk, s virulni a nép, mely egy ezred óta síkodat lakja. Boldog, ki e napot elérheti! Boldog, ki legalább azon öntudattal vígasztalhatja magát, hogy minden tehetségével e szebb idő előkészítésére dolgozott.»

A magyar táj még száz esztendő múlva is sok vonást őrzött meg azokból, melyeket a feudalizmus hagyott hátra. Mindazt, amiben Eötvös reménykedeti, hiánytalanul csak a szocializmus tudja megvalósítani, — melyet mi építünk. De Eötvös *dolgozott* a művön, melynek igazi munkálataira csak regényének megjelenése után száz esztendővel kerülhetett sor, s az ő jövőbe irányzott, reménykedő tekintete, — ez, a feudális Magyarország árnyai közül előcsillanó tekintet: a mi népünkön, a mi országunkon, úgy érezzük, nyugton pihenhet meg. Ő is ezért a népert, ezért az országért dolgozott.

Figyelmünket, szeretetünket műve emiatt érdemli meg.

JEGYZETEK

Első rész

Eötvös művei életében s halála után az alábbi kiadásokban jelentek meg: *A kritikus apotheosisa*, Pest, 1831. Trattner és Károlyi; *A házasságok*, Pest, 1833. Hartleben; *Bosszú*, Pest 1834. Trattner-Károlyi; *Angelo* (Viktor Hugo drámájának fordítása, előszóval), Pest, 1836. Heckenast; *Hugo Viktor mint drámai költő*, Athenaeum, 1837; *Vélemény a fogházjavítás ügyében*, Themis, 1837; *A zsidók emancipációja*, Budapesti Szemle, 1840; *Szegénység Irlandban*, u. o. 1840; *Kelet Népe és Pesti Hírlap*, Budapest, 1841. Landerer és Heckenast; *A karthausi*, Budapesti Árvizkönyv, 1839—1841. Heckenast; *A karthausi* (második kiadás), 1842. Hartleben; *Éljen az egyenlőség*, Aradi Vészlapok, Pest, 1841.; *A falu jegyzője*, Pest, 1845. Hartleben; *Reform*, Lipese, 1846. Köhler; *Magyarország 1514-ben*, Pest, 1847. Hartleben; *Ueber die Gleichberichtigung der Nationalitäten in Oesterreich*, Lipese, 1850., majd Pesten, 1851. Hartleben; második kiadás Pest, 1851. u. o.; harmadik kiadás Pest, 1871. Ráth Mór; *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, Bécs, 1851. Jasper Hügel és Manz; II. kötet Pest, 1854. Emich. (A német kiadás: Bécs, 1851 u. o.); *A nővérek*. Pest, 1857. Heckenast; *Költményeinek első gyűjteménye: Remény*, Zsebkönyv az 1858. évre. Szerk. Vachott Sándorné, Pest, 1858. Pfeiffer; *Elbeszélések*, Pest, 1859. Heckenast; *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs*, (név nélkül), Lipese, 1859. Brockhaus; *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands*, Lipese, 1860. Brockhaus; Magyarul, Toldy István fordításában: *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából*. Egy magyar államférfiútól. Pest, 1861. Emich; *Felelet br. Kemény Gábor néhány szavára*. Pest, 1860. Ráth M.; *Gondolatok*, Pest, 1864. Ráth M.; *A nemzetiségi kérdés*, Pest, 1865. Ráth M.; (németül Falk M. fordításában u. o.); *A falu jegyzője* (második kiadás) Pest, 1865. Emich; *Reform*, (második kiadás), Pest 1868. Ráth M.; *Emlékbeszédei*, Pest, 1868. Ráth M.; *Költményei* (Szekely Bertalan és Keleti Gusztáv rajzaival), Pest, 1869. Ráth M. A halála után megjelent kiadásokat külön nem soroljuk föl. Összes műveinek első kiadása 14 kötetben, Budapest, 1866. Ráth M. Összes műveit utóljára Vojnovich Géza rendezte sajtó alá, 20 kötetben, Budapest, 1901—1903. Révai. Az újabb kiadások közül megemlítendők: a *Magyarország 1514-ben* kiadása, Budapest, é. n. Ardói, a Magyar Századok sorozatában (szerk.: Tolnai Gábor), Mátrai László előszavával; a Magyar Klasszikusok sorozatában *A falu jegyzője* új kiadása, Budapest, 1950. Sötér István előszavával; és a *Magyarország 1514-ben*, Budapest, 1952., Szigeti József előszavával.

Eötvösnek mindmáig nagyszámú kézirata van kiadatlanul a Nemzeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában. A halála után kiadott kéziratokra a monográfia megfelelő helyén hivatkoztunk.

Nagyobb, összefüggő anyag kiadásai: *Eötvös József: Naplójegyzetek — gondolatok, 1864—1868.* (Kiadta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre). Budapest, 1941. M. T. A.; *Levelei fiához* (Morvay Győző kiadása) ItK. 1929—1930.; *Levelei Mikó Imréhez* (Kriszta György kiadása), Erdélyi Múzeum, 1932. Eötvös-levelek egyéb kiadásai még: Magyar Pædagogia, 1913; Egyetemes Philologiai Közlöny 1914 (Zolnai Béla közlése); Magyar Figyelő 1913. III. sz. (Gesztési László közlése); Budapesti Hírlap 1913. 153. és 215. sz.; Pester Lloyd 1939. aug. 27., 31., szept. 8. (Montalemberthez intézett, kiadatlan levelek; Balogh József közlése.).

A még kiadatlan kéziratok javarésze ez a monográfia hivatkozik. Legfontosabb közülük a Vojnovich-féle hagyatékából napvilágra került kéziratok kötet, mely számos új verset, ismert versek variánsait, stb. tartalmazza. Fontos és feldolgozatlan anyag még a *Pauperisme* című kézirat (N. M. kéziratár, 1212/Fol. Germ. sz.), valamint a Münchenben, 1848 telén megszületett vázlat (u. o. 1509.) Fol. Hung. Számos kiadatlan kéziratot (regényvázlat, elbeszélés-töredék, stb.) tartalmaz a *Kivonatok, materiáliák* c. köteg (u. o. 1508. Fol. Hung.). Mind az akadémiai kéziratárban őrzött levelek, mind a múzeumi, Vachott Sándornéhoz intézett levelek feldolgozatlanok. A múzeumi anyag nagyrészeinek jegyzékét a *Kéziratok források az Országos Széchényi Könyvtárban* (1789—1867) Budapest, 1950. c. kiadvány a 614—661. sorszámok alatt tartalmazza.

Eötvös életéről és művéről szóló nagyobb, összefoglaló művek: *Ferencai Zoltán* életrajza (Budapest, 1903., Magyar Történelmi Életrajzok, XIX. évf. 4. füz.); *Vojnovich Géza* életrajza a 20 kötetes kiadás utolsó kötetében; népszerű összefoglalás: *Sötér István*: Eötvös József, Budapest, 1952. Művelt Nép. Eötvös életéről apróbb részleteket közölnek: *Pulszky Ferenc*: Életem és korom (Budapest, 1884.); u. a.: Jellemrajzok (Budapest, é. n.); *Csengery Antal*: Történelmi tanulmányok és jellemrajzok (Budapest, 1884.); *Falk Miksa*: Kor- és jellemrajzok (Budapest, 1903.); *Halász Imre*: Egy letűnt nemzedék (Budapest, 1911.); Eötvös családjáról: *Lehoczky Tivadar*: A városnaményi Eötvös-család (Turul, 1894.); Az agrárkapitalizmusról és az ercsi birtokról: *Mérei Gyula*: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. (Budapest, 1948.); u. a.: A magyar nép története 1790—1949-ig, egyetemi jegyzet, (Szeged, 1950—1951.); Széchényi és a jobbágykérdés: a Hitel, Tontes-kiadásának bevezetése (Budapest, 1930.); Eötvös vagyoni helyzetéről: *Gyulai Pál*: Emlékbeszéd (Budapest, 1879.); A felvilágosodási kapcsolatokra: *Bariska Mihály*: Széchényi István és a francia irodalom (Budapest, 1928.) és *Novák László*: Az ifjú Eötvös és a francia irodalom (Budapest, 1930.); A felvilágosodási eszméinek elterjedése: *Eckhardt Sándor*: A francia forradalom eszméi Magyarországon (Budapest, 1924.); *Rácz Lajos*: Rousseau és Magyarország (Debreceni Szemle, 1927.); Pruzsinszky származásáról: *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok iratai, Budapest, 1952. II. 599. l. és Magyar Pantheon, 393. l.; Kazinczy feljegyzése. Pruzsinszky pályájáról, ld. még Kazinczy levelezése, VII., XXI., XXII. kötetek. Trefort és Rousseau-ról, ld.: Kisebbségi dolgozatok, Budapest, 1882. VI. 1.; Bajza viselkedéséről: *Waldapfel József*: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830. Budapest, 1935. 340. l.; Az Anacharsisról u. o. 341. l. és *Szalay Gábor*: Szalay László levelei, Budapest, 1913. 55. l.; Szemere és Szalay viszonyáról: u. o. 49. l.; Az idézett levél és verseslevél: M. T. A. kéziratár, 40. 138. sz., másolatban.

Kölcseyről: *Révai József*: Marxizmus, népiesség, magyarság, Budapest, 1948. II. kiadás.

Eötvös dráma- és „román“-terveiről: *Szalay Gábor*: Eötvös József néhány kiadatlan levele, ItK, 1942, 159—160. l.; Eötvös anyjának ellenkezéséről: u. o. 162. l.; A. Muzárium-kötet 1838-ban jelenik meg (Pest, Hartleben). Hivatkozik rá a Szalay-levelezés kötete is (61. l.); Az aforizmákról: Szalay, ItK, 1942, 164. l.; A Bel és Kül Világ idézetei: Muzárium. I. 309—317. l.; Szalay László a Muzárium-beli aforizmákról: u. o. Fény és Melegség címmel, valamint Szalay Gábor-féle kötet: 62—63. l.; az „L“-hez szóló verset ld.: *Tolnai Vilmos*: Eötvös József ismeretlen verse, ItK, 1914, 485. l.; Eötvös első költeményeiről ld.: Szalay Gábor ItK-beli cikkét; Eötvös válság-korszakáról: *Waldapfel József*: Eötvös és Palocsay, ItK, 1937, Palocsayról ld. még: Falk Miksa: i. m. és Pulszky i. m. Eötvös levele Szemeréhez és Kölcseyhez, Palocsay versei miatt: *Waldapfel József* fenti cikkében. Kölcsey válasza Eötvöshöz, Palocsay akadémiai parentálása ügyében: ld. Szalay Gábor ItK-beli cikkét. A Házasulók előadásáról ld. u. o. 285. l. 8. sz. jegyzetet; A Leila-vázlatáról és a Bosszú tervéről ld. u. o. 159. l. és 6., 7. sz. jegyzetet; A Szalayhoz intézett 1836. márciusi levelet ld. u. o. 286. l.; Bettyről ld. Ferenczi: i. m. 32—33. l.; Reviczkyről u. o. 32. l. A Palocsay-versek előszava: Gedichte von Theodor Baron von Palochay, Pest, 1837. Heckenast; Trefort útjáról: Trefort, i. m. VI., VIII. l.; Az utazás részletes leírását ld. Trefort kéziratos Önéletrajzában: N. M. kéziratár, 1279. Fol. Germ.; téves közlés Eötvös és Szalay közös útjáról: *Farkas Gyula*: A „Fiatall Magyarországnak“ kora. Budapest, 1932, 230. l.; Szalay útjáról: Levelek bevezetője, 9. l. Eötvös 1836. június 13-i levele Kölcseyhez: *Waldapfel József*: Eötvös József két ismeretlen irodalmi levele, ItK, 1937, 192—193. l.; Pulszky portugáliai útitervéről: Életem és Korom. II. kiadás. Budapest, 1884. I. kötet 82. l.; Eötvös külföldi útjáról: *Ferenczi*: i. m. 33. l. és *Pulszky*: Jellemrajzok, Budapest, é. n. II. l.; A Grande-Chartreuse-epizód: *Ferenczi*: i. m. 35—36. l.; Eötvös Eperjesen: *Pulszky*: Életem és Korom. I. 82. l.; Eötvös és A karthausi frása: u. o. 104. l.; Szalay Hugo-ról: Levelek, 69. l.; Hugo és az alexandrin: u. o. 80. l.; Mme Hugo-ról: u. o. 109. l.; Szalay utalását Hugo-ra ld. még Levelek 62. l. és Muzárium i. h. Petőfi és A karthausi: *Ferenczi János*: Petőfi Sándor, Budapest, 1896. I. kötet, 273. l.; Ld. még: *Horváth János*: Petőfi Sándor, Budapest, II. kiadás, 1926. 202., 529., 549., 551.; stb. l.; A karthausi és a Palocsay-korszak: ld. *Waldapfel József*: Eötvös és Palocsay 28—29. l.

A karthausiról ld.: *Péterfy Jenő*: Összegyűjtött munkái, I. Budapest, 1901.; *Bognár Zsigmond*: Eötvös és Kemény, Budapest, 1905.; *Concha Győző*: Eötvös és Montalembert barátsága, Budapest, 1918.; Forrásairól: *Kastner Jenő*: A karthausi helye a szentimentális regényirodalomban, Budapest, 1913.; *Szinnyei Ferenc*: A karthausi forrásai, Akadémiai Értesítő, 1916. u. a.; A karthausi hatása korában; EPHK, 1919. *Elek Oszkár*: A karthausi francia forrásai, It. 1930.; A karthausi műfajáról ld. *Gyulai*: i. m.

Szalay 1838. január 5-i levelét ld.: Levelezés 68—70. l.; Az Ein Jüdling fordítását ld.: Kölcsey: Összes Művek, Franklin, é. n. 148. l.; Kölcsey megjegyzéseit Szalay levelére: Szalay-levelezés, 70—71. l.; Eötvös kapcsolatba lépése Montalemberttel; *Concha*: i. m. 11. l.; A francia utópista szocialisták hatásáról: *Pulszky*: Jellemrajzok, 18. l.; A francia kispolgári, illetve konzervatív, stb. szocialistákról: *Roger Garaudy*: Les sources françaises du socialisme scientifique, Paris, 1949. Szalay levele Toldyhoz: Levelezés, 78—80. l.; Szalay cikke Lerminierről: Publicistai

dolgozatok, Pest, 1847. 98—101. l.; Eötvös érdeklődését az utópista szocialista eszmék iránt tanúsítják az Eötvös-Könyvtárban őrzött könyvei is, melyek közt pl. megtalálhatjuk Saint-Simon összes műveinek 1841-es kiadását, stb.; Lukács Móricz akadémiai előadását ld.: Munkái, Budapest, 1894. I. l. 301—312. l.; Lammenais hatásáról a francia irókra, ld.: *René Bréhat*: Lammenais le trp chrétien, Paris, 1941. és *Louis de Villefosse*: Lammenais, Paris, 1945.; A Saint-simonizmusról ld.: *Turóczy-Trostler József*: A saint-simonizmus Magyarországon, It. 1950., és *Révész Imre*: Az utópista szocialista gondolat magyarországi hatásához, Századok, 1951. Engels nyomai Keménynél: Komlós Aladár It. 1949.

Második rész.

A centralisták marxista-leninista értékelését ld.: *Révai József*: Marx és a magyar forradalom, i. m.

A centralista csoport működésének liberális ismertetését ld.: *Bekscics Gusztáv*: Magyar Doctrinaire-ek, Budapest, 1882.; *Csengery Antal*: i. m., *Zayzon Sándor*: A centralisták és a megye reformja, Budapesti Szemle, 1917.; és *Szekfü Gyula*: Forradalom után. Budapest, é. n.; A btk-ülésekről ld.: *Pulszky*: Életem és korom, I. k. 147—148. l.; A Geymüller-bukás következményeiről: u. o. 144—145. l.; Ercsi sorsáról: *Ferenczi*: i. m. 47—48. l.; és *Falk M.*: i. m. 221. l.; Eötvösök családi életéről: *Lónyai Menyhért*: M. T. A. Évkönyvei, XIII. köt. VI., ld. még: *Ferenczi*: i. m. 281. l. és *Vojnovich*: i. m. 215. l.; Szalay Bacsányiról: Levelezés 90. l.; Szalay és az 1843/44-es országgyűlés, ld.: *Csengery Antal* i. m. II. 309. l.; Szalay beszédét ld.: Publicistai dolgozatok, I. 180. l.; A centralista csoport létrejöttéről ld.: *Bekscics* i. m. 46—49. l.; Lukács M. cikke: i. m. II. 116. l.; A centralisták és a Védegylet: *Bekscics* i. m. 132—133. l.; Lukács M. a munkásmozgalomról: i. m. II. 319. l. Trefort önéletrajz-naplójából az Eötvösök anyagi bukására vonatkozó részlet (1841): „In September brach die Katastrophe im Eötvösschen Hause aus, — und Pepi kam zu mir in's Wodianerische Haus, — wo nun die Polizei wohnen.“ Liszt Ferencről ld. Eötvös: Napló: 134—135. l.

Harmadik rész

A falu jegyzőjéről ld.: legutóbb: *Keszi Imre*: Csillag, 1950. u. a.: Társadalmi Szemle, 1951.; *Nagy Miklós*: It. 1951. (mindhárom a Magyar Klaszszikusok c. sorozat I. kötete kapcsán) D'Israeli és Eötvös: ld.: *Gyergyai Albert*: A falu jegyzőjéről, EPhK. 1937. 88. l.; *Erdélyi János*: A falu jegyzőjéről: Kisebb prózái, Sárospatak, 1863. 80. l.; Eötvös a Toldi Estéjéről: Levelek, 32. l. (1854. okt. 16.); A Szépirodalmi Szemle cikkének szerzőségéről: *Ferenczi*: i. m. 138. l. 2. jegyzet, Csengery átvétele a Pesti Hírlapbeli cikkből: i. m. 153. l.-tól; ld. még: *Bodnár Zsigmond*: i. m. *Lázár Piroska*: Eötvös József nőalakjai, Budapest, 1905.; *Császár Elemér*: Eötvös József mint regényíró, Budapesti Szemle, 1913. U. a.: az előbbihez hasonlóan lapos méltatással: A magyar regény története, II. kiad. Budapest, 1939. 171—172. l.; *Négyessy László*: Eötvös József mint költő és író, Orsz. Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 1914.; u. a.: Eötvös József emlékezete, It. 1914.; *Szombathelyi Etelka*: A táblalabíró alakja a magyar irodalomban, Budapest, 1928., *Juhász Géza*: Eötvös József, Debreceni Szemle, 1933. Külön helyet foglal el *Tolnai Lajos*: Eötvös mint regényíró, Koszorú, 1884 és Irodalom, 1887, *Szabó Dezső* szép tanulmánya, Nyugat, 1912., valamint: Eötvös írói egyénisége című tanulmánya, Huszadik Század, 1913.,

továbbá: *Schöpflin Aladár*: Eötvös, Nyugat, 1913. A Severus-cikket és a Honderü 1844-es cikkét *Törő Györgyi* kutatás-anyaga nyomán közlöm. Az „írányköltészet“ vitájához adatot szolgáltat még *Pándi Pál* Felhők-tanulmánya: It, 1953.

Negyedik rész

Az 1843/44-es országgyűlésről: *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből, Budapest, 1886. A regény marxista-leninista értékelését ld.: *Szigeti József*: i. m. Egyes részletkérdésekre nézve: *Décsi Lajos*: Magyar történeti tárgyú szépirodalom, Budapest, 1927., és *Véghelyi Dénes*: Eötvös József Magyarország 1514-ben című regényének történeti alapja, Budapest, 1931. Kiemelkedő méltatása: *Mátrai László* i. m. A Dózsa-regény „szónokiságáról“: *Péterfy*: i. m. I. 21. l. A regény megjelenéséről: *Ferenczi*: i. m. 193. l.; hiányos kritikai visszhangjáról: *Erdélyi János*: i. m. II. 80. l. A Gyulai Pál megjelenéséről: *Papp Ferenc*: Kemény Zsigmond, 1922—1923., I. 348. l.; Gyulai a Dózsa-regényről: i. m. 73—74. l.

Ötödik rész

Eötvös és Széchenyi levelezését ld.: *Viszota Gyula*: Eötvös József levelei Széchenyi közlekedési javaslatáról, Budapesti Szemle 1919. Eötvös levelét Kossuthhoz, illetve Kovács Lajosét Széchenyihez, ld.: *V. Waldapfel Eszter*: a forradalom és a szabadságharc levelesládája, I. Budapest, 1950. Kemény szerepéről: *Papp Ferenc* i. m. Kemény és Wesselényi levélváltását ld.: *Ferenczi Zoltán*: Kemény Zsigmond levelei Wesselényi Miklóshoz, ItK, 1900—1901. Eötvös 1847-es szerepléséről: *Barta István*: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen, Budapest, 1951.; Kossuth és Széchenyi viszonyáról: *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban, Budapest, 1946.; Széchenyi levelét Eötvöshöz ld.: *Vojnovich-féle* kiadás XIX. kötet; Keménynek és Kovács Lajosnak Széchenyihez, valamint ez utóbbinak Szemeréhez írt leveleit ld.: *Viszota* i. m. Széchenyi naplójegyzetei Eötvösről: Széchenyi István döblingi hagyatéka. Szerk. Károlyi Árpád, Budapest, 1921.; I. k. 1848. belpolitikájára: *Mód Aladár*: Pártharcok és a kormány belpolitikája 1848—49-ben, Budapest, 1949.; a forradalom eseményire: *Szeremlei Samu*: Magyarország krónikája 1848. és 1849. évi forradalom idejéről, Pest, 1867.; valamint: *Deák Imre*: Az 1848-as szabadságharc története levelekben, Budapest, 1940.; és *Pap Dénes*: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban, Pest, 1866.; Eötvös a forradalom alatti szerepléséről: *Pálffy János*: Magyarország és erdélyi urak, Kolozsvár, 1939.; *Szilágyi Sándor*: A magyar forradalom vezérférfiai 1848—49-ből, II. kiad. Pest, 1850.; Trefortnak feleségéhez írt leveleit ld.: *V. Waldapfel Eszter*: i. m. II. k. Eötvös népművelési eszméiről: *Hajdú János*: Eötvös első minisztersége (1848), Budapest, 1933.; *Ortutay Gyula*: Művelődés és politika, Budapest, 1949.

Az 1848. XX. tc. marxista-leninista értékelése: *Andics Erzsébet*: Az egyházi reakció 1848-ban, Budapest, 1949.

Hatodik rész

Az Uralkodó Eszmékről ld.: *Csengery*: Összes művek V. kötet 303—309. l. és *Trefort*: Eötvös József „A XIX. század eszméinek hatása az álladalomra“ c. munkájáról; M. T. A. Értekezések a társadalmi tudományok köréből VII. k. V. sz. 1882. (idézi: *Vojnovich*). Beható és világos fej-

tegetés: *Halász Imre*: i. m. ld. még: *Ráth Mór*: Eötvös és Goethe, Reform, 1871., továbbá: *Concha*: i. m. *Láng István*: Eötvös József és a XIX. század uralkodó eszméi. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1913.; *Bihari Károly*: Eötvös József politikája, Budapest, 1916. (Összefoglalási és népszerűsítési kísérlet). A Ferenczi és Bihari elemezte kritikai irodalomból ld.: *Brassai Sámuel* ismertetését (Magyar Hírlap, 1851.) és *Concha Győző*: Politika, Budapest, 1895. c. művét, mely a mű bírálatát és alkalmzását is megkísérli. Ld. még: *Váczy János*: Eötvös politikai művei, Századok, 1904. A külföldi visszhangra vonatkozóan ld.: *Lukács Móricz*: Laboulaye Eötvös Józsefről, Budapesti Szemle, 1860.; *Concha Győző*: Eötvös József és a külföldi kritika, u. o. 1908.; A Madách-kérdés marxista-leninista megfogalmazását ld.: *Waldapfel József* Madách-előadását: M. T. A. Nyelv- és irodalomtudományi osztályának Közleményei, 1952. II. 1—4. sz.; a „mit tegyünk?” kérdéséről ld.: *Hermann István* Madách-tanulmányát: It. 1952. 3—4. sz.; A Gleichberechtigung-ról: *Halász*: i. m. A Garantien fogadtatásáról: *Ferenczi*: i. m. és *Kónyi Manó*: Deák Ferenc beszédei, II. kötet, 2. kiad. 404. l.; Eötvös a Garantien-ről: Napló, 179—181. l.; Eötvös levele Széchenyihez, a Garantien miatt: Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka, I. Budapest, 1921. 471—479. l.; A Garantien fogadtatásáról, kormánykörökben: ld.: *Kecskeméthy Aurél* Naplóját, Budapest, 1909. 119. l.; A Mocsáry-idézetek: Nemzetiség, 64., 75., 80., 100. és Program 16., 17. l.; a Növérekről ld.: *Kiss Gyula*: Eötvös József és a Növérök, Budapest, 1912. (Dickens-hatás erőszakolt keresése); *Szigetvári István*: Eötvös A nővérek című regényének forrásaihoz; EPHK. 1915. Eötvös nemzetiségi politikájának méltatása az uralkodó osztály önző szemszögéből: *Berzeviczy Albert*: Eötvös József és a nemzetiségi kérdés, Budapesti Szemle, 1914.; a *Kemény G. Gábor* kutatásai során előkerült átiratok a szerb iskolák ügyében... 1870. nov. 1. (21024. sz.), a román iskolákban: 1870. dec. 10. (27852. sz.); a Németországhoz való közeledésről, ugyancsak reakciós felfogásban: *Andrássy Gyula*: Eötvös József és a német szövetség politikája, Történeti Szemle, 1915. Ugyanez, a Horthy-fasizmus szemszögéből: *Lukinich* i. m. Eötvös a felirati ügyben: *Kónyi* i. m. III. k. 69. l.; a második feliratról: u. o. 199. l.; Eötvös leveleit Mikó Imréhez, ld.: Erdélyi Múzeum, 1932. 1—3. sz. 102—106. l.; erdélyi útjáról u. o. *Kristóf György*: Eötvös József utazásai Erdélyben; Eötvös 1862. évi levelei Montalembert-hez: Pester Lloyd, 1939. aug. 31. sz.; u. o. Eötvös 1854. jún. 15-iki levele is, u. a-hoz, az Uralkodó Eszmék centralizmusellenes elveiről, valamint a mű fogadtatásáról, a Lamartine-bírálat visszhangjáról, stb. (1939. aug. 27.); Deák levele az Anyák Hetilapja ügyében: *Kónyi*, i. m. 213. l.; A Gondola-okról: *Alexander Bernát*: Eötvös József gondolatai, Budapesti Szemle, 1913.; A folyóirat-ügyről; *Viszota Gyula*: Eötvös és Trefort tervezett folyóirata, Akadémiai Értesítő 1907.; Eötvös és az Alföldi Vasút, ld.: *Léderer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon, Budapest, 1952. 84—96. l.; Sommerset—Beaumont látogatásáról: Eötvös Naplója: 53. l.; 2. sz. jegyzet utalással a Pesti Napló 1864. szept. 24. számára; *Lónyay*, Eötvös bécsi útjáról: *Kónyi* i. m. IV. 18. és 326. l.; *Kecskeméthy Aurél* Eötvösről: i. m. 224. és 236. l.; *Kossuth*, Eötvösről: *Kónyi* i. m. V. k. 5. l. A zászlótartóról: *Falk M.*: i. m. 408—409. l.; A népnevelési egyesületekről: *Makai Béla*: Népnevelési egyesületek, Budapest, 1903.; Eötvös népnevelési törvényjavaslatának ellenzéki kritikájáról: *Felkai László*: Hogyan valósították meg Eötvös népoktatási törvényét, Köznevelés, 1951. dec. 1. és 15.; Eötvös és a svájci közoktatás: *Dezsenyi Béla*: Magyarország és Svájc, Budapest, 1946. 154—154. l.; (u. o. az

Uralkodó Eszmék svájci visszhangjáról is). Ld. még: *Berzeviczy Albert*: Eötvös József mint kultúrpolitikus, Budapesti Szemle, 1913.; *Heinrich Gusztáv*: Eötvös és az Akadémia, Akadémiai Értesítő, 1913.; *Zolnai Béla*: Eötvös József levelei német tudósokhoz, EPhK. 1914.; *Takács Mária*: A nőnevelés Eötvös gondolatvilágában, Budapest, 1931.; *Molnár Aladár*: Eötvös József közoktatási minisztersége 1867—1870-ben, Eötvös-évkönyv, Budapest, 1870.; *Imre Sándor*: Eötvös nézetei az oktatásra vonatkozó állami jogokról és kötelességekről, Magyar Pedagógia, 1900.; *Ballagi Aladár*: Eötvös József közoktatási politikája, Néptanítók Lapja, 1907.; *Büchler Sándor*: Eötvös József és a magyar zsidóság, Izraelita Tanügyi Értesítő, 1913.; *Dóczi Imre*: Eötvös József, mint a magyar közoktatásügy szervezője, Magyar Pedagógia, 1913.; *Gyertyánffy István*: Eötvös József és a Pedagógium, u. o. 1913.; *Schneller István*: Adalék Eötvös személyiségének megértéséhez, Magyar Pedagógia, 1913.; *Lázár Béla*: Eötvös József művészetpolitikája, Művészet, 1914. stb.; *Kristóf György*: Eötvös József levele s Finály Henrik tudósítása Mommsen kolozsvári tanulmányútajáról, EPhK. 1930.; Eötvös és Montalembert kapcsolatáról ld.: *Concha*: i. m., valamint *Kont Ignác*: Eötvös és Montalembert, Budapesti Szemle, 1907.; az Eötvös elleni klerikális rágalmakat példazza: *Dudek János*: Eötvös József emlékezete, Magyar kultúra, 1913.; és *Alszegehy Zsolt* klerikális reakciós műve: A XIX. század magyar irodalma Budapest, 1923. A katolikus autonómia körüli főpapi aknamunkáról ld.: *Halász Imre* (i. m.) leleplezését, továbbá az alábbi klerikális irodalmat: *Berényi Szilárd*: A katolikus autonómia és az egyházközségek, Budapest, 1942. (történeti áttekintés; a püspöki kar autonómia tervének ismertetésével, 46. l.), továbbá: *Aschenbrier Antal*: A katolikus egyház autonómiájáról Magyarországon, Budapest, 1893.; *Barta Béla*: Irányelvek a magyarországi katolikus egyház autonómiája részére, Budapest, 1890.; *Leopold Antal*: A katolikus autonómia, Budapest, 1920., *Kunlik Emil*: Helyi önkormányzat a magyarországi róm. kath. egyházban, Pozsony 1909.; *Wenninger Mátyás*: A katolikus autonómia, Tóváros, 1912.; *Kérészy Zoltán*: A katolikus autonómia közreműködése a főkegyúri jog gyakorlásában, Budapest, 1912.; és *John. Heinr. Schwicker*: Die Katoliken-Autonomie in Ungarn, Pest, 1870. Figyelemreméltó jellemzés Eötvösről: *Asbóth János*: Irodalmi és politikai arcképek, Budapest, 1876; A Napló megjelenésének szép tanulmányt szentel *Vas István*, Magyar Csillag, 1942.; apróságok élete végéről: *Halász Imre*: i. m., *Ráth M.*: i. m.; *Győry Vilmos*: Eötvös József egyik alföldi magánya, Reform. 1871., u. a.: Eötvös József életéből, Pesti Napló, 1872., 295., 297. sz.

NÉVMUTATÓ

- A** bélard 373
 Andics Erzsébet 277, 280, 283
 Andrásy Gyula 293, 320, 346, 361, 365, 366, 371
 Apponyi György 194, 244, 253, 256, 257, 264, 266
 Arany János 20, 142, 183, 201, 225, 232, 340, 342, 344, 356, 367, 370
 Auerbach, Berthold 175, 265, 292, 330

Babeuf, François 66, 311
 Bacon, Francis 370
 Bacsányi János 114
 Bajza József 14, 15, 17, 23
 Balzac, Honoré de 47, 54, 77
 Barnave, Joseph 120
 Bartal György 359
 Batthány Lajos 103, 194, 256—258, 265—267, 270—272, 274, 276, 285
 Beethoven 370
 Beksics Gusztáv 120, 143
 Beöthy Ödön 116
 Berg, Wolfgang 134, 135
 Berzsenyi Dániel 13
 Beust, Friedrich Ferdinand 365
 Bélteky Kázmér 191
 Bethlen Farkas 235
 Blanc, Louis 65, 67, 68, 130, 133, 311
 Bluntschli, Johann Gaspar 360
 Bobula János 326
 Bodnár Zsigmond 54, 346
 Bólyaiak 386
 Brassai Sámuel 322
 Bretzenheim-család 12
 Brutus, János Mihály 202, 208
 Bucsánszky József 276
 Buonarotti, Philippe-Michel 66, 311
 Byron, George Gordon 28

Cabet, Etienne 66, 311
 Cantù, César 370
 Cazalès, Jacques de 129
 Chateaubriand, François-René 43, 60
 Chevalier, Michel 67, 123, 124
 Coburg 43
 Concha Győző 53—55, 65, 351, 371, 372, 381, 382, 385
 Condorcet, Antoine-Nicolas 282
 Considérant, Victor 65, 125
 Constant, Benjamin 60, 68
 Cousin, Victor 26, 49, 50, 51
 Cziráky János 383
 Csákyiné 42
 Csengery Antal 16, 112, 116, 117, 129, 130, 136, 174, 191, 194, 207, 209, 231, 286, 287, 290, 306, 324, 348, 367
 Csernátony Lajos 385
 Csernisevskij, Nyikoláj Gavrilovics 388

Danielik János 376
 Danton, Georges Jacques 133
 Darwin, Charles Robert 373
 Deák Ferenc 104, 110, 128, 141, 233, 256, 265, 270—372, 283, 319—321, 346—348, 358—362, 367, 369, 370, 383—384

Dessewffy Emil 136, 139, 140, 185,
265

Dessewffy József 193

Degré Alajos 340

Déryné 39

D'Israëli 175

Enfantin, Barthélemy-Prospér 66

Engels 65, 66, 70, 102, 290, 291, 311

Eötvös Dénes 41, 43

id. Eötvös Ignác 44

id. Eötvös Ignáczné 39

ifj. Eötvös Ignác 7, 10, 13, 44,
110, 163

Eötvös József

A falu jegyzője 6, 9, 20, 38, 44,
48, 53, 55, 64, 69, 81, 93, 94,
101, 104, 107, 117, 122, 127,
139—142, 144—195, 197, 198,
207, 208, 210, 211, 213, 214,
216, 221, 224, 227, 229, 241,
250, 254, 256, 257, 282, 286,
290, 312, 329, 332, 333, 338,
343, 368, 389, 390, 396

Tengelyi 12, 122, 129, 138, 141,
147, 149, 150, 155, 160, 161,
163—170, 172, 173, 178—185,
187, 221, 241, 282, 390

Tengelyiné 166, 178

Tengelyi Vilma 158, 161, 168,
178, 183

Viola 7, 21, 27, 49, 95, 104, 122,
138, 141, 143, 149—151, 153,
164, 166, 168, 170—173, 178,
180—182, 187, 197, 210, 256,
332

Völgyesy 150, 151, 154, 169,
172, 180, 183

Vándory 101, 150, 160, 161,
168, 169, 181

Kislaky Kálmán 145, 148, 150,
161, 168, 169, 184

Réty Ákos 145, 148, 150, 155,
161, 166, 168, 169, 181, 183,
184

Nyúzó 149, 150, 152, 155, 157,
159, 160, 168, 178, 179, 181,
184, 186, 336

Réty alispán 153, 155, 158, 174,
179, 183, 187, 197, 221

Rétyné 159, 160, 161, 178, 180,
181

Macskaházy 149, 159, 160, 178,
179, 180, 181, 187

Bántornyai James 153, 156,
177—180, 183, 194

*A francia drámai irodalom és
Victor Hugo* 44—49, 195,

A karthausi 6, 9, 10, 24, 25, 27—
31, 36—38, 40, 43, 44, 52—95,

101, 106, 107, 109, 112, 114,
119, 121—125, 127, 138, 139,

141, 151, 152, 156, 157, 176—
180, 195, 198, 201, 208, 209,

210, 214, 216, 229, 238, 241,
254, 284, 286, 296, 311, 318,

328, 330, 331, 341, 352, 368

Gusztáv 10, 22, 23, 40, 54—58,
70—76, 79—93, 177—280

Armand 38, 40, 62—64, 69, 70,
74—76, 81, 84—91, 94, 95,

150, 202

Dufey 55, 60, 75, 81, 87, 88, 91,
121, 122

Júlia 41, 73, 75, 82, 85, 86, 88,
90, 91

Betty 81, 88, 89, 90

Arthur 38, 89, 90

A kritikus apoteozisa 17, 18, 23

A megfagyott gyermek 19, 27, 55,
65, 69, 93, 151

A molnár leány 231, 328, 335—
337

A nap közeli 35

A nemzetiségi kérdés 325—327

A nővérek 216, 217, 328—334, 340

Ormosyné 328

Ormosy Margit 330—332

Mariska 328

A XIX. század bárói 121, 328,
333, 339

*A XIX. század uralkodó esz-
méi* ... 22, 31, 66, 88, 98, 125,
127, 129, 131, 134, 139, 206,
215, 222, 239, 286—316, 333,
350, 352, 353, 359, 362, 365,
374, 380

A zászlótartó 370

A zsidók emancipatioja 102

Agricola-levelek 136, 194, 245

Álom 27, 81

Aranyvári Hugo a bankban 340

- Bel- és Kül Világ* 23—27, 45, 49,
 50, 61, 82, 88
Bort nekem ... 36
Bosszú 23, 39—41
Búcsú 19, 27, 30, 37, 38, 41, 55,
 60, 196, 240, 274
Dalnok és király 30
Die Garantien ... 289, 294, 319,
 320, 321,
Die Sonderstellung ... 320, 321,
 324, 325, 346, 358, 360, 363
Egy bányász áll ... 33, 34
Egy gazdasszony levelei 328, 333,
 338, 339
Egy tót leány az Alföldön 328,
 334
Éljen az egyenlőség! 44, 145—148,
 168, 191, 258
Elvirárhoz 35
En is szeretném ... 195, 196, 241,
 242
*Felelet Kemény Gábor néhány
 szavára* 323
Felleg borítva áll ott ... 36
Fogházjavítás 94
Gondolatok 24, 31, 97, 121, 196,
 305, 329, 343, 349—356, 359,
 372, 383
Gondolat-töredékek 73, 82, 88,
Három hajnal 31, 35, 41
Házasulók 23, 38, 146
Holdvilág 30
*Jelentés a népiskolai nevelés ál-
 lapotáról* 389—395
Kazinczy-émlékbeszéd 323, 324
Kelet népe és a Pesti Hírlap 66,
 105—107, 146, 210, 252
Kinek hazáját bérczsorok ... 37
Kisértet 27, 35
Kritikusok 18
Magyar élet 328
Magyarország 1514-ben 6, 53, 81,
 92, 93, 96, 104, 117, 137, 170,
 182, 195—244, 277, 280, 312,
 316, 328, 330, 331, 343, 354,
 392
Mészáros Lőrincz 87, 101, 198,
 199, 200, 202—206, 208—211,
 215—218, 222—224, 226, 227,
 232, 277, 292
Dózsa György 21, 55, 96, 197,
 200, 202, 203, 207, 212—215,
 218, 220, 222, 227, 238, 242,
 243, 286
Orbán 203, 204, 210, 211, 216,
 218, 220, 222—225, 227,
 228
Szaleresi Ambrus 101, 197, 201
 207, 216, 218, 220, 221, 226
Szaleresi Klári 101, 212, 216,
 218—221, 225, 226, 228
Telegdi István 198, 200, 204,
 205, 207, 211, 212, 214, 216—
 220, 222
Telegdi Fruzsina 204, 212, 219,
 221, 225, 226, 228
Ártándi Pál 201, 212, 215, 217—
 221, 223, 225, 228
Ulászló 201, 209, 212, 217, 218,
 220, 223, 225, 226
Bakács 209, 217, 218, 222—226
Zápolya 197, 209, 211, 217, 219,
 220, 228
Ollósi 204, 221
Maholnap sír takarja ... 35
Méreg 27
Napló 196, 285, 329, 348, 349, 352,
 359, 361—363, 365, 366, 369,
 370, 372, 376, 386, 389, 394,
Novella 228, 335
Nyugalom 30
Oh lennék felhő 196
Ó meg ne bánd ... 37
Panaszok 27
Petőfi-bírálat 191, 240
Politikai Hetilap 9, 359, 360
Pusztalak 333
Reform 97, 121, 138, 140—144,
 147, 159, 194, 198, 248—250,
 296, 354
Sajka 30
Szalay-émlékbeszéd 16, 20, 92,
 105, 107, 140, 206, 354

- Szegénység Irlandban* 21, 33, 43,
 65, 66, 82, 94—103, 111, 119,
 120, 123, 206, 210, 297, 312,
 362
Szerelem 27
Szerencse s nyugalom 35
Szörnyen szép 30, 35
Teendőkink 136, 239, 247—252, 254,
 255, 257
Téli vásár 328, 335
Über die Gleichberechtigung...
 280, 294, 318, 319
Vár és kunyhó 28, 93, 94, 241, 242
Végredelet 240, 241
Victor Hugo mint drámai költő
 44—49, 195
 Eötvös Józsefné, sz. Rosty Ágnes
 10, 112, 272, 274, 275
 Eötvös Júlia ld. Vieregg Károlyné
 Eötvös Loránd 267, 345, 349, 351,
 372, 379, 385, 388
 Erdélyi János 176, 188, 189, 233,
 238
 Erzsébet, Ferencz József felesége
 370
 Erzsébet, Árpádházi 65
 Eszterházy Pál 267
Falk Miksa 12, 16, 28, 111, 350,
 358—360, 370
 Fáy András 182
 Ferencz József 346, 360, 362, 365
 Ferenczi Zoltán 18, 39, 41, 53, 82,
 110, 169, 188, 193, 233, 271, 272,
 275, 285, 318, 324, 348, 358—361,
 370, 374, 375, 378, 395
 Festetich György 12
 Feuerbach, Johann Paul 388
 Flaubert, Gustave 308
 Forgách Antal 357, 360
 Forinyák Géza 345
 Fourier, Charles 65, 66, 69
Garibaldi, Giuseppe 346
 Gárdonyi Géza 392
 Geymüller-bankház 110
 Goethe 17, 87, 234, 262, 356, 370
 Gogol, Nyikoláj Vasziljevics 179,
 312
 Goncsárov, Ivan Alexandrovics
 '223, 312
 Gönczy Pál 378
 Greguss Ágost 44
 Guizot, François 43, 50, 67, 113,
 129, 280, 282, 287, 296, 300, 301
 Guttinguer, Ulric 60
 Gyergyai Albert 176, 177
 Gyulai Pál 10, 55, 111, 238, 232, 350
 Gyertyánffy István 378
Habsburg István 266, 267
 Habsburg Zsófia 267
 Habsburg Ferencz Károly 267
 Hajdú János 277—283
 Halász Imre 288, 318, 375, 376,
 380—384
 Hám János 278
 Hartleben Adolf 241
 Haulik György 278
 Haynald Lajos 384
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich
 388
 Heine, Heinrich 16, 28, 38
 Henszlmann Imre 178—180, 186—
 188
 Horatius 18
 Horváth Boldizsár 366, 367
 Horváth István 14, 15
 Horváth János 24
 Hugo, Victor 16, 20, 26, 43, 44—
 53, 66, 90, 188, 189, 237, 268, 345
 Hugo, Mme 45
 Hunyadi János 380
Irányi Dániel 117
 Irinyi József 117, 129, 131, 132
 Ivánka Imre 271
Jean Paul 27
 Jellasics József 267, 271—273, 310
 Jókai Mór 8, 20, 47, 50, 92, 151—
 154, 162, 163, 179, 182, 188, 198,
 230, 236, 238, 332, 334, 337, 340—
 343, 368

- Jósika Miklós 81, 231—233, 370
 József, II. 283, 289
 Justh Zsigmond 332
- K**állay Ödön 387
 Kant, Immanuel 388
 Kapy István 44
 Kaulbach, Wilhelm 370
 Kazinczy Ferenc 12, 14, 15, 17—20, 23, 40, 161, 229, 344
 Kecskeméthy Aurél 322, 366, 367, 378
 Kelemenfy László 186
 Keleti Károly 380
 Keller, Gottfried 388, 392
 Kemény Gábor 323
 Kemény G. Gábor 326
 Kemény Zsigmond 9, 11, 92, 102, 117, 133, 198, 231, 233—238, 245, 246, 254, 255, 257, 261, 263, 264, 267, 270, 291, 304, 314, 324, 325, 329, 339, 340, 348, 360, 367
 Kettefer, Wilhelm Immanuel 388
 Kisfaludy Károly 13, 38
 Klauzál Gábor 267
 Kollár Ádám Ferenc 112
 Kónyi Manó 320, 387
 Kossuth Lajos 44, 97, 98, 103, 104, 108, 109, 116, 117, 122, 135, 141, 143, 147, 163, 164, 173, 208, 239, 244—250, 252—268, 270—272, 274, 276, 277, 281, 283, 289, 291, 292, 294, 302, 312, 314, 325, 357 359, 364, 367, 388
 Kovács Lajos 261—264, 266
 Kovács Zsigmond 387
 Kovacsóczy Mihály 26
 Kölcsey Ferenc 13—16, 19—22, 28, 29, 40, 43, 45, 52, 55, 57, 58, 61, 65, 92, 103, 109, 112, 150, 161, 172, 174, 196, 229, 341
 Kristóf György 346, 378
 Krudener, Mme de 60
 Krúdy Gyula 337
 Kubáni L'udovit 326
- Lajos-Fülöp 54, 66, 76, 86, 301
 Lamartine, Alphonse 43, 48, 60, 301
 Langrand-Dumonceau bankház 376, 385
 Lamberg, Franz Philipp 203, 254, 274—277, 291
 Lamennais, Hugues Félicité Róbert 65—67, 69, 112, 130
 Latour, Baillet de L., Theodor 276
 Landerer Lajos 117, 246
Lenin 356—358
 Lerminier 66, 67, 114
 Leroux, Pierre 65, 66, 69
 Léderer Emma 348, 349
 Lilien-család 7
 Lilien József 8, 9
 Liszt Ferenc 31, 112
 Lónyai Gábor 163
 Lónyai Menyhért 113, 345, 348; 365—367
 Ludwigh János 385
 Lukács Móricz 68—70, 99—102, 111, 114, 117, 118, 124—128, 134, 135, 293, 306, 308
 Lukinics Imre 386
 Luther Márton 373
- M**acaulay, Thomas Babington 67, 113, 289
 Madách Imre 117, 313—318, 343
 Madarász László 270
 Mailáth György 265
 Marras, Armand 142
 Martinuzzi György 235
Marx 54, 65, 66, 70, 121, 311
 Marczibányi Lívius 41
 Martinovics Ignác 12, 17, 163, 185
 Mátyás király 220
 Menzel, Wolfgang 114
 Metternich, Klemens Lothar Wenzel 244, 245, 257
 Mérey személynök 14
 Mikó Imre 320, 345

- Mikszáth Kálmán 151, 152, 154, 162, 173, 333, 334, 337—340, 343
- Mirabeau, Honoré Gabriel Roquetti 129
- Mocsáry Lajos 314, 322—324
- Molière 148
- Molnár Aladár 378
- Montalembert, Charles 54, 65, 67, 134, 293, 347, 371—374, 381, 385, 386
- Montesquieu, Charles de Secondat 13
- Moore, Thomas 44
- Móricz Zsigmond 151, 162, 215, 330, 334, 344
- Morvay Győző 386
- Mounier, Jean-Joseph 129
- Munkácsy Mihály 368
- Musset, Alfred 30, 60
- N**apóleon I. 73, 76, 135, 202
- Napóleon III. 67, 310, 315, 347
- Návay Lajosné, sz. Eötvös Ilona 370
- Novalis 53
- Nyáry Pál 276
- O**bernyik Károly 236
- O'Connel, Daniel 97
- Owen, Robert 68
- P**álárík, Jan 326
- Palásthy Pál 350, 372, 382, 383
- Palóczy László 283
- Pap Endre 53, 56
- Papp Ferenc 233, 239
- Pauler Tivadar 110
- Pálffy János 275, 276, 357
- Palocsay Tivadar 15, 28—30, 38, 40, 43, 52, 55, 58—61, 70, 71, 74, 84, 136
- Pázmándy Dénes 266, 272, 274, 276, 283
- Pecqueur, Constantin 124, 127
- Petőfi Sándor 6, 20, 29, 31, 46—48, 55, 129, 142, 189—190, 192, 196, 197, 230, 231, 240—243, 251, 252, 341, 343, 344, 388
- Péterfy Jenő 53—55, 60, 62, 78, 81, 89, 157, 158, 176, 222, 238
- Petrichevich Horváth Lázár 182
- Piùs IX. 371
- Plutarchos 165
- Proudhon, Pierre-Joseph 65, 68, 311
- Pruzsinszky József 11—13, 17, 165, 185
- Pulszky Ferenc 29, 43, 44, 65, 66, 82, 111, 112, 188, 189, 193, 241, 250, 267, 271
- R**ajacsics József 278
- Ranke, Leopold 237
- Ráth Mór 350
- Renan, Ernest 373
- RÉVAI JÓZSEF 6, 19—22, 103, 109, 163, 164, 174, 197, 265, 312, 358, 359
- Reviczky Ádám 41
- Reviczky Szevér 368
- Rosty Ágnes ld.: Eötvös Józsefné
- Rosty Albert 10, 112
- Rosty Ilka ld.: Trefort Ágostonné
- Rosty Pál 285
- Rousseau, Jean-Jacques 11, 13, 60, 147
- S**aint—Just, Louis 203
- Saint—Simon, Claude—Henri 66—69, 123, 311
- Sainte—Beuve, Charles—Augustin 51, 60, 66
- Sand, George 60, 66, 112
- Sárosi Gyula 44, 340
- Schleiermacher, Friedrich Ernst Daniel 373
- Schmerling, Anton 348, 359, 360
- Scott, Walter 237

- Scribe, Eugène 258
 Senancour, Étienne 60
 Serényi László 41, 113
 Shakespeare 186
 Sieyès 129
 Simon István 369
 Simor János 375, 376, 380, 381, 384, 387
 Sina-család 111
 Sismondi, Léonard 66, 69, 70, 131
 Smith, Adam 65
 Socrates 73, 165
 Sommerset—Beaumont 349
 Spinoza, Baruch 25
 Staël, Mme de 60
 Stein, Lorenz 68
 Sue, Eugène 136
 Szalay Ágoston 116, 269
 Szalay Gábor 27, 116, 268, 269
 Szalay László 10, 12—17, 19, 23, 25, 26, 28, 38, 40—43, 45, 49—53, 57, 58, 61, 65—71, 84, 94, 99, 101, 108, 109, 111—115, 118, 124—130, 135, 136, 142, 164, 229, 230, 268—270, 325, 341, 364, 367
 Szász Károly 277, 279
 Széchenyi István 8, 9, 11, 104—106, 108, 134, 145, 151, 164, 193, 208, 210, 239, 244—250, 252—268, 270, 271, 281, 290, 293, 312, 321, 325, 327, 348
 Szemere Bertalan 41, 141, 271
 Szemere Pál 14—16, 18, 23, 27, 28, 61, 269
 Szentkirályi Móricz 256, 260, 261
 Szentmarjay Ferenc 12
 Szigeti József 231, 239
 Szigligeti Ede 49, 190—191
 Szilágyi Ferenc 322
 Szilágyi Virgöl 384
 Szontágh Pál 117
 Szogyény László 265
- T**alleyrand 282
 Tanárky Gedeon 385
 Táncsics Mihály 251, 281
 Tavasi Lajos 281
 Teleky József 114
 Thierry, Augustin 67
 Thiers, Adolphe 67, 113, 286
- Tieck, Ludwig 114
 Thun, Leo 380
 Tisza Kálmán 376, 395
 Tocqueville, Alexis 67
 Toldy Ferenc 38, 45, 66
 Toldy István 324
 Tolnai Lajos 154, 334, 337
 Tompa Mihály 340, 342
 Tömörkény István 334
 Trefort Ágoston 10, 13, 16, 41, 42, 67, 110—114, 117, 123, 124, 126, 127, 129—131, 133—135, 175, 176, 194, 231, 263, 268—276, 285, 287, 325, 348, 349, 385, 395
 Trefort Ágostonné, sz. Rosty Ilka 112, 272—274
 Turgenyev, Ivan 312
 Turóczy—Trostler József 269
- U**llmann-bankház 111
 Ürményi Mihály 367
- V**achott Sándor 44
 Vachott Sándorné 338, 348, 350
 Vajda János 340, 343, 368
 Vajda Péter 27, 81, 343
 Vahot Imre 44
 Vas Andor 186
 Vas Gereben 340
 Vasvári Pál 185, 266
 Vállas Antal 43
 Verhovszky Sámuel 12
 Veszerle 14
 Vieregg Károly 285
 Vieregg Károlyné, sz. Eötvös Júlia 285
 Virág Benedek 14
 Vojnovich Géza 27, 31, 35, 275, 324, 350, 369, 370
 Voltaire, François—Marie Arouet 8, 11, 13, 147
 Vörösmarty Mihály 13, 31, 47, 50, 80, 233, 341, 344
- W**aldapfel József 14, 28, 29, 43, 56, 84
 Werbőczy István 197, 235
 Wesselényi Miklós 263, 265
 Windischgrätz, Alfred 265

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	5
Első Rész: A KARTHAUSI	
1. EÖTVÖS SZÁRMAZÁSA, OSZTÁLYHELYZETE	7
Eresi agrárkapitalista környezete. — Eötvös találkozása a felvilágosodással. — Pruzsinszky József. — Tanulóévek. — Pályakezdés. Harc Bajzával. — Szalay kapcsolatai Szemere Pállal, Kazinczyval és Kölcseyvel. — Szalay és Eötvös barátsága. — Eötvös 1831 március 26-i levele Kazinczyhoz	
2. EÖTVÖS ÉS KÖLCSEY	19
3. A FIATAL EÖTVÖS KÖLTÉSZETE	22
Dráma- és regénytervek. — A Bel és Kül Világ aforizmái. — Az első költemények. — <i>A megfagyott gyermek</i> . — Palocsay-Tivadar költői attitűdje. — Eötvös előszava a Palocsay-költeményekhez. — A Palocsay-korszak költeményei. — Eötvös fiatalkori naplója. — A Házasulók. — A Bosszú. — Eötvös külföldi útjának időpontja. — Trefort útja. — Eötvös Eperjesen.	
4. A FIATAL EÖTVÖS ARS POETICÁJA	44
Szalay és Victor Hugo. — Eötvös Victor Hugo-tanulmányai. — A romantika értelme Eötvösnél és Szalaynál	
5. A KARTHAUSI JELENTŐSÉGE	53
A regény korábbi értékelései. — A karthausi témájának összefüggése a reformkori viszonyokkal. — A regény háttérében Eötvös és nemzedéktársai válsága húzódik meg. — Az <i>Ein Jüngling</i> . — A karthausi és a világirodalom. — A regény eszméisége. A karthausi, mint a reformnemzedék útkeresésének kifejezője. — Armand alakja. — A karthausi és az utópista szocialisták tanai. — Szalay és az ex-saint-simonista Lermnier. — A Pesti Hírlap és a saint-simonisták. — A júliusi forradalom képe A karthausiban. — Gusztáv alakja, válsága, vívódásai. — Gusztáv világfájdalmának összehangzása a <i>Gondolat-töredékek</i> életszemléletével	
6. A JÚLIUSI MONARCHIA BÍRÁLATA A KARTHAUSIBAN	74
Az önösség képe. — A korábrázolás lírai jellege	
7. A KIÚT KÉRDÉSE A KARTHAUSIBAN	78
Gusztáv fohásza. — A reformkor kételyei és a kiút kérdése Vörösmartynál	

8. EÖTVÖS MŰVESZETE A KARTHAUSIBAN — — — — — 80
 Az én-regényjelleg. — Elmélkedő jelleg és drámaiság. — Az útinaplószerű részletek. — A regény kompozíciója. — A felépítés kettőssége. — Az Első Rész expozíciós jelentősége. — A Második Rész, mint Gusztáv voltaképpeni drámája. — A színpadszerűen felépített szakítás-jelenet. — A Harmadik Rész értekezéje jellege. — Arthur alakjának szerkezeti jelentősége. — Az orgia-jelenet felépítése. — A konfliktusok elsimulása a Negyedik Részben. — A karthausi körmondatosság

9. A KÜLFÖLDI ÚT TANULSÁGAI — — — — — 93
 A *Vár és kunyhó*. — A tevékeny emberbarátiság kezdetei. — A *Fogházjavítás*. — A *Szegénység Irlandban*. — A gyarmati függés kérdése. — O'Connel jellemzésében célzás rejlik Kosuthra. — A pauperismus. — A centralisták kétféle viselkedése a kapitalista távlattal szemben

Második Rész: A PESTI HÍRLAP

1. EÖTVÖS POLITIKAI PROGRAMMJÁNAK KIALAKULÁSA — 103
 Eötvös viszonya Kossuthhoz. A Kelet Népe-vita. — Eötvös a „kegyelemből adott“ jogok ellen. — Eötvös új korszakának fővonásai. — Eötvös gondolkodásának sajátosan jogi jellege. — A centralisták forradalom-szemlélete. — A „gyökeres reform“
2. A CENTRALISTA KÖR KIALAKULÁSA — — — — — 108
 A centralisták szerepe a polgári átalakulás kiharcolásában. — 1847 jelentősége a centralisták számára. — A büntető-törvénykönyv reformja
3. A CENTRALISTÁK FELLEPTÉ — — — — — 110
 Eötvösök anyagi válsága. — A Budapesti Szemle terve. — Eötvös és Trefort házassága. — Szalay külföldi útjai. — Beszéd az 1843/44-es országgyűlésen. — A Pesti Hírlap átvétele
4. A CENTRALISTÁK ÉS A POLGÁRSÁG — — — — — 118
 A városi polgárság ügye. — Eötvös új álláspontja az iparosítás kérdésében. — A centralisták és a Védegyelet. — Eötvös szembefordulása a „pénzoligarchiával“. — Az értelmiség helye a centralista tervekben
5. A CENTRALISTÁK ÉS A MUNKÁSKÉRDÉS — — — — — 123
 Trefort „megnyugtatósi“ kísérlete a pauperismus kérdésében. Az iparosítás szükségének hangsúlyozása. — Trefort és Michel Chevalier. — A szociális kérdés a centralisták írásaiban. — Az „egyesületi jog“. — Lukács Móricz tanulmánya
6. A POLGÁRI DEMOKRÁCIA ESZMÉNYEI A CENTRALISTÁKNÁL — — — — — 128
 A centralista csoport „oktató“ tevékenysége. — A felvilágosodás öröksége. — Szalay a francia, Trefort az angol viszonyokat tekinti példaképnek. — Vélemény-eltérések a centralisták írásaiban. — Az örökösödési jog reformjának terve. — A „szabad községek“

7. A CENTRALISTÁK FELFOGÁSA AZ OSZTRÁK ÖSSZBIRODALOMRÓL — — — — —	152
Az „összbirodalmi érdek“ tiszteletbentartása. — A polgári monarchia eszméje. — A centralisták félelme a pánszlávizmustól. Lukács Móricz cikkei az Augsburger Allgemeine Zeitungban. Vitája Wolfgang Berggel. — A centralisták félelme a nemzetiségektől	
8. A PESTI HIRLAP POLÉMIÁI — — — — —	135
Szalay szerkesztői elvei. — Eötvös Agricola-levelei. — Az „új garanciák“. — Eötvös a „teljes átalakulás“ harcosa. — Az átalakulás, — mint „birodalmi érdek“. — Eötvös polémikus előadasmódjának kibontakozása. A falu jegyzője, mint polémikus regény	
9. A REFORM — — — — —	140
A fokozatosnak kívánt átalakulás. — A census kérdése. — A falu jegyzője, mint a Reform census-elveinek illusztrációja	
Harmadik Rész: A FALU JEGYZŐJE	
1. A FALU JEGYZŐJÉNEK HELYE EÖTVÖS ÉLETMŰVÉBEN	145
Az Éljen az egyenlőség! — Eötvös támadása a nemesi liberalizmus ellen. — Az új nemzedékbe vetett remény	
2. A REGÉNY AGITATIV CÉLZATA — — — — —	149
3. A VÁRMEGYE BÍRÁLATA — — — — —	150
Völgyesy alakja. Eötvös filantróp magatartásának felszámolása. — A vármegyei mindennapok képe. — A vármegyei típusok. — A környezetrajz realizmusa. — Eötvös megfigyelő művészete. — Vigjátéki helyzetek. — A regény életanyagának gazdagsága. — Szatira. — Politikai irányzatosság. — Az anekdóta kérdése	
4. TENGELYI JÓNÁS — — — — —	163
Az értelmiség hivatása. — Tengelyi Don Quijote-jellege. — Az „érdekegyesítés“ eszméje	
5. EÖTVÖS REALISTA MŰVÉSZETE — — — — —	170
Viola ábrázolásának lírai elemei. — A népi összetartás képe. — A nép jellemnagysága. — A regény előzményei. — D'Israëli és Auerbach. — Eötvös regényírói művészetének kibontakozása. — A regény cselekménysorai. — A portrék — A rekvizitumok. — Az írói lelemény. — A kompozíció. — A befejezés	
6. AZ „IRÁNYKÖLTÉSZET“ VITÁJA — — — — —	185
A reakció támadása. — Az Életképek kritikája. — Henszlmann. — Eötvös felelete a Budapesti Híradónak. — Pulszky bírálata. — Erdélyi megjegyzései	
Negyedik Rész: MAGYARORSZÁG 1514-ben	
1. CENTRALISTA VISSZAVONULÁS — — — — —	193
Eötvös és Trefort ideiglenes visszalépése a Hírlaptól. — Az En is szeretném...	

2. A REGÉNY ESZMEISÉGE — — — — — 197
 Eötvös *polgári rokonszenve* Dózsa iránt. — A népjogok. — A nép helyzetének képe. — A regény-társadalomrajza. — A regény ellenmondásos jellege. — Dózsa alakja. — Lőrincz alakja. — A forradalom ábrázolása. — Az „egyes ember” sorsa a forradalomban. — Lőrincz alakjának megtörése. — Forradalom helyett: közművelődés. — Eötvös dilemmája. — Orbán sorsa. — Az arisztokrácia bírálata. — A jobbágyfelszabadítás követelése
3. A REALISTA TÖRTÉNELMI REGÉNY — — — — — 213
 Eötvös és a történetirői módszer. — A konfliktusok. — A középponti hős hiánya. — A közéleti és magánéleti esemény összekapcsolása. — A szerelmi történet funkciója. — A tömeg ábrázolása. — A fejezetcímzés technikája. — Orbán és Lőrincz jelenete. — A kiátkozási jelenet. — Orbánék útja. — A regény stílusa
4. A REGÉNY HELYE IRODALMUNKBAN — — — — — 231
 Jósika és Kemény történelmi regényei. — Eötvös nézetei a történelmi regényről. — A Gyulai Pál. — Kemény ars poetica. — Obernyik ellenvetései. — A Szépirodalmi Szemle cikke
5. A PÁLYA CSÜCSPONTJÁN — — — — — 239
 A Végrendelet. — Petőfi és Eötvös

Ötödik Rész: EÖTVÖS A FORRADALOMBAN

1. EÖTVÖS ÉS AZ ELLENZÉK — — — — — 244
 Eötvös és az Apponyi-kormány. — Eötvös egyetért Kossuth hírlap-alapítási tervével. — Széchenyi újabb támadása Kossuth ellen, *A politikai programtörvények*. — *A Teen-dőink*. — Eötvös ragaszkodása a monarchiához. — Két malomkö között
2. EÖTVÖS ÉS SZÉCHENYI — — — — — 255
 Az 1847-es választások. — Eötvös és Széchenyi korábbi viszonya. — Ellentét Kossuthal a városi reform kérdésében. — Az adminisztratori intrika. — A vukovár-fiumei vasútügy. — Eötvös meghátrálása a vasút-intrika fejleményei előtt
3. EÖTVÖS MEGFUTAMODÁSA — — — — — 265
 Eötvös a 48-as kormányban. Bécsi útjai. Széchenyi naplójának bejegyzései Eötvöséről. — Szalay levelei feleségéhez. — A megfutamodás előkészítése. — Eötvös viselkedése a szeptembervégi események során. — Trefort levelei feleségéhez. Eötvös ingadozása. — A népítélet. Trefort kéziratos naplójának adatai. Eötvös megfutamodása
4. EÖTVÖS MINISZTERI TEVÉKENYSÉGE — — — — — 277
 Eötvös hercai a katolikus főpappal. — Közoktatási reform-tervek. — Az első magyar egyetemes tanügyi kongresszus. — Harcok az elemi oktatási törvényjavaslat körül. — A közös iskolák kérdése.

Hatodik Rész: EÖTVÖS A FORRADALOM UTÁN

1. A MÜNCHENI VÁZLAT — — — — — 285
 Eötvös az emigrációban. — Az Uralkodó Eszmék létrejötte. — A müncheni vázlat tanulságai. — A forradalom értékelése. — Az összbirodalmi gondolat védelme. — Eötvös ingadozásai az „uralkodó eszmék” értékelésében. — Rettegés a szociális forradalomtól
2. AZ URALKODÓ ESZMÉK — — — — — 296
 A „nyugalom” igénye. — A szabadság és az egyenlőség eszméi „kizárják” egymást, Eötvös szerint. — Eötvös feladja az egyenlőség eszméjét. — Eötvös és Guizot. — A liberális államesszme, mint védekezés a forradalom ellen. — „Egyensúly” az állam és az „egyéni szabadság” között. — Az államhatalom határai. — Az önkormányzat, mint a forradalmi erők „esatornázása”. — Központosítás és önkormányzat. Eötvös féltelme a túlzott önkormányzattól, III. Napoleon. — Az „egyéni szabadság” biztosítása. A szabadverseny elve. — A nemzeti-ségi kérdés. — Eötvös és a szocialista tanok. — Eötvös útja az Uralkodó Eszmékig
3. EÖTVÖS ÉS MADÁCH — — — — — 313
 Madách és a nemzeti-ségi kérdés. Madách korábbi kapcsolatai a centralistákkal. — A Tragédia forradalom-képe és az Uralkodó Eszmék. — A Tragédia konfliktusai és a Magyarország 1514-ben. — A Tragédia és az „uralkodó eszmék”. — Madách és Eötvös történelem-szemlélete.
4. EÖTVÖS RÖPIRATAI — — — — — 318
 A *Gleichberechtigung*. — A *Garantien*. — A jeges fogadtatás. — Solferino hatása. — Eötvös levele Döblingbe. — A nemzeti-ségi polémia. Moesáry bírálata. Kemény Gábor. — A Kazinczy-emlékbeszéd. — A *Sonderstellung*. — A *nemzeti-ségi kérdés*. — Eötvös és a nemzeti-ségek. — Eötvös háttárfordít a müncheni vázlat némely elvének. Szakítás a „birodalmi patriotizmussal”. — Eötvös az 1848-as törvények alapján áll ismét
5. A NÖVÉREK — — — — — 328
 Eötvös ábrázolása az arisztokráciáról. — A lélektani módszer túlsúlya. Kemény befolyása. — A valóság-kép beszűkülése
6. A NOVELLÁK — — — — — 332
 A „gyarapodó parasztember” ábrázolása. — A paraszti világ „idillje”. Későbbi parasztábrázolások csirái Eötvösnél. — A tanító-nevelő „erkölcsnemesítő” szándék. — A molnár leány. — A hanyatló dzsentri bemutatása. — A finánc-burzsóázia bírálata. — A romantika újravirágzása Jókainál. Eötvös kritikai realista iránya abbamarad. Az illúziók szerepe Jókainál
7. 1861 — — — — — 344
 Eötvös tevékenysége az irodalmi életben. — Levelei Mikó Imréhez. — Tevékenysége az országgyűlésen. — Viszonya Deákhoz. — Levelei Montalembert-hez. A konföderációs terv fogadtatása. — Eötvös és a vasúti spekulációk

8. A GONDOLATOK	350
Eötvös deizmusa. — Eötvös módosít az Uralkodó Eszmék szemléletén. — A szabadverseny elvének új megítélése. — A forradalom megítélése változatlan marad. — A Gondolatok vallomás-jellege. — Az írói megfigyelés szerepe a Gondolatokban. — A rezignáció. — A realizmus kérdése	
9. EÖTVÖS ÉS A KIEGYEZÉS	356
Falk és Ferenczi véleménye Eötvös szerepéről a kiegyezésben. — Eötvös törekvése külön párt alakítására. — A Politikai Hetilap. — Eötvös az összbirodalomról, 1866-os beszédében. — Eötvös elképzelései a közös ügyekről. — Eötvös felfogásának megváltozása a porosz háború nyomán. A „magyar birodalom“ ábrándja. — A kortársak kritikája Eötvösről. — Vélemények a 67-es minisztériumról. — Kecskeméthy Aurél megjegyzései. — Eötvös csalódása a 67-es Magyarországon. — Naplójának feljegyzései, a fiához írt levelek vallomásai. — <i>A zászlótartó</i>	
10. EÖTVÖS VIASKODÁSA A KLERIKÁLIS REAKCIÓVAL	371
Eötvös és Montalembert kapcsolata. — Concha felfogásának cáfolata. — Az 1868. évi XXXVIII. tc. A „népnevelési egyletek“. — A főpapi reakció támadása Eötvös javaslata ellen. — A közép- és felsőoktatás reformja	
11. A KATOLIKUS AUTONÓMIA ÜGYE	379
Az Uralkodó Eszmék illúziós elképzelései az egyházak szerepéről. — A világi elemnek juttatandó „befolyás“. — A főpapi reakció eltorzítja Eötvös tervét. — Klerikális hajsza Eötvös ellen. — A katolikus kongresszus tanácskozásai. — A liberális lapok támadásai. — Eötvös véleménye az ultramontanokról. — A „csalhatatlansági“ dogma. A 67-es kormány fellépése a dogma ellen. — Eötvös liberális egyházpolitikájának kudarc	
12. JELENTÉS A NÉPISKOLAI NEVELES ÁLLAPOTÁRÓL	389
A Jelentés előkészületei. A klerikális reakció akadékoskodása. — A fiatal Eötvös szenvedélye ébred fel a Jelentés nyújtotta kíméletlen kritikában. — Lesújtó kép az iskola-helyzetről. — Eötvös népnevelési eszméi. — Az osztályok közti korlátok ledöntésének ábrándja. — Az egyenlőség elvének érvényesítése a közoktatásban. — A lépcsőzetes iskola-rendszer. — Eötvös és a nép kulturális felemelésének lehetőségei. Felújult érdeklődés a szociális kérdések iránt. — Eötvös halála	
JEGYZETEK	397
NÉVMUTATÓ	405

